

TARİH

BİLİMLERİ ALANINDA ULUSLARARASI
ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

CİLT 1

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

ARALIK
2023

 SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2023

ISBN • 978-625-6760-61-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH

Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler

Aralık 2023

Editör

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

HATAY MESELESİ İŞİĞİNDA ARAP MİLLİYETÇİSİ BİR PORTRİ: ZAKİ AL-ARSUZİ

Murat YÜMLÜ 1

Bölüm 2

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE RUMELİ'DEKİ ASKERİ YOL YAPIM ÇALIŞMALARI

Emrah ÇETİN, Özgür TİLBE..... 19

Bölüm 3

HALKEVLERİNİN KURULUŞU VE KÜTAHYA HALKEVLERİNİN ÇALIŞMALARI

Lokman AYDIN 43

Bölüm 4

TARİH BOYUNCA DOĞU KARADENİZ'DE YAŞANAN GÖÇLER VE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER

Volkan AKSOY..... 63

Bölüm 5

TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ SÜRECİNDE TÜRKİSTANLILARIN İTTİFAK GİRİŞİMLERİNİN, RUSLARIN MİSYONERLİK VE İSKÂN FAALİYETLERİNİN OSMANLI MATBUATINA YANSIMASI

Cengiz BUYAR, Derya İDİKURT 87

Bölüm 6

ATATÜRK VE İNÖNÜ'NÜN İÇ VE DIŞ POLİTİKADAKİ FİKİR AYRILIKLARI

Bahattin DEMİRİTAŞ..... 109

Bölüm 7

KÜLTÜREL VE DİPLOMATİK BİR MİRAS: KÂĞITHANE HÂRA-YI HÜMAYUNU*

İsa KALAYCI..... 127

Bölüm 8

MECLİS-İ ALİ HAZAİN TEŞKİLATI VE 1779 NUMARALI KARAR DEFTERİ

Kader DEMİR KIRAYIT..... 145

Bölüm 9

YENİ ASUR DÖNEMİNDE BİR ŞİDDET YÖNTEMİ OLARAK İNSAN DERİSİ YÜZME

Abdulhamit KAVAK..... 185

Bölüm 10

KÜTAHYA'DA MESKÛN ÜSKÛP MUHACİRLERİ: TORBEŞLER ; (SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI)

Hacı Murat ARABACI, Müyesser ÖZKUL..... 197

Bölüm 11

TEMETTÜAT DEFTERLERİ KÜTAHYA ÖRNEĞİ

Meltem AYDIN, Lokman AYDIN 213

Bölüm 12

HZ. PEYGAMBERİN ATALARINDAN BAHİRA KISSASI'NA KADAR MODERN İSLAM TARİHİ YAZIMINDA FARKLI RİVAYET TERCİHLERİ

Hümeyra İBCİ..... 233

Bölüm 13

MİLLİ MÜCADELE'DEN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNE TARİHİ BİR MEKÂN: KARPIÇ ŞEHİR LOKANTASI VE BEYAZ RUSLAR

Murat YÜMLÜ 247

Bölüm 1

HATAY MESELESİ IŞIĞINDA ARAP MİLLİYETÇİSİ BİR PORTRÉ: ZAKİ AL-ARSUZİ¹

Murat YÜMLÜ²

1 Makale, ilk olarak 11-12 Aralık 2010 tarihlerinde Ankara'da TOBB Üniversitesi'nde düzenlenen Arap-Türk Sosyal Bilimler Kongresi'nde (ATCOSS-2010) "Hatay Meselesi Işığında Arap Milliyetçisi Bir Portre: Zaki al-Arsuzi" başlığıyla sunulan bildirinin yeni bölümler eklenerek genişletilmiş ve güncellenmiş versiyonudur.

2 Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü. muratyumluhistory@gmail.com, myumlu@bartin.edu.tr.

1. Giriş

Zaki al-Arsuzi, Türkiye’de tarih yazımında Suriye iç politikası, Arap milliyetçiliği, özellikle Baas Hareketi ve Partisi hakkındaki kesit dışında bırakılırsa, genellikle bir kesitte, Türk Dış Politikası incelemelerinde, bu alanın da alt dalı olarak Hatay Meselesi¹ alanındaki literatürde karşımıza çıkmıştır.

Arsuzi, bu çerçevede Türkiye’nin Hatay Meselesi dolayısıyla takip ettiği dış politika tezlerinin karşısında yer alan Arap milliyetçiliğini önceleyen aktivist isimler arasında görülmektedir.

Bu aktivizmi değerlendirmek için Arsuzi’nin I. Dünya Savaşı sonlarından başlayarak II. Dünya Savaşı öncesi dönemde (1920–1936) mandater bir rejimle yönetilen Suriye’de, ikinci büyük savaş yıllarında ve sonrasında daha olgunlaştırılarak inşasına girişilecek örgütlü Arap milliyetçiliği hareketi Baasçılığın aktif figürleri arasında yer aldığı notu düşünülmektedir. Bu dönem Baas hareketinin fikri nüvelerinin şekillendiği ve alt yapısına dair izlerin sürülebileceği siyasal programın inşaaı açısından dikkat çeken bir dönemdir.²

Buna karşılık, Arsuzi’nin, politik aktivizminin erken evresine tekabül eden 1930’lu yıllar özelinde, genelde ise biyografik bütünlüğünde önemsenmesi gereken bir kesiti oluşturan Sancak/Hatay’daki faaliyetleri, çoğunlukla zımnî atıflar üzerinden ele alınmıştır. Salt Türk tarih yazımı üzerinden değerlendirildiğinde Arsuzi’nin, Sancak/Hatay meselesine karşı argümanlardan yaklaşan bir aktivizmin önemli tarihsel figürleri arasında yer

1 Burada, makalenin doğrudan ele aldığı bir konu olmadığı için Hatay Meselesi’ne ayrıntılı şekilde değinilmeyecektir. Konunun önemi dolayısıyla Hatay Meselesi’yle ilgili olarak, mütevazı bir literatüre yer verilmesi uygun görülmüştür. Konuyla ilgili monografiler arasında Serhan Ada’nın, Hamit Pehlivanlı-Yusuf Sarınoy-Hüsametdin Ertürk’ün., Adnan Sofuoğlu ve Adil Dağıstan’ın eserleriyle, Yücel Güçlü’nün eserine yer verilebilir. Bkz. Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918–1939)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005. Hamit Pehlivanlı, Yusuf Sarınoy, Hüsametdin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918–1939.)* Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001. Adnan Sofuoğlu, Adil Dağıstan, *İsgalden Katılma Hatay*. Ankara: Pheonix Yayınevi, 2008. Yücel Güçlü, *The Question of The Sanjak of Alexandretta*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001. Yine konuyla ilgili pek çok makale arasından Majid Khadduri ve Avedis K. Sanjian’ın çalışmaları sayılabilir. Sanjian’ın konuyla ilgili yayımlanmamış tez çalışmasına da ayrıca göz atılabilir. Bkz. Majid Khadduri, “The Alexandretta Dispute”, *American Journal of International Law*, v. 39, n. 3, (July, 1945). Avedis K. Sanjian, “The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact On Turkish-Syrian Relations (1939–1956)”, *The Middle East Journal*, 10:4 (1956: Fall), 379–394. Sanjian’ın doktora tez çalışması için bkz. Avedis K. Sanjian, *The Sanjak of Alexandretta (Hatay): A Study In Franco–Turco–Syrian Relations* (University of Michigan, 1956).

2 Arsuzi’nin Baasçılık hareketinin fikri ve aksiyoner düzeylerdeki inşasına odaklanan isimler arasında öncü rolüne atf yapan bir kısım çalışmalar için bkz. Alexander R. Dawoody, “Governance And The Shitte Political Movement In Iraq”, *Public Administration and Management*, v. 10, n. 1 (2005): s. 16. Zeynep Özden Oktav, “Kurds and Nationalism In Iraq”, *Turkish Review of Middle Eastern Studies*, n. 15 (2004), s. 254. Saleh Omar, “Philosophical Origins of Arab Baath Party: The Work of Zaki Al-Arsuzi”, *Arab Studies Quarterly*, v. 18, (Spring, 1996). Stefan Wild, “National Socialism In The Arab Near East Between 1933–1939”, *Die Welt Des Islams*, New Series, n. ¼, 1985. Keith David Watenpaugh, *Being Modern In The Middle East, Revolution, Nationalism, Socialism and The Arab Middle Class*. Princeton University Press, Princeton, 2006.

aldığı görülmüştür. Hatay'ın kurtuluş mücadelesi bir yönüyle portreler galerisini andırmaktadır. Fransız manda idaresi altında bulunduğu 1920'li yıllardan 1930'lu yılların ortalarına kadar siyasal düzlemde sürdürülen mücadelenin toplumsal boyutunu Antakya başta olmak üzere statüsünde belirsizlik eşliğine gelen Hatay'da her noktada görmek mümkündür. 1930'lu yılların ikinci yarısında Arap milliyetçi tasavvurlarının yaygınlık kazanması sonucunda Hatay'da Suriye bağlantılı, geniş bir çevreye yayılan etkili olma iddiasında örgütler ve cemiyetler kurulmaya başlamıştır. Siyasal parti oluşumlarının temel hedefi bu süreçte sokağa nüfuz etmek ve toplumsal yaşamda söz sahibi olmaktır. Bu açıdan Arsuzi'nin karşı argümanlarının temelinde Arap kimliğinin siyasal düzlemde savunulması ön planda yer almıştır.

Dahası Türkiye'nin yürüttüğü kampanyaya karşı rakip kampanyanın “tedhiş” düzeyinde faaliyetlere yönelen militanlarının ideolojik formasyonu ve inşasında önemli bir paya sahip olduğu yönünde bilgilere rastlanmaktadır. Bu açıdan oldukça sınırlı ve konu hakkında yetersiz olmakla birlikte, Arsuzi'den bahsedilen kaynakların sağladığı verinin de göz önünde tutulmasında yarar bulunduğunu eklemek gerekmektedir.³

Çalışmada bu şekilde, Arsuzi'nin politik aktivizmi, Türk dış politikasının önemli kazanç halkaları arasında değerlendirilen Hatay Meselesi'ne yönelik tek taraflı bakış açısının ötesine geçilerek ele alınmaya çalışılmıştır.

*

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk olarak Arsuzi'nin 1930–1938 arasına karşılık gelen Antakya dönemine kadar kısa bir biyografisi sunulacaktır. Ardından Arsuzi'nin İskenderun Sancağı'nda Arap milliyetçi hareketini tek çatı altında örgütleme amacını taşıyan çalışmalarına değinilecek, son olarak Arsuzi'nin faaliyetlerinin Türkiye'de tarih yazımında nasıl yansıtıldığına dair örnekler sunulacaktır.

2. Zaki al-Arsuzi: Lazkiye'de Başlayan Bir Yaşamın Erken Evresi ve Yüksek Tahsil Dönemine Kadar Bir Biyografi Denemesi

Zaki al-Arsuzi, 1900 (veya 1901) tarihinde⁴, hakkındaki pek çok

3 Kaynaklardan bir kaçış şöyledir: Hamit Pehlivanlı, “Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmeti İstihbarat Raporlarında Hatay Meselesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 40, c. 14, Mart, 1998. Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918–1939)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

4 Doğum yeriyle ilgili pek bir tereddüt söz konusu değilse de, Arsuzi'nin doğum tarihiyle ilgili farklı kayıtlara rastlanmaktadır. Kimi kaynaklarda Arsuzi'nin 1899 tarihinde doğduğu belirtilmektedir. Buna karşılık Arsuzi'nin çalışmalarının toplandığı öncelikli bir başvuru kaynağı olarak Al-Mu'allafat Al-Kamilah adlı eserin birinci cildinde 1900 tarihine yer verilmiştir. Bkz. Zaki Al-Arsuzi, *Al-Mu'allafat Al Kamilah*, v.1. Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wa-al-Quwat al-Musallalah, Damascus, 1972, s. 5'den aktaran Hiroyuki Aoyama “A Biography of Zaki Al Arsuzi”, in Hiroyuki Aoyama, Wafiq Hansa, Maher Al-Charif, “Spiritual Father of The Ba'th: The Ideological and Political Significance of Zaki Al-Arsuzi In Arab Nationalist Movements”, *Institut of Developing Economies, CETRO, MES Series*, n. 49 (March, 2000), s. 2. Yine bir başka kaynak da aynı tarih (1900) zikredilmektedir. Bkz.

kaynakta da işlendiği üzere, orta düzeyde toprak sahibi ve Arap Alevisi ya da Nusayri bir ailenin çocuğu olarak, önemli bir liman kenti olan Lazkiye’de dünyaya gelmiştir. Arsuzi’nin ailesi doğumundan kısa süre sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun İskenderun Sancağı’na taşınmış (1904), burada bir süre Antakya’da ikamet etmişlerdir.

Arsuzi, bu ikamet süresince ilköğrenimini yöredeki medrese ve modern ilkokullarda sürdürmüş, I. Dünya Savaşı yıllarında Suriye’de patlak veren Arap ayaklanması nedeniyle ailesinin sürgün edildiği⁵ Konya’da ise ortaöğrenimini tamamlamıştır.⁶

Konya’daki orta öğreniminin ardından, Arsuzi öncelikle Antakya’da ortaöğrenim düzeyinde öğretmenlik yapmış, bu görevinin ardından mahlasını da seçeceği ve tarihsel adının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Arsuz adlı nahiyeye yerleşmiştir.⁷

Arsuzi, bu nahiyede eğitim-öğretim alanındaki görevlerine idari görevleri de eklemiş, çalıştığı öğretim kurumunda yöneticilik yapmıştır. Bu dönem hem Arsuzi’nin hem kariyerinin başladığı dönemdir, hem de kolonyalizmin bölgeye dair politikalarının geliştiği evrede Arap milliyetçi hareketinin tetiklendiği bir dönem olmuştur. Arsuzi, çalışmalarının toplandığı eserde bu döneme ilişkin bakış açısını ve Arap milliyetçi düşüncesinin zihinsel haritasında nasıl öncelikli bir yere sahip olmaya başladığını şöyle anlatmıştır:

Arap kimliğinden önce, yaşam tarzı ve tat bakımından Türklerden, komşularımızdan farklı olduğumu, bir Arap ailesine doğduğumu hissediyordum. Arap ulusu deyimini ilk defa işittiğimden itibaren Arap milliyetçiliği bütün umut ve inançlarımın yörüngesini oluşturdu. O andan itibaren Arap dirilişinden başka hiçbir şey düşünmedim. Derinliklerden haykıran bu sese, hayatımı, ulusumun asaletinin dirilişine adayacağım şeklindeki yeminimle cevap verdim. Annem beni Al-Khidr’e ettiğim yeminden henüz dün azat etmemiş miydi? İşte o gün Arap milliyetçiliğine yeniden yemin ettim.⁸

Ernest Dawn, “Zaki al-Arsuzi”, ed. Philip Mattar, *Encyclopedia of The Modern Middle East&North Africa* (Detroit: Thomson-Gale, 2004), s. 308. Bozarlan da, Ortadoğu’da Şiddetin tarihine yönelik çalışmasında çok önceye giden bir rakam (1889) zikretmiştir. Bkz. Hamit Bozarlan, *Ortadoğu’da Bir Şiddet Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonundan El-Kaide’ye*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 364. Bu bilgiler ışığında 1900 ya da 1901 tarihlerinin doğruluğu varsayılmaktadır.

5 Keith Watenpaugh, “Creating Phantoms: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis and The Formation of Modern Arap Nationalism in Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, v. 28, n. 3 (August, 1996), s. 365.

6 Dawn, *agm*, s. 308.

7 Arsuzi’nin asıl adı Zaki bin Najib bin İbrahim’dir. Babası Osmanlı İmparatorluğu yönetimine muhalefet eden Arap eşrafi arasında yer alan bir avukattır. Arsuzi’nin annesiye, eğitim-öğretim alanındaki kariyerinde de önemli bir yere sahip olan Arsuz nahiyesinin ileri gelen ailelerden birine mensuptur.

8 Keith Watenpaugh, “Creating Phantoms: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis and The Formation

Bu bilginin genişletilerek ele alınmasında yarar bulunduğu söylenebilir. Öyle ki, burada kastedilen esasında farklı Arap milliyetçi hizipleri dolayısıyla belirginleşen bir politik aktivizmdir. Arsuzi'nin babası Necip al-Arsuzi bu açıdan Arap İsyanı'nı müteakiben yükselen Arap milliyetçi hareketinin Sancak yerelindeki temsilcileri arasında yer almıştır.⁹

I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönem, Arsuzi'nin zihinsel haritasındaki değişikliklere yön veren büyük çaplı bir dönüşüm dönemidir. Paylaşım savaşı sonunda geniş enerji kaynaklarını barındıran eski İmparatorluk topraklarında manda yönetimleri kurulmuştur.

1918'den 1920'ye kadar Sancak civarında etkisi güçlü bir biçimde hissedilen Arap milliyetçi düşüncesi, 1916'da ayaklanan Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Faysal'ın Kutsal Hilal'e yönelik projeksiyonlarının Sancak yöresindeki Arap ahali tarafından belirgin bir biçimde desteklenmesini de beraberinde getirmiştir.

Bu destek ağının Sancak yöresindeki belirgin figürlerinden birisi olarak Arsuzi'nin babası Necip al-Arsuzi, Dünya Savaşı döneminde ailesiyle Konya'ya sürülmüştür.¹⁰ Savaşın bittiği dönemde Beyrut'a giden Arsuzi, kültürel hayatı zengin bu kentte *Institut Laic* adlı kuruluşta Fransızcası'nı ilerletme imkânı bulmuş, yine bu dönemde Felsefe dersleri almıştır.

Arsuzi, Beyrut'tan sonra Antakya'ya dönmüştür. Burada bir ortaokulda matematik öğretmenliği yapmış, 1924–1926 yılları arasında Arsuz nahiyesindeki idari görevinin ardından, büyük ölçüde Arsuz nahiyesindeki görevi döneminde takındığı anti-feodal tutumun Fransız Yüksek Komiserliği'nde uyandırdığı dikkat nedeniyle, Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiserliği'nin (*High Commissioner of France*) Kültür Ofisi'nde görevlendirilmiştir.¹¹ Arsuzi, bu deneyimin ardından da Komiserliğin temin ettiği bursla Fransa'da yüksek öğrenim görmek üzere Sorbonne Üniversitesi'ne

of Modern Arap Nationalism in Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, v. 28, n. 3 (August, 1996), s. 364–365. Watenpaugh makalesinde Al-Khidr'in kutsal bir mitos figürü olarak hem bir tarihsellik referansı olması açısından hem de Ermeni topluluklarına kadar uzanan mezhepdişi bir siyasal diskurun kurulması açısından önem taşıdığına değinmektedir.

9 Bu konuda Seda Altuğ'un tezine göz atılabilir. Bkz. Seda Altuğ, *Between Colonial and National Dominations: Antioch Under The French Mandate (1920–1939)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 34. Altuğ, bu çalışmasında Arsuzi'nin nakli üzerinden dönemin Arap milliyetçi hiziplerine kısaca değinmiştir. Söz konusu hizipler arasında Al-Ahd, Al-Fata gibi hiziplerin isimler sayılabilir.

10 Bu konuda en ayrıntılı anlatımlardan birisi Hatay Devleti'nin Sıhhiye ve Maarif Vekili olarak görev yapan Ahmet Faik Türkmen'in Mufassal Hatay Tarihi adlı eserinde yer almaktadır. Türkmen, Necip Arsuzi'nin dışında Şakir Kavvas'ın adını anarak, Şükrü Elaselî'nin etkisinde kalan iki kişinin I. Dünya Savaşı döneminde Konya'ya sürgün edildiklerine değinmektedir. Türkmen, Necip Arsuzi'den “Hatay davasında Antakya'nın Arapçı alevi Türkleri lideri bulunan Zeki Arsuzi'nin pederidir” diye retrospektif şekilde bahsetmiştir. Bkz. Ahmet Faik Türkmen, *7 Ciltlik Mufassal Hatay Tarihi: Hatay Manda Tarihi Silahlı Mücadele Devresi*, c. 4. Tan Matbaası, İstanbul, 1939, s. 916–917.

11 Aoyama vd. *age*, s. 3.

kaydolmuştur.¹²

3. Yüksek Öğrenim Dönemi Boyunca Arsuzi

1920'li yıllar, bugünkü Suriye'yi, Lübnan'ı ve Hatay'ı kapsayan Fransız manda rejiminin tesis edildiği yıllardır. Arsuzi bu dönemde yarı otonom karakterdeki bir idari birimde çalışan, tahsil imkânlarını zorlayan bir idealist genç olarak doğduğu toprakları yöneten mandater kuvvetin ülkesindeki yoğun entelektüel iklimden de yararlanma yolundadır. Bu dönemde Fransa'daki yüksek tahsiline başlar, Arsuzi.

1927 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde Felsefe öğrenimi görmeye başlayan Arsuzi, bazı kaynaklarda tamamladığına dair notlar yer alsada, 1930 yılında öğrenimi tamamlayamadan Antakya'ya dönmüştür.¹³ Watenpaugh'un, Arsuzi'nin anılarının yer aldığı eserden yola çıkarak söylediği şekliyle Arsuzi, bu dönemde Beyrut'tan başlayarak aşinalık kazandığı felsefeyle iştigal etmekle kalmamış, aynı zamanda dönemin etkin bir siyasal ideolojisi olarak milliyetçilik konusunda da bilgi birikimini arttırma imkânı bulmuştur. Bu dönem Arsuzi için akademik dünyadan başlayarak sosyal çevresini kapsamlı şekilde genişlettiği bir dönemdir. Arsuzi'nin bu dönemde eğildiği iki önemli düşünür Bergson ve Fichte'dir. Watenpaugh'un işaret ettiği şekliyle aslında Fichte'nin Ulusa Sesleniş kapsamında, kitle eğitimini ulusal kimlik inşasının önemli bir aracı olarak değerlendiren yaklaşımı Arsuzi açısından Arapça konuşan halkların bir Arap ulusal kimliği altında birleştirilmesi yönünde hayat bulmuştur.¹⁴

Bu yönüyle, Arsuzi'nin “uyanış” dönemi olarak 1927–1930 aralığına önceki dönemlerden daha fazla önem atfettiği eklenebilir. Arsuzi, artık Avrupa'da neşet eden milliyetçi ve romantik düşünce dünyasının dağarcığına aşinalık kazanmış, kendi siyasal programını inşa etmeye başlamıştır.

4. Arsuzi'nin Antakya Dönemi (1930–1938)

Arsuzi'nin Antakya dönemine başlarken kısa bir alıntı yapılabilir

Arsuzi, 1930 yılında yüksek öğrenim gördüğü Paris'ten Antakya'ya dönüş yolunda fikri alandaki arayışlarına değinirken kendi dikotomisine değinmek istemektedir: “Paris'ten Antakya'ya giderken günceme bir not düştüm, ki tercümesi şöyleydi: Ben bir ulusu mu diriltiyorum yoksa şimşekler mi çaktırıyorum? Bir elçi miyim yoksa bir sanatçı mıyım?”¹⁵

12 Watenpaugh, *agm*, s. 365.

13 Arsuzi'nin doktora derecesi aldığı belirten iki kaynak için bkz. Dilip Hiro, *Dictionary of the Middle East*. Macmillan Press, London, 1996, 32. Aoyama vd. age, s. 3.

14 Watenpaugh, *agm*, s. 365.

15 Zaki Al-Arsuzi, *Al-Mu'allafat Al Kamilah*, v.5. Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wa-al-Quwat al-Musallalah, Damascus, 1975, s. 417'den aktaran Keith Watenpaugh, “Creating Phantoms: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis and The Formation of Modern Arap Nationalism in Syria”,

Arsuzi, yüksek tahsilini yarıda bıraktıktan sonra Paris'ten Antakya'ya dönmüştür. Onun Antakya Dönemi, bütün bir yaşamında Antakya sonrası ya da Suriye dönemi –arada başarısızlık atfedilen kısa bir Irak dönemi bulunmaktadır– şeklinde değerlendirilecek dönemle geçişkenlikler taşıması bakımından önem taşır. Fakat bu dönem asıl olarak, kendi içinde yoğun bir politik aktivizm imkanlarını taşıması bakımından önem taşımaktadır.

Arsuzi'nin Antakya dönemi, önceki ortaöğretim, lise ve yüksel tahsil dönemleri bakımından değerlendirildiğinde “evdeki hesabın çarşıya uyup uymadığının” tecrübe edilebilmesine imkân tanıyan geniş çaplı bir birikim dönemi olarak nitelendirilebilir.

Watenpaugh'un işaret ettiği şekliyle bu dönemde Arsuzi, Antakya'yı Beyrut ya da Şam'la kıyaslandığında entelektüel iklimi yahut politik aktivizmin sürdürülmesi açısından daha dezavantajlı ve “boğucu” bir yer olarak algılamış olabilir. Mevcut siyasal yapı değerlendirildiğinde millet sisteminden Fransız manda yönetimindeki dini/mezhebi ve etnik grup sistemi terkiğine geçilen, etnik ve mezhebi topluluk kimliklerinin öne çıkmaya başladığı bir dönemle karşılaşılmaktadır.

Bu dönemde hem 1921'deki Ankara İtilafnamesi'nin (Ankara Accord) Türkiye'ye bölgeye yönelik kültürel yatırımlar yapabilmeye imkân ve fırsatları tanınması hem de iki savaş arası dönemin sonlarına doğru mandater ülke Fransa'nın diplomatik müzakereler ekseninde Türkiye'yle yakınlaşan bir çizgiye gelmesi yönüyle Arsuzi'nin politik programının dezavantajları gözlenebilmektedir.

Arsuzi de zaten bu döneme ilişkin bellek yoklamalarında yönetimin yarattığı benzer dezavantajlara değinmiştir. Onun, Antakya Lisesi'nde felsefe öğretmenliği yaptığı dönemde Fransız okul yöneticilerinin Arap Alevi kimlikleriyle dikkat çeken öğrencilere yönelik negatif ayrımcı yaklaşımlarına dair görüşleri bu açıdan dikkate değer görünmektedir.

Bu konuda bir örnek verilebilir. Bir anektotta Arsuzi, Alevi öğrencilere sınavda yüksek not vermesi dolayısıyla Fransız bir öğretmen tarafından “Böyle (iyi) notları nasıl verebildin? Bu öğrencilerin Alevi olduğunun farkında değil misin? Sana bunu söylemediler mi?” diye uyarıldığını anlatmaktadır.¹⁶

Arsuzi bu dönemde Antakya Lisesi'ndeki müfredat dışı etkinliklerinin Fransız manda komiserliği nezdinde uyandırdığı tepkiler dolayısıyla Halep'e sürülmüş, Antakya'ya ancak 1934'te dönebilmiştir. Bu şekliyle Arsuzi'nin

International Journal of Middle East Studies, v. 28, n. 3 (August, 1996), s. 363. Watenpaugh'un konuyla ilgili makalesi de aynı sözlerle biter. Bu bir bakıma hayal kırıklığıyla sonlandığı düşünülmüş ancak al-Arsuzi'nin geniş zamanlı milliyetçi projeksiyonunun başarısızlığına yorulamayacak önemli bir nottur. 16 Zaki Al-Arsuzi, Al-Mu'allafat Al Kamilah, v.5 (Damascus: Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wa-al-Quwat al-Musallah, 1975), s. 418'den aktaran Watenpaugh, *agm*, s. 366.

yaklaşık iki yıl boyunca Antakya'da ifa ettiği öğretmenliğe gayri resmi olarak devam ettiği eklenebilir. Arsuzi açısından Antakya dönemi –kısa Halep ve Deyr el Zor kesintili dönemiyle beraber düşünüldüğünde– örgüt bağlantılarının sağlanması ve yerel liderlik rolünün netleşmesi açısından dikkat çekicidir.

Arsuzi, Philip S. Khoury'nin manda döneminde Suriye'deki politik ve sosyal hayata ışık tutan önemli eserinde belirtildiği şekliyle Halep ve Deyr el-Zor döneminde Arap Aksiyon Ligi diğer adıyla Usbet-ül Amel-il Kavmi'yle tanışmıştır.¹⁷ Khoury'nin eserinden de izlenebileceği üzere bu dönemde Arsuzi, Sancak bölgesinde Aksiyon Ligi'nin baş temsilcisi konumundadır. 1933 yılının Ağustos ayında kurulan bu lig, mevcut siyasal organizasyonlarla etkileşim halinde gelişmiş, ancak en öncelikli haliyle Vataniler Cephesi ve Milliyetçi Blok'un ötesine geçmek üzere kendi radikal projeksiyonunu da saklı tutmuş bir örgüt olarak değerlendirilebilir. Arsuzi, bu konuda Lig'in projeksiyonunu bölgeselden milliliğe geçiş olarak ifade etmiştir.¹⁸ Ligin üyelerine bakıldığında hem sınıfsal bir tekeliyete karşı çıkan, hem Sünni Arap hegemonyasının belirgin bir şekilde izlenebildiği toprak düzenini sorgulayan bir yönü olduğu görülmektedir. Arap Aksiyon Ligi, Khoury'nin tablolarından da görüleceği üzere eşraf, yüksek tahsilli tabakalar ve bürokratik kadroların amalgamından oluşmuştur.¹⁹

Ligin başlıca hedefinin Sancak bölgesinin Suriye'ye entegrasyonu olarak nitelenebileceği hatırlandığında Arsuzi'nin yol haritasının irşat ve organizasyon düzeyinde güç bir program olduğu görülebilir.

1936 yılının Eylül ayında mandater ülke Fransa'nın Suriye Hükümeti'yle akdettiği bağımsızlık öncesi şartları ortaya koyan anlaşmada Türk tarafının 1921 Ankara İtilafnamesi'nde belirlenmiş kültürel düzeyde himaye koşullarının tekrarlanmamış olmasının yarattığı ivmeyle, Sancak/Hatay Meselesi'nin Türkiye nezdinde çok daha yoğun bir diplomatik ilgiyle takip edilmesi gündeme gelmiştir.²⁰ Sürecin temel parametresi Milletler Cemiyeti'nin Gözlemci Heyeti'nin değerlendirmeleri ışığında cemaatlerin taşıdığı ağırlığın tespiti yönündedir. Aşağıda Arsuzi'nin döneme ilişkin kaynaklarda anılma şekillerine dair örnekler vermek üzere değinilen, politik aktivizmi ve Arap Alevi gençler başta olmak üzere cemaatleri kuşatmaya çalışan propaganda çalışmaları bu açıdan büyük önem taşımıştır.

17 Aoyama vd. *age*, s. 6.

18 Aoyama, vd. *age*, s. 7.

19 Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism (1920–1945)*, I.B. Tauris Publishers, London, 1987, s. 416. Ligin üyelerinin listelendiği tablolar için bkz. S. 418–419. Bu tablolardan da görülebileceği üzere hareketten ayrılan bazı isimler de olmuştur. Bu isimler arasında Makram al-Atasi, Sabri al-Asali, Farid Zayn al-Din sayılabilir. Bu isimler Milliyetçi Blok Hükümeti'nin kurulduğu parlamentoda yer almışlardır. Benzer bir bilgi için bkz. Aoyama vd., *age*, s. 8.

20 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s. 502–504.

Bu dönemde Arap gençliğini cezbedebilecek politik-kültürel kulüpler ve gazete yayıncılığı siyasal programın önemli unsurları arasındadır.

Yine, bu dönemde modernitenin etkili araçlarından birisini karşılayan sansür mekanizmasının üzerinde durulabilir. Bahsi geçen her iki gazete de Fransız Manda Komiserliği'nin icazetiyle yayınlanabilmişler, sakıncalı görülen yayınlar dolayısıyla gazeteler kapatılabilmiş, sorumluları hapse atılabilmişlerdir. Ekim 1937'den (kapatıldığı) 5 Haziran 1938'e kadar aralıklarla çıkan, *al-Uruba* adlı gazetenin yayıncısı olarak Arsuzi, 1938 yılının Şubat ayında bir Suriye çalışma gezisi dönüşünde tutuklanmıştır. Gazete daha sonra Haziran ayına kadar çıkarılmış, yayınları yükselen gerilime paralel bir biçimde sertleşmiştir. Arsuzi'nin Antakya dönemi açısından en başat faaliyetleri arasında yer alan gazete yayıncılığına değinirken, *al-Uruba*'nın neden çıktığına atıf yapılabilir. Gazetenin ilk sayısında neden böyle bir yayına ihtiyaç duyulduğu şu sözlerle verilmiştir: “Yerel Arapların sesi olacak hür bir Arap gazetesine duyulan gereksinim ve Araplara kutsal özgürlüğün meşalesini getirmek”.²¹

Burada, gazetenin, Türk tarafının yayınlarıyla kıyaslandığında, görece geç neşredilmiş bir organ olduğu tespit edilebilir. Yine, Türk tarafının Sancak Meselesi'nin derinleştiği evrede *El İzaat'ül Arabiyye* adında Arapça bir radyo gazetesi ve *El Yevmil Cedid* adında Arapça bir gazete (bu gazete Türk tarafının basın-yayın faaliyetlerinde çok önemli bir yere sahip olan Yenigün'dür) çıkarmış olması üzerinde durulması gereken diğer önemli bir noktadır.

Türk tarafının etkin ve hızlı organizasyon konusunda Arap tarafıyla kıyaslandığında daha homojen ve başarılı bir propaganda sistemi ortaya çıkarması da ayrıca dikkat çekicidir. Türk ve Arap taraflarının organizasyonu konusunda yıllara ve araç türlerine göre yapılacak şu tasnif oldukça açıklayıcıdır: Türk ve Arap taraflarının kurdukları spor ve kültür kulüplerine bakıldığında Türk tarafının bölge politikalarını kolaylaştıran zamanlaması fazla güçlük çekmeden görülebilmektedir:

Kültür ve Spor Kulüpleri

Türk tarafı/Gençspor Kulübü–1926 * Antakya Halkevi vd–1937

Arap tarafı/Antakya Araplık Kulübü–1937 (Nadi al-‘urubah)

Antakya Güzel Sanatlar Kulübü–1937

(Nadi al-fünun al-jamilah)

Antakya Alevi Diriliş Okulu

(Maḳtab al-nandah al-Alawiyyah)

21 *al-Uruba (Antakya)*, 30 Ekim 1937, 1'den aktaran Watenpaugh, *agm*, s. 371.

Arap Diriliş Okulu

(Maktab al-nandah al-Arabiyyah)²²

Gazete

Türk tarafı/Yenigün–1930

Arap tarafı/al-Uruba–1937

Arsuzi, bu dönemde, Sancak'taki Arap milliyetçisi kesim içinde –en azından– Arap Aksiyon Ligi açısından kültleştirilmiş bir figür durumundadır. Söz konusu liderlik rolü, mobilizasyon imkânlarından yoksunluk bakımından Türk tarafıyla karşılaştırıldığında görece dezavantajlı görünmektedir.

Özellikle II. Dünya Savaşı öncesi konjonktürün Türkiye'yi avantajlı kılmaya başlaması karşısında, Suriye'deki Milliyetçi Blok Hükümeti'nin (Cemil Merdam Hükümeti) desteğini sağlamak için 1938 yılının Şubat ayında Şam'a yaptığı gezide Arsuzi, yoğun bir halk desteğiyle karşılaşmış ancak siyasi elitlerin desteğini yeterli ölçüde sağlayamamıştır. Longrigg'in belirttiği şekliyle bu dönemde, mandater Fransa'nın güdümünden fazla ayrılmamakla birlikte, Suriye Hükümeti'nin gündeminde en öncelikli yer Sancak Meselesi'ne aittir.²³ Arsuzi, 1938 yılının başlarında bölgedeki Alevilerin Türk olduğu yönündeki Türk tezine karşılık, Alevilerin Arap oldukları tezini ortaya koyan yazılar kaleme almış, Sünni hegemonyasındaki Suriye siyasetinde mezhebi kimliklere dayalı bir ayrılmaya karşı Şam'a destek çağrısında bulunmuştur²⁴.

Bu dönemde Arsuzi'ye ve Arap Aksiyon Ligi'ne destek veren bir Ermeni cemaati temsilcisinden, Doktor Matussiyian'dan bahsedilebilir.²⁵ Yine stratejik ittifak arayışları doğrultusunda Suriye'deki Vatanilerin desteğinin sağlandığı fakat bu güç birliğinin uzun süreli olmadığı da eklenebilir. Son olarak Arsuzi'nin Fransız manda yönetimini destekleyen bir tutum takındığına dair kesin emarelerle karşılaşılmasa da, yönetimle zaman zaman uzlaşmaya çalışan bir tutum takındığı yönündeki iddialar dikkate alınabilir. Fakat bu değerlendirme sonuç itibarıyla Arsuzi'nin öncülük ettiği Sancak'taki mücadele açısından çoğunlukla konjonktürel ittifak arayışlarına dayalı bir değerlendirme olarak görünmektedir.

*

22 Arsuzi, *Compelete Works*: 5, s. 487'den aktaran Watenpaugh, *agm*, s. 375. Arsuzi, Türk tarafının spor ve kültür kulüplerine karşılık kendi kulüplerinin Araplara çok görüldüğünü eklemektedir. Ayrıca bkz. Aoyama vd. *age*, s. 9.

23 Stephan Longrigg, *Syria and Lebanon Under French Mandate*. Oxford University Press, Oxford ,1968, 240'dan aktaran Watenpaugh, *agm*, s. 379.

24 *al-Uruba (Antakya)*, 21–29 Ocak 1938'den aktaran Watenpaugh, *agm*, s. 379.

25 Arsuzi el Amir, pp. 108'den aktaran Berna Pekesen, "The Exodus of Armenians From The Sanjak of Alexandretta In The 1930's", ed. Hans Lukas Kieser, *Turkey Beyond Nationalism.*, I.B. Tauris, New York, 2006, s. 63.

Antakya döneminin ardından, bu döneme ışık tutması açısından da önem taşıyan çeşitli kaynaklardaki Arsuzi atıflarının ele alınması yararlı olacaktır. Bu bölümde Türkiye’de yayımlanmış kaynaklar başta olmak üzere Zaki al-Arsuzi ve faaliyetlerinin ele alınış biçimlerine ilişkin örnekler sunulması amaçlanmaktadır.

5. Literatürdeki Referanslarla Zaki al Arsuzi

Bu bölümde Zaki al Arsuzi’nin siyasal aktivizmine ilişkin anlatıyı besleyen aktarım tarzlarının örneklenmesi amaçlanmaktadır.

Bu konuda bir ilk örnek olarak, Hatay Meselesi’yle ilgili bir anı kitabına bakılabilir. Mandater rejim döneminde Yenigün, Vahdet ve Atayolu gazetelerini çıkaran Selim Çelenk’in “Hatay’ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları” adlı eserinde değindiği şekliyle Arsuzi, Fransız Manda yönetimi altındaki İskenderun Sancağı’nda Arap milliyetçi hareketin lideri olarak anılmaktadır. Selim Çelenk’in bu konudaki sözleri şöyledir:

Antakya ikiye bölünmüştü. Bizim bölgeden karşıya geçmek yasaktı. Bulduğumuz kesimde bizim Halk Polisleri, karşı tarafta da “Usbeci” denilen ve Zeki Arsuzi’nin liderliğini yaptığı Usbeci örgütünün polisleri nöbet bekliyordu. Bu arada karşı taraftan bir “iyi niyet” heyetinin bizi ziyaret edeceği haberi geldi. Olumlu yanıt verildi. Gelip arkadaşlarımızla görüştüler. İki taraf da boykotun kaldırılması ve halkın normal günlük yaşantısına dönmesi hususunda görüş birliği içindeydi. Teklifi kabul ettik. Heyetle birlikte bizim bölgeyi dolaştık. Bizden de bir heyetin kendileriyle birlikte karşıya geçerek halka öğütlerde bulunmamızı istediler. Benimle birlikte Vedi Münir Karabay ve Fevzi Şemseddin karşıya geçmek istedik. Fakat karşımıza elleri tabancalı bir sürü Usbeci çıktı. Usbeciler bizi kendi bölgelerine sokmak istemediler. Biri tabancasını göğsüme dayayarak “Geri dönün.. Herkes işini bilir..” diye bağırarak gözdağı verdi. Bu arada bize eşlik eden liderlerine de küfürler savurdu. Bu durum karşısında çaresiz kaldığımız için geri dönmeye mecbur olduk.²⁶

Selim Çelenk’in anıları Zaki al Arsuzi ve Arsuzi’nin başında yer aldığı Usbeciler diye anılan örgüt hakkında ayrıntılı bir başka not daha sunmaktadır. Çelenk, anılarında, Sancak’ta Türkkesimin yayın organı Yenigün’ün yayınının Fransız manda yönetimi kararınca durdurulmasına karşılık, örgütün yayın organı El Uruba’nın yarattığı ağırlığa ve Türk tarafının beklentilerine uygun olarak karşı propaganda süreci açısından önem taşıyan Atayolu adlı gazetenin yayın hayatına atılması sürecinin ayrıntılarına değinmektedir:

²⁶ Selim Çelenk, Hz. Günay Çelenk, *Hatay’ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları*, Antakya Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Antakya, 1997, s. 73.

Antakya'da kısa adıyla 'Usbeciler' denilen başlarında Zeki Arsuzi'nin bulunduğu tedhişçi bir örgüt tarafından "El Urube" adında Arapça bir gazete yayınlanıyordu. Bu örgütün asıl adı "Usbetül Amelil Kavmi" idi. Halk bunları kısaca Usbeciler diye adlandırırdı. El Uruba, bir yandan Fransızların yardımı, öte yandan Suriye Hükümeti'nin desteğiyle tutunuyor, Türkler ve Türklük aleyhine akla hayale gelmeyen hezeyan ve küfürlerle karışık yayın yapıyordu... "El Urube" gazetesinin hezeyanlarına karşılık biz de Arapça bir gazete yayınına karar verdik. Beyrut ve Halep'ten 2 gazeteci getirttik. Antakya'dan yazar Corc Medeni de bunlara katıldı, sonuç olarak "El Yevmil Cedid-Yeni Gün" adlı Arapça bir gazetenin yayınına başladık. İlginçtir, bu Arapça gazete çok tutundu. Özellikle Trablusşam'da oldukça büyük bir okuyucu kitlesi buldu. Hatay'ın Anayurda katılım tarihi olan 23 Temmuz 1939'dan bir gün önce son sayısını yayınladığımız "El Yevmil Cedid" görevini başarıyla tamamlayarak tarihteki yerini aldı.²⁷

Sancak/Hatay Meselesi açısından bu aşamaya kadar en kritik evre Sancak'ın geleceği açısından önem taşıyan halk oylamasıdır. Kaynaklarda Arsuzi adı, halk oylamalarına müdahaleler konusunda örgütünün adının zikredilmesiyle zımnî olarak da dile getirilebilmektedir. Bu şekliyle Türkiye yanlısı Sancak halkı kesimi tarafından Usbeciler olarak nitelendirilen örgütten bahsedilirken Arsuzi'den, zımnî de olsa, bahsedildiğini de söyleyebiliriz. Bu konuda Selim Çelenk'in satırları sandık başarısızlıklarına gönderme yapılırken özellikle örgüte yönelik suçlamalarla dikkat çekmektedir:

Oylama başladı. Her sandık başında Gözlemci Heyetten bir kişi, diğer cemaatlerden de birer kişi olmak üzere 8 kişilik heyetler vardı. Fransızların uşaklığını yapan mülki idare amirleri kötü yola saptılar. Türk olmayan diğer cemaat mensuplarınının 10 yaşındaki çocuklarına bile uydurma nüfus cüzdanları vermeye başladılar. Bu suretle Hatay'da Türkler fiilen azınlık durumuna düşürülecekti. Ancak, sandık başlarında olaylar çıktı, kargaşalıklar başladı. En korkunç saldırı Samandağ'da (o zaman Süveydiye bucağı idi) meydana geldi. Oylama için giden heyet, Samandağ belediye binasında kurşun yağmuruna tutuldu. Bu saldırıyı Usbeciler tarafından örgütlenen ve "kara gömlekli" denilen gençler yapıyordu. Heyet, Samandağ belediye binasında muhasara altına alınmıştı. Nihayet Antakya'dan gönderilen bir bölük Fransız askeri, Heyet üyelerini kurtararak şehre getirdi.

27 Çelenk, *age*, s. 82-83. Benzer satırlar için bkz. Remzi Siliöz, *Hatay İli ve Millî Mücadele Yılları*, Ankara Kitabevi, Bursa, 1937, s. 76. "Suriye'den para ile tutularak getirilen bazı adamlara çıkarttıkları muhtelif nam ve lisanlardaki gazetelerle (Yenigün)'ün halk üzerindeki sempatisini sarsmaya çalışıyorlardı".

Oylama da bu şartlar altında devam etti. Biz koca Süveydiye bucağından ancak 17 oy alabildik.²⁸

Selim Çelenk'in değerlendirmeleri dışında Hatay Devleti Meclisi'nde İskenderun Milletvekili olarak görev yapan Hamdi Selçuk'un değerlendirmelerine de değinilebilir. Selçuk, Milletler Cemiyeti'nin Gözlemci Heyeti önünde yapılan ve geçersiz sayılan oylamayla ilgili olarak anılarında şu satırlara yer vermiştir:

Hatay'ın her tarafında kanlı hadiseler oldu. Fransızların tahrik ettiği tedhişçi unsurlar, Türklere tecavüze başladılar. Antakya'da beyzade Ahmet adındaki bir genci, bu tedhişçiler Harbiye'deki evini basarak zavallıyı şehit etmişlerdir. Bu hadiselerin mahiyetini öğrenmek üzere, Harbiye'ye giden Başkonsolosumuzun arabasını taşa tutmuşlardır... İskenderun'da da kanlı hadiseler oldu. Sahilde, Fransızların tahrik ettiği tedhişçi unsurlar Türklerin şapkalarını başlarından alarak yırtmaya başladılar. Bu hal Türkleri çileden çıkarmaya yetti...²⁹

Hamdi Selçuk'un sözlerinde geçen bir noktaya ayrıca değinebiliriz. Bu da Türklerin, diğer kesimlerden farklı olarak şapka giymesi mevzuudur. Şöyle ki, laikleştirici reformlara girişmiş ve mesafe kaydetmiş Türkiye'nin resmi politikasından etkilenen Hatay'daki Türkiye yanlısı yerel elit açısından olduğu kadar, Suriye ve Arap milliyetçiliği yanlısı kesim açısından da serpuş (şapka, karşılığında *sidara*) ayrıştırıcı bir "alamet-i farika" haline gelmiştir. Bu konuda Sancak'ta Valilik ve Hatay Devleti'nde Başvekillik görevlerinde bulunmuş olan Abdurrahman Melek'in satırlarına göz atabiliriz:

Şapka hadisesini biz yaptık. Şapkayı biz giydirdik. Ben vali iken fes yerine şapka giyilmesini, hatta bundan evvel biz şapka giyilmesini teşvik ederken, komitemiz ve partimiz şapka giyilmesini teşvik ederken, camide bir vaiz tarafından bir hadise oldu. Bir iki genç yaralandı. Bu suretle bir reaksiyon verdi ve herkes (Türkler) şapka giymeye başladı. O vakte kadar şapka giyen hristiyanların bazıları şapkayı attılar, fes giymeye başladılar. Fes adeta Suriye'nin bir alamet-i farikası oldu. Hocalar sarıklarını büyüttüler, fesler uzadı. Fakat buna mukabil Türkler toptan, yani heyet-i umumiyesiyle şapka giydiler.³⁰

Bu dönemde Arap Aksiyon Ligi'nin özellikle Arapça konuşan topluluklar arasında entelektüel bir çekim merkezi haline gelme yolunda ilerlemesi

28 Çelenk, *age*, s. 92-93.

29 Selçuk, *age*, s. 100.

30 İnan, *age*, s. 193-194. Yine aynı kaynakta geçen benzer satırlar için bkz. S. 215. Watenpaugh'un bu konuda sözlü tarih kayıtlarından yola çıkarak söyledikleri, dönemin sosyal hayatında şapkanın anlamlandırılışını resmetmesi açısından önem taşır. Bkz. Watenpaugh, *agm*, s. 375.

açısından önem taşıyan bir başka nokta da toprak mülkiyetinin Sünni grupların baskınlığında süregelen yapısına ilişkin eleştirel bir ekonomi politığın hayata geçirilmesi yönündedir. Bu noktanın örgütün tedhiş düzeyinde yansıtılmasının ötesine geçen bir analiz açısından önemi olsa gerektir.³¹

Arsuzi'nin 1938 yılının Temmuz ayından başlayarak, özellikle ayrı varlık olarak ele alınan Hatay Devleti'nin Eylül ayında kurulması sonrası Suriye dönemi de, Türk İstihbarat Servisleri tarafından yakından izlenmiştir.

Arsuzi'yle ilgili önemli bir diğer atıf kaynağı olarak Milli Emniyet Hizmetleri'nin (MAH)³² raporlarını anmak mümkündür.

Bu raporlarla ilgili çalışmasında Hamit Pehlivanlı'nın aktardığı şekliyle Sancak bölgesine yönelik istihbarat toplama çalışmaları kapsamında hazırlanan bu raporlarda, Arsuzi'nin yeni örgütler çatısı altında takip edilen isimler arasında yer aldığı ve Türk askeri birliklerinin Sancak'a girdiği günlerde gittiği Suriye'deki faaliyetlerinin izlendiği görülmektedir. Bir örnek şöyledir:

Hatay devletinin kurulması ile birlikte bir kısım ayrılıkçılar Suriye'de toplanıp birtakım faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Hatay firarileri diye adlandırılan bu kimseler Halep'te "Büstan-ı Kulüp" da "İs'afi Muhacirin adıyla bir dernek kurmuşlardır. Kurulan teşkilatın reisi Alber, kâtib-i umumi ise Memduh Selim'dir. Faal üyeler ise şunlardır: 1.Karamurt Nahiyesi eski müdürü İhsan (alevidir). 2.Süveydiye Nahiyesi eski müdürü Süleyman (alevidir). 3.Antakya Muhasibi Sadık Mukayyet (Sünnî Arap). 4.Memduh Selim (Kürt). 5.Zeki Arsuzî (Alevi). 6.Nedim Verd (Alevi) 7.Zeki Kavvas (Alevi, müteaddid cinayetler işlemiş). 8.Moses (Ermeni). Bu teşkilat Hasan Cebbare'den aldıkları talimat doğrultusunda hareket etmektedir. Türk gizli servisi elemanı bu bilgileri bizzat yukarıda bahsi geçenlerden öğrendiğini ifade ederek verdiği bilgilerin sağlamlığını pekiştirmek istemektedir. Bunu verdiği bazı örneklerle de delillendirmektedir. Bu bilgilerin çoğunu berberi Vedi Usta'dan

31 Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism (1920-1945)*, I.B. Tauris Publishers, London, 1987, s. 504.

32 Pehlivanlı'nın çalışmasında MAH'ın kurucusuna değinilmektedir. Pehlivanlı'nın Teşkilatın Alman kurucusu olarak belirttiği Walter Niklölai dışında Rahmi Apak'ın isminin de kurucu olarak eklenebileceği söylenebilir. Cahit Kayra, Demokrat Parti (DP) döneminde Maliye Bakanlığı'na bağlı bürokratik görevi sırasında gittiği Irak'ta karşılaştığı Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Rahmi Apak'tan teşkilatın kurucusu olarak söz etmektedir. Bkz. Cahit Kayra, '38 *Kuşağı: Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 146. Yine bu dönemde Ankara'dan yürütülen ve Sancak/Hatay meselesinde Arap dünyasına yönelik propaganda faaliyetleri açısından önem taşıyan Arapça Radyo gazetesi (El İzaat'ül Arabiyye) MAH'ın dikkat gösterdiği konular arasında yer almıştır. MAH'ın dikkat gösterdiği bu konuyla ilgili gazete ve dergi yazıları için bkz. Abdullah Muradoğlu, "Atatürk'ten Arapça Radyo Gazetesi", *Yarın* (Mayıs, 2002). Abdullah Muradoğlu, "El İzaatül Arabiyye'den El Türkiyye'ye", *Yeni Şafak*, 11.04.2010.

öğrenmektedir. Bunları öğrenmek için berbere bir miktar para vermiştir. Suriye Hükümeti ile teması sağlayan ve para temin eden Hasan Cebbare'dir. İskenderun'dan para temin eden de yine Hasan Cebbare ile Zeki Arsuzî'dir. Çeşitli kaynaklardan para temin eden bu kimseler bol, bol harcamaktadırlar.³³

Pehlivanlı'nın çalışmasında kullandığı raporlar Sancak bölgesinden kolaylıkla erişilebilen Suriye'de, Arap milliyetçisi kadroların örgütlenme sürecine ışık tutması yanında Sancak bölgesi için yürütülecek mücadeleye dayalı iktidar stratejisinin alt örneklerini de sunmaktadır.

7. Sonuç

Sonuç olarak Zaki al-Arsuzi, Hatay meselesi başta olmak üzere Türk Dış politikasındaki yazında adına rastlanabilen Arap milliyetçi aktivist ve ideologlar arasında yer almıştır.

Bu dönem, iki büyük savaş arası dönemde Türkiye'nin dış politika hedefleri arasında belirgin bir yere sahip olan Hatay'ın diplomatik müzakereler yolu ile kazanılmaya çalışıldığı bir dönem olduğu kadar, homojen bir nitelik arz etmeyen Sancak etno-kültürel dünyasındaki çatışma ve yerel iktidar mücadeleleri açısından da dikkat çekmiştir.

Buna karşılık, müteakip çalışmalar açısından Suriye tezlerini destekleyen Sancak/Hatay bölgesindeki grupların hangi koşullarda nasıl ittifak yaptıkları, hangi koşullarda daha esnek bir ittifak modeline evrildiklerinin ayrıntılı şekilde çalışılması gerektiğini belirtmek anlamlı olacaktır. Arsuzi, bu açıdan Sancak/Hatay bölgesindeki Arap milliyetçisi aktivizmin inşasındaki rolü kadar, söz konusu aktivizmin mirasının 1939–1946 arası manda yönetimi altındaki Suriye'ye ve bağımsızlığın kazanıldığı 1946 sonrası Suriye'ye aktarılması açısından da belirgin bir rol üstlenmiş ve temelleri 1940'lardaki ve 1950'lerdeki siyasal ortam ve düşünce dünyasının etkileri ışığında atılan Baas (Yeniden Diriliş) Partisi'nin kurucuları arasında ilk sıralarda yer almıştır.

33 ATASE Arşivi. II Dünya Harbi koleksiyonu. Dosya: 15, Belge No: 165'den aktaran Hamit Pehlivanlı, "Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmeti Teşkilatı Raporlarında Hatay Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 40, c. XIV, Mart, 1998. Aynı atıf için bkz. Pehlivanlı vd., *age*, s 114.

KAYNAKÇA

- Hamit Pehlivanlı, Yusuf Sarınoy, Hüsamettin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918–1939)*. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- Adnan Sofuoğlu, Adil Dağıstan, *İşgalden Katılıma Hatay*. Ankara: Pheonix Yayınevi, 2008.
- Yücel Güçlü, *The Question of The Sanjak of Alexandretta*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- Majid Khadduri, “The Alexandretta Dispute”, *American Journal of International Law*, v. 39, n. 3, (July, 1945).
- Avedis K. Sanjian, “The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact On Turkish-Syrian Relations (1939–1956)”, *The Middle East Journal*, 10:4 (1956: Fall), 379–394.
- Avedis K. Sanjian, *The Sanjak of Alexandretta (Hatay): A Study In Franco–Turco–Syrian Relations* (University of Michigan, 1956).
- Alexander R. Dawoody, “Governance And The Shitte Political Movement In Iraq”, *Public Administration and Management*, v. 10, n. 1 (2005).
- Zeynep Özden Oktav, “Kurds and Nationalism In Iraq”, *Turkish Review of Middle Eastern Studies*, n. 15 (2004).
- Saleh Omar, “Philosophical Origins of Arab Baath Party: The Work of Zaki Al-Arsuzi”, *Arab Studies Quarterly*, v. 18, (Spring, 1996).
- Stefan Wild, “National Socialism In The Arab Near East Between 1933-1939”, *Die Welt Des Islams*, New Series, n. ¼, 1985.
- Keith David Watenpaugh, *Being Modern In The Middle East, Revolution, Nationalism, Socialism and The Arab Middle Class*. Princeton University Press, Princeton, 2006.
- Hamit Pehlivanlı, “Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmeti İstihbarat Raporlarında Hatay Meselesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 40, c. 14, Mart, 1998.
- Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918–1939)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Zaki Al-Arsuzi, *Al-Mu'allafat Al Kamilah*, v.1. Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wal-Quwat al-Musallalah, Damascus, 1972.
- Hiroyuki Aoyama “A Biography of Zaki Al Arsuzi”, in Hiroyuki Aoyama, Wafiq Hansa, Maher Al-Charif, “Spiritual Father of The Ba'th: The Ideological and Political Significance of Zaki Al-Arsuzi In Arab Nationalist Movements”, *Institut of Developing Economies, CETRO, MES Series*, n. 49 (March, 2000).
- Ernest Dawn, “Zaki al-Arsuzi”, ed. Philip Mattar, *Encyclopedia of The Modern Middle East&North Africa* (Detroit: Thomson-Gale, 2004).
- Hamit Bozarslan, *Ortadoğu'da Bir Şiddet Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Keith Watenpaugh, “Creating Phantoms: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis and The Formation of Modern Arap Nationalism in Syria”, *International Journal*

of *Middle East Studies*, v. 28, n. 3 (August, 1996), s. 365.

Seda Altuğ, *Between Colonial and National Dominations: Antioch Under The French Mandate (1920–1939)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 34.

Ahmet Faik Türkmen, *7 Ciltlik Mufassal Hatay Tarihi: Hatay Manda Tarihi Silahlı Mücadele Devresi*, c. 4. Tan Matbaası, İstanbul, 1939.

Dilip Hiro, *Dictionary of the Middle East*. Macmillan Press, London, 1996, 32. Aoyama vd. age, s. 3.

Zaki Al-Arsuzi, *Al-Mu'allafat Al Kamilah*, v.5. Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wa-al-Quwat al-Musallalah, Damascus, 1975, s. 417.

Keith Watenpugh, "Creating Phantoms: Zaki al-Arsuzi, the Alexandretta Crisis and The Formation of Modern Arap Nationalism in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, v. 28, n. 3 (August, 1996), s. 363.

Zaki Al-Arsuzi, *Al-Mu'allafat Al Kamilah*, v.5 (Damascus: Al-Idarah Al-Siyasiyah lil-Jaysh wa-al-Quwat al-Musallalah, 1975).

Philip S. Houry, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism (1920–1945)*, I.B. Tauris Publishers, London, 1987.

Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

al-Uruba (Antakya), 30 Ekim 1937, 1.

Stephan Longrigg, *Syria and Lebanon Under French Mandate*. Oxford University Press, Oxford, 1968.

al-Uruba (Antakya), 21–29 Ocak 1938.

Berna Pekesen, "The Exodus of Armenians From The Sanjak of Alexandretta In The 1930's", ed. Hans Lukas Kieser, *Turkey Beyond Nationalism*, I.B. Tauris, New York, 2006.

Selim Çelenk, haz. Günay Çelenk, *Hatay'ın Kurtuluş Mücadelesi Anıları*, Antakya Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Antakya, 1997.

Remzi Siliöz, *Hatay İli ve Millî Mücadele Yılları*, Ankara Kitabevi, Bursa, 1937.

Philip S. Houry, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arab Nationalism (1920–1945)*, I.B. Tauris Publishers, London, 1987.

Cahit Kayra, '38 *Kuşağı: Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Abdullah Muradoğlu, "Atatürk'ten Arapça Radyo Gazetesi", *Yarın* (Mayıs, 2002).

Abdullah Muradoğlu, "El İzaatül Arabiyye'den El Türkiyye'ye", *Yeni Şafak*, 11.04.2010.

ATASE Arşivi. II Dünya Harbi koleksiyonu. Dosya: 15, Belge No: 165.

Hamit Pehlivanlı, "Atatürk Dönemi Milli Emniyet Hizmeti Teşkilatı Raporlarında Hatay Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 40, c. XIV, Mart, 1998.

Bölüm 2

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE RUMELİ'DEKİ ASKERÎ YOL YAPIM ÇALIŞMALARI

Emrah ÇETİN¹

Özgür TİLBE²

1 Doç.Dr. Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orcid ID:0000 -0002-9330-6468

2 Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, Orcid No: 0000-0003-2787-8502

Giriş

II. Abdülhamit dönemi Osmanlı hariciyesinin ana gündem maddelerinden biri Balkan sorunuydu. Balkanlara dair Berlin Kongresinde oluşturulan “çözumsuzlük üzerine çözüm” modeli Avrupalı devletlerin bölgeye yaklaşımlarını gösterdiği kadar Osmanlı Devleti’nin de elini kolu bağlıyordu. Bu kargaşanın ortasında kalan II. Abdülhamit yönetimi politikasını bölgeyi elinde tutma hassasiyetine göre şekillendirdi. Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan rekabetini takip ederek, diplomasinin imkânlarını sonuna kadar kullanan politika takip etti. Berlin Antlaşmasıyla oluşturulan yeni denge, kutuplaşmakta olan Avrupa devletleri arasındaki çatışmayı dindirirken Avusturya ve Rusya arasındaki dengeyi de dikkate aldı. Ayrıca Osmanlı Devleti’ne reform yapması koşuluyla bırakılan Makedonya toprakları, Avrupa devletlerine dış müdahalenin de her zaman bir koz olarak elde bulundurulmasına imkân tanıdı (Çelik, 2019:36).

Bölgede meydana gelen olaylar, yerel halk, Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleri üçgeninde cereyan eden gelişmeler “Makedonya Meselesi” olarak isimlendirildi(Sander, 1987:159). Osmanlı Devleti’nin dış politikadaki gündeminde ilk sıralara yerleşen bu sorun; Hristiyan-Müslüman nüfusundaki dengeli oran, II. Abdülhamit yönetiminin mücadelesini diplomasi, kamuoyu oluşturma ve gazete cephelerinde yürütme tercihleri ile en azından bir süreliğine sıcak çatışmalardan uzak bir şekilde yönetildi.

Avrupa devletlerinin çıkarlarına göre dizayn edilmiş bölgede her an şartların değişebileceği hassas bir denge vardı. Bölgedeki devletler bekledikleri fırsatı elde etmek için buna göre hazırlık yaptı (Çelik, 2019:39; Gündüz, 2019:125-128) Yapılan hazırlıkların tamamı kendi millî menfaatlerine uygun bir siyasi altyapı oluşturmaya yönelikti. Etnik farklılıkların Milliyetçi rekabete girmeye başladığı Makedonya’da milliyetçi tutumlar Bulgarlar, Sırp lar ve Yunanlıların eğitim ve kültür alanında yürüttüğü faaliyetlerle belirmeye başladı. Daha sonra Avrupa ilgisini bölgeye çekmek için çete mücadeleleri başlatıldı. Komitacılar çete faaliyetlerini yürüten kişiler oldu. Bu sebeple Osmanlı topraklarında Avrupa’nın ilgisi giderek yoğunlaştı (Çelik, 2019:39). Berlin Antlaşması’nda şart koşulan reform taleplerini tekrar gündeme getiren Avrupa devletleri Osmanlı Devleti’nin bölgede gücünü zayıflatacak adımlar attı. II. Abdülhamit bu durum karşısında daha önce uygulamakta gönülsüz olduğu reformları hızlıca yürürlüğe koydu. Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ’a özerklik verilerek bölgede yeni bir düzenin de kapısı aralanıyordu (İpek, 2002:16–22). Büyük güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda düzenledikleri Balkanların yeni siyasi haritası, Balkan devletlerini ve bağımsızlık bekleyen Balkan halklarını tatmin etmekten oldukça uzaktı. Özellikle Bulgarlar derin bir hayal kırıklığı içindeydi (Çelik, 2019:39) Bu düzen, bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan milletlerine

Osmanlı hâkimiyetine bırakılan Rumeli'yi kendi topraklarına katmak için zemin hazırladı (Mazower, 2014: 142-143).

II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra diplomasiyi devlet yönetme pratiğinin ana unsuru haline getirdi. Onun idaresinin hedefi, kuşkusuz devletin toprak bütünlüğünü diplomasiyle korumakla birlikte, özellikle ekonomi, eğitim ve ulaştırma gibi alanlarda gelişme kaydederek devleti de güçlendirmektir. Bu sebeple bir taraftan Balkanları elinde tutmak için uluslararası arenada diplomatik mücadele sürdürülürken diğer taraftan da bölgede idari, eğitim, ekonomik, askerî ve bayındırlık alanlarında düzenlemeler yapıldı. Balkan topraklarını elinde tutmaya çalışan Osmanlı yönetimi, bölgeyi elinde tutmak için öncelikli olduğunu bildiği askerî yatırımları dikkatle uygulamaya çalıştı. Bununla birlikte Bölgedeki çatışmalar ve Avrupa devletlerinin müdahaleleri olası bir savaş ihtimalini de arttırıyordu. Bu nedenle askerî önlemlerin artırıldı ve askeri yatırımlar hızla uygulamaya kondu. Bu konuda en önemli önceliklerden biri de lojistik faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesini sağlamaktı. Mevcut yollardaki eksikliklerin giderilmesi ve yeni yapılması gereken yolların tespiti için çalışmalar hızlandırıldı. Savaş durumunda lojistik faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi için bölgedeki yolların tamir ve yeni hatların yapımına öncelik verildi. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Balkan coğrafyasında çıkabilecek bir savaşa karşı II. Abdülhamit yönetiminin lojistik anlamda aldığı tedbirler ve uygulamalar ele alınacaktır.

I. Rumeli'de Yollara Genel Bakış

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıktığı andan itibaren bir ulaşım ve iletişim aracı olarak yollar; ekonomik, sosyal ve askeri açıdan her zaman önem taşımıştır. Ticaret mallarının ve orduların taşınması, toplumlar arasında mübadele ve iletişim yollar aracılığıyla gerçekleşir. Bu nedenle antik çağlardan günümüze tüm merkezi otoriteler yolların yapılması ve düzgün hale getirilmesi için yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Yolları gelişmiş bir toplumun ekonomik, siyasi ve askeri olarak geliştirdiği, medeniyet temelinin daha sağlam olduğu söylenebilir. Tarihe damgasını vurmuş yerleşik uygarlıkların en eski gelişmiş yol sistemlerine sahip olmaları da bu görüşü desteklemektedir (Çetin, 2017: 1).

Üzerinde çok sayıda uygarlığın kurulduğu Anadolu ve Balkan coğrafyasının yolları bu bölgelere hâkim olan medeniyetler kadar eskidir. Söz konusu coğrafya Asya ile Avrupa arasındaki ulaşımında daimi bir geçiş noktası olmuştur. Bu nedenle bölgede hâkimiyet kuran devletlerin siyasi, iktisadi ve askerî gerekçelerle yolların yapım ve muhafazasına daima önem verdikleri görülmektedir (Taeschner, 1926: 96). Anadolu ve Balkan sahasında en gelişmiş yol sistemlerinin Roma ve Bizans dönemlerinde ortaya çıktığı söylenebilir. Roma döneminde temelleri oluşturulan güney, kuzey ve merkez yolları

Bizans ve Osmanlılar tarafından da geliştirilerek kullanılmaya devam etmiştir (Tütengil, 1961:14-15). Romalıların güney, kuzey ve merkez yollarını Osmanlılar Sağ Kol Güzergâhı, Sol Kol Güzergâhı ve Orta Kol Güzergâhı olarak adlandırmıştır.

Osmanlı devrinde başkent İstanbul'u Balkanlar'a, Batı Karadeniz'e ve Orta Avrupa'ya bağlayan üç ana yol mevcuttu. Bu yollar Sağ Kol Güzergâhı, Sol Kol Güzergâhı ve Orta Kol Güzergâhı olarak üç ayrı kola ayrılıyordu. Bunlardan Sağ Kol Güzergâhı; İstanbul'u, Batı Karadeniz ve Kırım'a ulaştırıyordu. Bu yol; İstanbul'dan başlayarak Çatalca, Vize, Kırkkilise, Prevadi, Karasu, Babadağ, Akkırman yolu ile Özi ve Kırım'a ulaşıyordu. Sol Kol Güzergâhı; İstanbul, Silivri, Tekirdağ, Malkara, Ferecik, Dimetoka, Gümölcine, Pravişte, Lanzaka, Larissa (Yenişehir) yolu ile İstefe (Tebai)'ye oradan da Eğriboz üzerinden Gördüs'e ulaşıyordu. Orta Kol Güzergâhı ise; İstanbul'dan Orta Avrupa içlerine kadar ulaşan güzergâha sahipti. Bu hat İstanbul, Büyükçekmece, Silivri, Çorlu, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa, Edirne, Filibe, Sofya ve Niş üzerinden geçerek Belgrad'a kadar uzanıyordu. Bu üç yol içinde en işlek olanı Orta Kol Güzergâhı idi. Balkanlar üzerinde siyasi, askerî ve iktisadi egemenlik kurabilmek için daima bu yola hâkim olmak ve kontrol altında tutmak gerekiyordu (Halaçoğlu, 2002:95-125; Müderrisoğlu, 1999, 376-377).

19. yüzyılda milliyetçilik akımının etkileri, Avrupa devletlerinin bölgeye dönük politikaları ve Osmanlı iktidarının idari, askerî ve ekonomik eksiklikleri nedeniyle Balkan topraklarını elde tutmak güçleşmişti. Özellikle Berlin Antlaşmasında alınan kararlar bölgede çatışmalara zemin hazırlamıştı. Bölgede görevli askerî ve idari uzmanların raporlarında sıklıkla Balkan devletlerinin olası bir ittifakı veya bunlardan biriyle savaş ihtimali dile getiriliyordu. Muhtemel bir savaşa karşı devletin askerî olarak hazır bulunması gerektiği vurgulanıyordu. Hazırlığın önemli noktalarının başında askerî lojistik meselesi geliyordu. Tüm raporlarda bölgedeki kara ve demiryolu ulaşım olanaklarının mevcut durumu, eksiklerin tespit edilmesi ve giderilmesi, ilave askerî yolların yapımı öne çıkıyordu.

II. Rumeli'de Mevcut Askerî Yollar

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren genişleme politikası güden bir devlet olarak her an askerî harekâta olanak verecek güvenli bir ulaşım sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Devletin Bizans ve Selçuklulardan devraldığı yol sistemi 19. yüzyıla kadar büyük bir değişikliğe uğramadan kullanılmaya devam edilmiştir (Ekin, 2017:387). Osmanlı yol sistemi incelendiğinde yolların dini, askerî ve ticari amaçla kullanıldığı görülür. Devlet, kuruluşundan itibaren genişleme stratejisi benimsemesi nedeniyle sefer organizasyonu konusunda önemli bir deneyime sahipti. Savaş ya da barış dönemlerinden bağımsız olarak yolların ulaşımına açık halde bulundurulmasına önem gösterilirdi. Ordunun tüm lojistik ihtiyaçlarının karşılanması sorunsuz bir

şekilde işleyen ulaşım ağına bağlıydı. Bu sebeple sefer hangi yöne olursa olsun Osmanlı coğrafyasındaki tüm yol şebekesi savaş sürecinin bir parçasıydı (Ertaş, 2011:630).

Osmanlı döneminde savaşların ulaşım üzerinde etkisi incelendiğinde ilk olarak sefer güzergâhlarının yol sistemini belirlediği, bazı yolların savaşların yoğunluğuna bağlı olarak ön plana çıktığı, bazılarının ise geri planda kaldığı görülmektedir. İkinci olarak sefer güzergâhları üzerindeki yerleşim alanlarının daha fazla geliştiği ve imar edildiği söylenebilir. Üçüncü olarak da sefer güzergâhlarında daha fazla bakım ve onarım yapıldığı için bu yolların köprü, menfez, hendek vs. gibi daha gelişmiş alt yapı sistemlerine sahip olduğu dikkat çeker (Ertaş, 2011:630-631). Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa seferlerinde kullandığı temel askerî yol olması sebebiyle orta kol güzergâhı daha gelişmiş bir ulaşım organizasyonuna sahipti. Bu dönemde Osmanlı hâkimiyetindeki Rumeli'yi bağlayan ulaşım hatları şu şekildeydi.

Sırbistan'an gelen yollar:

Belgrad-Niş-Vranya-Kumanova-Üsküp-Köprülü-Manastır veya Üsküp'ten sonra Gevgili-Selanik anayolu.

Yukarıdaki yola bağlı ve harekâta elverişli olup, Osmanlı ülkesine giren şu yan yollar da vardır: - Karagüveneç-Karlıova-Raçka-Yenipazar yolu, adı şose halinde olup, İbar Nehri boyunca Raçka-Yenipazar üzerinden Mitroviça doğrultusunda güneye iner.

Niş-Viranya-Kumanova-Üsküp yolu

Bulgaristan'dan gelen yollar:

Sofya-Köstendil-Eğri-Palanga-Kumanova-Üsküp yolu

Sofya-Dupçina-Çarova-Koçana-İştîp-Pirlepe-Manastır yolu.

Sofya-Dupçina-Cuma-i Bala-Serez-Selanik yolu. Serez'den sonra oldukça iyi niteliktedir. Kresne Vadisi ve Ustruma Nehri'ni takip eder.

Yunanistan'dan gelen yollar:

Yenişehir-Tırnova-Alasonya yolu. İyi kaliteli bir yoldur.

Yenişehir-Katerin-Selanik yolu.

Kozana-Kayalar-Soroviç-Manastır Yolu

Kalabaka-Dışkata-Grebine-Haslıç-Kesriye-Florina-Manastır yolu

Manastır-Presple – Görece - Yanya-Loros-Narda-Preveze yolu

Karadağ'dan gelen yollar:

Çetene-İşkodra-Mat-Debre-Manastır yolu,

Nikşik-Frizvik-İpek-Lera-Debre-Manastır-Elbasan yolu,

Doğu- Batı istikametindeki yollar:

İstanbul-Çorlu-Lüleburgaz-Babaeski-Edirne-Cesurmuş-Tafapaşa-Hasköy-Filibe-Sofya

İstanbul-Saray-Vize-Pınarhisar-Kırklareli-Edirne.

- Dedeğaç-Gümölcine-İskeçe-Drama-Serez-Selanik

Kuzey-güney istikametindeki yollar:

-Tırnovacık-Dereköy-Kırklareli-Babaeski.

- Yanbolu-Elhova-Şahlı-Tatarköy-Geli-Bolu-Keşan-Uzunköprü

- Edirne-Ortaköy-Dimteoka-Sofulu-Dedeğaç.

- Filibe-Paşmaklı-İskeçe.

- Filibe-Devren-Nevrekep-Drama-Kavala (Durgun, 2018:153-154)

Bu yolların yanında bölgedeki demiryolu hatları da sivil ve askerî ulaşım organizasyonun önemli bir parçasıydı. Abdülaziz döneminde Rumeli demiryolu projesi kapsamında bölgede inşa edilen hatlar şu şekildedir:

İstanbul- Edirne: 319 km

Dedeğaç-Edirne: 149 km

Edirne- Sarımbey: 243 km

Selanik-Mitroviçe: 361 km

Tırnova-Yanbolu: 105 km

Banaluka- Avusturya sınırı: 102

Bu dönemde toplam 1279 km demiryolu hattı inşa edilmiştir. Buna ek olarak II. Abdülhamit devri ve sonrasında inşa edilen demiryolları şu şekildedir:

Selanik-Manstır:219 km

Babaeski-Kırklareli: 46 km

İstanbul- Selanik: 508 km (Engin, 2012:227-230)

Bölgenin kara ve demiryolu ulaşım ağı yukarıda belirtilen hatlar üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bu mevcut yolların ulaşımına açık halde tutulması her dönemde devletin temel önceliklerinden olmakla birlikte, II. Abdülhamit devrinde Rumeli'ye dönük tartışma ve endişenin artması sebebiyle daha da önemli hale gelmiştir. Berlin Antlaşması sonrası oluşan konjonktür, Avrupa devletlerinin artan müdahaleleri, yeni kurulan devletlerin genişleme politikaları bölgedeki güçleri kaçınılmaz bir çatışmaya sürüklüyordu. Bu nedenle II. Abdülhamit döneminde bölgeye yönelik askeri önlemler arttırıldı. Bu kapsamda en temel önceliklerden biri olarak lojistik faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için yoğun bir çaba sarf edildi.

III. Balkan Savaşları Öncesi Rumeli'de Karayollarının Durumu

Berlin Antlaşması ve müteakip gelişmeler, Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetini tartışmalı bir konuma getirdi. Balkanlar'daki kronik gerilimler artık savaşı kaçınılmaz kılıyordu. Bu gelişmeler sonucunda, Balkan Savaşları, Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile başladı. Diğer Balkan Devletleri de 13 Ekim'de Rumeli'nin milliyetlerine göre özerk idari bölgelere bölünmesi çağrısında bulunan ortak bir nota yayınladı. Babıalı buna cevap vermedi ve sınırlarını ihlal eden Sırp ve Bulgar elçilerini sınır dışı etti. Bu gelişmeler üzerine iki devlette savaşa dâhil oldu. Ardından Yunanistan da onlara katıldı. Osmanlı Devleti geri döndürülemez bir yola girdi ve kısa sürede ağır bir yenilgiyle yüzleşmek zorunda kaldı (Küçük, 2005:23).

Osmanlı Devleti öteden beri muhtemel bir savaş ihtimaline karşı bir takım hazırlıklar yapmıştır. Bunlardan en önemlisi ise seferberlik plan emirleri ve savaş planlarıydı. Devlet, çıkacak bir savaşın değişik senaryolarına göre 12 plan hazırlamıştı. İlk 7 Harekât Planı, Balkan devletleriyle yapılacak savaşlarla ilgiliydi. Bunlardan Bulgar, Sırp, Karadağ ve Yunan ordularıyla savaşılacağı senaryosu üzerine kurgulanan 5 Nolu plan esas alındı. 1 Nolu plan, sadece Bulgaristan'la, 4 No'lu plan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'la savaşılacağı şekilde düzenlenmişti. Planlarda Bulgar Ordusu, öteki Balkan Orduları toplamından daha güçlü kabul edilmiş; bu ordu karşısında başarı sağlandığı takdirde öteki Balkan ordularının yenilgiye uğratılacağı kanısı hâkim olmuştu (Balkan Harbi, 1979:35) Planların kâğıt üzerinde oldukça detaylı ve ihtimallerin çeşitlendirildiği görülmektedir.

Hazırlıkların belki de en önemli yönlerinden biri silahlı kuvvetlerin nakliye imkânlarıdır. Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir alana yayılmış olan kaynaklarının ihtiyaç duyulan yerlere taşınabilmesi için ulaşım araçlarının en verimli şekilde kullanılması gerekiyordu. Seferberlik planına göre Trakya'da Doğu Ordusu ve Batı Rumeli'de Batı Ordusu olmak üzere iki ordu kurulacaktı. Doğu Ordusu'nun lojistik kaynakları İstanbul bölgesi ve kuzey Anadolu'da Karadeniz kıyısındaki şehirlerden, Batı Ordusu'nun kaynakları

ise Selanik, Manastır, Üsküp, İşkodra ve Yanya vilayetleri ile Anadolu'nun Ege Denizi kıyılarında bulunan şehirlerden sağlanacaktı (Durgun, 2011: 100-101).

Ulaşım hizmetlerinin en önemli unsuru planlarda deniz taşımacılığına yüklenmiştir. Çünkü Balkan Savaşları için ihtiyaç duyulan birlik ve malzemelerin çoğu, Anadolu'dan deniz yoluyla taşınması planlanmıştı. Bu koşulda ise ilk olarak, nakliye için deniz üstünlüğü gerekiyordu. Bunun için güçlü bir donanma şarttı. Ancak Yunan Ordusu planlarını devreye sokarak Osmanlı donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan çıkmasını engelleyerek deniz harekât planını etkisiz hale getirdi.

Planda diğer bir önemli unsur da ordu sevk ve ikmal güzergâhında bir diğer önemli ulaşım aracı haline gelecek demiryoluydu. Balkan Savaşları sırasında ulaşım ağırlıklı olarak demiryolları vasıtası ile yürütülecekti. Bu anlamda İstanbul ile Selanik arasındaki 234 kilometrelik demiryolu hattı kritik öneme sahipti. Rumeli'nin iç bölgelerine ise Selanik'ten Manastır'a ve Selanik'ten Üsküp-Mitrovice'ye 219 km, diğeri 363 km'lik iki hat bulunuyordu (Balkan Harbi, 1979:23). Lojistik hizmetlerin bu hatlar üzerinden gerçekleştirilmesi planlansa da daha harbin ilk günlerinde İstanbul-Selanik demiryolunun kesilmesi ile iki ordunun arasındaki irtibat kopmuş, Batı Ordusu kendi kaderiyle baş başa kalmıştı (Durgun, 2011: 109).

Balkan Savaşları öncesi hazırlanan lojistik hizmetlere dair planların çoğu sadece kâğıt üzerinde kalmıştı. Bunun gerçekte sahada incelenmediği ve herhangi bir tatbikat yapılmadığı görülmüştür. Planda yapılması emredilen işler, seferberlik ve savaş ilanına bırakılmıştı. Ancak Yunanlılar tarafından deniz yollarının kapatılması, demiryolu ulaşımının sınırlı kalması ve yabancı şirketlerin elinde olması nedeniyle ikmal, mühimmat, silah, araç ve gereç temini gibi yükümlülükler kısa seferberlik döneminde yerine getirilememiştir. Bulgarların Trakya'yı işgal etmesinden sonra Batı ordusunun anavatanla bağları kopmuş ve ordu kendi haline bırakılmıştı. Ordunun bu sefaleti, Balkan savaşlarının başarısızlığında önemli bir faktör olarak öne çıktı (Balkan Harbi, 1979:68).

Balkan Savaşları öncesi hazırlanan harekât planlarında ordunun ulaşımının denizyolu ve demiryolu vasıtasıyla yapılması öngörülüyordu. Karayolu ulaştırma imkânlarının ise yolların yetersizliği sebebiyle tümen bölgeleri gibi sınırlı alanlarda uygulanması planlanıyordu. Zira onlarca yıldır yapılan hazırlıklara rağmen bölgedeki askerî yolların yetersiz olduğu görülmekteydi. Oysa II. Abdülhamit döneminin başından beri bölgedeki askerî yolların yapım ve onarımı için hazırlıklar yapılmaktaydı. Berlin Antlaşması'nın Rumeli'ye dair öngördüğü reform istekleri burada muhtemel bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu gösterince Osmanlı yönetiminin bölgeye dair çalışmaları da hız kazandı. Bu dönemde hükümete gönderilen raporlarda özellikle Bulgaristan

hududuna ulaşan askerî yolların tamamlanmasının önem arz ettiği; Rumeli sınırlarının korunması için gerekli askerî yolların hızlı bir şekilde inşa edilmesinin bir kat daha önemli hale geldiği belirtiliyordu. Yunanistan'ın saldırması veya Arnavutluk'ta bir karışıklık çıkması halinde deniz yoluyla askerî nakliyata imkân olmaması durumunda karayoluyla askerî nakliyatın gerçekleştirilebileceği de ifade edilmişti. Bu yüzden Rumeli vilayetlerinde inşası gerekli olan kara ve demiryolu hatlarının bir an önce tamamlanması gerektiğine dikkat çekilmişti. Karayollarının yapımı için Nafia Nezaretî'ne ve demiryolu hattının tamamlanabilmesi için de Babıali'ye tebligat gönderilmiştir. (BOA. İDH. 1055/82851).

Bu noktada Osmanlı yönetimi 2. Ordu sınırları dâhilinde İstanbul'dan Edirne-Kırcaali-Kırklareli yönlerine uzanan askerî yollar ile 3. Ordu hudutları içerisinde Selanik-Yanya-Serfice, Manastır-Kosova, Kosova-Mitroviçe, Manastır-Pirlepe-Köprülü-İstip, Demirhisar-Cuma-i-Bala yollarının yapımına öncelik vermiştir. Bu doğrultuda söz konusu güzergâhta gerekli yol yapım ve onarım çalışmalarının eksiksiz yürütülmesine dikkat edilmiştir. Ancak çalışmaların hızlı ve etkin bir şekilde yürütülebilmesi için daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulmuştur. Bu hususta Edirne Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda; vilayet dâhilinde inşa edilen askerî yolların bitirilebilmesi için yevmiyeli olarak ahalinin istihdam edilip edilemeyeceğinin bildirilmesi istenmiştir. Cevaben; ahalinin ücreti karşılığında çalıştırılabileceği ancak bunun çalışma yükümlülüğünden sayılmaması gerektiği şeklinde karşılık verilmiştir (BOA. DH. MKT. 810/43).

Bütün planlamalara rağmen bu bölgede yürütülen yol yapım ve onarım çalışmalarının yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu konuda Başkitâbet dairesinin hazırladığı raporda; Bulgaristan ve Şarkî Rumeli hududunda yürütülen askerî yolların inşaatı hakkında askerî teftiş komisyonunun hazırladığı raporda harita ve resimlerin incelendiği, inşaatın bu şekilde sürdürülmesi halinde 26 seneden önce tamamlanamayacağı ifade edilmiştir. Ancak Bulgaristan'ın kısa sürede büyük miktarda yol yapımını tamamladığı buna karşılık Osmanlı yönetiminin bu konuda yürüttüğü çalışmaların çok yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Yapılması planlanan inşaatın ancak 26 senede tamamlanabileceğinin anlaşılması üzerine padişahın fevkalade teessür ve teessüf duyduğu bildirilmiştir. Bu sebeple bu yolların gelecek sonbahara kadar tamamen tamamlanması gerektiği ifade edilmiştir (BOA, İ.MTZ. (04), 15/901). Ayrıca Bulgaristan ve Şarkî Rumeli sınırına kadar inşası planlanan yolların yalnızca amele-i mükellefe istihdamıyla yapılmasının mümkün olamayacağı, bu sebeple inşaat işlerinde askerlerin istihdam edilmesinin çalışmaları hızlandıracığı belirtilmiştir (BOA, İ. MTZ (04) 15/970).

Bölgede yürütülen yol yapım ve onarım çalışmalarının denetlenmesi ve hız kazandırılması için zaman zaman Erkan-ı Harbiye müfettişleri de

görevlendirilmiştir (BOA. Y.A. HUS, 483/94). Demirhisar-Cuma-i Bala güzergâhında yürütülen çalışmaları denetlemek üzere 1904 yılında Müşir Ethem Paşa bölgeye gönderilmiştir. Rumeli vilayeti dâhilinde askerî harekât icrası için gerekli olan yol ve köprülerin inşaatının ne durumda olduğu incelenmiş, Demirhisar-Cuma-i Bala yolu inşaatında 1400 amele ve 150 yük arabasının istihdam edildiği ve yolun bir aya kadar ulaşımına açılacağı bildirilmiştir. Ayrıca bu yol üzerinde 10 adet büyük köprüünün inşasının da tamamlanacağı ifade edilmiştir (BOA.Y.A. HUS, 465/33). Demirhisar-Cuma-i Bala yolunun tamamlanmasının ardından Ustrma nehri üzerine yeni baştan bir köprü inşa edilmiştir. Vardar nehri üzerinde Karabulak'da bulunan harap köprüünün de tamir edildiği bildirilmiştir (BOA. BEO, 1983/148657).

Nafia Nezaretinin hazırladığı inşaat programına uygun olarak Şarkî Rumeli ve Bulgaristan hududuna doğru yapılan askerî yolların inşaatına birkaç yıldan beri devam edildiği Kosova Vilayeti'nin gönderdiği yazıda belirtilmiştir. 1324 (1906) senesinde 3. Ordu'nun merkezi olan Manastır'dan Pirlepe-Köprülü, İştîp-Koçana-Çarova yoluyla sınıra kadar askerî açıdan en mühim olarak görülen yolların inşasının tamamlanması için gayretle çalışıldığı belirtilmiştir. Ancak Kosova Vilayeti 1324 (1906) senesi gelirleri dahi bu yolların yapımını sağlamak için yeniden düzenlenmiş olmasına rağmen bütçe yeterli gelmemiştir. Bu sebeple Nafia bütçesinden gönderilmesi kararlaştırılan meblağ gönderilmediği için 5 aydan beri inşaat işleri durdurulmuştur. Nafia inşaatına karşılık gönderilmesi gereken 70 bin liranın yılın 9. ayı geçtiği halde ancak 20 bin lirası gönderilebilmiş olduğundan bu durumun inşaat işlerini aksattığı belirtilmiştir (BOA. TFR- I- KV, 214/21323). Manastır Vilayetinden gönderilen 1904 tarihli telgrafta yol yapımı ve tamiri hakkında haftalık şu bilgiler verilmiştir: Pirlepe-Köprülü, Pirlepe-Kurbulak, Manastır-Körice-Yanya ve Surviçe-Serfice-Alasonya yollarındaki inşa ve tamirat çalışmalarına devam edilmektedir (BOA. Y.A.HUS, 467/106).

Bu dönemde merkeze gönderilen raporlarda bölgedeki yolların durumunu gözler önüne seren eksiklere dikkat çekiliyordu. Bunlardan bir tanesi de Sırbistan hudut kumandanı Mehmed Halid'in bölgede uzun süren görevi sırasında hazırladığı rapordur. Görev yaptığı Sırbistan ve Karadağ sınırlarında yer alan ve askerî harekâta önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğü bölge yollarıyla ilgili detaylı rapor hazırlamıştır. Bu raporda Kosova Vilayetinin Mitroviçe kazasında yer alan yolların üç devlete sınır olmasına rağmen askerî bir harekât gerçekleştirmeye müsait olmadığına dikkat çekilmiştir.¹ Bölgedeki yolların ihmal edildiğini, askerî harekât düzenlemeye uygun olmadığını ve bu ihmalin büyük bir tehlike arz ettiğini ifade etmiştir. İnşa edilen yol güzergâhlarının haritaya dayanarak belirlenmediği tamir edilecek bölümler, köprüler ve viyadüklerin eklenmediği, yürütülecek çalışmaların bir

1 Mehmed Halid'in hazırladığı raporda yer alan Sırbistan ve Karadağ hududunda bulunan yollarının durumuna dair ayrıntılı cetvel EK:1 de verilmiştir.

mühendis tarafından incelenmediği belirtilmiştir. Aynı raporun devamında bölgede yol denildiğinde anlaşılan şeyin halkın arabalarıyla geçtiği güzergâhın iki tarafına yapılan birer hendekle ortaya çıkan bir metrelik alan olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bunların dahi mühendislik kurallarına uygun olarak inşa edilmediği ve zamanla kendiliğinden ortaya çıkan yollar olduğu vurgulanmıştır (İSAM/HHP/ 34/2).

Rumeli'de yürütülen yol yapım çalışmaları bölgede bulunan Rumeli Umum Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın da dikkatini çekmiş, Paşa bu konuda gerek yerel makamlara gerekse merkezi idareye sık sık raporlar göndermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, İzzet Paşa'ya gönderdiği bir raporunda; Üsküp'te yapılan yol yapım çalışmalarını bizzat takip ettiğini burada kısa sürede gerçekleştirilen çalışmaların Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde bir yılda yapılanlara denk olduğunu bildirilmiştir. Ancak resmî daireler ile vilayet idareleri arasındaki anlaşmazlıklar ve görevlilerin yeterince etkin çalışmamasından dolayı işlerin yarım kaldığı ifade edilmiştir. Bir sene önce Avrupa'dan getirilen demir köprülerin dahi henüz yerlerine konulmadığı belirtilmiştir. Bölgede yürütülen çalışmaları hızlandırmak için amale-i mükellefinin yanı sıra yevmiye ile işçi çalıştırılması ve Erkan-ı Harbiye'den bir uzmanın gönderilmesi tavsiye edilmiştir (İSAM/HHP/571/1-2-3-4).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın merkeze bildirdiği raporun incelenmesi neticesinde İzzet Paşa imzasıyla gönderilen 11 Ocak 1905 tarihli şifreli telgrafta; devletin selamet ve güvenliği için bu kadar önemli bir konuda gerekli yükümlülüklerini yerine getirmeyen görevlilerin kim olduğunun bildirilmesi istenmiştir. Askerî yolların inşasının yapılması için talep edilen bir zabitanın seçimi işinin askerî komisyona havale edildiği belirtilmiştir. Memleketin gelişmesi, ahalinin ırz, can ve mallarının korunması ulaşım olanaklarına bağlı olduğundan araba ile ulaşım imkân verecek yollar ve köprülerin inşasının hükümetin en önemli önceliklerinden olduğu vurgulanmıştır. Ziraat ve ticaretin gelişmesi ve halkın refahının artmasının da buna bağlı olduğu ifade edilmiştir. Bölgede asayişin sağlanarak görevli zabitanın vazifesini hakkıyla yapanların ödüllendirilmesinin tabii olduğu gibi işini layıkıyla yerine getirmeyenlerin de cezalandırılmasının gerekli olduğu dile getirilmiştir. Bu hususta kumandanlara gerekli tebligatın yapılması istenmiştir. Sınırların korunması hususunun Osmanlı Devleti'nin en öncelikli konularından olduğundan bunun aksine çalışmanın dinen de uygun olmayacağı tebligata eklenmesi gerektiği dile getirilmiştir. Polis ve jandarmanın asayişin sağlama noktasında görevlerini hakkıyla yapmalarının temini için gerekli tedbirlerin alınması hususunun sivil memurlara bildirilmesi istenmiştir (İSAM/HHP/571/5-6).

Erkan-ı Harp Binbaşı İsmail Hakkı'nın 4 Nisan 1907 tarihli raporunda; bölgede Bulgarların yaptığı hazırlıklar, Osmanlı Devleti'nin alması icap

eden tedbirler ve askerî lojistiğin sağlanması hususunda atılması gereken adımlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre; Osmanlı Devleti'nin er geç Bulgaristan'la bir harbe gireceği, Bulgarların sevk edeceği küçük ama düzenli eğitim görmüş olan ordusuna ve Osmanlı sınırları içinde çıkaracağı Bulgar isyanına dayanarak Devlet-i Aliye'yi ve orduyu işgale çalışacağı ifade edilmiştir. Bulgarların bir taraftan ordusuyla çeşitli yönlerden taarruz ettiği sırada diğer taraftan da Osmanlı ordusunun hareketini engellemek için Vilayet-i Selase ve Edirne'de bir isyan çıkaracağı düşünülmektedir. Bulgaristan'ın savaş ilan etmeden çeşitli noktalardan taarruza kalkışması da muhtemeldir. Osmanlı ordusunun daha ilk anlarda Bulgarlarının başarı ümitlerini kırması gerekir. Bu noktada en önemli hususlardan birisi de içeride çıkacak isyanın önlenmesi ve asayişin sağlanmasıdır. Bu yüzden en çok dikkate alınacak mevkiiler Osmanlı ordusunun gerisinde kalacak olan yerlerdir. Yani kısmen Selanik Sancağı, Manastır ve Kosova Vilayetleri dâhilinde bulunan Bulgarların yapacakları isyanın bastırılması gereklidir. Bu isyanda Bulgarlar, Osmanlı ordusundan ne kadar çok kuvveti üzerlerine çekmeyi başarırlarsa Bulgaristan ordusuna o kadar çok kolaylık sağlamış olacaklardır. Bu yüzden içerideki isyanın mümkün merteye geniş bir sahaya yayılması ve şiddetli bir şekilde gerçekleştirilmesi şüphesizdir. Bundan dolayı Osmanlı ordusunun isyanı bastırmak için mümkün merteye az bir kuvvet ayırması ve bu birliklerle isyanı bastırması gereklidir. Bunun için de iki seyyar fırkanın yeterli olacağı ümit edilmektedir. Çünkü Osmanlı ordusunun işgal edeceği sınırlar içinde kalacak Bulgarların bu ihtilale katılması mümkün değildir. Fakat isyanın bastırılması için tayin edilecek bu kuvvetin harp için belirlenecek ordudan ayrı olması gerekmektedir. Çünkü ancak bu sayede harp sahasındaki redif taburları birleşebilir serbestçe hareket ederek aldıkları emri yerine getirebilirler. Böyle bir isyan halinde Osmanlı ordusundaki her kıtanın telaş etmeden aldığı emirleri yerine getirmesi ve gerekli zamanda tayin olunan noktada bulunması gerekir (İSAM/HHP/399-1-2-3-4-5).

Harbin ilanının ardından hem Osmanlı ordusunun harekâtını engellemek hem de içeride çıkabilecek isyan nedeniyle vilayet ve kazalardan gelecek olan tahribat haberlerinden telaş etmemek için bunlara karşı ne şekilde harekât edileceğinin planlanması şarttır. İsyanı bastırmak için tayin edilecek kuvvetin mümkün merteye nizamiye kıtalarından seçilmesi ve şimdiden hangi kıtadan olacağını belirlenmesi ve uzun süreden beri bu bölgede çalışarak eşkiya takibi yapmış araziye iyi bilen erkân ve zabitan kumandanlarının bulundurulması gereklidir. Vilayet dâhilinde jandarma karakollarında bulunan müfrezelerin harp sırasında ayrı bulunmalarına gerek kalmayacağından bunları kaza merkezlerinde toplu olarak bulundurmak gereklidir. Ayrıca duruma göre bölgenin güvenliğinin sağlanması, isyan nedeniyle tahrip edilmesi şüphesiz olan telgraf hatlarının tamir ve korunması gibi işlerde istihdam edilmesi gereklidir.

Vardar gibi büyük nehirlerde bulunan önemli köprü ve geçitlerin kuvvetli birer müfreze ile korunması şarttı. Ayrıca Üsküp-Selanik, Selanik-Manastır demiryolu hatları üzerinde bulunan büyük sanayi imalatının korunması için bir alay kadar kuvvetin tahsis edilmesi ve tahrip edilmesi muhtemel hududun derhal tamir edilmesi, bunun için de bir iki şimendifer taburunun tayini gereklidir. Savaş durumunda yolların kesişme noktalarıyla Üsküp-Selanik hattının korunması en önemli önceliklerdendir. Buralarda uzun bir süre tamir gerektirecek tahribat durumunda askerî nakliyatın gecikmemesi için gerekli hesaplamaların yapılması ve şimendiferlerin korunması için lazım olan taburların belirlenerek derhal vazifelerine başlamaları önemlidir. Ayrıca içeride çıkabilecek bir isyanı bastırmak için görevlendirilecek iki seyyar fırka tahsis edilmeli ve kumandanları da belirlenmelidir. Özetle savaş sırasında muhtemel telaş ve heyecandan dolayı ortaya çıkabilecek sorunların şimdiden uzun uzadıya incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması şarttır. Bulgaristan'ın taarruz hedefinin ikinci veya üçüncü ordulardan hangisine olacağı tam olarak kestirilemese de üçüncü ordunun taarruz hedefi olması daha muhtemel görünmektedir. Bu bölgedeki Bulgar nüfusu ikinci orduya nazaran daha çoktur.

Maleş ve Beleş dağlarıyla Toraye, Avrethisar, Filorina, Vodina, Manastır, Pırlepe, Gevgili, Ustrumca, İştib, Köprülü kazalarında ahalinin çoğunluğu Bulgar'dır. Bundan dolayı Bulgarlar bu yönden yapılacak taarruzda daha başarılı olacaklarını düşündüklerinden üçüncü orduyu hedef almaları muhtemeldir. Fakat üçüncü ordu yönünden şiddetli bir isyan hareketi ve bölgedeki Bulgar halktan alacakları katkılarla dikkati buraya çekerek aslında ikinci ordu üzerine taarruz etmeleri de ihtimal dâhilindedir. Bu durumda ikinci ve üçüncü ordular arasındaki ulaşımın temini lüzumu bir kat daha artmaktadır.

Özetle; askerî hazırlıklarını tamamlamış, lojistik imkânları gelişmiş ve demiryolu hatlarını ıslah etmiş olan Bulgaristan'ın 25 bin kişiyi aşan ordusunu seferberliğin 20. gününde harekete hazır hale getireceği anlaşılmıştır. Osmanlı hükümetinin bu süre zarfında en az Bulgar ordusu kadar bir kuvveti hazır bulundurarak Bulgar işgaline imkân tanımadan Karadeniz'den ve karadan ise ikinci ve üçüncü ordu yönünden hızla Bulgaristan arazisine girmesi gerekmektedir (İSAM/HHP/399-1-2-3-4-5). Binbaşı İsmail Hakkı'nın hazırladığı bu raporda da Osmanlı Devleti'nin olası bir savaş durumunda başarılı olmasının temel koşullarından birisinin tüm lojistik hazırlıklarını tamamlamasına bağlı olduğu açıkça görülmektedir. Bölgede yürütülen çalışmalara dair kaleme alınan raporlarda sıklıkla askerî ulaşımın sorunsuz olarak sağlanması için yürütülen çalışmaların yetersiz kaldığı ifade edilmiştir. Harbiye Nazırının kaleme aldığı yazıda; Bulgaristan sınırına kadar yapılması planlanan askerî yolların bunca para ve emek harcanmasına rağmen hala yeterli düzeye ulaşmadığı belirtilmiştir.

Bir ordunun başarılı olmasının harpte ikmal kabiliyetinin yeterli düzeyde olmasına bağlı olduğu vurgulanmıştır. Osmanlı yönetiminin yürüttüğü çalışmaların yeterli olmamasına karşın ikmal konusunda Bulgarların kısa sürede hayret uyandıran bir başarı elde ettiği ifade edilmiştir. Bulgarların faaliyetlerine karşılık tamamlanması gereken askerî yolların bir an önce bitirilmesi, bu konuda her türlü gayret ve fedakârlığın yapılması gerektiği dile getirilmiştir (BOA. A. MTZ (04), 172/31).

Osmanlı Devleti'nin olası bir savaşa hazırlık olarak Rumeli'de yıllardır sürdürdüğü çalışmaların yetersiz kaldığı görülmektedir. Mali olanaksızlıklar, idari yetersizlikler, uzman personel eksikliği gibi nedenlerden dolayı bölgede yapılması düşünülen lojistik hazırlıkların bir türlü tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum en somut şekilde Balkan Savaşları sırasında kendisini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkan devletleri karşısında kısa sürede başarısızlığa uğraması bunun ispatı olmuştur. Askerî başarısızlığın nedenlerinin anlaşılabilmesi için Balkan Devletlerinin yaptığı hazırlıklara bakılması yeterli olacaktır. Sırpların savaş hazırlıklarının öncelikle her türlü lojistik ihtiyacı karşılayacak şekilde yapıldığı görülmektedir. Yüzbaşı Selanikli Bahri'nin Sırpların yaptığı hazırlıklara dair tespitlerinde; Sırp hükümetinin barış zamanında lojistik konusunu önemle ele aldığı ve her türlü hazırlığı tamamladığı belirtilmiştir. Örneğin barış zamanında halkın kullandığı tekerlekli araçların savaş durumunda doğrudan ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kurgulandığı görülmektedir. Bu araçların her birinin üzerine seferberlik ilan edilince katılacakları tümen ve alay numaraları yazılmıştır. Bu yöntemle hızlıca birliklerine katılan araçlar lojistik hizmetlerinin planlı ve sorunsuz bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Sırp ordusuna katılarak nakliye için kullanılacak arabalar hayvan sahipleriyle birlikte seferber edilmiştir. Sırp tarafında hazırlıklar bu şekilde planlanırken Osmanlı yönetiminin aynı organizasyona sahip olmadığı tespitinde bulunur. Öyle ki Osmanlı topraklarında yollar düzgün olmadığı için ordu savaş sırasında etkili bir şekilde nakliye olanaklarını kullanamadı. Bununla birlikte seferberlikle orduya dahil edilen hayvanlar yeterli teçhizata sahip olmayıp düzensiz şekilde toplanmıştır. Ayrıca bunlar sahiplerinden ayrı olarak toplanmış bu yüzden bakımları etkin bir biçimde yapılamamıştır. Dolayısıyla lojistiğin temelinde yer alan bu hayvanlar zayıf ve bakımsız düşmüştür (Toker, 2012:67-69). Bununla birlikte modern ve taşıma kapasitesi yüksek vasıtalar motorlu araçlar olmasına rağmen yolların elverişli olamaması sebebiyle etkin şekilde kullanılamamıştır (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1996:274). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere ordular arasındaki organizasyon farklılıkları lojistik hizmetlerinin etkin bir biçimde yürütülüp yürütülememesi noktasında belirleyici olmuştur. Osmanlı ordusunun bu konudaki eksiklikleri savaşın kaderine etki eden

önemli hususlardan biri olacaktır. Savaş sırasında yolların durumunu ve yetersizliğine dair Alman subayı Güstav Von Hochwachter anılarında Babaeski-Edirne arasındaki yollar için şu ifadelerle yer vermektedir (Hochwachter, 2009:18):

Yolculuğum giderek zorlaşıyor. Kuzeyden güneye doğru olan tüm derin vadideki köprüler ya sellerden yıkılmış veyahut inşası görevlendirilmiş şirket tarafından henüz tamamlanmamış. Büyük sorumsuzluk. Bu ana yol iyi inşa edilmeliydi. Durum her yerde aynı. Hemen hemen tüm köprülerin üzerinde tahta kaplamalar eksik...

Savaşın kaybedilmesinin temel etmenlerinden bir(i) olan ulaşım olanaksızlıklarına dair Mahmud Muhtar Paşa'nın şu tespitleri dikkat çekicidir:

Hiç olmazsa Kırkilise'den öteye yollarımız olsaydı yine oralarda bıraktığımız malzemenin yarısından çoğunu kurtarmak mümkün olurdu. Fakat 5 bin liralık bir anlaşmazlıktan dolayı milli savunmamızla şiddetle ve çok büyük ilgisi olan Vize-Kırkilise yolunu tamamlamadan bırakan Nafia Nezareti Yol ve Köprüler Müdürü ve Nafia nazırları belki 250 bin liralık bir malzemenin çamurlara batıp kalmasına ve milli askerlik şerefimizin kaybına sebep olmuşlardır.(Durgun, 2011:147)

Gerekli lojistik hazırlıklarının yapılmaması hem askerlerin belirlenen bölgelere naklini imkânsız hale getirmiş hem de mühimmat ve iaşe ikmâlini zorlaşmıştır. Savaşın sonbaharda başlaması zaten kötü durumda olan yolları çamur ve bataklık içinde bıraktı. Yolların vaziyeti ikmal maddelerinin gerekli yerlere sevkiyatını da sınırlıyordu. Bu nedenle cephedeki askerler teçhizat bakımından yoksun ve açlıkla mücadele etmek zorunda kaldı. Askerlerin uzun süre yürüyüşle mevzilerine gelebilmesi onların yorgun ve bitkin düşmesine sebep oluyordu (Bal, 2014:492-493).

Yolların mevcut yetersizliği sadece lojistik aksaklıklara yol açmamıştı. Aynı zamanda geri çekilen ordu, teçhizatını da arkasında bırakmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle birlikler geri çekilirken ikmal malzemelerini beraberlerinde taşıyamamış ve geride bırakılan ağır silahlar düşmanın eline geçmiştir. Örneğin birçok top arabası yollarda çamura saplanıp kalmıştı. Tüm bu sebepler, savaş sonrasında hazırlanan raporlarda üzerinde durulan en önemli konu olmuştur (Zeyrek, 2012:234).

Sonuç

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı dış politikasının öncelikli konularından biri Rumeli meselesi idi. Berlin Antlaşması'yla bölgede oluşan yeni konjonktür Rumeli bölgesinde çatışma ihtimalini daha da artırıyordu. Osmanlı yönetimi bir taraftan Avrupa devletlerinin isteklerini göz önünde bulundurmaya ve Balkan devletlerinin saldırgan politikalarını dizginlemeye çalışırken diğer yandan da idari, eğitim, ekonomik, askerî ve bayındırlık alanlarında düzenlemeler yaparak bölgeyi elinde tutmaya çalıştı. Bölgedeki çatışmalar ve Avrupa devletlerinin müdahaleleri olası bir savaş ihtimalini kuvvetlendirdiği için Osmanlı yönetimi bölgeye yönelik askerî önlemleri artırdı ve yatırımları hızla uygulamaya çalıştı. Bu konuda en önemli önceliklerden biri de lojistik faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesini sağlamaktı. Savaş durumunda lojistik faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi için bölgedeki yolların tamir ve yapımına öncelik verildi. Mevcut yollardaki eksikliklerin giderilmesi ve yeni yapılması gereken yolların tespiti için çalışmalar hızlandırıldı. Hazırlıkların belki de en önemli yönlerinden biri silahlı kuvvetlerin nakliye imkânlarının geliştirilmesi meselesiydi. Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir alana yayılmış olan kaynaklarının ihtiyaç duyulan yerlere taşınabilmesi için ulaşım araçlarının en verimli şekilde kullanılması gerekiyordu. Balkan Savaşları öncesi hazırlanan harekât planlarında ordunun ulaşımının denizyolu ve demiryolu vasıtasıyla yapılması öngörülüyordu. Karayolu ulaştırma imkânlarının ise yolların yetersizliği sebebiyle tümen bölgeleri gibi sınırlı alanlarda uygulanması planlanıyordu. Ancak savaşın henüz başlarında Osmanlı ordularının deniz ve demiryolu ulaşım olanaklarının saf dışı bırakılmasıyla karayolu ulaşımının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamit dönemi boyunca bölgede bulunan askerî uzmanların raporlarında da bu konuya dikkat çekilmişti.

Bu dönemde hükümete gönderilen raporlarda özellikle Bulgaristan hududuna ulaşan askerî yolların tamamlanmasının önem arz ettiği; Rumeli sınırlarının korunması için gerekli askerî yolların hızlı bir şekilde inşa edilmesinin bir kat daha önemli hale geldiği belirtiliyordu. Yunanistan'ın saldırması veya Arnavutluk'ta bir karışıklık çıkması halinde deniz yoluyla askerî nakliyata imkân olmaması durumunda karayoluyla askerî nakliyatın gerçekleştirilebileceği de ifade ediliyordu. Bu yüzden Rumeli vilayetlerinde inşası gerekli olan kara ve demiryolu hatlarının bir an önce tamamlanması gerektiğine dikkat çekiliyordu. Bu noktada Osmanlı yönetimi 2. Ordu sınırları dâhilinde İstanbul'dan Edirne-Kırcaali-Kırklareli yönlerine uzanan askerî yollar ile 3. Ordu hudutları içerisinde Selanik-Yanya-Serfice, Manastır-Kosova, Kosova-Mitroviçe, Manastır-Pirlepe-Köprülü-İstip, Demirhisar-Cuma-i Bala yollarının yapımına öncelik verdi. İstanbul-Edirne yolunun askerî sevkiyata hazır hale getirilmesine çalışıldı. Bu doğrultuda söz konusu güzergâhta gerekli yol yapım ve onarım çalışmalarının eksiksiz yürütülmesine dikkat edildi.

II. Abdülhamit iktidarında bölgedeki askerî yolların yapım ve onarımı için hazırlıklar yapılmıştı. Ancak onlarca yıldır yapılan hazırlıklara rağmen bölgedeki askerî yolların yetersiz olduğu görülmekteydi. Çoğu bölgede yapılması planlanan yol inşa çalışmaları tamamlanamamış, köprülerin bakım ve onarımı bitirilememiş, mevsim şartlarına uygun şekilde ulaşım için açık bir yol şebekesi oluşturulamamıştı. Osmanlı yönetiminin olası bir savaşa hazırlık olarak Rumeli’de yıllardır sürdürdüğü çalışmaların yetersiz kaldığı görülmekteydi. Bölgede yapılması düşünülen lojistik hazırlıkların bir türlü tamamlanamamasının başlıca nedenleri ise; mali olanaksızlıklar, idari yetersizlikler, uzman personel eksikliği gibi etmenlerdi. Tüm bu eksiklik ve yetersizliklerin ortaya çıkardığı problemler en somut şekilde Balkan Savaşları sırasında gözler önüne serilmiş ve savaşın kaybedilmesinin sebeplerinden birisi olmuştu.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. İDH. 1055/82851

BOA. DH. MKT. 810/43

BOA, İ.MTZ. (04), 15/901

BOA, İ. MTZ (04) 15/970

BOA. Y.A. HUS, 483/94

BOA.Y.A. HUS 465/33

BOA.Y.A. HUS, 465/33

BOA. BEO, 1983/148657

BOA. TFR- I- KV, 214/21323

BOA. Y.A.HUS, 467/106

BOA. A. MTZ (04), 172/31

İslam Araştırmaları Merkezi Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (İSAM/HHP)

İSAM/HHP/ 34/2

İSAM/HHP/571/1-2-3-4.

İSAM/HHP/571/5-6.

İSAM/HHP/399-1-2-3-4-5.

Diğer Kaynaklar

Bahri (Selanikli); Balkan Savaşı'nda Sırp Ordusu - Batı Ordusu, (çev.) Mustafa Toker, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

BAL, A, (2014) "Balkan Harbi'nde Türk Ordusunun Lojistik Durumu", *XIV. Askeri Tarih Kongresi Bildirileri-II (XIV.. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s.479-502.

Balkan Harbi (1912-1913) (1979)., Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

ÇELİK, B. (2019), *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ÇETİN, E. (2017), *Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*,

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- DURGUN, B. (2018), *Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırma Faaliyetleri (1912-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- DURGUN, B. (2012), "Balkan Harbi'nde Ulaştırma Hizmetleri", *Balkan Savaşları Paneli (3-4 Mayıs 2011)*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s.99-120.
- EKİN, Ü. (2014), "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)", *Bellekten*, Cilt 81, Sayı 291, s.387-418.
- ENGİN, V. (2012), "Rumeli Demiryolları", *Osmanlıda Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, Ed: Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul: Çamlıca Yayınları, s.219-237.
- ERTAŞ, M. Y. (2011), "Savaşlarla Şekillenen yollar: Osmanlı Devletinde Yol sistemi", *CIEPO VI. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-17 Nisan 2011)*, Cilt I, İzmir, s.625-652.
- HALAÇOĞLU, Y. (2002), *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.
- KÜÇÜK, C. (1992), "Balkan Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt V., s.23-25.
- MÜDERRİSOĞLU, F. (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.376-383.
- HOCHWACHTER, G. (2009), *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, Çev: Sumru Toydemir, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İPEK, N. (2002), "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler Ansiklopedisi*, c.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.16-22.
- MAZOWER, M. (2014) *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, (çev.) Ayşe Ozil, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- SANDER, O. (1987), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı (Küçük) Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtıratı*, (2019), (Yay. Haz.) Mustafa Gündüz, Cilt 2, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- TAESCHNER, F. (1926), "Muhtelif Devirlerde Anadolu Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti", (çev.) Hamit Sadi, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 1-2, s. 96-108.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* (1996), Cilt III, 6. Kısım (1908-1920), Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- TÜTENGİL, C. O. (1961), *İçtimaî ve İktisadî Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- ZEYREK, S (2012), *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*, İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

EKLER:

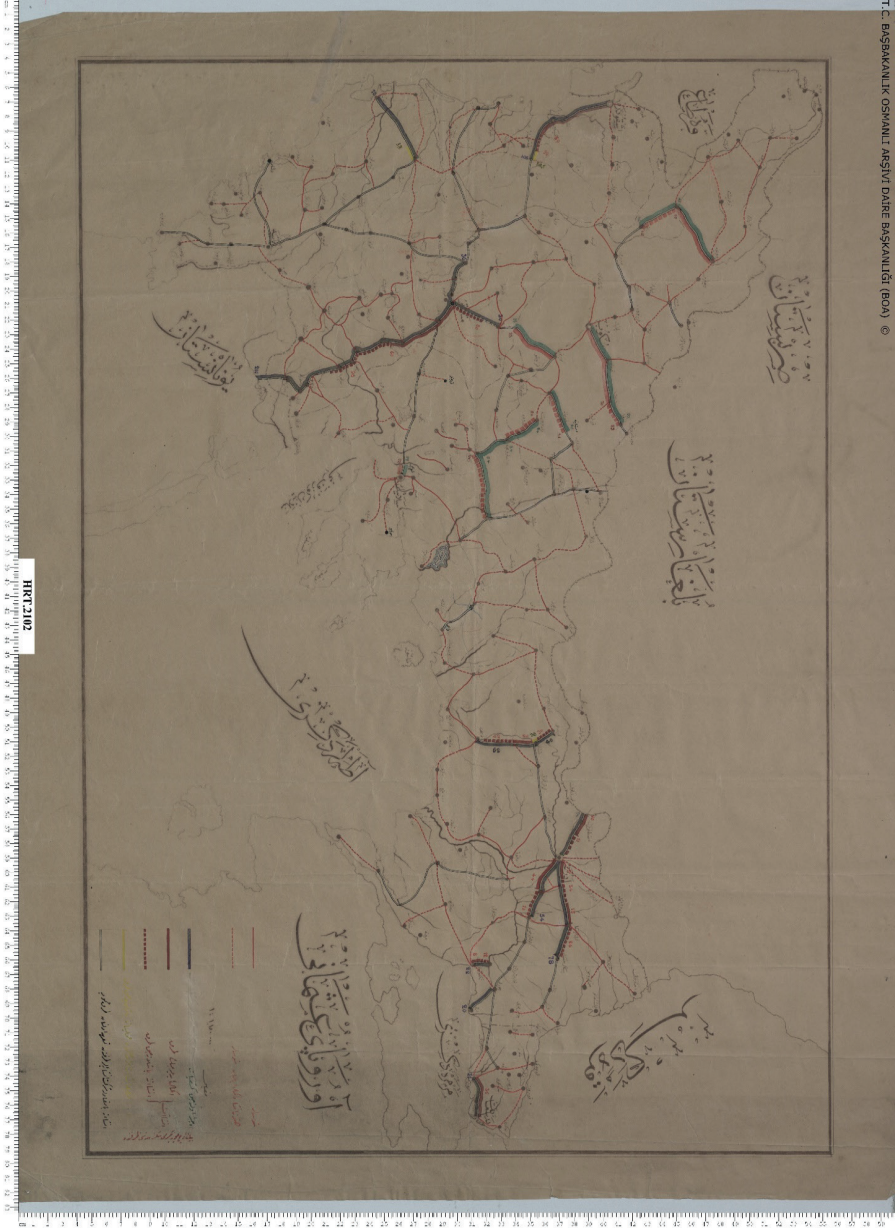
EK:1 Sırbistan Ve Karadağ Hududunda Bulunan Yollarının Durumuna Dair Ayrıntılı Cetvel

Kosova vilâyetinin Mitroviçe fırkası dâhilindeki turuk-ı sevkü'l-cevşiye ve muvâsalanın hâl-i hâzırlarıyla harekât-ı askerîyeye kâbiliyetlerini irâe ider			
Hudûd yolları			
Hudûd	Hudûda umûr yollar	Top mürûruna müsâ'id olup olmadığı	Mülâhazât
Sırbistan hudûdı	Geylan-Boyanofça	Müsâ'id	İnşââtı ikmal edilmiş ise de köprüleri kısmen mefkûddur
	Priştine-Perapalas	Kısmen müsâ'id	Kısmen inşâ edilmiş ise de Lojak köprüsünden Perapala'sa kadar henüz tesviye görmemiştir köprüler kâmilten harâbdır
	Yenipazar-Raşka	Kısmen müsâ'id	Ba'zı mahalleri harekete müsâ'id ise de birçok yerleri hâl-i tabî'idedir ma'a hazâ bu tarikin ehemmiyeti fevka'l-âde olduğundan tesviye ve inşâsı elzemdir
	Sepençe-Yavor	Gayr-ı müsâ'id	Bu tarik dahi hâl-i tabî'idedir ehemmiyeti ziyâde olduğundan tesviye ve inşâsı lâbüddür
Karadağ hudûdı	Mitroviçe-Berane	Gayr-ı müsâ'id	Bu yolun sür'atle inşâsı hakkında 314 senesi irâde-i seniyye şeref-ta'alluk itmişidi henüz inşâ olunamamıştır
	Yenipazar-Berane	Şitâda gayr-ı müsâ'id	Güzel mevsimde müşkilâtle top geçebilir ise de ta'mir ve tecdîd ve köprüleri ikmâl olunmadıkça hareket kâbil olamaz
	Sepençe-Akova	Gayr-ı müsâ'id	Sepençe'ye on dakikalık kısmı şose hâlidir kısm-ı mütebâkisi hâl-i tabî'isindedir
	Perepol-Kolayış	Gayr-ı müsâ'id	Patika hâlidir

Sırbistan hudûdı	Geylan-Priştine	Mevsim-i şitâda gayr-ı müsâ'id	Tarık-i mezkûr 40 kilometre tûlünde bulunup 20 kilometresi top mürûruna müsâ'id bir hâle ifrâğ olunabilmiş ise de ta'mîr görmediğinden bu kısım dahi gayr-ı kâbil mürûr bir hâl iktisâb etmiştir üzerinde 13 köprü'nün müceddiden ve 9 köprü'nün ta'mîren inşâsıyla yolun mürûr ve ubûra müsâ'id bir hâle ifrâğ icâb ider
	Priştine-Mitroviçe	Mevsim-i şitâda gayr-ı müsâ'id	Bu yolun tûlı 30 kilometreyi mütecâvizdir güzergâhındaki köprüler kâmil münhedim ve yolda bi'l-küllîye harâb olmuştur Vulçitrın köprüsüyle Babimost köprüleri ta'mîr olunmaz ise mürûr ve ubûr dâimâ ma'rûz-ı muhattaradır
	Mitroviçe-Yenipazar	Mevsim-i şitâda gayr-ı müsâ'id	Patiska boğazındaki yol gayr-ı muntazam ve su içerisinde bulunduğundan her zamân hareket müte'assirdir patiska yokuşu topcı bataryaları çıkamayacak derecede dik ve kavisleri pek dardır. Caddenin Mitroviçe'den Tahtalhan'a kadar olan kısmı fevka'l-âde fenâ olup buradan ilerüsi muntazamca ve fakat muhtâc-ı ta'mîrdir.
	Yenipazar-Sepençe	Şitâda gayr-ı müsâ'id	Bi'l-küllîye muhtâc-ı ta'mîrdir köprüler kısmen mefkûd mevcûd olanları da muhtâc-ı ta'mîr ve tahdiddir kışın müşkilâtle hareket idilür
	Sepençe-Yenivaroş	Gayr-ı müsâ'id	Kadîm Bosna caddesinden ibâret olup şimdiki hâlde müceddiden inşâsı icâb idecek derecede bozulmuştur Yenivaroş civârındaki muntazam kısmı da tekayyüd ve himmet neticesi harâb olmaktadır
	Sepence-Perepol	Gayr-ı müsâ'id	Perepol-Kaşak kısmı bir dereceye kadar yol olarak inşâ edilmiş ise de Sepençe kısmı pek ziyâde bozuk ve hemen her mevsimde topların hareketi müte'assir ve belki müstahyeldir üzerinde köprüden eser yoktur
Karadağ hudûdı	Gunpe-Tirgovişte	Gayr-ı müsâ'id	İşbu tarik âdi köy yolundan ibâret olup esnâ-yı şitâda hayvân bile geçemez
	Tirgovişte-Berane	Gayr-ı müsâ'id	Bu yol hâl-i tabîisinde olup Berane kazâsına âid kısmı biraz tesviye görmüştür
	Berane-Akova	Gayr-ı müsâ'id	Bu yol mekarnik hareketine müsâ'id ise de top işleyemez
	Akova-Kolaşin	Gayr-ı müsâ'id	Hayvân hareket ider himmet olunup ta'mîr idilürse bir kısmı üzerinde araba dahi işleyebilir
	Kolaşin-Taşlıca	Gayr-ı müsâ'id	Patika hâlinde olup araba işlemez

Hutût-1 dâhiliye	Gosine- İpek	Külliyen gayr-1 müsâ'id	Tarîk-i mezkûr gâyet sarp olan Petriçe vadisinin yamaçlarını ta'kîb ider iki âdem yan yana gidemeyecek derecede dar bir tarafı uçurum ve meyilleri pek dikdir kefâ Balkanında esnâ-yı şitâda geçilemeyecek derecede karlar yolu setr ider bir çok mekkâre bu yolun kurbânı olmaktadır
	İpek- Yakova	Şitâda gayr-1 müsâ'id	Ovada bulunduğundan yazın top mürûrî kâbil ise de yağmurlu havâlarda ve mevsim-i şitâda hâsıl olan çamurdan ve güzergâhındaki miyâh-1 câriyeden hareket idilemez
	Yakova- Prizrin	Şitâda gayr-1 müsâ'id	Bu tarîk dahi İpek-Yakova tarîki evsafındadır
	Prizrin- Fîrûz Beğ	Şitâda gayr-1 müsâ'id	Tarîk-i mezkûrun Prizrin-Suhareka-İştîmye-Fîrûz Beğ aksâmı her ne kadar muntazam ise de aksâm-ı sâiresi berbâddır muntazam aksâm dahi adem-i tekayyüde dûçâr-1 harâb olmaktadır tevsi' ve ta'mîr ve meyillerinin ta'dîli lâbüddür
	Fîrûz Beğ- Geylan	Müsâ'id	Tarîk-i mezkûrun cüz'î aksâmı müstesnâ tutulacak olur ise her mevsimde topların mürûruna müsâ'id olup ma'amâfih muhtâc-1 ta'mîrdir
	Mitroviçe- İpek	Şitâda gayr-1 müsâ'id	Yazın toplar hareket idebilirse de esnâ-yı şitâda köprülerin mefkûdiyeti ve hâsıl olan çamurların fevka'l-âde umk ve kesreti cihetiyle hayvânla bile hareket müstahyeldir
	Yenipazar- Tirgovişte	Gayr-1 müsâ'id	Âdî bir patikadan ibâret olup üzerinde hareket müşkil ve şitâda gayr-1 mümkündür
	Perepol- Taşlıca	Her zamân müsâ'id	Avusturyalılar tarafından yeniden küşâd idilen işbu tarîk muntazam olup her mevsimde sınıf-1 selasenin hareketine müsâ'idir
	Taşlıca- Metalika	Her ân müsâ'id	Avusturyalılar tarafından inşâ idilen ve dâimâ taht-1 nezâret ve muhâfazada bulundurulmuş mükemmel bir câddedir
	Yenivaroş- Periboy	Gayr-1 müsâ'id	Kadîm Bosna câddesinden ibâret olup hiçbir mevsimde top ve araba hareket idemez
Priştine- Prizrin	Gayr-1 müsâ'id	Çernalova köyünden sonra Prizrin-Fîrûz Beğ caddesiyle iltisâk ider hâl-i tabi'indedir	

EK:2 Rumeli'deki Mevcut Yolları Gösteren Harita

Bölüm 3

HALKEVLERİNİN KURULUŞU VE KÜTAHYA HALKEVLERİNİN ÇALIŞMALARI¹

Lokman AYDIN²

¹ Bu çalışma USOBAK IV. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmalar Kongresi (11-13 Eylül 2019) Türkistan/Kazakistan'da bildiri olarak sunulmuştur. .

² Öğr. Gör. Kafkas Üniversitesi, Susuz Meslek Yüksekokulu, lokman14@gmail.com ORCID: 0000-0002-5871-9929

Giriş

Cumhuriyet döneminde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik değişim ve gelişim sürecinde halkın desteğinin alınması ve geniş kitlelere benimsetilmesi amacıyla kurulan Halkevleri, Osmanlı döneminde faaliyet gösteren Türk Ocakları modelini kendisine örnek olarak almıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde uygulamaya konulan Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarından sonra, özellikle II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan Türkçülük akımının savunucusu olan ve 1912 yılında kurulan Türk Ocakları, tüzüğünde siyasi faaliyetlerden uzak durulacağına yer veriyse de özellikle İttihat ve Terakki Partisi'ne mensup Ziya Gökalp'in Ocağa katılması ile siyasetin dışında kalamamıştır. Birinci Dünya savaşı sonunda gerçekleşen işgaller ve yürütülen mücadelede Türk Ocağı'ndan yetişen aydınların rolü, zaten ocağın siyasetten uzak kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Milli mücadele yanlısı tutumlarının bir sonucu olarak, işgal yıllarında İstanbul, İzmir, Bursa gibi illerde bulunan Türk Ocakları kapatıldıysa da zaferden sonra yeniden faaliyete geçmişlerdir. Atatürk, yeni devletin kuruluş aşamasında ve inkılâpların gerçekleştirildiği süreçte Türk Ocaklarından geniş ölçüde yararlanmayı düşünmüş ve Ocakları hükümet programlarının uygulanmasında bir araç olarak kullanmayı planlamıştır. O dönemde tek parti yönetimi esas olduğu içinde Türk Ocakları ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasında organik bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Nitekim Atatürk Hâkimiyeti Milliye gazetesine verdiği bir demeçte, Türk Ocaklarından, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın birer kültür şubesi olarak bahsetmiştir (Arıkan, 264). 1927 yılında Türk ocaklarının tüzüğünde yapılan değişiklik ile Tüzüğünün 2. Maddesinde yer alan *Türkler ve bütün Türkler* ifadeleri çıkartılarak, Ocağın faaliyet alanı Türkiye Cumhuriyeti sınırları olarak tespit edilmiştir. 3. Madde ile de *Türk ocaklarının devlet siyasetinde Cumhuriyet Halk Fırkası ile beraber olduğu* ifade edilmiştir. 1928 yılında yapılan kurultayda Türk Ocakları'nın Genel Merkez Heyeti'nin belirlenmesi, M. Kemal'in isteğine uygun olarak TBMM Başkanı, Başbakan, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri ve Türk Ocakları Başkanı tarafından belirlenmiştir (Zeyrek, 2006, s.13). Hamdullah Suphi, Celal Bayar, Cemil Uybadın, İzzet Ulvi, Sami Çölgeçen, Hilmi Unan, Abdülmuttalip, Avukat Sadık, Dr. Hüseyin Enver ve Burhaneddin Develioğlu'ndan oluşan Merkez Heyetinde yer alan üyelerden sadece Burhaneddin Develioğlu ve Dr. Hüseyin Enver parti dışından yönetime girmiş, diğer yedisi parti milletvekilleri ve müfettişlerinden oluşmuştur (Üstel, 2017, s.286). Böylece Ocak ile Cumhuriyet Halk Fırkası arasında kurulacak bağın sağlamlaştırılması amaçlanmıştır. Fakat bu tüzük değişikliklerine ve yönetimin belirlenmesinde izlenen yola rağmen, Ocak bir türlü tam olarak parti denetimi altına alınamamıştır. Ocak mensuplarının Türk dünyası ile bağlarını devam ettirme çabası ve Cumhuriyet Halk Fırkası ile bütünleşme konusunda gösterdikleri direniş Ocakların kapatılmasına yol

açmıştır. Sovyetlerin kendi hâkimiyeti altında bulunan Türk topluluklarına yönelik izlenen ilişkilerden rahatsızlık duymasından duyulan endişe Türk Ocaklarının kapatılmasında etkili olmuştur. Güneydoğu ile ilgilenen bazı aydınların Türk Ocaklarını örnek alan teşkilatları kendi etnik kimlikleri ile kurmayı talep etmeleri de Ocakların kapatılmasının nedenleri arasında yer almaktadır. Çok uluslu devlet yapısından üniter devlet yapısına geçişin temellerini sağlamlaştırmaya yönelik adımların atıldığı bu dönemde Atatürk, bu dönüşümü ve halkın bütünleşmesini engelleyecek faaliyetleri sürdürmekte yarar görmemiştir. Türk Ocakları'nın siyaset üstü kalma çabası göstermesine rağmen bazı üyelerinin 1930'da ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkasına destek vermeleri de bu süreçte Ocaklar aleyhine bir bakış açısının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İsmet İnönü'ye göre kendi istekleri ile Hamdullah Suphiye göre ise zorla kapattırılan Türk Ocaklarının alternatifi ise Halkevleri olmuştur. Sonuçta 10 Ocak 1931 tarihinde kendini fesheden Ocakların mal varlığı Cumhuriyet Halk Fırkasına devredilmiştir. Partiye devredilen 121 Ocak binasından 77'si Cumhuriyet Halk Fırkası şubesine 44'ü ise Halkevine dönüştürülmüştür (Özdemir ve Aktaş, 2011, s. 239-241).

1. Halkevlerinin Kuruluşu:

1931 yılı Ocak ayında Türk Ocaklarının faaliyeti sone ererken, Halk Fırkası'nın III. Büyük Kurultayı'nda 17 Mayıs 1931 tarihinde kabul edilen karar ile Halkevlerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Kuruluşu gerçekleştirmek üzere de Reşit Galip Bey görevlendirilmiştir. 1932 yılı başında Cumhuriyet Halk Fırkasına bağlı olarak, Halkevlerinin kuruluşu gerçekleştirilmiştir (Özdemir, 2001, s. 145). Halkevleri ile ilgili hazırlanan talimatnamede, milli mücadele yıllarından 1932 yılına kadar geçen süre zarfında memleketin işgalden, siyasi, fikri, sosyal ve ekonomik gelişmesine engel olan kayıtlardan kurtarılarak inkılap esasları dâhilinde medeniyet yolunda önemli mesafeler kat ettiğine dikkat çekilmiştir. Fakat elde edilen bütün başarılarla rağmen henüz yolun başında bulunduğumuz ve ilerlemenin sonu olmadığı ifade edilerek, Cumhuriyet Halk Fırkasının gayesinin Türk milletini medeniyet yolunda en yüksek mertebeye çıkartmak olduğuna yer verilmiştir.

Türkiye'ye nazaran, ekonomileri daha güçlü, maddi imkânları geniş ve okuma yazma oranları daha yüksek olan Macaristan, Çekoslovakya, İtalya, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerin milli kültürlerini geliştirmek, halkın eğitim ve kültür seviyelerini geliştirmek amacına hizmet etmek amacıyla teşkil ettikleri cemiyetlerden örnekler verilmiştir. Bu milletlerden daha fazla çalışmak zorunda olan Türkiye' de toplumun hafızasına işlemiş ve derin izler bırakmış olan eski düşüncelerin ve kurumların yerine cumhuriyet ve inkılap esaslarını, ruhlara ve fikirlere hâkim kılmanın zaruret olduğu ifade edilmiştir. Yaşanan Menemen olayı ve yaşanması muhtemel benzeri hadiselerin bir an önce geride bırakılması için Fırka programında yer alan

cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık prensiplerine bağlı vatandaşlar yetiştirilmesi; milletin ahlakı, karakteri, maddi-manevi değerlerinin Türk tarihinin ilham ettiği seviyelere çıkartılması, güzel sanatların geliştirilmesinin önemine yer verilmiştir. Halkevlerinin, bu hedeflere ulaşmada, Türklüğün medeniyet yolunda ilerlemede kaybettiği zamanın telafi edilmesinde, Türk'ün yetenek ve karakterine uygun, medeniyet yolunda layık olduğu yeri almasında yurttaşları birleştirici ve bütünleştirici bir rol üstleneceğine dikkat çekilerek kuruluş amacı açıklanmıştır.

Halkevlerinin açılması kararı Halk Fırkası Genel İdare Kurulu kararı ile gerçekleşirken, kurulacak Halkevlerine, evlerin temin edilip, düzenlenmesi ve açılışa hazır hale getirilmesi görevi Partinin İl İdare Kurullarını verilmişti. Halkevleri idare heyeti ve şube idare komitelerine üye olmak için, Halk Fırkası üyesi olmak şartı aranırken, Halkevlerinin kapılarının partiye üye olan-olmayan bütün vatandaşlara açık olduğu talimatnamede belirtilmiştir. Ayrıca memur olanların idare heyetlerinde ve şube komitelerine girmelerinde bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932).

O dönemde Türkiye'nin teksiyasi partisi olan Halk Fırkası'nın bir kuruluşu olarak ortaya çıkan fakat bütün yurttaşları birleştirme ve bütünleştirme iddiasında olan Halkevlerinin memurları da yönetim kademesine dâhil etme imkânı sağlaması, parti devleti anlayışının bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır.

19 Şubat 1932 tarihinde Ankara ile birlikte İstanbul, İzmir, Bolu, Bursa, Çanakkale, Eskişehir, Afyon, Denizli, Konya, Aydın, Samsun, Malatya, Diyarbakır, Van olmak üzere toplam 15 vilayette Halkevlerinin açılışı gerçekleştirilmiştir. Ankara Halkevi'nin açılış merasiminde Halk Fırkası Genel Sekreteri ve Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey bir konuşma yapmıştır. Recep Bey, Halkevlerinin talimatnameye göre siyasi bir müessese olmadıklarını fakat idare olarak fırkaya bağlı olacaklarını beyan ettiği konuşmasında Halkevlerinin kuruluş amacını, Halk Fırkasının siyasi faaliyetleri içerisine girmiş ya da girmemiş vatandaşların tamamını ortak bir gaye etrafında birleştirmek olarak izah etmiştir (Recep Bey'in Nutku, 1971, s. 8).

Bir siyasi partinin kuruluşu olarak ortaya çıkan kurumun, siyasetten uzak kalacağına talimatnamesinde yer alması ve Recep bey tarafından ifade edilmiş olması, bunun uygulanabilir olduğunu göstermeye yetmeyecektir. 1930 yaşanan Serbest Cumhuriyet Fırkası dönemi sonrasında ortaya çıkan tabloda, Halk Fırkasına mesafeli duran kitlelere bu kuruluş vasıtasıyla parti politikalarını benimsetmek burada temel amaç olarak gözetilmiş olmalıdır. Halkevlerinin, gerçek anlamda siyasetten uzak tutulması amaçlanmış olsaydı, parti ile bağlantılı olmadan tamamen sivil toplum kuruluşu olarak ortaya çıkartılmış olması gerekirdi.

Halkevlerini kurmakla görevlendirilen Reşit Galip Bey, Ankara Halkevinin açılışı dolayısı ile yapılan törende yaptığı konuşmada; “ Davamız millet olarak medeniyet yolunda bir zamandan beri gaip ettiğimiz mesafeyi en kısa zamanda kazanmak ve medeniyet safında layık olduğumuz mertebeye, yani en ileriye varmaktır. Halkevlerinin gayesi bu maksada bağlanacak enerjileri ve hizmet emellerini teşkilatlandırmaktır” sözleri ile açıklamıştır (Reşit Galip Bey’in Nutku, 1971, s.11).

Halkevleri Talimatnamesinde halkevlerinde her vatandaşın tercih edebileceği bir faaliyet sahası bulunabilmesi için 9 ayrı şube kolu oluşturulması kararlaştırılmıştır. Halkevi açılabilmesi için bu şubelerden en az üçünün faaliyete geçirilebilmesi şartı getirilmiştir. Bu şubeler ve faaliyet alanları şu şekilde tespit edilmiştir (CHF Halkevleri Talimatnamesi, s.10-21).

Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi: Toplumun genel bilgi seviyesini yükseltecek, Cumhuriyet ve inkılâpların yerleşmesine, vatandaşlık bilincinin oluşmasına hizmet edecek söyleşi ve konferanslar düzenlenmesi. Milli dil ve ananelerinin tetkik edilmesi. Yukarıdaki amaçlara hizmet edecek mecmua ve gazeteler çıkartılması. Yeni yetişen gençler arasında ilim ve edebiyata ilgi ve yeteneği olanların desteklenmesi.

Güzel Sanatlar Şubesi: Müzik, resim, heykeltıraşlık, mimarlık, vb. sanatlarda sanatkâr ve amatörleri bir araya getirmek ve genç yetenekleri desteklemek. Müsamere programlarının müzik bölümlerini yerine getirmek ve halk için aylık uluslararası müzik ve milli türküleri esas alan geceler tertiplemek. Köylerde ve aşiretler arasında var olan milli türküleri derlemek.

Temsil Şubesi: Tiyatro sanatına ilgi ve yeteneği olan kadın ve erkeklerden tiyatro grubu oluşturmak ve Halkevleri yönetimince uygun görülen mevcut ya da yeni telif ettirilmiş oyunları sergilemek.

Spor Şubesi: Türk gençliği ve Türk halkında spora ilgi ve alaka uyandırmak. Türkiye İdman Cemiyeti ittifakına dâhil olan ya da olmayan spor kulüplerinin gelişmesine yardım etmek. Yerine ve imkânlarla göre bir ya da iki yılda bir mahalli jimnastik günleri düzenlemek. Üç ya da dört yılda bir Ülke genelinde jimnastik bayramları tertip etmek. Vatan sevgisini geliştirmek amacıyla yönelik yurt genelinde geziler, kamplar tertip etmek. Sportif faaliyetler ile ilgili konferanslar düzenlemek.

İctimaî (Sosyal) Yardım Şubesi: Halkevinin bulunduğu bölgede bulunan yardıma muhtaç, kimsesizlere, yaşlılara ve hastalara yardım elini uzatacak faaliyetlerde bulunmak. İşsiz olanları iş bulmalarına yardımcı olmak için çalışmalar yapmak.

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi: Halkın eğitim ve kültür seviyesini yükseltmeye yönelik, dershaneler ve kursları açmak. Açılacak dershane

kurslarda vatandaşların fikri seviyelerine ve öğrenim durumlarına uygun olarak okuma-yazma, tarih ve yurt bilgisi, medeni bilgiler, yabancı dil, hesap ve muhasebe usulü, daktilo kullanma gibi dersler vermek.

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi: Halk evi ve halk odalarının açılış şartlarından birisi olan bu şubenin görevleri arasında, her halkevinin kendi kütüphanesini kurması, milli duyguları güçlendirecek ve halkta okuma zevki uyandıracak çalışmalar yapması sayılmıştır. Bu şube ayrıca Halk Fırkasının neşriyat işlerine yardımcı olmak üzere faaliyetler yürütecektir.

Köycüler Şubesi: Köylerin her bakımdan gelişmesini ve güzelleşmesini sağlamak, köylü ile şehirliler arasındaki karşılıklı sevgi ve saygı ve dayanışmayı geliştirmek, köylerde yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için diğer şubelerle işbirliği içerisinde tedbirler almak Köycüler şubesinin faaliyet alanları arasında yer almıştır.

Müze ve Sergi Şubesi: Halkevi müzesi ve sergiler gurubu olmak üzere iki farklı kol hainde teşkilatlandırılmıştır. Müze grubun faaliyet alanları içerisinde şunlar yer almaktadır: Buldukları bölgelerde tarihi eserlerin korunmasına yönelik resmi makamları bilgilendirmek, var olan resmi müzelerin zenginleştirilmesine katkı sağlamak, tarihi değeri olan her türlü eserleri toplanmak suretiyle mahalli müzelerin açılmasına hizmet etmek amacına yönelik faaliyetler yürütmektir.

Sergi grubu da kendi içerisinde güzel sanatlar ve milli mamulât ve masnuat olarak iki gruba ayrılmıştır. Güzel sanatlar şubesi, bulunduğu bölgede ve yurt genelinde bulunan ressamalara, heykeltıraşlara, mimarlara ve hattatlara ait eserlerin halkevlerinde sergilenip, halk ile buluşturulmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca çeşitli kulüp, gazino, kahvehane ve ticarethane gibi umuma açık yerlerde güzellik duygularımıza hitap eden milli eserlerin yer almasını teşvik edeceklerdir. Milli mamulât ve masnuat grubuna mensup olanlar ise buldukları bölgede varsa Milli Tasarruf ve İktisat Cemiyetleri ile işbirliği yaparak yerli malı ürünlerin kullanılması ve kooperatifçilik faaliyetlerinin artması için faaliyetler yürüteceklerdir.

2. Kütahya Halkevinin Kuruluşu ve Çalışmaları

Kütahya Halkevi'nin açılış töreni, 24 Haziran 1932 tarihinde yapılmıştır. İdare heyeti başkanı olan, Kütahya Matbaa Müdürü Halil Kadri Bey, Ağır Ceza Reisi Sadık Bey ve eski matbaa müdür olan Nuri Bey tarafından Halkevinin açılışı dolayısı ile birer konuşma yapılmıştır. Ayrıca Öğretmen olan Asım Bey de "Halkevi Açılırken" isimli bir şiir okumuştur. Açılış töreninde Kütahyalı gençler ve ahali hazır bulunmuştur.

Halkevleri Talimatnamesinde yer alan şubelerden müze ve sergi şubesi hariç diğer 8 şubeden oluşan Kütahya Halkevi'nin idare heyeti oluşturulmuş, şubeler ve komite üyeleri belirlenmiştir (Tablo 1-2) :

Tablo 1. *Kütahya Halkevi İdare Heyeti*

İdare Heyeti	Üyeler	Görevleri
Başkan	Halil Kadri Bey	Vilayet Matbaa Müdürü
Üye	Ali Akif Bey	C.H.F. Kaza Başkanı
Üye	Asım Bey	Lise Öğretmeni
Üye	Cevdet İzrap Bey	Lise Öğretmeni
Üye	Fazıl Berki Bey	Sağlık Müdürü
Üye	Hamdi Bey	Lise Öğretmeni
Üye	Hamdi Bey	Kütüphane Memuru
Üye	Nail Bey	Doktor
Üye	Selahattin Bey	Eczacı

Tablo 2. *Kütahya Halkevi Şubeler ve Komite Üyeleri*

Şube	Başkan	Üyeler	Üye Sayısı
Dil, Tarih ve Edebiyat	Cevdet İzrap Bey (Öğretmen)	Sadık Bey (Ağır Ceza Reisi) Şükrü Bey (Postacı) Şükrü Bey (Eğitim Müdürü)	50
Güzel Sanatlar	Asım Bey (Öğretmen)	Kamkâr Bey (Encümen Başkâtibi) Mehmet Bey (İşadamı) Mustafa Bey (Esnaf)	49
Temsil	Nail Bey (Doktor)	Selahattin Bey (Eczacı) Mehmet Bey (Başöğretmen) İhsan Hanım Fatma Hanım (Öğretmen)	33
Spor	Selahattin Bey (Eczacı)	Rauf Bey (Muhasebe Müdürü) Mehmet Ş. Bey (Maliye Kâtibi)	65
İçtimai (Sosyal) Yardım	Fazıl Berki Bey (Sağlık Müdürü)	Ferit Bey (Operatör) Mazhar Bey (Hükümet Tabibi) Bekir Bey (Ziraat Memuru) Nail Bey (Doktor)	129
Halk Dershaneleri ve Kurslar	Hamdi Bey (Öğretmen)	Kemal Bey (Pancar Fen Memuru) Abdullah Bey (Ziraat Aletleri Fab. Şef) Mahir Bey (Karaağaoğlu)	106
Köycüler	Ali Akif Bey	Sahip Behiç Bey (Vali) Germiyan oğlu Ali Bey Gıyas Bey Adaköylü oğlu Mehmet Bey	224
Kütüphane ve Neşriyat	Hamdi Bey (Kütüphane Memuru)	Hafız Mehmet Efendi Celâl Bey (Orman Mühendisi)	60

Kurulan 8 şubesinde toplam 716 üyesi bulunan Kütahya Halkevinin şubelere göre yürütülen belli başlı faaliyetleri şunlardır:

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi: Dede Korkut masallarının okunması ve açıklanması, Kütahya türkülerinin, Kütahya'da kullanılan yöreye özgü kelimelerin, adet ve geleneklerin derlenmesi ve Kütahya Gazetesi'nde neşredilmesi sağlanmıştır. Ayrıca açıklamalı okuma programları düzenlenmiştir. Tarihi eserlerin incelenerek konu ile ilgili yapılmış yabancı yayınlar tercüme edilerek Kütahya Gazetesi'nde neşredilmiştir. Frigya ve Eti medeniyetleri üzerine yazılar yazılmıştır. Dil ve tarih üzerine konferanslar verilmiştir.

26 Eylül 1932 yılında toplanan ilk Türk Dili Kurultayı dolayısıyla kutlanan Dil Bayramları düzenli olarak halkevleri tarafından kutlanarak, dil inkılâbının yaşatılması amaçlanmıştır. Ayrıca 1938 yılına kadar Kütahya çevresinden 4000 civarında öz Türkçe kelime derlenerek Türk Dil Kurumu'na gönderilmiştir (Kütahya XV. Yıl, 1938, s. 33, 34).

Güzel Sanatlar Şubesi: Batı müziğinin memlekette yerleşmesi için çalışmalar yapılmış, konserler verilmiş, Halk arasında yaşayan mahalli 6 zeybek havası ve birçok türkünün besteleri tespit edilmiştir. Ayrıca Onuncu Yıl Marşının küçük çocuklar dâhil herkese öğretilmesi için çaba sarf edilmiştir.

Bandolar oluşturularak hem milli günlerde kutlamalarda gösteriler yapılmış, hem de bu alanda genç yetenekler ortaya çıkartılmıştır (Kütahya XV. Yıl, 1938, s. 35).

Temsil Şubesi: Halkevi salonunda 300 kişilik sahne yapılmış, 1932 yılında yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, temsil grubu tarafından *Mavi Yıldırım* ve *Şeriyeh Mahkemesinde* oyunları sergilenmiştir. Lise öğrencileri tarafından da *İstiklal* ve *Yarım Osman* piyesleri sahneye konulmuştur. Özellikle erkek ve kadın öğretmenler bu alanda başarılı çalışmalar yürütmüşlerdir. 19 Ekim 1934 yılında Cumhuriyetin ilanının 11. Yıldönümü programı çerçevesinde saat 21.30'da Halkevi salonunda İnkılâp ve Kapıyı Çalan Asker isimli iki piyes sahnelenmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1146.21.2.34). Kütahya halkevi tarafından 1935 yılında 10 farklı eser 20 defa sahnelenmiştir. Köylerde ise iki eser açık hava sahnelerinde köylülere sunulmuştur. Himmetin Oğlu, Kozanoğlu, Çınar, Kör, Kızılçağlıyan, Köy, Zehirli Kucak en çok sahnelenen eserler olmuştur (Kütahya XV. Yıl, 1938, s. 35).

Temsil Şubelerinin sahnelediği oyunların Halkevlerinin repertuarında bulunması ve bizzat halkevleri tarafından bastırılmış olması hususuna azami dikkat gösterildiği anlaşılmaktadır. Uşak halkevinin 4.8.1941 yılında halkevi repertuarında yer alamayan *Bir Kuyruk Acısı* isimli komedinin sahnelenmesi konusunda izin talebine, CHP Genel Sekreterliği tarafından olumsuz cevap verilmiştir. Simav Halkevi tarafından 1945 yılında sahnelenmek üzere izin talep edilen Namık Kemal'in, Vatan yahut Silistre isimli piyesi de aynı

gerekeçe ile CHP Genel Sekreterliğinden onay alamamıştır (Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0. 1024-942.2.5-11,5).

Spor Şubesi : Ata sporumuz olan Güreş ve futbol ile ilgili faaliyetler yürütülmüş, Tavşanlı ve Eskişehir gençleri ile futbol karşılaşmaları yapılmıştır. 1932-1933 yılı Eylül aylarında Avcılar bayramları yapılmıştır. Kütahya'ya bir stadyum yapılması için Halkevi bütçesine 1300 lira ödenek konulmuştur.

İçtimai (Sosyal) Yardım Şubesi: Yoksul ve okuma çağında olan kimsesiz çocuklara yardım etmek, köyden gelen Halkevine müracaat edenlerin hastaların tedavi işlemlerini yaptırmak, üç yoksul genci akşam lisesinde okutmak, Köylere gidip hastaları evlerinde muayene edip ilaç dağıtmak gibi hizmetler yerine getirilmiştir. Ayrıca sağlık ile ilgili 2 konferans ve 8 bilimsel makale hazırlanmıştır. Halkevinde yoksulların ücretsiz muayene ve tedavisi için bir poliklinik açılması için çalışmalar yapılmış ve 1935 yılında bu poliklinik faaliyete geçirilmiştir.

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi: 1932 yılında biri erkelere diğeri kadınlara olmak üzere iki halk dershanesi açılmıştır. 1933 yılında ise açılan makine ve otomobil kursundan 21 kişi belge almaya hak kazanmıştır. Parti genel sekreterliği tarafından özellikle okuma-yazma kurslarına önem verilmiş ve merkezden bu kursların giderleri için kullanılmak üzere ödenek tahsis edilmiştir. Okuma-yazma kursları dışında açılan diğer kurslar için ise merkezden yardım gönderilmesi söz konusu değildir. Uşak Halkevi'nin 03.03.1950 tarihinde açtığı müzik ve İngilizce kursları için CHP genel Sekreterliğine yaptığı ödenek talebi, *Türkçe okuma-yazma kursları dışındaki kurslara merkezden yardım yapılmamaktadır* denilmek suretiyle geri çevrilmiştir. Açılan okuma-yazma kursları için halkevleri ve odalarına gönderilen ödeneklerin bu amaç dışında kullanılmaması istenmiş, kursların parti müfettişleri ve milli eğitim yetkilileri tarafından denetleneceğine vurgu yapılmıştır (Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0. 1056-1057.2.5-8,9,17).

Köycüler Şubesi: Köylülerin devlet dairelerindeki işlerini takip etme, Halkevlerinde düzenlenen etkinliklere köylülerin katılımı sağlama, Çeşitli şubelerle işbirliği halinde köylere geziler düzenleyerek onları bilgilendirme ve sorunlarının çözümüne yardımcı olma gibi faaliyetler yürütülmüştür.

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi: Halkevinde açılan kütüphanenin kitap sayısının artırılması, okuyuculara hizmet verilmesi ve çeşitli kitapların ciltlenmesisağlanmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği Halkevleri ve halkodaları bünyesinde kütüphane hizmetlerinin sürdürülebilmesi için Ankara'dan paketler halinde kitaplar göndermiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1048.2.43). 1945 yılında Kütahya Halkevi kütüphanesinde 3412 adet Türkçe, 301 adet Osmanlıca, 53 adet yabancı dilde yazılmış kitap ile 1 adet el yazması kitap mevcuttur (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1048.2.35).

Halkevlerinin en önemli yayın organı olan ve 1933 yılında yayın hayatına başlayan Ülkü dergisi dışında, yurt genelinde farklı halkevleri tarafından çıkartılan çok sayıda dergi vardır. Fakat Kütahya halkevinin düzenli çıkarttığı bir dergi yoktur. O dönemde Kütahya iline bağlı olan Uşak'ta kendi adı ile bir dergi yayınlanmıştır (Zeyrek, 2006, s.76-79). Kütahya'da ise 1933-1938 yılları arasında 8 adet broşür yayınlanmıştır (Tablo 3.). (Kütahya XV. Yıl, 1938, s. 38).

Tablo 3. Kütahya Halkevi Kütüphanesi ve Neşriyat Şubesi Yayınları

Broşür	Yayınlayan	Yılı
Ülkü Yolunda	Halkevi	1933
İktisadi Devletçiliğimiz	Halil Kadri Erdem	1933
Kütahya'da Cumhuriyet'in On Yılı	Halil Kadri Erdem	1933
Altı ok	Halil Kadri Erdem	1934
Kütahya Halk Şairleri	Mustafa Yeşil	1934
Karasineklerden Korunma	Dr. Nazif Seçkin	1935
Devrim Andıcı	Halil Kadri Erdem	1938
Kütahya Mesireleri	Halil Kadri Erdem	1938

Kütahya Halkevi Başkanlığı görevini 1937 yılında ilin valisi olan Sedat Erim üstlenmiştir. 1932 yılında seçilen üyelerden Halil Kadri Bey ve Selahattin Kutman dışında diğerlerinin değiştiği bu yönetimde bu iki isim dışında Fazıl Gönen, Muhlis (Sağlık Müdürü), Fuat (Ziraat Müdürü), Eflatun Güney, Hayri (Lise Öğretmeni), Kenan İspekter yönetim kurulu üyeliklerine getirilmişlerdir. Kütahya Lisesi'nde 1919-1943 yılları arasında öğretmenlik yapan çocuk edebiyatı yazarı ve halk bilimci Eflatun Cem Güney bu dönemde Kütahya Halkevi yönetiminde görev üstlenenlerden birisidir.

CHP Genel Sekreterliği valinin halkevi başkanı olmasını takdir etmekle beraber, işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek, yerine başka birinin seçilmesini istemiştir. Bunun üzerine 18 Mayıs 1937'de Fatma Dural'ın, Kütahya Halkevi Başkanı olarak seçildiği Ankara'ya bildirilmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.972.763.3.10/11). Bu yazının altına atılan imzada ise *Vali ve Parti Başkanı* imzasına yer verilmiş olması dikkat çekicidir. İşlerinin yoğunluğu gerekçe gösterilerek Halkevi Başkanlığını başkasına devretmesi istenilen vali, parti başkanlığı görevini üstlenmeye devam etmektedir.

1939 yılında Kütahya Halkevinin idare heyeti üyelikleri ile şube kolları üyeleri yeniden belirlenmiştir. Halkevi Başkanlığına 1932 yılından beri yönetim kurulunda yer alan Selahattin Kutman getirilirken, Eflatun Güney dışında kalan üyeler önceki yönetim üyelerden farklı isimler olmuşlardır. Yeni seçilen üyeler şunlardır: Asım Doğan, Turgut Şentuga, Ramazan Erginer, Semiha Göksenin, Mehmet Altuntaş, İbrahim Ertem, Cevat Doğanay ve Mashar Erkan yönetim kurulu üyesi olmuşlardır. Önceki yönetim kurulu üyelerinde olduğu gibi yönetim kurulu üyeleri aynı zamanda şube kolları

başkanlıklarını da üstlenmişlerdir. 1939 yılında Kütahya Halkevinde 1932 ve 1937 yıllarında olmayan Müze ve Sergi Şubesi faaliyete geçirilerek Halkevleri Tüzüğünde yer alan dokuz şubenin tamamı faaliyete geçirilmiş ve şube başkanları belirlenmiştir (Tablo 4) (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.972.763.3.6).

Tablo 4. Kütahya Halkevi Şube Başkanları

Şube	Başkan
Dil, Tarih ve Edebiyat	Eflatun Güney
Güzel Sanatlar	Asım Doğan
Temsil	Turgut Şentuga
Spor	Ramazan Ergider
İçtimai (Sosyal) Yardım	Semiha Göksenin
Halk Dershaneleri ve Kurslar	Mehmet Altuntaş
Köycüler	Cevat Doğanay
Kütüphane ve Neşriyat	İbrahim Ertem
Müze ve Sergi	Mashar Erkan

Kütahya Halkevi Müdürlüğü görevini 1944 yılında Tuhafiyeci tüccar olan Zihni Kutlu yürütmektedir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye hitaben Kütahya CHP kâtibi Hakkı Niğdelioğlu hakkında gönderilen şikâyet mektubunda, Hakkı Bey'in yeğeni olan Zihni Kutlu'da şikâyete konu edilmiştir. Zihni Kutlu'ya yöneltilen suçlamada, Halkevi sahnesinde Temsil şubesi yerine Tuluat kampanyalarına yer verildiği ifade edilmiştir. CHP Afyon milletvekili Ali Taşkapılı tarafından konu ile ilgili hazırlanan raporda, Halkevi başkanının tam ehliyetli olmamakla birlikte dürüst ve namuslu bir partili olduğuna yer verilmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.839.319.1.38).

1946 yılında Kütahya Halkevi Başkanlığını yürütmekte olan Remzi Ergene hakkında da, Temsil Şubesi Başkanı olan Hakkı Özveren tarafından CHP Genel Sekreterliğine bir şikâyet dilekçesi gönderilmiştir. Halkevi başkanının bu görevi şahsi çıkarları için kullandığı, işgal ettiği makamın kutsiyetini kavrayamadığı, Halkevi salonunu bir tuluat kumpanyasına kiralayarak itibarsızlaştırdığı gibi ithamlarda bulunmuştur. Bu konuyu araştırmak üzere görevlendirilen Tokat milletvekili Recai Güreli, mahallinde inceleme yaparak hazırladığı raporunda yapılan şikâyetin hissi sebeplere dayalı ve şikâyete konu olayların dedikodudan ibaret olduğu şeklinde görüş beyan etmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.839.319.1.1,2,3,4).

1932-1947 yılları arasında Kütahya halkevi başkanlığı yapanlar sırası ile Halil Kadri (1932-1935), Nuri Erman (1936), Fatma Dural (1937-1939), Selahattin Cemal Kutman (1940), Emin Toktar (1941), Emin Atacı (1942), Zihni Kutlu (1943-1944), Hamdi Halit Yener (1945), Talat Çini (1946), Remzi Ergene (1946-1947)'dir (Şahin, 2010, s.23).

3. Kütahya'da Merkez İlçe Dışında Bulunan Diğer Halkevlerinin Çalışmaları

Kütahya merkez ilçesi dışında ilçelerde Halkevleri kurularak faaliyete geçirilmiştir. 22 Şubat 1935 tarihinde kuruluşu tamamlanarak Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Kütüphane ve Köycüler Şubelerinin faaliyete geçirilmesi suretiyle çalışmalarına başlayan Simav Halkevi Başkanlığına Cumhuriyet Halk Fırkası İlçe İdare Kurulu tarafından, heyet üyelerinden olan Mehmet Ertekin (Tüccar) seçilmiştir. Diğer üyeler Bayan Hikmet (Okutan/Öğretmen), Sadık Karahan (Okutan/Öğretmen), Mustafa Ural (Tüccar), Ahmet Ünlü (Mahkeme Başkâtibi) ve Hacı Gürsoy (Halıcı)'dur. İdare Kurulu Üyelerinden Sadık Karahan Kütüphane, Bayan Hikmet Temsil, Ahmet Ünlü Spor şubelerinin başkanlıklarını da üstlenmişlerdir. Güzel Sanatlar Şubesine Muhsin yaman Er (Okutan/Öğretmen), Köycüler Şubesine ise Hamdi Gür (Halıcı) başkanlık yapmaktadır (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.11; 490.01.975.763.3-8/9). 1935 yılında Cumhuriyet'in 12. Yılı münasebetiyle düzenlenen program çerçevesinde, Simav Halkevi Temsil şubesi tarafından 31 Ekim gece *Yarım Osman ve Şeriye Mahkemeleri* isimli piyesler çoğunluğu kadın olan beş yüzden fazla izleyici önünde sergilenmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1116.21.2.32).

Gediz Halkevi 20 Şubat 1938 tarihinde açılmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'nin nüfusu 2000'den fazla olana kaza ve nahiyelerde Halkevi açılması yönündeki 04.06.1938 tarihli ve 4/1192 sayılı talimatları gereği, Kütahya'nın Emet ve Tavşanlı ilçeleri ile Gedize bağlı Şaphane nahiyesinde 1939 yılı Şubat ayında birer Halkevi açılması kararlaştırılmıştır¹.

Tavşanlı Halkevi için 200.000 lira harcanarak bir bina inşa edilmiş olduğu, fakat 1948-1950 yılları arasında halkevinin faaliyet yürütmediği görülmektedir. 1939-1946 yılları arasında Tavşanlı Halkevi başkanlığı yapmış olan Emin Sıtkı Uykucuoğlu 1950 yılında yeniden bu göreve getirildikten sonra Halkevinin kütüphane ve temsil kolunu yeniden faaliyete geçirmiştir. Köycüler, spor ve sosyal yardım kollarının açılması için çalışmalar yapıldığını bildirerek, CHP Genel sekreterliğinden 4-5 bin lira ödenek talebinde bulunmuştur (Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0.1513.163.1.7-26).

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği tarafından Kütahya ve çevresinde Halkevi ve Halkodası açılması ile ilgili talepleri olup olmadığı yönündeki sorulara, 1942 ve 1943 yıllarında CHP il Yönetimi tarafından olmadığı şeklinde cevaplar verilmiştir. CHP Kütahya İdare Kurulu tarafından, Genel Sekreterliğe 28.12.1943 tarih ve 381 sayılı yazı ile verdiği

1 CHP Kütahya İl Yönetim Kurulu Başkanlığı'nın, CHP Genel Sekreterliği'nin 04.06.1938 sayılı yazısına verdiği 11.11.1938 tarih ve 520 sayılı cevabı yazıda Halkevlerinin Şubat 1938'de açılacağı bildirilmiştir. Fakat burada bir tarih hatası söz konusudur. Doğrusu Şubat 1939 olmalıdır.

cevap şu şekildedir: *Biri il merkezinde ve diğerleri Uşak², Gediz, Simav, Tavşanlı ve Emet kazaları ile Uşak'ın Ulubey ve Karahallı nahiyeleri ile Gediz'in Şaphane nahiyesinde ve Uşak'a bağlı Bulgaz köyünde olmak üzere toplam 10 Halkevi ile Uşak'ın Sivaslı, İslamköy, Büyükoturak, Paşacık ve Susuz köylerinde 5 halkodası bulunmaktadır. Varidatlarımız ancak bunların ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeydedir* (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.45). Fakat aynı yıl Kütahya'nın Altıntaş nahiyesine bağlı Dumlupınar köyü öğretmeni olan Cafer Pekmez, Halkevleri Genel Müdürlüğüne gönderdiği dilekçede, *cehaletin yuva kurduğu örümcek ağı...* olarak tanımladığı köyüne halkodası açılarak gazete, mecmua ve kitaplar talep etmiştir. Dilekçesinin altına *Ankara Hasanoğlan Köy Enstitüsü mezunlarından* şeklinde bir açıklama yapma ihtiyacı duymuştur (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.43). Burada Cumhuriyetin iki kurumu olan ve İnkılapları yerleştirme hedefine yönelik faaliyetleri ile dikkat çeken Köy Enstitüsü mezunlarının, halkevlerine sahip çıkışı ve halk eğitiminde önemli rol üstlenmeleri beklentisi içinde olduklarının bir örneği görülmektedir.

Daha sonraki yıllarda CHF Genel Sekreterliği tarafından yeni halkevleri ve halkodaları açılışı ile ilgili teklif olup, olmadığı yönünde Parti İl İdare Kurullarına genelgeler gönderilmeye devam etmiştir. 20.07.1945 tarihli ve 1/2651 sayılı genelgeye verilen 3.10.1945 tarihli ve 275 sayılı cevapta 1945 yılında Simav'ın Pazar, Çaysimav, Çöküler, Kuşu ve Kalkan köylerinde 5; Gediz'in Çeçe, Fırdan, İydiş, Gökler, Kızılızüm, Yunuslar, Civangürlek, Muhipler, İncesu, Çeltikçi, Gömüle köylerinde 11; Emet'in Hasanlar, Dereköy, Çerte ile Virancık nahiyesine bağlı Şeyhler köylerinde 4; Tavşanlı'nın Balıköy, Kayı, Göbel köyleri ile Domaniç'e bağlı Ilacaksu köyünde 4 olmak üzere toplam 24 yeni halkodası açılması kararı alındığı bildirilmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.42).

Etrafşehir nahiyesine bağlı Ağaç, Ortaca ve Siner halkodaları ise 20 Şubat 1949 tarihinde açılmıştır. Aynı tarihte Hisarcık, Değirmisaz, Eğrigöz, Hacıkebir, Yeniceköy, Altıntaş, Gümüşlü, Dayınlar, Göynükviran, Üçkuyular, Sandıklı, Yenigüney, Yeniköy, Zahman, Ahat, Elmacık ve Muharremşah olmak üzere 20 yeni halkodasının açılması kararlaştırılmıştır (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.9). Fakat bu halkodalarından Emet'e bağlı olan Eğrigöz, Hisarcık, Yeniceköy ve Hacıkebir halkodalarının zaten daha önceden faaliyette olduğu şeklinde Halk Fırkası Afyon Bölge Müfettişliği tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne bilgi verilerek, Kütahya İli halkodaları kayıtlarının buma göre düzeltilmesi istenmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.5).

4. Halkevlerinin Çalışmalarının Denetlenmesi:

Halkevlerinin çalışmaları periyodik aralıklarla CHP Genel Sekreterliği tarafından görevlendirilen müfettişler tarafından denetlenmiş ve raporlar oluşturulmuştur. Halkevleri müfettişi olarak görevlendirilen Behçet

2 Uşak bu dönemde Kütahya iline bağlı ilçe konumundadır.

Kemal Çağlar 1939 yılında Kütahya ve çevresinde bulunan halkevlerinde denetlemeler yapmıştır. Bu denetim sonucu ortaya çıkan tablo şu şekildedir.

Simav Halkevi: Köycülük, Sosyal Yardım, temsil, Kütüphane ve Spor olmak üzere beş şubesi bulunmaktadır. Parti yöneticileri ile hükümet amir ve memurları halkevleri ile ilgilenmektedir. İl merkezinden Simav Halkevine 400 lira ödenek ayrılmıştır. Halkevi asgari faaliyetleri yürütmeye gayret etmektedir. Halkevi başkanı askerlik stajında bulunduğu için başkanlığa Hükümet Tabibi olan Lütfi Cansunar getirilmiştir. Halkevinin açtığı kurslara yoğun ilgi olmuş ve 300 kadar başvurudan ancak 99'u kurslara alınmıştır. Ayrıca bazı köylere geziler yapılmıştır. Halkevi Başkanı ile birlikte köycülük, sosyal yardım ve spor şube başkanlarının askerlik stajında bulunmaları faaliyetlerin aksamasına yol açmıştır. Halkevinin defter ve kayıtları talimata uyguna tutulmuştur. Binası hâlihazırda yeterlidir.

1941 yılı için hazırlanan Simav Halkevi çalışma planına göre Güzel Sanatlar şubesi tarafından bir bando oluşturularak, tatil günlerinde ve özel günlerde halka gösteriler yapılması, köycülük şubesi ile birlikte köylere yapılacak gezilerde bando ekinin götürülmesi, resim ve fotoğraf serileri düzenlenmesi, Nisan ayında çocuk balosu düzenlenmesi gibi etkinliklere yer verilmiştir. Temsi Şubesi tarafından 23 Nisan ve 19 Mayıs'ta sosyal yardım şubesi yararına oyunlar sahneleyecektir. Ayrıca köycülük şubesi ile birlikte köylerde piyesler oynanacaktır. Spor şubesi, sürekle avı tertip etmek, zararlı hayvanların itlaf edilmesi, Akbaldır mevkiinde bulunan spor sahasının gençlerin istifade edeceği şekilde düzenlenmesi, mukavemet koşuları ve kış sporları organizasyonları yapılması, bisiklet yarışı, güreş müsabakaları, kır ve köy gezileri düzenlenmesi gibi aktiviteleri programına almıştır. Sosyal yardım şubesinin faaliyet programında yer verilen etkinlikler şunlardır: Köycülük şubesi ile köy gezilerine katılıp, köylülere ücretsiz ilaç dağıtmak. Başka ilçelerden gelen ve ortaokulda okuyan 42 muhtaç öğrenciye öğle yemeği dağıtmak. Kızılay, Türk Hava Kurumu ve Çocuk Esirgeme kurumuna yardım toplama faaliyetlerine destek vermek. Gürbüz çocuk müsabakası yapmak. Kütüphane ve Yayın Kulübü tarafından Türkçe okuma-yazma kursu açmak, sağlık, alkol, okuma zevki, ağaç dikme, milli hâkimiyet, evlenme, vb konularda konferanslar tertip etmek, Lozan ve Montrö günlerinin kutlanması, kitap sergisi açılması planlanmıştır. Köycülük şubesi köylere düzenlenecek gezilerle ücretsiz poliklinik hizmetleri verilip ilaç dağıtılması, köylüleri ilgilendiren sağlık, tarım ve hayvancılık vb. konularda konferanslar tertip edilmesi gibi faaliyetleri programına almıştır. Ayrıca kütüphanede kurulacak bir büro vasıtası ile asker ailelerinin mektuplarının yazılması ve köylülerin takip etmekte olduğu işlerine yardımcı olmak Simav Halkevi'nin yıllık programında gösterilmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 490.01.972.763.3.2).

Gediz Halkevi: Spor, Sanat, Köycülük, Halk Dershaneleri ve Kütüphanecilik olmak üzere beş şubesi vardır. Parti yöneticileri, hükümet amir ve memurları halkevi ile yakından ilgilenmektedirler. İlden gelen 400 lira ve Belediye'nin sağladığı 500 lira ile faaliyetler yürütülmektedir. Şube kolları faaliyetlerini düzenli olarak yürütmektedir. Son aylarda köycülük şubesi başkanı ve ziraat memuru olan bir azanın bulunmaması faaliyetlerin aksamasına yol açmıştır. Bölgenin ihtiyaçlarına cevap veren ve defter ve evraklı tam ve düzenli olan halkevinin binası yetersiz gelmektedir.

Emet Halkevi : Faal olan Temsil, Köycülük ve Kütüphanecilik ve faal olmayan Dil ve Tarih, Spor olmak üzere baş şubesi bulunan halkevinin aslında hiç birinde faaliyet görülmemektedir. Kütüphaneye 10 ayda ancak 491 kişi gelmiştir. Parti yöneticileri, hükümet amir ve memurlarının halkevi ile alakası yoktur. Merkezden gönderilmiş olan 400 liralık bütçesi olan halkevinin personel masrafı 180 lira, diğer giderlere 270 lira harcanmış olduğu için şubelerin faaliyetlerine ayrılan para yetersiz kalmıştır. Halkevinin yöneticileri de tamamen ilgisiz vaziyettedir ve halkevi yörenin ihtiyacına cevap veremediği gibi halktan da ilgi görmemektedir. Defter ve evrakların da noksandır. Faaliyetini parti binasının bir bölümünde yürütmekte olup, bina olarak yetersizdir.

Şaphane Halkevi: Sosyal yardım, temsil, kütüphane, halk dershaneleri ve kurslar, spor olmak üzere beş şubesi bulunan halkevinin, asgari çalışma planını bile uygulayamamaktadır. Sadece Lozan Günü ve Zafer Bayramı gibi resmi günlerde faaliyet gösterilmiş ve okuma yazma kursu açılarak 26 kişiye diploma verilmiştir. Merkezden gönderilen 125 lira ve belediyeden sağlanan 100 lira toplam 225 lira bütçesi olan halkevinin personel gideri ve binanın kirası 200 lira olduğu için geriye faaliyet yürütmek için sadece 25 lira kalmaktadır. Bütçeden Tasarruf için idare heyetinden birinin fahri kâtiplik yapması önerilmiştir. Böylece kâtip için ödenen 120 lira diğer faaliyetlere ayrılacaktır (Cumhuriyet Arşivi, 190.1.0.0.1000.865.1.5-51-53).

Kütahya halkevlerinin Behçet Kemal Çağlar tarafından denetlenmesinden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası Afyon Bölgesi müfettişi olan Aydın milletvekili Adnan Menderes tarafından bir denetleme daha gerçekleştirilmiştir. Adnan Menderes denetleme ile ilgili hazırladığı raporunda, Kütahya halkevlerinin kendisinden önce Behçet Kemal Bey tarafından ayrıntılı bir şekilde denetlendiğinden bahisle, kendisinin daha yüzeysel bir denetleme yaptığını ifade etmiştir. Kütahya dışında Uşak, Gediz ve Simav halkevlerinde incelemeler yapan Menderes, hava muhalefeti nedeniyle Uşak civarındaki diğer halkevleri ile Şaphane Halkevi'nde inceleme yapma imkânı bulamamıştır.

Menderes, Kütahya halkevleri ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: Kütahya Halkevi Başkanı Eczacı Selahattin Bey görevini heyecanla yapmayan çalışan birisidir. Halkevinin yönetim kurulu üyeleri de işlerinin ehli

kişilerdir. Vali'nin yakın ilgisine rağmen, CHP Kütahya İdare Heyeti halkevi çalışmalarına yeterince destek olmamaktadır. Milli Eğitim Müdürü'nün bizzat çalışması ve öğretmenleri yönlendirmesi ile ilçelerdeki halkevleri faaliyetlerini sürdürmektedir. 1940 yılında Kütahya Halkevinin geliri 1000 lira olarak gerçekleşmiştir. Fakat bu gelirin önemli bir kısmı daha önce bakımı Belediye tarafından yapılan Halkevinin bahçesine harcanmıştır. Belediye'nin üzerindeki bu yük halkevi tarafından alınmış olmasına rağmen, Belediye, halkevine beklenen desteği sağlamamıştır. Elde edilen gelir vilayet içindeki halkevlerinin ihtiyacına uygun olarak dağıtılmıştır, fakat bu gelir yeterli değildir. Şayet gelirler artırılmazsa, halkodalarından sağlanacak tasarruflar ile akasyan faaliyetler yerine getirilebilir. Bina eksikliği, personel sıkıntısı ve buldukları bölgenin kültür seviyelerinin yetersiz olması yanında gelir azlığı gibi etkenler nahiyelerde bulunan halkevlerinin halkodalarına dönüşmesinin temel sebepleridir.

Kütahya halkı, halkevinin bütün şubeleri ile çalışmaya uygundur ve halkevinin Kütahya halkı üzerine etkisi oldukça iyidir. Özellikle temsil ve müsamere faaliyetlerine halkın yoğun ilgisi vardır. Fakat halkevi temsil salonu bu konuda yetersiz kalmaktadır. Kütahya Halkevi ara sıra atletizm müsabakaları tertip etse ve Kütahya'daki mevcut spor kulübüne bir yer tahsis etse de bunlar çok yetersiz kalmaktadır. Kulüp ve sporcular Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğünden de hiçbir destek alamadıkları için Kütahya'da spor adına hiçbir ilerleme yoktur. İlçeler için de sportif faaliyetler durgundur.

Halkevine ait defterler ve kayıtlar düzenli olarak tutulmuştur. Halkevinin binası ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Halkevi inşası için bir yıl önce ayrılan 15.000 lira tahsisata bu yılda aynı miktarda ilave yapılmalıdır. Böylece ihtiyaca cevap verebilecek güzel bir eser ortaya çıkacaktır.

Tavşanlı halkevinin çalışmalarını yeterli görmeyen Menderes, kaymakam, memurlar, parti ilçe yönetim kurulu üyeleri ve halkevi yöneticilerini halkevi çalışmalarına ilgisiz ve yetersiz olarak rapor etmiştir. Tavşanlı halkevi binasının da yetersiz olduğuna dikkat çekerek, halkevine verilmesi için girişimde bulunulan, Zeytinoğulları ailesine ait büyük bir kütüphanenin karşısında yer alan özel idare binasının halkevine tahsis edilmesinin isabetli olacağını ifade etmiştir.

Adnan Menderes'in Gediz Halkevi için tespitleri ise şu şekildedir: CHP İlçe Yönetimi Halkevi ile yakından ilgilenmekle birlikte Kaymakam ile Halkevi Başkanı ve CHP ilçe yönetimi arasında yaşanan bazı sorunlar nedeniyle öğretmenler halkevine uzak durmaktadır. Kaymakam'ın ilçede şehir kulübü açmak istemesi ve halkevi idaresinin, bu durumun halkevine olan ilgiyi azaltacağı endişesi ile buna karşı çıkmaları bu anlaşmazlığın sebebi olarak görülmektedir. Halkevi Başkanı Hasan Alanyalı bu işe uygun vasıfta biri değildir. Defterleri ve kayıtları düzenli tutulmuştur. Binası yeterli

değildir fakat bulunduğu yer merkezi bir yerde ve arsası da müsait olduğu için yerine yeni bir bina yapılabilir. Bu konuda Parti ve Halkevi yöneticileri isteklidir. Halkta destek alınması mümkündür.

Emet Halkevi'nin faaliyetleri konusunda kaymakam, memurlar, parti yöneticileri ve halkevi yönetimi arasında bir uyum vardır. Fakat Gediz'de olduğu gibi burada da şehir kulübü açılması muamması vardır. Halkevi başkanı bu işin ehli değildir. Binası yetersizdir. Yeni ve güzel bir bina yapıncaya kadar memurlar kulübü olarak kullanılan bina genişletilerek halkevinin faaliyetlerini yürütmesi mümkün olabilir.

Simav'da Belediye Başkanlığı, CHP İşçe Başkanlığı ve Halkevi Başkanlığı görevlerinin üçü de Sadık Ülken'in uhdesinde toplanmıştır. Bu durumu eleştiren Adnan Menderes, parti, hükümet amir ve memurları ile halkevi yöneticilerinin, halkevi ile hiç ilgilenmediklerini belirtmiştir. Kütüphanecilik, Sanat, Köycülük, Spor ve Temsil olmak üzere beş şube halinde teşkilatlanmış olan Simav Halkevi, Simav'ın nüfus ve potansiyeline göre yeterli değildir. Üstelik bu şubelerde hiçbir faaliyet göstermemişlerdir. 2390 kitabı olan kütüphane dışında halkevinin bölgeye bir katkısı olmamıştır. Halkevi, binası ihtiyaca kâfi değildir. Partiye ait olan ve tadilatı yapılan Türk Ocağı'ndan kalma binanın, tamiri bitince Halkevinin sanat ve spor şubeleri burada faaliyetlerini yürüteceklerdir. Fakat en iyisi halkevi binası ile bu binanın satılarak üstüne para koyup, Simav bir parti ve halkevi binası yapmak olacaktır (Cumhuriyet Arşivi.190.1.0.0.1000.865.1.5-62-67).

5. Halkevlerinin Kapatılması

Türkiye'de 1924 ve 1930 yıllarında CHP dışında kurulan iki yeni siyasi parti varlığını sürdüremediği için 1946 yılına kadar tek partili siyasi hayat devam etmiştir. 1938 yılında Atatürk'ün ölümünün ardından 1939-1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya savaşı ile birlikte, iç ve dış siyaset bu duruma göre şekillenmiştir. Savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'nin tercihini Batı Blok'undan yana kullanması, iç siyasette çok partili demokratik yaşamın önünü açan etkenlerden birisi olmuştur.

Bu değişim süreci ile birlikte 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi kurulmuş bu partiyi 1946 yılında kurulan Demokrat Parti takip etmiştir. 1946 seçimlerinde Demokrat Parti'nin meclise girmesi, CHP'nin Halkevlerine yönelik uygulamalarını da gözden geçirmesine yol açmıştır. Halkevlerinin tüzüğünde siyaset dışı kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü bir kurum olduğu ifade edilmiş olmasına rağmen, kuruluşundan beri CHP'nin yan kuruluşu olarak faaliyet yürüten Halkevlerinin olası iktidar değişikliğinden etkilenmesini önlemek amacıyla halkevlerine vakıf statüsü kazandırılması ve partinin bağımsız bir çalışma düzeni sağlanması arayışlar içine girilmiştir. Fakat bu çabalar sonuçsuz kalmıştır (Çeçen, 2018, s. 215).

Demokrat partinin meclise girmesi ile iki parti arasında tartışma konusu olan halkevleri konusu, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin büyük bir çoğunlukla iktidara gelmesi ile farklı bir boyuta taşınmıştır. Başbakan Adnan Menderes ile CHP'nin halkevleri sorununu çözüme kavuşturmakla görevlendirdiği Trabzon milletvekili Faik Ahmet Barutçu arasında gerçekleştirilen altı görüşmeden bir uzlaşma çıkmamıştır. Nihayet 8 Ağustos 1951 tarihinde kabul edilen 5830 sayılı yasa ile Halkevleri kapatılmıştır. Yasanın çıkmasından sonra hükümet tarafından valilere gönderilen emir ile halkevleri ve halkodaları kapatılarak mühürlenmeye başlanmıştır. Fakat halkevlerine ait malların tavsiiyesi işlemi ancak 1955 yılında çıkartılan bir yönetmelik ile mümkün olabilmiştir. Bu süre içerisinde ise halkevlerine ait eşyalar ve özellikle kitaplar heba edilmiştir (Zeyrek, 2006, s. 126,129, 131,132).

6. Sonuç ve Değerlendirme

1932 yılında Kütahya, 1935'te Simav, 1938'te Gediz, 1939 yılında Tavşanlı, Emet ve Gedize bağlı Şaphane ilçelerinde açılan Halkevleri, hükümet tarafından halkevlerinin kapatılmasına dair yasanın çıkartıldığı 1951 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kütahya halkevi kuruluşunda müze ve sergi şubesi hariç diğer sekiz şube ile faaliyetine başlamış ve 1939 yılında bu şubesi de açılmıştır. Ayrıca Kütahya ve ilçelerinde açılan halkodası sayısı 139 olmuştur.

Halkevlerinin Kütahya'daki çalışmaları sırasında düzenli olarak bir dergi çıkartılmamış fakat yayınlanan çeşitli broşürler vasıtasıyla halka inkılâpların benimsetilmesi ve Kütahya ile ilgili kültürel değerlerin gelecek kuşaklara taşınmasına katkı sağlanmıştır. Ayrıca verilen konferanslar da bu amaçlara hizmet etmiştir. Açılan çeşitli kurslar vasıtasıyla halk eğitimi alanında ihtiyaç duyulan eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.

Kütahya ve ilçelerinde halkevlerinin yürütmüş oldukları faaliyetler yerel yöneticilerle halkevi yönetimi arasındaki uyuma paralel olarak olumlu ya da olumsuz yönde gelişmiştir. Halkevleri ile ilgili yapılan denetimlerde özellikle ilçelerde kaymakamlar ile halkevi yöneticileri arasında yaşanan sorunlara dikkat çekilerek yerel yöneticilere yönelik eleştiriler getirilmiştir. Özellikle kütüphanecilik ve yayın faaliyetleri ile temsil faaliyetlerinde öğretmenlerin büyük katkısı dikkat çekmektedir. Spor şubesinin faaliyetleri merkezde futbol, güreş ve avcılık faaliyetleri etrafında şekillenirken, ilçelerde daha çok avcılıkla sınırlı kalmıştır.

Köycülük şubeleri diğer şubelerle işbirliği halinde köylere geziler düzenleyerek oralarda konferanslar verilmesi, temsiller sergilenmesi, köylülere sağlık hizmetleri götürülmesi, hayvancılık ve tarım, vb. alanlarda köylüleri bilgilendirme gibi faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu anlamda diğer şubelerin en fazla ortak faaliyet yürüttüğü şube köycülük şubesi olmuştur.

Halkevlerinin en önemli eksikliği binalarının ve ödeneklerinin yetersiz kaldığına dair talepler olarak ortaya çıkmıştır. Genellikle halkevlerinin Ankara'dan gönderilen ödeneklerle faaliyetlerini yürüttükleri, bu konuda yerel halktan kaynak temin etme konusunda yetersiz kaldıkları görülmektedir. Bunda bir parti yan kuruluşu gibi faaliyet yürüten halkevlerine muhafazakâr bir yapıya sahip olan Kütahya halkının mesafeli duruşunun etkisi olabileceği gibi halkın ekonomik olarak düşük gelir seviyesine sahip olması da etkili olmuş olabilir.

Halkevlerinin faaliyetleri konusunda dikkat çeken bir başka husus, zaman zaman yöneticiler hakkında yapılan şikâyetlerdir. Fakat bu şikâyetleri araştırmakla görevlendirilen parti müfettişlerinin olayları derinlemesine araştırmak yerine, halkevi yöneticilerini aklamaya yönelik raporlar düzenlemeleridir. Şikâyet sebepleri taraflar arasındaki şahsi anlaşmazlık gibi gösterilerek örtbas edilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Arıkan Zeki, Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi, Atatürk Yolu Dergisi Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü C.6 S. 23 261-281)
- CHF Halkevleri Talimatnamesi (1932), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara
- Çeçen Anıl, (2018), Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, İstanbul, Tarihçi Kitapevi.
- DAGM Cumhuriyet Arşivi, 490.01.972.763.3.2/8/9/6/10/11
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 190.1.0.0.1000.865.1.5-51-53-62-67
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1048.2.35/43
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1116.21.2.32
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1146.21.2.34
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.01.839.319.1.1/2/3/4/38
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.01.959.711.1.9/11/42/43/45
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0. 1024-942.2.5-11,5
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0. 1056-1057.2.5-8,9,17
- DAGM, Cumhuriyet Arşivi, 490.1.0.0.1513.163.1.7-26
- Halkevlerinin Doğuşu (1971), Recep Bey'in Nutku, Halkevleri Genel Mrkz. Yay. Ankara (6-10)
- Halkevlerinin Doğuşu (1971), Reşit Galip Bey'in Nutku. Halkevleri Genel Mrkz Yay. Ankara (11-21)
- Kütahya XV. Yıl (1938) İstanbul.
- Özdemir Yavuz, Aktaş Elif (2011), Halkevleri (1932'den 1951'e) A.Ü.[TAED]45, (235-262)
- Şahin Havanur (2010), Kütahya Halkevi'nin kuruluşu ve faaliyetleri (1932-1937), DPÜ Sos.Bil. Enst, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya
- Üstel Füsun, Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul 2017. .
- Zeyrek Şerafettin , (2006), Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951) Ankara

Bölüm 4

TARİH BOYUNCA DOĞU KARADENİZ'DE YAŞANAN GÖÇLER VE ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER

Volkan AKSOY^{1}*

^{1*} Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü,
e-posta: v_aksoy@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6725-8012.

Giriş

Kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân ünitesinden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketlerine göç denmektedir. İktisadi, sosyal veya siyasi sebeplerin etkisiyle bireylerin yer değiştirmesi şeklinde de ifade edilebilir. Siyasi ve dini baskılar, bir azınlığın sınır dışı edilme kararı, nüfusun aşırı kalabalıklaşması, toprak yokluğu, iş alanı yetersizliği, kıtlık ve savaş hali göçte önemli etkenlerdir (*Meydan Larouse*,1992: 55). Göçler, iç göç ve dış göç diye ikiye ayrılır. İç göç bir ülkenin kendine ait sınırları içerisinde yapılan göçlerdir. Dış göç ise uzun süre kalmak, çalışmak, yerleşmek gibi nedenlerle ülkenin sınırları dışına aşılarak yapılan göçlerdir ki, nüfus kaybına uğrayan ülke açısından dışa göç olarak adlandırılırken, göç edilen ülke açısından içe göç şeklinde adlandırılır (İpek, 1994b: 55). Ayrıca göç katılanların sayısı dikkate alınarak da “münferit göçler” ve “kitle göçleri” şeklinde bir tasnife tâbi tutulabilir. Birkaç kişilik küçük grupların ayrı ayrı sebeplerle yaptıkları göçler münferit göçlerdir. Büyük bir topluluğun kısa zamanlı yapmış olduğu göç ise kitle göçü olarak adlandırılır.¹ Bu tür göçler seyrek zamanlarda ve kendine özgü şartlar ortaya çıktığında meydana gelir ve birer tarihi olay olacak derecede mühimdir (Saydam, 1997: 6-7). Göç deyince ilk akla gelen milletlerden biri ise Türklerdir. Türkler uzun yıllar boyunca Orta Asya/Türkistan denilen ilk yurtlarından dünyanın çeşitli bölgelerine doğru göç etmiş ve gittikleri yerlerde birçok beylik ve devlet kurmasını bilmiştir. Zaman zaman karşılaştıkları farklı ırklarla birleşip kaynaşmış, zaman zaman benliğini ve kültürünü koruyarak varlığını sürdürmüştür. Tarihi sürece bakıldığında Türklerin yerleştiği en önemli coğrafya ise Anadolu olmuştur. Bu yazıda Anadolu'nun kuzey doğusunda yer alan kısmına, yani Doğu Karadeniz'e yapılan göçlere değinilecek, bu bağlamda Türklerin de bu yöredeki varlık ve hareketliliğine dair öz bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

1. Antik Çağ'da Doğu Karadeniz'e Yapılan Göçler

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yemyeşil ve dağlık bir bölge olan Doğu Karadeniz Bölgesi, gerek münferit gerek kitle göçlerinin yaşandığı bir coğrafyadır. Eşsiz coğrafi özellikleri, verimli toprakları ve Asya ile Avrupa'nın kesişme noktasındaki stratejik konumu, onu tarih boyunca çeşitli göçlerin çekim alanı haline getirmiş, aynı zamanda kültürlerin ve medeniyetlerin buluşma noktası olmasını sağlamıştır. Bölgeye yerleşen ilk gruplar, muhtemelen MÖ 5. binyıl civarında Kafkasya'dan gelen topluluklardır. Bu topluluklar, bölgedeki ilk yerleşim yerlerini kurarak tarım, hayvancılık ve avcılıkla uğraşmaya başlamıştır. Özellikle MÖ 2. binyılda bölgeye gelen Gaşkalar, Hayaşalar, Hurriler, Hititler (Schwertheim , 2009: 16-17) ve

1 Göç kavramı yukarıda belirtildiği gibi çeşitli kategorilere ayrılmış ya da muhacir, mülteci, sürgün, kaçgun vb. farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Dolayısıyla zaman zaman anlam karmaşası oluşturduğu da söylenebilir. Göç kavramı ve farklı şekillerde kullanımı hakkında bk. (İpek, 2016: 17-31).

Urartular² bölgedeki siyasi ve kültürel yapıyı etkilemiş, bölgenin tarihine ve kültürüne önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Ayrıca gümüş, demir, bakır gibi madenler; kürk, yapağı, gemi yapımı için kereste gibi metallerin öneminin ortaya çıkışı bölgeye çok erken devirlerden itibaren seferler yapılmasına ve yerleşim yeri olarak seçilmesine altyapı sağlamıştır (Özsait, 2000: 36-37). Ardından bölgeye aşağıda ele alınacağı üzere başta ticari koloniler kurmak üzere Grekler³ ve benzer bir tarihte Türkler ayak basacaktır. Dolayısıyla bu Helen hareketi geldiğinde yörede başta İskit boylarının yanı sıra Makron, Tibaren, Kolkhis, Mossynoik, Dril, Sanni, Khalyb gibi adlarla anılan ve ana dilleri Grekçe olmayan kabileler de bulunmaktaydı.⁴ Dolayısıyla Grek kolonileri konusuna geçmeden bölgeye yapılan ilk Türk göçleri hakkında bilgi vermek konunun anlaşılması için önemlidir.

Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk iskânı, M.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkan ve yaklaşık dört yüzyıl süren ilk döneminde önce Kimmerler ardından İskit ve Kıpçakların (Özmenli, 2016: 515-536) yerleşimine tanıklık etmiştir (Tellioglu, 2004: 14-32; Bilgin, 2000: 49). Özellikle ilk ikisinin Türklüğü konusunda tartışmalar devam etse de Orta Asya kökenli oldukları ve Turani özellikler gösterdikleri bilinmektedir. Bu topluluklar Sinop-Trabzon arasındaki sahil şeridi ile Çoruh boylarına yerleşmiş ve bölgenin etnik ve kültürel yapısının oluşumuna katkı sağlamıştır. Bu ilk göç kafilesinin ardından bölgeye yönelik ikinci Türk göç dalgası 11. yüzyılın ortalarından Oğuz boylarıyla başlamış ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kadar artarak devam etmiştir. 1071 Malazgirt zaferinin ardından akın akın Anadolu'ya giren⁵ özellikle Çepniler (Çelik, 2002: 312-323; İnce, 2018: 92-100), Canik Beyleri, Danişmentliler, Saltuklular ve Selçuklular verdikleri mücadele ile Trabzon'un Batı, Doğu ve Güney kesimlerini Türk yerleşimine uygun hale getirmişlerdir. Son olarak 1461 yılında Trabzon'un Fatih Sultan Mehmet

2 Emir, tarihi çağlar ile birlikte kaleme alınan birçok eserde Hititlerin Trabzon tarihine dâhil edilmesini hatalı bulmaktadır. Ona göre Urartular da aynı durumdadır. Her iki devletin kendilerine yabancı ve elde tutulması güç olan Doğu Karadeniz gibi askeri seferler için oldukça elverişsiz bölgelere hiçbir zaman işgal amaçlı yönelmediği görüşündedir. Kaynaklarda Hititlerin bu bölgeye girdiğine, yerleşim yerleri kurduğuna delil bulunmazken sınırının en kuzeyde Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer aldığı açıkça belirtildiğini ifade etmiştir. Bk. (Emir, 2011: 52).

3 Bölgeye hâkim olan güçler tarafından çeşitli dönemlerde Grek, Helen, Rum gibi isimler de anılan bu koloniler, Türk hâkimiyetinin geliştiği dönemden itibaren genellikle Rum diye anılmaya başlamıştır. Bu sebeple Rum tabiri sadece Grek etnisitesini belirtmemiş, onunla birlikte Yunan kültürü ve Ortodoksluğun potasında bütünleşen Anadolu halklarının bakiyesi Roma vatandaşlarını adlandırmak için kullanılmıştır. Bk. (Tellioglu, 2015: 59).

4 Antikçağ'da, Trabzon şehrinin Yunan kolonileri tarafından M.Ö. 756 yılında kurulduğu belirtilse de bu tarihten çok daha önce bölgede yaşayan yerli halkların varlığı Ksenophon'un "Onbinlerin Dönüşü" isimli eserinden öğrenilmektedir. Bu yerel halklar birçok araştırmacı tarafından incelenmiş ve başta Pelaglar olmak üzere Oğuz, İskit ya da Kimmerlerin ataları olabileceği kabul edilmiştir. Öyle ki 1945 sonrası Gürcü ve Ermeni tarihçileri de bu yerel halkların kendi ataları olduğunu ileri sürmüştür. (Emir, 2011: 69-77).

5 İkinci Türk göç dalgası diye tabir ettiğimiz dönemde Anadolu'daki Türkmenlerin faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. (Cahen, 2000).

tarafından fethedilmesiyle bölgede Komnenos hâkimiyetine son verilmiş ve kontrol sağlanmıştır. Anlaşılabileceği üzere Trabzon şehir merkezi ve ardından Torul'un ilhaki, bölgeye yönelik neredeyse dört asırdır devam eden Türk göçlerini ve kurulan hâkimiyeti tamamlamıştır. Devam eden süreçte Doğu Karadeniz'e Oğuz boylarının göçü sürmüştür ve gelenler Osmanlı Devleti'nin iskân politikası çerçevesinde bölgenin çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir. Akkoyunluların 1501 yılında yıkılmasının ardından bu devlete bağlı bazı oymaklar da Trabzon ve çevresinde iskân edilmiştir (Telliöğlü, 2015: 173-197; 349-352). Yine fetih sonrası gerek Trabzon şehrinde dışarı gerek bağlı sancak ve Anadolu'nun, başta İç Anadolu olmak üzere, çeşitli yerlerinden içeri Müslim ve az da olsa gayrimüslim nüfus getirilmiştir. Şehir nüfusu içerisinde Osmanlı hâkimiyetine sorun çıkarabilecek ileri gelen Ortodoks aileleri uzaklaştırmak, şehirdeki nüfusu Müslümanlar lehine artırmak gibi sebepler ön planda tutulmuş ve bu türden iskân hareketleri uzun bir süre daha devam etmiştir (Bostan, 2018: 121-154).

Türk göçlerinin Doğu Karadeniz'e de yöneldiği dönemin başlangıcı, Grek kolonizasyon⁶ hareketi ile eş zamanlı bir özellik göstermiştir. Yani Helenler bölgeye geldiğinde ifade edildiği gibi yörede çok sayıda Türk ve yerli bulunmaktaydı. Peki, Grekleri bölgeye sevk eden sebepler neydi ve nasıl bir gelişme yaşandı. Bakıldığında Yunanistan'ın coğrafi özellikleri iktisadi yönden ülkeyi kısıtlayıcı bir özellik göstermekteydi. Özellikle tarımla uğraşmak için yeterli arazi yoktu ve dağlık alanlar çoğunlukta idi. Jeolojik karakter, insanların büyük gruplar içerisinde yaşamasını da sınırlamaktaydı. Diğer taraftan bu özellikler denizcilik açısından fırsat sunduğu gibi halkı da bu konuda tecrübeli hale getirmiştir. Besinlerini genellikle balık, zeytin, şarap ve mısırın oluşturduğu Helenler, ancak başka ülkeleri ele geçirip gerekli hammaddeleri elde edip yeni pazarlar bularak veya onlarla alışveriş yaparak farklı kaynaklara ulaşabileceklerinin farkına varmıştır. Belirtilen özelliklerin doğal sonucu, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında kendisini gösteren kolonizasyon çabaları; demografik artışın ortaya çıkardığı iâşe ve ibate zorlukları, siyasette yaşanan gerilimler, bu gerilimlerden kaynaklı politik ve ayrıca macera heveslisi göçler ile denizcilik alanında yaşanan ilerlemelerin de etkisiyle iskân hareketlerine dönüşmüştür. (Mansel, 1999: 155-158; Gözülü, 2016: 197; İplikçioğlü, 2007: 24-25).

Böylece Helenler MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Doğu Karadeniz kıyılarında çok sayıda yerleşim birimi kurdular. Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon

6 Bir kavmin ya da bir kent halkının tarımsal veya ticari faaliyetlerde bulunmak için kendi sınırları dışında elverişli topraklarda üsler kurup orayı yurt edinme süreci için kullanılan bir kelimedir. Sömürgeleştirme ile aynı anlamlı bir kelimedir. Eski Yunan kolonileri, genellikle ana kentlerden uzak, deniz aşırı yerlerde kurulmuşlardır. O dönemde Eski Yunanlar zaten oldukça geniş bir coğrafyada hareket halindeydiler ve kurdukları "koloniler" (apoikia'lar) bir kısmı dışında bağımsız birer siyasal ve toplumsal bir kent-devleti niteliğindedir. Bk. (Tekin, 2008: 65-66).

gibi şehirler, gelişen Yunan kolonileri⁷ haline geldi (Arslan, 2006: 78; Tekin, 2008: 70-71) ve bölgedeki ticari, kültürel, dini gelişmelere katkıda bulundu. Zira bu yeni kolonistlerle ticaret yapmak isteyen bölgedeki diğer gruplar, zamanla Grekçeyi ve din olarak Ortodoks Hristiyanlığı benimsemeye başlamış ve böylece ilerleyen zaman diliminde her iki grubun bazı temel özelliklerini yitirdiği daha çok da “Rum” diye adlandırılan bir topluluğun ortaya çıkışını sağlamıştır. Diğer taraftan yerli dillerden geçen çok sayıda kelime ile zenginleşen ve Rumca diye adlandırılan bir dil de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu tabir ve dil, etnik bir Yunan/Helenlik anlatmamakta, içerisinde pek çok farklı topluluğu da barındırmaktadır. Bakıldığında coğrafi bir anlamı da işaret eden bu tabir, Roma Devleti’nin hâkimiyetinde yaşayan yerler için de kullanılmıştır. Örneğin Araplar ya da daha sonra Anadolu’ya giren Türkler, yöreyi “Diyar-ı Rum” diye adlandırırken fetihler genişledikçe Rum tabiri de daha batıya doğru kaymıştır (Umar, 1993: 690). Aslında kolonileşme hareketinin ve Miletosluların Karadeniz’in güney kıyılarındaki etkinliğinin erken bir tarihte başladığı, M.Ö. 812 yılında Sinop’u (Sinope) kurdukları, buradaki kolonistlerin ise M.Ö. 756 tarihinde Trabzon (Trapezus) kolonisini kurdukları çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Böylece M.Ö. 6. yüzyıla gelindiğinde Helenlerin geniş bir coğrafyada yayılması tamamlanmıştır (Gözlü, 2016: 199).

Doğu Karadeniz, devam eden tarihi süreçte Romalılarla Pers kökenli I. Mithradates tarafından kurulan Pontos/Pontus Krallığı⁸ arasında bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Özellikle VI. Mithradates⁹ Trabzon’un da

7 Haşım Albayrak, bu şehirlerin tamamının Luvice isimler taşıdığını, dolayısıyla Yunanlıların bu şehirleri kurmadıklarını, ancak var olan küçük şehir ve kasabaları denizden ele geçirerek kendilerine mal ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca, Doğu Karadeniz’deki diğer yer adları da incelendiğinde bu durumun daha kesin görülebildiğini ileri sürmüştür. Geniş bilgi için bk. (Albayrak, 2003: 44-49).

8 Pontos/Pontus kelimesi hem geniş ve büyük denizler hem de kendi başına deniz anlamında ilk olarak Homeros’ta kullanılmıştır. Bununla birlikte pontos terimi Helen kökenli bir kelime değildir. Karadeniz havzasında ikamet eden Thrakia ya da Armenia dillerinden Helenceye adapte edilmiş olduğu düşünülmektedir. Yol ya da geçiş yeri anlamında da kullanılmış olabileceği belirtilen kelime, Latince’deki pons (köprü) ile aynı kökten gelmektedir. Bu bakımdan pontos sözcüğünün temel anlamı, deniz üzerindeki yol, deniz yolu olup zaman içinde deniz anlamı kazandığı ileri sürülmüştür. Başlangıçta pontos kelimesi Helenler tarafından kendisine yakıştırılan aksenos-euksenos (misafir sevmeyen-misafir seven) sıfatlarıyla Karadeniz’i nitelemesine karşın, zaman içerisinde git gide anlamı daralmış, Kuzeydoğu Anadolu’yu betimlemek için kullanılır hale gelmiştir. Bu coğrafyanın adı olmuştur. Kelimenin antik dönemdeki şöhrati ise Kelkit ile Yeşilirmak arasında Mithradates I Ktistes tarafından kurulan (M.Ö. 301) ve Romalılarla Anadolu’da çetin mücadele içerisine giren Pers üst tabakasına mensup satraplığın krallığın isim babalığını yapmasıyla ön plana çıkmıştır. Yani krallığın kurucu üst tabakası İran kökenlidir. Zamanla etnik farklılıklarına bakılmaksızın bu yöredeki halklara Pontoslu denilmeye başlanmıştır. Bu krallık, uzun yıllar Roma ile Anadolu’da hâkimiyet mücadelesi vermiş ve zaman zaman adı geçen devleti zor durumda bırakmıştır (Tezcan, 2007: 77-124; Arslan, 2006: 73-74; 80; Tekin, 2008: 152-157; Umar, 1993: 673).

9 Yunan yazıtları Mithradates’i, Romalılar ise Mithridates’i tercih etmiştir. Pers kraliyet hanedanı ve Büyük İskender’in soyundan gelen biri olarak Mithradates, kendisini Doğu ile Batı’yı birleştiren biri ve Roma hâkimiyetine karşı Doğu’nun savunucusu olarak görüyordu. Üstün bir zekâya ve ateşli bir ihtirasa sahip karmaşık bir lider olan Mithradates, neredeyse kırk yıl süren bir dizi savaşla Geç Roma Cumhuriyeti’ne cesurca karşı koymuştur. Onun M.Ö. 63’te ölümüyle gücünü yitiren Krallık, M.S. 62-64’lü yıllarda tarih sahnesinden silinmiştir. Bk. (Mayor, 2013: 1).

içinde olduğu sahil kesimini kontrolü altına almışsa da güneydoğu Karadeniz kentleri, adı geçen devletlere uzaklığı ve korunaklı coğrafi yapısıyla çoğunlukla bağımsız hareket edebilmiştir. Örneğin Roma İmparatoru Vespasianus (69-79) tarafından özgür şehir imtiyazı tanınan Trabzon, İmparator Hadrianus (117-138) döneminde ise bizzat ziyaret edilmiştir. Bu ziyaret Trabzon'da çeşitli bayındırlık faaliyetlerinin başlatılmasına da zemin hazırlamıştır (Özsait, 2000: 39-41). Roma'nın Doğu Karadeniz'de gücünün ve hâkimiyetinin artmasının paralelinde bölgeye gelip yerleşmeler düzensizlikten arındırılıp bir devlet politikası haline getirilmeye çalışılmış, imparatorluğun doğu sınırlarını korumaya yönelik daha sistemli bir şekle sokulmaya başlanmıştır (Bilgin, 2000: 52). Bu belli amaçlar etrafında gerçekleştirilen göç siyaseti, Türklerin Anadolu'ya gelişleri sırasında yine karmaşık bir durum arz etse de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti sonrası tekrar düzene sokulmuştur. Osmanlılar Roma'ya benzer biçimde göçleri belli siyasi, kültürel, ekonomik ve demografik hedefleri yakalayabilmek için tekrar uzunca bir süre sistemli hale getirmiştir (G. Çelik, 1999: 49-110; Kalaycı-Kızılkaya, 2012: 361-378).

2. Osmanlı Dönemi Meydana Gelen Göçler

Doğu Karadeniz ve çevresine ilk Türk yerleşimlerinin erken tarihlerde başlayıp devam ettiğini belirtmiştik. Osmanlı döneminde ise özellikle Trabzon'un 1461 yılında fethinden sonra bazı iskân politikaları uygulanmış ve bu doğrultuda bölgedeki Hristiyan unsurlardan dışarıya gönderilenler olduğu gibi yavaş yavaş başta Orta Karadeniz ve İç Anadolu olmak üzere Balkanlardan çoğunluğu Müslüman Türk olan bir nüfus getirilip yerleştirilmiştir (Bostan, 2002; Lowry, 2005). Ancak göç meselesinin Osmanlı Devleti ve Müslüman Türkler için olumsuz yönde başlangıcı ise Viyana'dan geri dönüşe tesadüf eder. Bu tarihten sonra elden çıkan topraklardan Osmanlı içlerine doğru göçler meydana gelmiştir ki, hiçbir millet Türk toplumu kadar bu şekilde göç sorunlarıyla karşı karşıya kalmamıştır. Türk ordusunun çekildiği her yerden Müslüman ahali de çekilmek mecburiyetinde kalmış ve bu çekiliş 20. yüzyılda da devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına sahip olduktan sonra, kısa süre içinde Kırım yarımadasını elde ederek bölgeyi egemenliği altına almıştır. Fakat 16. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya, bölgedeki hanlıkların geçimsizliklerinden faydalanarak Kafkasya'nın kuzey kapılarını kendisine açmayı ve 17-18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve İran ile bölge için yaptığı mücadelelerde öne çıkmayı başarmıştır. Devletin gittikçe zayıflaması, Osmanlı'nın Kafkasya üzerine gereken hassasiyeti göstermesini engellemiş ve Rusya, Edirne Anlaşmasıyla (Karal, 1994: 120-122) Kafkaslara tamamen yerleşmiştir. 19. yüzyılın başlarına kadar göç edenlerin sayısı üç yüz ilâ beş yüz bin civarına ulaşmıştır (İpek, 1994a: 2). 1856'da Kırım Harbi'nin sona erişile Osmanlı müttefik kuvvetlerinin geri çekileceğinin anlaşılması Kırım

ve Kafkaslardan göçü hızlandırmıştır. Zira Osmanlı-Rus Savaşı Kafkasya'daki Müslümanları heyecanlandırmış ve bu heyecan kendini iki şekilde göstermiştir. Birincisi savaşın kazanılması halinde Hristiyan Rusya'nın boyunduruğundan kurtulma ümidi, diğeri de kaybedildiği takdirde sonucun doğuracağı endişelerdi (Erkan, 1996: 57). Nitekim savaşın kaybedilmesiyle duyulan endişe gerçekleşmiş ve çok sayıda Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Ardından 1877-1878 yılında yine bir Osmanlı-Rus savaşı ve alınan mağlubiyet göçleri önü alınamaz bir hale getirmiştir. Öyle ki, Kafkasyalılar, Karadeniz limanlarına büyük kitleler halinde yığılarak, çok acıklı koşullarda hayatlarını kaybederek, onları Trabzon'a, Samsun'a, Sinop'a ya da İstanbul'a geçirecek Osmanlı gemilerini beklemek zorunda kalmıştır (McCarthy, 1998: 35).¹⁰ Kısacası yaşanan dram çok büyük olmuştur.

Rusya işgal etmiş olduğu topraklardan, Rus olmayanların kimliklerini değiştirerek Ruslaştırmak, toprakları ellerinden alarak yoksullaştırmak, sürgün etmek, katletmek, Hristiyan unsurlar aracılığıyla bunalıma sokmak, yetkilerini ellerinden alarak etkisiz hale getirmek (Erkan, 1996: 25), Hristiyanlığı yayma dernekleri sayesinde din değişikliğine zorlamak türünden politikalarla Türk ve Müslüman toplulukları dayanılmaz bir baskı altında tutuyordu. Bu durum, doğal olarak söz konusu unsurların Osmanlı Devleti'nin güvenli bölgelerine göç etmesine zemin hazırlarken Rusların boş kalan yerlere Hristiyan unsurları yerleştirmesine kapı aralıyordu (Köse, 2014: 117-135). Takip edilen politika bu şekilde olunca Kırım ve Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne doğru gerçekleşen göçlerin ilk durak yerlerinden birisi, Doğu Karadeniz'in neredeyse tamamını içine alan Trabzon Vilayeti¹¹ olmuştur.

Her ne kadar bölge muhacirlerin ilk durak yerlerinden biri olmuşsa da Kafkas ve Kırım'dan gelen göçmenler için Trabzon, daha çok farklı vilayet ve kasabalara bir geçiş yeri olarak kullanılmıştır (Demirtaş, 2009: 222; Şen, 1998: 254-255). Göçmen meselesinde Trabzon'un en başta gelen uğrak yerlerinden biri olduğu resmi yazışmalardan da anlaşılmaktadır. Gelenler Anadolu'nun hemen her bölgesine dağılmıştır. Örneğin, Trabzon ve köylerine

10 Sadece 1860'lı yıllarda Kafkasyadan göç ederek Osmanlı Devletinin o günkü topraklarında iskân edilen Kafkaslıların sayısı tahmini olarak 700.000 ile 1.000.000. arasındadır. (Bice, 1991: 51).

11 1461 yılındaki fetih sonrası devletin mali, askeri ve siyasi durumunun gereklerine göre bazen müstakil sancak, bazen bağlı sancak statüsü verilen Trabzon, 1847 yılında, Tanzimat ilkelerinin bölgede uygulanmaya başlanmasıyla Merkez, Gönnye, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Ordu ve Canik sancaklarından oluşan bir vilayet statüsüne kavuşmuştur. 1867 yılından sonra Trabzon Vilayetinde önemli idari değişiklikler yaşanmış, bu münasebetle, Ordu sancağı kaldırılmış ve böylece Trabzon Vilayeti Trabzon Merkez, Canik, Gümüşhane ve Lazistan adında dört sancaktan müteşekkil hâle gelmiştir. Canik Sancağı 1872 yılında müstakil liva/sancak haline dönüştürülerek Trabzon Vilayetinden ayrılmışsa da bu uygulama yalnızca beş yıl devam etmiş ve 1877'de alınan bir kararla yeniden Trabzon Vilayetine bağlanmıştır. Canik sancağı ancak 1910 yılında Trabzon Vilayetinden alınarak müstakil sancak hâline getirilmiştir. Anlaşılacağı üzere vilayetin sınırları uzun yıllar Doğu Karadeniz'i ve kısmen de Orta Karadeniz'i kapsamaya devam etmiştir (Saydam, 2005: 313-315; Okur, 2014: 2-4; Aygün, 2010: 38-45).

geçici olarak yerleştirilen Çerkez ve Nogay muhacirlerine, daimi olarak bir yere iskânlarına kadar yevmiye verilmesi (BOA, A. MKT. UM, 395-58, 29 Kânunuevvel 1275/10 Ocak 1860), Sivas'a yerleştirilmek üzere Trabzon'dan Samsun'a gelen Çeçen ve Kabartay muhacirlerinin bir kısmının Sivas'a gönderildiği diğerlerinin ise Çankırı, Çorum, Tokat ve Amasya'ya taksim edilmesi gibi. Yine Dağıstan muhacirlerinden Trabzon'a gelmiş olanlar, Bursa'da iskân edilmek istediklerini söyleyince söz konusu muhacirlerin yerleşmesi için yeter derecede yer olup olmadığının araştırılması istenmiş ve gelen cevabın olumlu olması sonucu bu Dağıstanlılar Bursa'ya sevk edilmiştir (BOA, A. MKT. UM, 504-90, 26 Eylül 1277/8 Ekim 1861).¹² Ancak az sayıda da olsa Trabzon şehrinde ve vilayete bağlı sancaklarda iskâna tabi tutulan göçmenler de bulunmuştur. Örneğin 1861 yılında Trabzon'a yerleştirilen göçmenler 7 hane olup 58 kişiden mürekkepti (Saydam, 1997: 131). 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın sona ermesinden yaklaşık sekiz ay sonra Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin sayısı 694.067 olarak verilirken 1877 yılında mutasarrıflık olan Canik ile beraber Trabzon Vilayetinde erkek, kadın, genç ve çocuklardan oluşan 15.000 muhacirin bölgeye yerleştirildiğini görmekteyiz.¹³ Yine 1885 tarihinde Trabzon'a 18 hane olmak üzere 91 kişi yerleştirilmiştir ki tüm memlekete sevklerin toplamı bu tarihte 13.343'tür. "*Vilâyât ve Evliye-i Şahaneye gönderilen muhâcirinin mikdarıyla bunların ne kadarı iskân edilmiş ve kadarı kalmış olduğunu mebni defterdir*" ifadesi ile başlayan 1893 tarihli bir cetvelde, Trabzon Vilayetine yerleşen göçmen sayısı 35.189 olarak verilmiştir (Demirtaş, 2009: 229-231). 1900'lerin başına kadar göç edenlerin toplamının bir milyonu aştığı düşünüldüğünde belirtilen sayının az olduğu, ancak Trabzon ve havalisi için önemli bir miktar sayılabileceği ifade edilebilir. Ayrıca daha önce vurgulandığı gibi Trabzon'un bir geçiş yeri olduğuna da kanıt olarak ileri sürülebilir.

Büyük kitleler halinde Trabzon ve çevresine gelen göçmenler, tıpkı diğer bölgelere yerleşenler gibi, çeşitli sağlık problemleri, mali sıkıntı, iâşe ve ibate sorunları ile karşı karşıya kalmıştır (Erdem, 2014: 171-200). Aralık 1863'te yaşananlar bu gibi durumlardan sadece bir tanesidir. Bu tarihte gerekli altyapının hazırlanmasına fırsat bulunamadan 5000 kadar Kafkas muhacirinin Trabzon'a gelmesi, buradaki yöneticileri oldukça güç durumda bırakmıştır.¹⁴

12 . 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) başlamasından sonra tekrar faaliyete geçirilen Muhacirin Komisyonun kuruluş iradesinde "... civar mahallerden Trabzon ve civar iskelelere nakil edilecek nüfus-ı Çerakizenin iskânlarına aid tedâbir ve muamelenin merkezi idaresi olmak üzere Sadık Paşa hazretlerinin riyâset-i tahtında münasib ve muktedir zevattan mürekkebe bir komisyon teşkili..." ifadesi geçmektedir (BOA, İ. DH-754/61522, 1 Ağustos 1293/13 Ağustos 1877).

13 En büyük nüfus İstanbul, Selanik, Kosova, Hüdavendigar (Bursa) ve Gümölcine'ye yerleştirilmiştir ki sırasıyla 110.000, 130.000, 95.000, 68.513 ve 40.000 kişi şeklinde verilmiştir (BOA, Y. PRK. KOM, 1-52, 15 Teşrinisani 1294/27 Kasım 1878). Bu tarihte Balkanlardan Anadolu'ya göçlerin olduğu da unutulmamalıdır (Şimşir, 1989).

14 Şen, Trabzon'a çıkan göçmenlerin sayısının 3 Kasım 1863 tarihinde 5.000, 13 Şubat 1864'te 10.000 ve üç ay sonra 25.000'e ulaştığını ifade etmiştir (Şen, 1998: 254-255).

Plansızlık yüzünden sevk ve iskânların zamanında yapılamaması, mevsimin getirdiği olumsuzluklar göçmenleri sefaletle sürüklemiştir. Dolayısıyla salgın hastalıklar ve sonucunda ortaya çıkabilecek ölümlerin önüne geçilmesi bu gelenlerin derhal farklı bölgelere sevkini gerekli kılmıştır (Saydam, 1997: 131; 137). Nitekim Justin McCarthy bölgede görev yapan İngilizlerin verdikleri bilgilere dayanarak başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop gibi yerlerde hastalıklardan çok sayıda ölümler olduğunu, 1863 kışında günde 20 ile 50 arasında Çerkes'in öldüğünü ifade etmiştir.¹⁵ Bu ve hemen ertesi yıl gerçekleşen büyük kitleler halindeki göç Çerkes kabilelerinden oluşmaktaydı. Rusların Kafkasya'da gerçekleştirdiği sert askerî operasyonlar, Avrupa ve Osmanlı Devleti'nden beklenen yardımların gelemeyişi, yiyecek ve cephanenin tükenme noktasına gelmesi yoğun bir göçün tetikleyici etkenleri olmuştur (Yılmaz, 2014: 319-320).

Bunun üzerine devlet tarafından tedbirler alınmış, hükümet yetkilileri elden geldiğince göçmenlerle ilgilenmeye gayret göstermiştir (Akyüz, 2008: 41-46; Şen, 1998: 256-258). Muhacirlerin iskânlarında yöre halkının da önemli destekleri olmuştur.¹⁶ Örneğin, Trabzon'a gelen Çerkes muhacirlerden erkek ve kadınlara yaşlarına göre yevmiye şeklinde ücret verilmiştir. Trabzon Vilayeti halkı tarafından gerektiğinde bu gelen muhacirlere harcanmak, onların bazı temel ihtiyaçlarını karşılamak ve Erzurum'a destek için 100.000 kuruş toplanmıştır. Daha sonra artan paradan Trabzon'da bulunan Kafkaslı göçmenlerin, halen gelmekte olanların masrafları için harcamalar yapılmış, başta Kavak Meydanı olmak üzere münasip yerlere iskân edilmeleri sağlanmış ve yevmiye şeklinde ödemeler gerçekleştirilmiştir (BOA, A. MKT. UM, 425/8, 19 Kânunuevvel 1276/31 Aralık 1860). Ayrıca Muhacirlere kötü davranılmaması gerektiği halde uygunsuz davranış ve muamelede bulunan memurların yapılacak tahkikat neticesinde suçlu bulunmaları halinde yargılanıp cezalandırılmaları, bu tip uygunsuzlukların ortaya çıkmaması için gerekli tedbirlerin alınması Trabzon valisine bildirilmiştir (BOA, A. MKT. UM, 788 – 89, 1 Temmuz 1280/13 Temmuz 1864). Bu şekilde yapılan yardımlar ilerleyen süreçte de devam etmiş, bütün yokluk ve sıkıntılara rağmen Trabzon Vilayeti ahali elinden geldiğince göçmenlere destek olmaya çalışmıştır.

3. Göçmen Meselesiyle İlgili Yapılan İdari Düzenlemeler

Osmanlı Devleti ikinci Viyana kuşatması sonrası (1683) başlayan yenilgiler sürecinde kitleler halinde göçlerle karşılaşmış, özellikle Ruslar

¹⁵ McCarthy, Trabzon'da 1 Aralık 1863-17 Şubat 1864 arası dönemde hastalık nedeniyle göçmenlerden 3.000, yerli Türklerden 470, Rumlardan 36, Ermenilerden 17, Katolik ve Avrupalılardan sırasıyla 9 ve 6 kişinin hayatını kaybettiğini belirtmektedir (McCarthy, 1998: 39-42).

¹⁶ Trabzon Vilayeti, Kırım Savaşı sırasında da ordunun ihtiyacı için iane/yardım toplanması kampanyasına katılmış ve vilayetin her köşesinden Müslim, gayrimüslim vatandaşların verdikleri ile birlikte Eyalet Meclisinin isteği meblağın neredeyse iki katı değerinde 456.250 kuruş toplamıştır. (Demircioğlu-Kuruca, 2008).

karşısında alınan yenilgilerle birlikte Kafkaslardan gelen sayıları yarım milyonu bulan insanı, gerek Rumeli gerek Anadolu'ya yerleştirmek durumunda kalmıştır. Ancak bu kitlesel yer değiştirme hareketlerine rağmen özel bir teşkilât kurulmamış, İstanbul Şehremaneti ve belediyeler eliyle işler yürütülmeye çalışılmıştır (Halaçoğlu, 1991: 41-42). Gerek III. Selim ve gerek II. Mahmut zamanlarında göçmenlerin iskân işleri, yeni vatanlarına intibak ettirilmeleri, iktisadî, sosyal ve kültürel meselelerin devlet tarafından ne suretle idare olunduğu hakkında pek malumat yoksa da kesin olan devletin muhacirlere yakın ilgi göstermesine rağmen göçmen işlerinin özel bir teşkilata bağlanmamış olmasıdır.

Özellikle Kırım Harbi'nden sonra kaybettiği topraklar üzerindeki Müslüman ahalinin dalgalar halinde Osmanlı sınırları içine gelmeleri karşısında, Osmanlı Devleti'nin bunları karşılayacak bir teşkilâtı ve hazırlığı yoktu. Kırım Harbi'nden sonra kitleler halinde göç eden Kırım ve Kafkasyalıların durumu devleti bu konuda hazırlık yapmaya itmiştir. Bu amaçla ilk defa göçmenlerin nasıl besleneceği, ne şekilde iskân edileceği gibi konulara ait talimatname 1856'da hazırlanmıştır (Ağanoğlu, 2001: 149). Bütün bu gelişmelere rağmen göç ve göçmen işleri 1859 senesine kadar yukarıda belirtildiği gibi Şehremaneti tarafından idare olunmuştur. Oysa Şehremaneti sayıları gittikçe artan ve devlet için büyük bir mesele olmaya başlayan göçmen işlerini idare etmekten aciz kalmaktaydı. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerden sonra bir müddetten beri İstanbul'a gelmekte olan Çerkes ve Nogaylar ile Kırım'dan yola çıkan muhacirlerin gittikçe çoğalacağı, bu meselenin artık başlı başına bir dava olduğu anlaşılmış ve Şehremaneti'nin bu meseleye bakamayacağı kanaatine varılmıştır. Bundan böyle göçmen davası büyük bir gaile haline geldiğinden Şehremaneti'nin bu görevi yerine getiremeyeceği hakkında karar verilmiş ve muhacirlerin her türlü işleri ile meşgul olmak üzere 5 Ocak 1860'da ilk defa Muhacir Komisyonu kurulmuştur (Eren, 1966: 54-55). Komisyon başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa, üyeliklere Ticaret Muavini Remzi Efendi, Darüş Şura-yı Askeri üyelerinden Refik Bey ve yardımcıları toplamak üzere Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendi seçilmiştir. Komisyon'da ayrıca Babıalî'de görev yapan bürokratlara da yer verilmiştir. Bunun sebebi ortaya çıkan resmi işlemleri daha hızlı ve sorunsuz halledebilmektir. Öyle ki zamanla artan göç hareketleri paralelinde vilayetlere de komisyondaki memurlardan görevlendirmeler yapılmaya başlanmıştır (Yılmaz, 2018: 7-8).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Şehremaneti'nin bünyesinde "İdare-i Umumiye-i Muhâcirin Komisyonu" ismiyle hususi bir komisyon daha oluşturulmuştur (İpek, 1994a: 2; Orhonlu, 1987: 119). Fakat göçmen işlerinin hafiflemesi üzerine bu komisyon 1894 yılında kaldırılmıştır (Kocacık, 1980: 158). Bunlardan başka "Muhâcirin İdaresi", "Muhâcirin Komisyonu Alisi", "Muhacirîn-i İslâmiyye Komisyonu" isimleri altında

çeşitli göçmen komisyonları oluşturulmuş, ardından Dâhiliye Nezaretinin bünyesindeki muhacirin idaresi “İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti”ne dönüştürülmüştür. 1914 yılına kadar elde edilen tecrübelerle istinaden mevcut yapı ile bu hususların icra edilmesi mümkün olmadığından taşrada geniş ölçüde teşkilatlanmak kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu amaçla Dâhiliye Nezaretine bağlı “İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti” Mart 1916 tarihinden itibaren “Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi”ne dönüştürülmüştür. 22 Mayıs 1920 tarihinde ise TBMM’ye verilen bir önerge ile bu teşkilât kaldırılarak karşılaşılabilecek sorunların çözümleri belediyelere terk edilmiştir (İpek, 1994b: 71-72).

4. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Karadeniz’de Meydana Gelen Göçler

Birinci Dünya Savaşı, takvimler 1916 yılını gösterdiğinde Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz’deki durumunu derinden sarsmıştır. Bu sene içerisinde önce Erzurum (16 Şubat 1916) Rusların işgaline uğramış, işgalci devletin himayesinde Ermeni taburların şehre girmesi¹⁷ yöre halkını her şeylerini bırakarak batıya çekilmeye mecbur bırakmıştır. (İpek, 1994b: 57). Ancak, Rusların Erzurum’u ele geçirmesi Türk maneviyatını umulduğu ölçüde sarsmamıştı (Şahin, 2011: 404-405). Bu nedenle Trabzon’un işgali istedikleri sonucu verebilirdi. Eğer bu gerçekleşirse Doğu Anadolu’da kendilerine karşı savaşıyan Türk ordusunun ikmalini engellenebilecek, Trabzon limanı ise o zaman Rusların hedeflerine destek veren bir ikmal merkezine dönüştürülebilecekti. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin tam anlamıyla kesilemeyen Karadeniz’de yürüttüğü sevkiyat hamleleri ortadan kaldırıldığı gibi adı geçen deniz Rus egemenliğinin bir parçası haline gelecekti. Trabzon, askeri ve stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahipti. Dolayısıyla Ruslar, Karadeniz’e hâkim olmak, cephelere silah ve mühimmat sevkini önüne geçmek, savaşın seyrini kendi lehlerinde desteklemek amacıyla iyi bir ikmal merkezine sahip olmak için ileri harekâtlarını Trabzon’a yönlendirmiştir. Öncesinde ise zaten deniz kıyısında çok sayıda liman bombalanmış (Köksal-Usta, 2018; Öksüz-Usta, 2016: 33-53; Bal, 2011: 545-576; Arslan-Usta, 2016: 193-207), erzak taşıyan kayıklar batırılmıştı (Yüksel, 2012: 102). Bütün bunlar bölgede açlık ve yoksulluğu arttırdığı gibi, hasta olan insanları ilaç ve hatta doktor bulamaz hale getirmiştir (Tarakçıoğlu, 1986: 5). Bölgenin stratejik öneminin bilincinde olan Ruslar, Trabzon’a kadar Doğu Karadeniz kıyılarını kendi payları olarak müttefiklerine kabul ettirince (Özel, 1991: 3-4) ileri harekâtına hız vermiş ve 8 Mart 1916’da Rize’yi işgal etmişlerdir. Of ve Sürmene-Araklı gibi bölgelerde¹⁸ Trabzonluların insanüstü direnişine

17 Ermenilerin faaliyetleri ve mezalimleri hakkında bk. (*Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, 2000; Süslü, 1987; Kazgan, 1974: 313-331).

18 Ruslar 26 Mart 1916’da Of’u, 14 Nisan’da Sürmene’yi ele geçirdiler.

rağmen¹⁹ Rusların ilerleyişi durdurulamamış, nihayet 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İşgal Rusların müttefik basınında da memnuniyetle karşılanmış, genel olarak tarihsel bir intikam şeklinde algılanmış ve önemli bir ikmal limanına kavuşulduğu vurgulanmıştır (Öksüz-Köksal, 2016: 24-26). Rumlar ve Ermeniler ise başlarında metropolit (Özgören, 2007: 145-161) ve papazları olduğu halde işgalcileri sevinç çılgınlıkları ile karşılamıştır (Ünalp, 2019: 58)

Gerek Rusların ileri harekâtından gerek bundan cesaret alan Rum ve Ermeni çetelerinin yapabileceklerinden endişeli olan Türkler, hızla batıya doğru çekilmek durumunda kaldı ve 15-16 Nisan gecesi Trabzon şehri Türk halkının büyük çoğunluğunca terk edildi. Göç edemeyen yerli halkın büyük kısmı da etraftaki yüksek mahalle ve köylere çekildi (Kaya, 2001: 533). Böylece yaklaşık iki yıl sürecek Rus işgali ve Doğu Karadeniz'in Müslüman Türk unsurunun hafızalarında kuşaktan kuşağa aktarılacak çilelerle dolu muhacirlik dönemi başlamış oldu. Bu dönem gerçekten bölgeye önceki tarihlerde yapılan göçlerle kıyaslanamayacak yıkımlar getirmiştir. Bakıldığında zorunlu ve iç göç özellikleri gösteren bu yer değiştirme, binlerce Müslüman Türk'ün hayatına mal olmuş, özellikle hastalık ve açlıktan insanlar hayatını kaybetmiştir. Göç etmek durumunda kalanların ağırlıklı şekilde ihtiyar, kadın ve çocuklar olduğu gerçeği ise yaşanan dramın büyüklüğü de kendiliğinden gözler önüne sermektedir.

Türk ordusunun Sarıkamış'taki mağlubiyeti ve küçük çaplıda olsa Rus kuvvetlerinin ilerleyişi, halkı kendileri için daha güvenli gördükleri Trabzon'a doğru yönelmiştir (Atnur, 2017: 427; Tekir, 2016: 54-55). Böylece göçmenlerin istikameti ve toplandıkları merkez Trabzon olmuştur. Ancak işgalin ilerlemesi kitleleri yeniden harekete geçirmiş, göç hareketi bu sefer Trabzon'dan sahil boyu Canik'e doğru sefil ve perişan bir halde meydana gelmiştir. Rusların daha işgalden önce şehri bombalamaya başlaması da halkın maneviyatını bozmuştur. Bu sıralarda Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yoroç'a kadar tüm iskân ünitelerinin tahliyesi emrini vermek durumunda kalmıştır. Gerek vilayetin doğusundan gelen gerek şehir ve bağlı ilçelerinde bulunan ahali de çoğunluğu karadan az sayıda bir kısmı denizden olmak üzere göç etmeye başlamıştır (Lermioğlu, 1949: 225-260). Netice olarak Rusların bölgeyi işgalleri Türk ahalisinin yeni bir muhaceretine yol açmış, bu muhaceret kabileler halinde halkın emniyetli kesimlere doğru sevkini gerektirmiştir.²⁰

19 Goloğlu, Of'uların bölge komutanı Avni Paşa'nın emrine girerek yedisinden yetmişine tüm elinden geleni, hatta fazlasını yaptığını belirtmiştir. Of sınırına kadar rahatça ilerlemiş olan Rus kuvvetlerinin birdenbire hiç ummadıkları ve düşünmedikleri bir mukavemet ve müdafaa ile karşılaştıklarını, Baltacı-Solaklı Dereleri ve Kelali Tepelerinde şiddetli çarpışmaların yaşandığını, ancak tüm çabalara rağmen Rusları durduramadığını vurgulamıştır (Goloğlu, 2013: 225-226). Rize ve Of yöresindeki direnişi, gönüllülerin bu direnişteki yerini oldukça detaylı anlatan Hasan Umur, halkın kahramanca savunmasını da hatıralarına taşımıştır (Umur, 1949).

20 Başlangıçta canlı olan kabileler gittikçe erimiş, önce hayvanlar yok olurken, sonrasında insanların

Yollar ve binalar bu perişan halk tarafından doldurulmuş, kahvehaneler, okullar, camiler, medreseler bunlara tahsis edilmiştir. İşgal neticesi yerinden yurdundan olan Müslüman Türk ahalinin belli bir plan ve olası bir düzen içerisinde göç ettiklerini söylemek mümkün değildir. Ruslar ilerledikçe onlar da daha batıya doğru hareket etmiştir. Doğal olarak ilk durak yerleri de sahil boyunca henüz işgale uğramamış şehir ve kasabalar olmuştur (Kaya, 2001: 537).

Muhacirler, göç ettikleri zaman zarfında bir yandan iâşe²¹ ve ibate sıkıntısıyla bir yandan salgın hastalıklarla karşı karşıya kaldılar. Devlet, içinde bulunduğu savaşın zor koşulları altında sayıları yüzbinleri geçen bu insanlara mümkün olduğu kadar el uzattı. Öncelikle muhacirleri savaşın henüz ulaşmadığı yerlere sevk etmeye gayret gösterdi. Daha sonra insanlara nakdi yardım yapmaya, hazine yeterli olmadığında ise ekmek dağıtmaya çalıştı. Muhacir sayısı arttıkça ödeneğe eklemeler yapıldı (BOA, BEO, 4417-331255, 24 Mayıs 1332/6 Haziran 1916; BOA, MV, 243-18, 23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916). Salgın hastalıklara karşı seyyar hastaneler kurdu, aşılama yaptı (BCA, Toprak İskân, Dosya no: 9995 nr. 272 11/9 18 19; İpek, 1994b: 93). Sıtma, kolera, İspanyol nezlesi, tifüs, uyuz en çok görülen hastalıklardı. Ancak göçmenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki kısa zamanda Samsun, Sinop ve İnebolu muhacirlerle dolup taşmıştı (BOA, DH. ŞFR, 72-89, 11 Kânunusani 1332/24 Ocak 1917). Durum böyle olunca salgın hastalık, yiyecek maddelerinin kıtlığı, izdiham ve benzeri problemlerden kurtulabilmek amacıyla iç bölgelere de sevkler başlamıştır. Örneğin, Amasya, Çorum, Yozgat, Sivas, Ankara, Niğde, Konya, Bolu, İzmit gibi yerlere gönderilenler olmuştur (BOA, DH. ŞFR, 70-87, 12 Teşrinisani 1332/25 Kasım 1916; BOA, DH. ŞFR, 70-113, 13 Teşrinisani 1332/26 Kasım 1916). Bu yerlerin çatışma sahasına nispeten uzak ve tarıma uygun olması, geçim sıkıntısının daha az hissedilmesine sebep olurken muhacirlerin savaş dışı kötü koşullardan kaynaklı ölümünün de fazla yaşanmamasını sağlamıştır (Tarakçıoğlu, 1986: 17).

Bilindiği üzere Ekim 1917 (miladi 7 Kasım 1917) Bolşevik İhtilâli (Carr, 2002) Rus birliklerinin dağılmasına ve Kasım 1917 sonlarında çekilmeye başlamalarına yol açmıştı. 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi sonrasında (Taş, 1995; Kurat, 1990: 334-464) Rusların çekilişi daha da hızlandı. Trabzon ve çevresindeki Rus

önemli bir kısmı açlık, hastalık, eşkıya saldırısı veya Rus bombardımanı sonucu hayatını kaybetmiştir. Sivil halkın arasına, bölgede savaşan yerli bir kısım asker ve gönüllülerin de aile endişesi veya bahanesi ile katılması, Ruslara saldırı için bahane olmuş ve bundan dolayı Rus gemilerinden sık sık göçen halk üzerine ateş açıldığına şahit olunmuştur (Atnur, 2017: 433).

21 Örneğin Sinop'a giden muhacirler iâşelerini karşılamakta büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Öyle ki varlıklı muhacirler dahi satın alacak erzak bulamayacak hale gelmiştir. Bu nedenle Sinop'taki yöneticiler, ya yeter miktarda buğday gönderilmesini veyahut muhacirlerin başka bir yerde iskân edilmelerini merkezden talep etmek zorunda kalmıştır (BOA, DH. ŞFR, 72-130, 18 Kânunusani 1332/31 Ocak 1917).

birliklerinin vapurlarla Rusya'ya dönebilmeleri için Trabzon'da toplanmaları mevcut durumu daha da kötüleştirmiş, izdiham ve yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaşmış, çarşidan bir şey alabilmek, fırınlarda ekmek bulabilmek imkânsız olmuştu (Beyoğlu, 1998: 485). İmzalanan Erzincan Mütarekesi'ne rağmen Ermenilerin Müslümanlara saldırısı artarak devam etti. Nihayet 12 Şubat 1918'de Türk kuvvetleri, Trabzon yönüne harekete geçti. 37. Kafkas Tümeni, 14 Şubatta Görele ve Eynesil'i, 15 Şubatta Vakfıkebir'i, 18 Şubatta Akçaabat'ı ve 24 Şubatta Trabzon'u kurtardı. Bunu Rize, Çayeli ve diğer havalilerin kurtarılışı takip etti (Özel, 1991: 1-2). Doğu Karadeniz insanı böylece, Rusya'da 1917 yılında ortaya çıkan iki büyük devrim hareketi ve bunun yol açtığı iktidar değişikliği sonrası Rusların işgal ettikleri yerlerden geri çekilmesi ve Türk kuvvetlerinin bölgeyi işgalden kurtarmasıyla yurtlarına dönmeye başlamıştır.

Muhacirlerin biran önce memleketlerine dönüşlerinde pek çok faydalar bulunmaktaydı. Öncelikle muhacirler memleketlerine gitmek suretiyle sığındıkları bölgelerdeki sıkıntılardan önemli ölçüde kurtulmuş olacaktı. Ayrıca İşgale uğramış yerleşim yerleri yeniden canlanacak, muhacirlerin devlet bütçesi üzerinde oluşturduğu yük biraz olsun hafifleyecekti. Ancak, bunun için ilkbaharın gelmesini beklemek gerekmektedir. Zira sevke tutulacak muhacirleri bölgelerine götürecek araçların varlığı kısıtlı olduğu gibi kış mevsiminin sert yüzü de kendini göstermişti (BOA, DH. ŞFR, 96-278, 23 Şubat 1335/23 Şubat 1919). Fakat dönüş yolculuğu da kolay olmamış yine bazı hayat kayıplarına yol açmıştır. Diğer taraftan İşgalin sona ermesiyle memleketlerine dönen muhacirleri kötü bir manzara bekliyordu. İşgal sürecinde şehirde birçok ev yıkılmış ya da yağma edilmişti. Dolayısıyla iskâna müsait evlerin sayısı oldukça azdı (Usta, 2014: 135-172). Nitekim şartların zorlamasıyla barınmaya hiç de elverişli olmayan yerlere sığınmak zorunda kaldılar. Hükümetten ya da ordudan gelen yardımlar ise ihtiyacı karşılamaktan uzak kaldı. Salgın hastalık riski yine her zamanki gibi kapıda bekliyordu. Özellikle sıtma nüfusun %20-30'unu yakalamıştı (Özel, 1991: 22-23).

Muhacirlerin dönüşlerinin de tam bir düzen içerisinde olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Hükümetçe iyi niyetle çalışılmasına rağmen (Aksoy, 2014: 113-134) yeterince tedbir alınmamış veya alınan tedbirler uygulanamamıştır. Göç ederken olduğu gibi dönüşte de muhacirlerin kayıpları sayılmayacak bir seviyeye çıkmıştı. Dönemin gazetelerinden *Tasvir-i Efkâr*'da Rusların işgal ettiği Trabzon Vilayetinde Müslüman nüfusun 1.100.264 olduğu belirtildikten sonra 354.142 kişinin göç ettiğini, bunların 223.143'ünün çeşitli şekillerde hayatını kaybettiği bilgisi verilmiştir (*Tasvir-i Efkâr*, no. 2722, 11 Mayıs 1335/11 Mayıs 1919). Göç eden kişilerin ağırlıklı olarak Trabzon, Rize ve Artvin'den olduğu düşünüldüğünde yıkımın büyüklüğü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yaklaşık 130.000 kişiyi bulan dönüşlerde ise ilk önce nüfuz ve servet sahibi olanlar yola çıkmıştır. Yoksul aileler ise karadan

yüzlerce kilometre yol yürüyerek aç ve susuz bir şekilde memleketlerine ulaşmaya çalışmıştır. Bu muhacirler yolları üzerinde buldukları ot ve ağaç köklerini yiyerek hayatta kalmaya gayret etmiştir. Memleket hasretiyle, yurda dönüş sevinciyle yollara dökülenler içinde birçok aileler son parçalarını da yollara, bataklıklara gömmek bahtsızlığına uğramış (Lermioğlu, 1949: 309) ve bin bir zorlukla terk etmek zorunda kaldıkları yurtlarına kavuşmuştur.

5. Pontus Devleti Kurma Girişimleri ve Nüfus Mübadelesi

Bölgenin nüfus yapısına doğrudan etkide bulunan bir diğer konu, önderliğini 1904 yılında Merzifon'da kurulan (Çiçek, 2000: 69-71; Çapa, 1988: 68) ve amacı bağımsız bir devlet kurmak olan (Balcıoğlu, 1993: 91; Gökçen, 2010: 60) Pontus Cemiyeti'nin çektiği, Rumların yıkıcı faaliyetleridir. Tarihi süreçte Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması (1829), Osmanlı hâkimiyetindeki Rumları kışkırtması sorunun ilk tetikleyici unsuru olmuştur (Çapa, 2000: 53; Güler, 2007a: 10-17; Doğanay, 2007: 60; Pontus Meselesi, 1995: 31). Ardından 1877-1878 yıllarında meydana gelen Türk-Rus Harbi'nde (93 Harbi) alınan yenilgi, Avrupa'da Fransız İhtilali'yle gelişen milliyetçi akımları ve Büyük Devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla özellikle gayrimüslimlere yönelik yaptıkları kışkırtmalar (Okur, 2007a: 899) başta Pontus meselesi olmak üzere bağımsızlık adına yapılan hareketlerde önemli rol oynamıştır (Balcıoğlu, 1993: 91). Yunanistan'ın, Amerikan misyonerlerin (Çiçek, 2000: 67-78) ve zaman içerisinde İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin, başta Trabzon ve Samsun olmak üzere bölge Rumlarına Pontus terimi etrafında suni bir tarih bilinci kazandırmaya çalışması ve bütün Karadeniz kıyıları ile burada yaşayan Rumların, tarihi Pontos/Pontus Krallığı'nın unsurları olduğunun gösterilmesi siyasetinin (Okur, 2007b: 5; Güler, 2007a: 59-61) daha sonraki süreçte oldukça başarı kazandığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı başlangıçta oldukça özgür bir ortam yaratmıştır. Deneklerin, siyasi partilerin, gazete ve dergilerin sayısında önemli artışlar meydana gelmiş, insanlar düşüncelerini özgürce ifade edebilmiştir. İşte bu döneme kadar fikir ve eylemlerini gizlice yürüten Pontusçu cenah, bu hürriyetten faydalanmış, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın uluslararası ilişkilerde ve Osmanlı Devleti'nin önceliklerinde meydana getirdiği değişimin de etkisiyle ayrılıkçı faaliyetlerini görünür hale getirmiştir. Rus işgalinin Harşit kıyılarına kadar ulaşması (Ünalp, 2019: 73-83) ise Rumları daha fütursuz hareket etmeye sevk ettiği gibi Ruslardan destek görmelerine de sebep olmuştur. Son tahlilde hedefleri için en uygun zaman Mondros Ateşkes Antlaşması (30 Ekim 1918) sonrası ortaya çıkan siyasi ve idari boşlukta yani Mütareke Dönemi'nde olmuştur. Pontus Devleti kurmak amacıyla Türkler üzerinde etkili bir eylem yürütülmüştür (Çapa, 1993: 57-128; Yerasimos, 1989: 33-76; Güler, 2007b: 335-364; Ünalp,

2009: 87-117; Küçüker, 2019: 129-213). İstatistikler yoluyla nüfuslarını Türklerden fazla göstermeye çalışan Rumlar (Çapa, 1993: 23-26) bu süreçte daha önceki faaliyetleriyle kıyaslanamayacak bir oranda silahlanmış, Türk kasaba ve köylerini yağmalamıştır. Doğu Karadeniz’de nüfus oranını kendi lehlerine çevirebilmek için bölgeye yoğun bir Rum göçünü (zaman zaman zorla da olsa) teşvik etmiş (Bilgiç, 2011: 56-67), kısacası İtilaf Devletleri ve Yunanistan’ın başlattığı işgal harekâtlarından da güç alarak bu dönemi amaçlarına ulaşabilecekleri bir tarihi zaman dilimi olarak görmüşlerdir. Ancak Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadele hareketi başarıya ulaşması, Yunanistan’dan destek alan Rum hedeflerini akamete uğratmıştır. İleride bu şekilde bir sıkıntı ile karşılaşmamak isteyen Türkiye, Lozan’da yapılan barış görüşmeleri sırasında Batı Trakya Türkleri ve İstanbul’daki Rumlar dışarıda tutulmak şartıyla Yunanistan ile bir nüfus değişimi yani mübadele yapılması konusunda anlaşmıştır. Bu doğrultuda 1923 yılında başlayan yer değiştirme süreci etabli, Türk ya da mübadeleye tabi olmayan gayrimüslim erkeklerle evlenmiş Rum asıllı kadınlar, anlaşma öncesi ihtida etmiş (din değiştirmiş) olanların durumu gibi meselelere bağlı olarak 1930 yılına kadar sürmüş ve toplamda 1.104.216 kişi Yunanistan’a gönderilmiştir. Bunun içerisinde 182.169’u Doğu Karadeniz Bölgesi’nden gitmiştir (Öksüz, 2007: 431-433; Bilgiç, 2011: 25-26). Özellikle Trabzon’daki Rumlar daha mübadeleden önce bölgeden ayrılmıştır. Bu süreçte Samsun limanı da önemli bir ihraç yeri olarak kullanılmıştır (Arı, 2000; Belli, 2006; Öksüz, 2000: 753-768; Çapa, 1991: 631-642; İpek, 2000).

Sonuç

Bu yazının sınırlı çerçevesinde anlatılanlardan anlaşılacağı üzere Doğu Karadeniz, tarihin ilk çağlarından itibaren çok çeşitli ırk ve devletlerin hâkimiyet kurmak istedikleri bir bölge olmuştur. Avrupa ile Asya arasındaki jeostratejik konumu, bölgeyi ticari anlamda cazip kılarken sahip olduğu coğrafi yapısı çok farklı kültür ve toplumun burada yaşamasına imkân vermiştir. Ancak özellikle Türklerin bölgeye gelmeye başlaması ve artan nüfus yoğunluğuyla birlikte gerek siyasi gerek demografik yapı Türkler lehine bir ortam oluşturmuştur. Bununla birlikte Kafkaslarda Rus gücünün ortaya çıkması, bölgeyi yeniden bir hâkimiyet mücadelesi haline getirmiştir. Rusların 17. yüzyılın sonlarından itibaren güçlü bir şekilde güneye ve Karadeniz’e doğru ilerlemesi, Kırım ve Kafkasya’daki Türk ve Müslüman topluluklar aleyhine olmuş ve beraberinde büyük bir yer değiştirme hareketini de doğurmuştur. Dolayısıyla bu süreçten sonra bakıldığında göç ve muhacirlik meselesi Türkiye’nin son üç yüz yıllık tarihindeki en önemli problemlerin başında yer almıştır. Şüphesiz göç hadisesi hangi millet ve din mensubunun başına gelirse gelsin bir insanlık dramıdır. Dolayısıyla çeşitli tarihi hadiseler neticesinde meydana gelen milletlerin yer değiştirmeleri insanların hafızalarından silinmemekte ve izler bırakabilmektedir. Bu cümleden olmak

üzere Doğu Karadeniz için de göç her daim hissedilen, anılan ve anlatılan bir olgu olarak varlığını sürdürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşananlar ise daha yakın bir dönem olduğu için başta Trabzon olmak üzere Doğu Karadeniz insanı üzerinde büyük bir travma yaratmıştır. Savaş sırasında Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti için hiç iyi gelişmemiş ve Ruslar karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz yolları Ruslara açık hale gelmiştir. Ruslar ise kendileri için önemli bir ikmal merkezi olan Trabzon'a doğru ilerleyişine hız vermiştir. Sarıkamış'ta Osmanlı ordusunun başına gelen felâket, Rusların bu hızlı ilerleyişinde birinci derece de rol oynamıştır. Çünkü Ruslara karşı durabilecek bir düzenli kuvvet kalmamıştır. Bölge insanları düzensiz olan kuvvetleriyle ellerinden geldiğince direniş göstermişler de Rus ilerleyişinin hızını biraz kesmekten öteye gidememişlerdir. Bütün bu gelişmeler, bölge insanının önünde geri çekilmekten ve işgal görmemiş olan batıdaki merkezlere doğru gitmekten başka çare bırakmamıştır. Artık Doğu Karadeniz halkı muhacir olarak, çilelerle dolu, yokluk içinde ve yaklaşık iki yıl sürecek göçlerine de başlamıştır. Muhacirlik yılları boyunca halk, açlık ve sefaletle, kolera, sıtma, tifo gibi hastalıklarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Öyle ki, bu belirttiğimiz noktalar muhacirler için Rusya'dan daha büyük bir tehlike haline gelmiştir. Bütün bunlara göç nedeniyle ulaşım imkânlarının yetersizliği de eklenince muhacirlerin can kayıpları günden güne artarak devam etmiştir. Benzer durum, Doğu Karadeniz'in Rus işgalinden kurtarılması sonrasında da yaşanmış ve Müslüman Türk halkı çok geçmeden kendisini Milli Mücadele'nin içerisinde bulmuştur. Trabzon ve havalisi ise bu süreçte bir yandan Rum ve Ermeni çetelerinin saldırıları, ayrılıkçı faaliyetleri ile uğraşmak zorunda kalırken diğer yandan ülkenin kurtuluşu için mücadele sahasına inmekten geri durmamıştır. Son olarak Lozan Barış Antlaşması sırasında alınan karar gereği Doğu Karadeniz'deki Rumların da içerisinde yer aldığı mübadele süreci yaşanmış, bu süreç sonunda bölge Yunanistan'dan gelen Müslüman Türk nüfus ile birlikte daha homojen bir yapıya kavuşmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, A. MKT. UM, 395-58, 29 Kânunuevvel 1275/10 Ocak 1860.
BOA, A. MKT. UM, 425/8, 19 Kânunuevvel 1276/31 Aralık 1860.
BOA, A. MKT. UM, 504-90, 26 Eylül 1277/8 Ekim 1861.
BOA, A. MKT. UM, 788 – 89, 1 Temmuz 1280/13 Temmuz 1864.
BOA, BEO, 4417-331255, 24 Mayıs 1332/6 Haziran 1916.
BOA, DH. ŞFR, 72-130, 18 Kânunusani 1332/31 Ocak 1917.
BOA, DH. ŞFR, 70-113, 13 Teşrinisani 1332/26 Kasım 1916.
BOA, DH. ŞFR, 70-87, 12 Teşrinisani 1332/25 Kasım 1916.
BOA, DH. ŞFR, 72-89, 11 Kânunusani 1332/24 Ocak 1917.
BOA, DH. ŞFR, 96-278, 23 Şubat 1335/23 Şubat 1919.
BOA, İ. DH-754/61522, 1 Ağustos 1293/13 Ağustos 1877.
BOA, MV, 243-18, 23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916.
BOA, Y. PRK. KOM, 1-52, 15 Teşrinisani 1294/27 Kasım 1878

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Toprak İskân, Dosya no: 9995 nr. 272 11/9 18 19.

2. Kitap ve Makaleler

- Ağanoğlu, H. Yıldırım. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Aksoy, Volkan. (2014). Kurtuluş Sonrası Trabzon Muhacirlerine Yapılan Yardımlar ve Bölgenin içinde Bulunduğu Durum, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 17, 2014, 113-134.
- Akyüz, Jülide. (2008). Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri, *Bilgi*, 46, 37-56.
- Albayrak, Haşim. (2003). *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus*, İstanbul: Babıali Kitaplığı,
- Arı, Kemal. (2000). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arslan, Murat. (2006). Pontos'tan Karadeniz'e Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyar-gılar, Varsayımlar, Gerçekler, *OLBA Dergisi*, 14, 63-88.

- Atnur, İbrahim Ethem. (2017). I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'dan Müslüman Göçü, *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya, Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler*, Ed. Mehmet Okur-Bahadır Güneş-Ülkü Köksal, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 425-439.
- Aygün, Necmettin. (2010). Osmanlı Devleti'nde İdarî Taksimat Alanındaki Düzenlemelerin Taşradaki Yansımaları: Vakfikebir, Şarlı ve Tonya Örneği (1840-1918), *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 26, 35-77.
- Bal, Mehmet Akif. (2011). Trabzon'un Rus Donanmasının Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/81, 545-576.
- Balcıoğlu, Mustafa. (1993). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki, *OTAM*, 4, 91-97.
- Belli, Mihri. (2006). *Türk Yunan Nüfus Mübadelesi*, Türkçesi. Müfide Pekin, İstanbul: Belge Yayınları.
- Beyoğlu, Süleyman. (1998). Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919), *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon, 483-488.
- Bice, Hayati. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara.
- Bilgiç, Bestami S. (2011). *Doğu Karadeniz Rumları: İsyân ve Göç (1919-1923)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Bilgin, Mehmet. (2000). Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 47-87.
- Bostan, Hanefi. (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (2018). XV.-XIX. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Nedenleri, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, 121-154.
- Cahen, Claude. (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Carr, E.H. (2002). *Sovyet Rusya Tarihi (1917-1923)*, *Bolşevik Devrimi*, Çev. Orhan Suda, C. 1, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çapa, Mesut. (1993). *Pontus Meselesi (Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- _____ (1988). Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 35, 68-70.
- _____ (1991). İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân, *Atatürk Yolu Dergisi*, 2/8, 631-642.
- _____ (2000). Karadeniz'de Pontusculuğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu, *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1999, Samsun, 53-66.

- Çelik, Ali. (2002). Çepniler'in Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi, *Türkler Ansiklopedisi*, C.VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 312-323.
- Çelik, Gülfettin. (1999). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası, *Divan*, 6, 49-110.
- Çiçek, Rahmi. (2000). Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri, *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1999, Samsun, 67-78.
- Demircioğlu, Sezgin ve Kuruca, Nazım. (2008). *Trabzon Eyaleti ve Kırım Harbi (Yarımlar)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Demirtaş, Mehmet. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk Ve İskânları, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, 215-238.
- Doğanay, Rahmi. (2007). Millî Mücadele Döneminde İtilaf Devletleri'nin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, 59-73.
- Emir, Osman. (2011). *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon: Serander Yayınları.
- Erdem, Tuğba. (2014). 1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar & Ircica, İstanbul, 171-200.
- Eren, A. Cevat. (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Erkan, Süleyman. (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon.
- Goloğlu, Mahmut. (2013). *Trabzon Tarihi Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Yay. Haz. Veysel Usta-Ayşe Goloğlu Soyer, Trabzon: Serander Yayınları.
- Gökçen, Salim. (2010) *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gözlü, Ahmet. (2016). Antik Yunan (Hellen)'da Koloniler ve Bunların Nitelikleri, *Folklor/Edebiyat*, 22/87, 195-206.
- Güler, Ali. (2007a). *Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar*, Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR).
- _____ (2007b). "Millî Mücadele'de Rum-Yunan Terör Örgütleri", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Ankara: Serander Yayınları, 335-364.
- Halaçoğlu, Yusuf. (1991). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: TTK Yayınları.
- İnce, Fatma. (2018). Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Demografik Yapısının Ortaya Çıkmasını Sağlayan 2 Göç Hareketi: Çepni ve Kıpçak Göçleri, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 92-100.
- İpek, Nedim. (1994a). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçü (1877-1896)*, Ankara: TTK Yayınları.

- _____ (1994b). “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu*, Samsun, s. 54-111.
- _____ (2000). *Mübadele ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (2016). “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Doğu Karadeniz’de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Trabzon: Serander Yayınları, s. 17-31.
- İplikçioğlu, Bülent. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kalaycı, İsa ve Kızılkaya, Oktay. (2012). Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/18, 361-378.
- Karal, Enver Ziya. (1994). *Osmanlı Tarihi*, C.5, Ankara: TTK Yayınları.
- Kaya, Erol. (2001). Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon, 531-547.
- Kazgan, Gülten. (1974). Milli Türk Devletin Kuruluşu ve Göçler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 30, İstanbul, 313-331.
- Kocacık, Faruk. (1980). Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890), *Osmanlı Araştırmaları*, 1, İstanbul, 137-190.
- Köksal, Ahmet ve Usta, Veysel. (2018). *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz Rus Bombardımanları I*, Trabzon: Akçaabat Belediyesi Yayınları.
- Köse, Osman. (2014). Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870), *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihioğlu, Balkar & Ircica, İstanbul, 117-135.
- Kurat, Akdes N. (1990). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Küçükler, Yüksel. (2019). *Tarihî Arka Planıyla Pontus Meselesi ve Yabancı Basına Yansımaları*, Ankara: TTK Yayınları.
- Lermioğlu, Muzaffer. (1949). *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi.
- Lowry, Heath W. (2005). *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Mansel, Arif Müfid. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Mayor, Adrienne. (2013). *Mithradates*, Çev. Gürkan Engin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- McCarthy, Justin. (1998). *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Meydan Larouse*. (1992). Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C. 8, İstanbul: Sabah Gazetesi.
- Okur, Mehmet. (2007a). Milli Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25-26 Mayıs 2005), C. 2,

Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 899-911.

_____ (2007b). Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçulu Faaliyetler, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-28.

_____ (2014). Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Karadeniz Bölgesi'nde Türk, Rum ve Ermeni Nüfusu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 8, Ed. Mehmet Metin Hülâgü vd., Ankara: TTK Yayınları, 1-33.

Orhonlu, Cengiz. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul: Eren Yayınları.

Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Öksüz, Hikmet. (2000). Türk-Rum Nüfus Mübadelesi'nin Sebep ve Bazı İstisnaları, *ATAM*, 48, 753-768.

_____ (2007). Pontusçuluğun Sonu: Nüfus Mübadelesi, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veyssel Usta, Ankara: Serander Yayınları, 425-434.

Öksüz, Hikmet ve Usta, Veyssel. (2016). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Trabzon ve Çevresini Bombalaması, *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veyssel Usta, Trabzon: Serander Yayınları, 33-53.

Öksüz, Hikmet ve Köksal, Ülkü. (2016). Osmanlı, Rus ve Fransız Belgelerinde Trabzon'un İşgali ve Muhacirlik, *Zamanın İzleri İşgal, Göç ve Muhacirlik*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 15-45.

Özel, Sabahattin. (1991). *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara: TTK Yayınları.

Özgören, Aydın. (2007). Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/9, 145-161.

Özmenli, Mehmet. (2016). Ortaçağ'da Doğu Karadeniz'de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20/2, 515-536.

Özsait, Mehmet. (2000). İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45,

Pontus Meselesi. (1995). Haz. Yılmaz Kurt, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

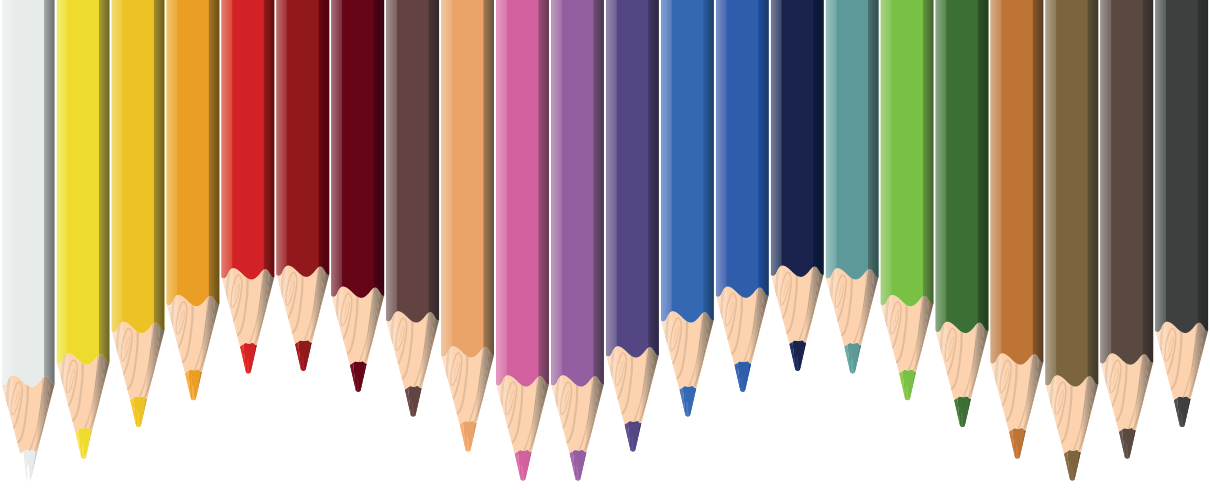
Saydam, Abdullah. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK yayınları.

_____ (2005). Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793- 1851), *OTAM*, 18, 285-317.

Schwertheim, Elmar. (2009). *Antikçağda Anadolu*, Çev. Nuran Batu, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Süslü, Azmi. (1987). *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Şahin, Enis. (2011). İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916), *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, (16-18 Mayıs 2006), C. 1, Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 399-419.
- Şen, Ömer. (1988). *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Derya Kitabevi.
- Şimşir, Bilâl N. (1989). *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Tarakçıoğlu, Mustafa R. (1986). *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon: Karadeniz Üniversitesi Rektörlüğü.
- Tasvir-i Efkâr*, no. 2722, 11 Mayıs 1335/11 Mayıs 1919.
- Taş, N.Fahri. (1995). *Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk*, Ankara: Özyurt Matbaası.
- Tekin, Oğuz. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekir, Süleyman. (2016). Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 43-65.
- Tellioglu, İbrahim. (2004). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları.
- _____ (2015). *Tarih Boyunca Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları.
- Tezcan, Mehmet. (2007). Pontos Krallığı (M.Ö. III.-M.S. IV. Yüzyıl) *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 77-124.
- Umar, Bilge. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Umur, Hasan. (1949). *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul: Güven Basımevi.
- Usta, Veysel. (2014). Tanıkların Kaleminden Kurtuluşta Sonra Trabzon Şehri, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 17, 135-172.
- Ünalp, F. Rezzan.(2009). Mondros Mütarekesi Döneminde (1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/13, 87-117.
- _____. (2019). *Trabzon'un İşgalinden Harşit Savunmasına Birinci Dünya Harbinde Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları.
- Yerasimos, Stefanos. (1989). Pontus Meselesi (1912-1923), *Toplum ve Bilim*, 43-44, 33-76.
- Yılmaz, Özgür. (2014). 1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Ed. Mehmet Hacısalihoglu, Balkar & Ircica, İstanbul, 315-345.
- _____. (2018). 1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5, 1-31.
- Yüksel, Ayhan. (2012). Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19, 101-117.

Bölüm 5

TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ SÜRECİNDE TÜRKİSTANLILARIN İTTİFAK GİRİŞİMLERİNİN, RUSLARIN MİSYONERLİK VE İSKÂN FAALİYETLERİNİN OSMANLI MATBUATINA YANSIMASI

Cengiz BUYAR^{1} – Derya İDİKURT^{2**}*

1 * Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Bişkek / Kırgızistan. cengiz.buyar@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-0549-4463.

2 ** Dr., Araştırmacı. Bişkek / Kırgızistan. deryaidikurt33@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4230-0496

Giriş

Türkistan ya da günümüzde yaygın adlandırmasıyla Orta Asya, tarih boyunca doğu batı arasındaki geçiş alanlarından biri olarak stratejik öneme sahip bir bölge ola gelmiştir. Rus İmparatorluğu, 18. ve 19. yüzyıllarda Orta Asya'nın büyük bir kısmını işgal etmiş ve bölgenin siyasi, sosyal ve kültürel yapısını derinden etkilemiştir. Gerek doğal özellikleri gerek jeopolitik konumu gerekse zengin yeraltı ve yer üstü kaynakları Orta Asya'nın önemini her geçen gün daha da artırmaktadır. Tarihte Orta Asya, İpek Yolu'nun önemli güzergahlarından birini teşkil ediyordu. Ruslar, bölgenin ekonomik kaynaklarından faydalanmak, Güney Asya'ya ulaşma ve Hindistan'a ulaşmak hedefiyle Orta Asya'yı kontrol etmek istiyorlardı. Ayrıca *Büyük Oyun*'da İngiltere'nin bölgeye nüfuz etmesini de engellemeye çalışıyorlardı. Bu şekilde Rus İmparatorluğu siyasi ve ekonomik nüfuzunu genişletebilirdi. 19. yüzyılın başlarında, Ruslar Orta Asya'yı tanımak için kapsamlı keşifler yaptılar. Bu keşifler, bölgenin coğrafi özelliklerini, yerel halkını tanımayı ve kaynakları değerlendirmeyi amaçlıyordu.

Kazan hanlığının 1552 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra sırasıyla Astarhan Hanlığı (1556), Sibir Hanlığı (1598), Kasım Hanlığı (1681), Kırım Hanlığı (1783) da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 19. yüzyılın başlarında Kafkasya'da yayılmaya başlayan Ruslar, 1847-1885 yılları arasında ise Türkistan'ı tamamen işgal etmişlerdir.¹ Rusça literatürde Rusya'nın Türkistan'ı işgali,

- Orta Asya'nın Rusya'ya ilhakı;
- Orta Asya'nın Rusya'ya gönüllü katılımı;
- Rusya'nın Orta Asya'ya yayılması;
- Orta Asya'nın Rusya tarafından fethi;
- Türkistan'ın (veya Orta Asya'nın) sömürgeci işgali;
- Orta Asya'nın Rusya tarafından ele geçirilmesi;
- Orta Asya'nın Rusya'ya dahil edilmesi, şekillerinde geçer².

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali genel olarak dört aşamada incelenmektedir. Birinci aşama 1847'den 1864'e kadar olan dönemdir. Bu dönemde Rusların Hokand Hanlığı'nı işgal süreci devam eder ve Taşkent'i ele geçirmek için girişimleri devam eder. İşgal edilen topraklarda Orenburg

1 Bkz. Alexander Morrison, *The Russian Conquest of Central Asia, A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*, Cambridge University Press, 2021.

2 Masov, R. V & Dubovitskiy, "Prisoyedineniye sredney azii k rossii: sobitiya çerez prizmu tryeh vekov", *İstoriçeskoe progstranstvo (problemi istorii stran SNG)*, Moskva, 2013, s. 71.

Genel Valiliği'nin bir parçası olarak Türkistan bölgesi kuruldu. İkinci aşama 1865'te başladı ve 1868'e kadar sürdü. Bu dönemde Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği'ne karşı işgal seferleri düzenlendi. Üçüncü aşama 1873'ten 1879'a kadar, Hive Hanlığı'nın işgali ve Hokand Hanlığı'nın tasfiyesi ile sona eren dönemdir. Dördüncü aşamayı ise 1880'in sonundan 1885'e kadar olan dönem teşkil eder. Bu dönemde askeri seferler yoğun olarak günümüz Türkmenistan topraklarında yürütülmüştür. Türkmenlerin hakimiyet altına alınmasıyla, Rusların Türkistan'daki askeri işgal süreci de sona ermiştir. Rus imparatorluğu 1865'ten başlayarak 1885'e kadar Türkistan'da istila ve sömürü amaçlı savaşlar yürütmüştür.

Rusların Türkistan ile ilişkileri IV. İvan (1533-1584) döneminde gönderilen elçiler aracılığıyla başlamıştır. I. Petro (1696-1725) döneminde ise Türkistan ticaretini kendi lehine çevirmek isteyen Ruslar, bölgenin ekonomik ve siyasi durumunu öğrenmek amacıyla asker, tüccar ve diplomatlar göndererek bölge hakkında bilgi edinmişlerdi. İlerleyen süreçte Ruslar tarafından Türkistan hanlıklarının himaye altına alınması çalışmaları başlatılmış olup Türkistan'ı aşamalı bir şekilde işgal etmeye çalışmışlardır³. Türkistan'ın işgalinden sonra Ruslar, Nikolay İvanoviç İlminskiy ve Nikolay Petroviç Ostroumov gibi misyonerlerin eğitim ve din politikalarını uygulamaya çalışmışlar, Sovyet döneminde ise Sosyalist ideolojiyi Türkistan'da hâkim kılmaya gayret etmişlerdir. Hegomanyalarını korumak isteyen Rus milliyetçilerinin tek dil, kültür ve kimlik dayatmasının diğer etnik gruplar üzerinde etkili olabilmesi için devlet destekli eğitim politikaları yürütülmüştür. Bu yüzden Müslümanların kendi mekteplerini açmalarını engellemeye yönelik birtakım kararlar çıkararak, onları misyonerlerin açtığı Rus mekteplerine mecbur bırakmaya çalışmışlardır. Kendi belirledikleri ilköğretim programı çerçevesinde eğitim görececek olan Müslüman çocuklar, aşamalı bir şekilde Rus kültürüne adapte edilecekti. İşte bu dayatmalara karşı Rusya Müslümanları için manevi bir kurtarıcı olarak ortaya çıkan İsmail Gaspıralı, eğitim alanında yenilik ve çağdaşlığın benimsendiği usul-i cedid hareketinin öncüsü olmuştur⁴. Bu fikrin etrafında toplanan Ceditçiler kendilerini bu uyanışın reformcuları olarak görürken, Çarlık rejimi açısından düzenin karşısında yer alan bir kesimi ifade etmişlerdir. Bu sebeple Çarlık rejimi tarafından Ceditçilerin faaliyetleri sıkı bir şekilde kontrol edilmiştir. Ancak bu durum Müslümanların *İttihad-ı İslam* fikri etrafında toplanmasını engelleyemediği gibi modern eğitim faaliyetlerinin daha fazla desteklenmesine sebep olmuştur⁵. Çarlık rejiminin bilhassa kültür ve eğitim alanlarındaki

3 Kishimjan Eshenkulova, "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)", (Yayımlanmamış Doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 18.

4 İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri hakkında bkz. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: II Fikri Eserleri*, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2004.

5 "Orenburg İslamlarında Talebelere Yardım Cemiyeti", *Tearüf-i Müslimin*, I/10 (5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910), s. 170.

faaliyetlerle uyguladığı asimilasyon politikası Sovyet döneminde daha da planlı uygulanmış ve Rusya hâkimiyetindeki bölgelerde Türklerin birlik olmalarının önünü almaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Bu doğrultuda Türklerin geniş coğrafyaya yayılmış olan tarih ve soy birliğini ortadan kaldırmak amacıyla mahallî tarih yazımı da benimsenmiştir⁶.

İlk Türkçe resmî gazete olan *Takvim-i Vekayî*'nin 1831 yılında yayınlanmasından sonra Osmanlı coğrafyasında çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmaya başlanmıştır. Bu yayın organlarının sayısı her geçen gün artmış ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çok daha hızlı bir artış göstermiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkistan'daki siyasi, kültürel, sosyal gelişmeler Osmanlı devlet adamları ve aydınları tarafından yakından takip edilmiştir. Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi endişeyle karşılanmış ve bölgede cereyan eden gelişmeler Osmanlı basınında her geçen gün daha geniş bir şekilde yer almıştır. Osmanlı matbuatında Türkistan ile ilgili olarak çok sayıda haber ve yazı bulunmaktadır. Bu bağlamda Müslümanların ittifak girişimleri, Rusların misyonerlik ve iskân faaliyetleri de Osmanlı matbuatında ön plana çıkan konuları teşkil etmektedir.

1. Osmanlı Matbuatında Türkistan Müslümanlarının İttifak Girişimleri

Ceditçilik akımı 1905 yılına kadar mekteplerin ıslah edilmesi, eğitimde yenileşme ve metotların kullanılması şeklinde tanımlanırken, bu tarihten itibaren sosyo-kültürel⁷, iktisadi ve siyasi alanlarda yeniliği öngören çevrelerin ortak çatısı haline gelmiştir. Hatta Ceditçilik hareketi Türkistan'daki Müslümanların dernek, cemiyet ve kongre gibi örgütlü bir oluşum içine girmelerini sağladığı gibi onların hak, özgürlük, eğitim ve dil gibi çok çeşitli alanlarda sorunlarını, uzak mesafelere rağmen toplanarak, tartışabildikleri ortak bir alan oluşturmanın önünü açmıştır.

1905 yılında Rusya'da meydana gelen karışıklıklar neticesinde Çar II. Nikolay meşrutiyet ilan etmek zorunda kalmıştır. İsmail Gaspıralı iktidarın bu girişimini Müslümanların lehine kullanmak maksadıyla bir kongre düzenlemeye karar vermiştir. Ancak kongre için resmî izin alınmadığından, Ağustos 1905'te Nijniy Novgorod'da nehir gemisiyle gezinti yapıldığı izlenimi verilerek⁸ Rusya'nın bütün bölgelerinden gelen Müslüman delegelerin katılımıyla büyük bir İslam kongresi düzenlenmiştir. Kongrede *Rusya Müslümanları İttifakı* (*İttifak-ı Müslimin*) isimli bir cemiyetin kurulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Cemiyetin amacı, Rusların sahip olduğu bütün hak ve özgürlüklerin,

6 Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: II Fikri Eserleri*, İstanbul, 2004, s. 35.

7 Taha Akyol, "Ceditçilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 212-213.

8 Hakan Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDVİA), Cilt 13, İstanbul, 1996, s. 393.

Müslümanlar için de geçerli olmasını, eğitim alanında özerklik elde edilmesini ve ülke idaresine ilişkin kararların birlikte alınmasını sağlamaktı⁹. Ocak 1906'da Petersburg'da *II. Rusya Müslümanları İttifakı* toplanmıştır. Kısa bir zaman sonra resmî izin alınarak 800 delegenin katılımıyla¹⁰ *III. Rusya Müslümanları İttifakı* kongresi düzenlenmiştir. Kongrede Rusya'daki bütün Müslüman okullarında eğitim dili olarak Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi gerektiği vurgulanmıştır¹¹. Kongrelerde alınan kararlar sahada uygulanmaya başlanmıştır. Örneğin, Azerbaycan'da Farsça olan yayın dilinin yerine Osmanlı Türkçesi tercih edilmiştir¹². Bunun mimarı İsmail Gaspıralı idi. Onun bütün Türk toplulukları için ortak kullanım dili oluşturulması gerektiğiyle ilgili beyanı, Rusya'nın her yerinde yankı bulmuştur¹³. Bu konu Duma'da da dile getirilmiştir. Haydar Has Muhammed Efendi, mecliste Rusya'daki Müslümanlara ait mekteplerde eğitim dilinin Osmanlı Türkçesi olması gerektiğini savunmuştur. Ancak bu talep Müslümanlarının Osmanlı Türkçesini öğrenmelerinin onlar arasındaki bağı kuvvetlendireceği gerekçesiyle meclisteki Ruslar tarafından reddedilmiştir¹⁴. Nitekim bir asimilasyon aracı olarak Rusça hâkim yaygınlaştırılacak ve Sovyetler Birliği döneminde Rusça dışındaki diller büyük bir baskı altına girecektir. Hatta Sovyet coğrafyasındaki bazı diller kaybolma tehlikesi ile başbaşa kalacaktır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Sibirya'da, Orta Asya'da örneğin Kırgızistan'da günlük hayatta konuşulan dile bakıldığında Rusçanın baskın bir şekilde ön plana çıktığı, Kırgızca'nın ise daha çok kırsalda konuşulduğu söylenebilir¹⁵.

Yusuf Akçura, Rusya Müslümanlarına yapılan baskı ve usulsüzlüklerin dünya kamuoyuna duyurulması için siyasi girişimlerde bulunmuştur. 1915 yılında *Türk-Tatar Müslümanlarının Haklarını Koruma Komitesi* kurulmuştur. Komite içerisinde Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahimov, Ahmed Ağaoğlu, Mükimeddin Beğcen ve Çelebizade Mehmed Esad yer almaktaydı. Komite

9 Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996, s. 54-55.

10 Hakan Kırımlı, Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", s. 393.

11 Geniş bilgi için bkz: Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 57.

12 1907 yılında Azerbaycan'da *Neşr-i Maarif Umur-ı Hayriyye Cemiyet-i İslamiyye* isimli cemiyetin başkanı General Zeynelabidin Takiyof tarafından *Keşfü'l-Hakâyık* adıyla Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tefsiri basılmıştır. Hatta yazılan eserin takdimi ve cemiyetin almış olduğu bazı kararların bildirilmesi için Talibzade Ahund Yusuf Efendi İstanbul'a gönderilmiştir. Cemiyet, bundan sonra Kafkasya Türklerinin basın hayatında kullanılmakta olan Farsça'nın yerine Türkçe'nin kullanılmasını yönünde bir karar almıştır. Bunun yanı sıra mekteplerde okutulacak kitapların Osmanlı Türkçesi şivesine çevrileceğini ve bu mekteplerde Osmanlı eğitim programının tatbik edileceği bildirmiştir. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri-Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy- II (1575-1918)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 9, 1993), s. 136-139, 206-210.

13 Tadeusz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, çev. Sadettin Gömeç, 22/ 34, 2003, s. 178.

14 "Rusya'da Türkçe", *Sırat-ı Müstakim*, III/70 (23 Kanunuevvel 1325/5Ocak 1910), s. 283.

15 Kemal Göz, "Sultan Raev'in 'Kadın' Adlı Hikâyesi ve Oblomovlaşan Erkek", *II. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020, s. 222.

içinden oluşturulan heyet Yusuf Akçura başkanlığında Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya'yı ziyaret ederek buralarda Rusya Müslümanlarının temel hak ve özgürlüklerinin geri kazanımı, ekonomik, siyasi ve eğitim alanlarında sahip oldukları özlük haklarının gasp edilmemesi için kamuoyu oluşturmak üzere siyasi temaslarda bulunmuştur. Bu heyet ilerleyen dönemde siyasi faaliyetlerini devam ettirmiştir¹⁶.

İttifak kongrelerinin zamanla daha organize bir şekilde yapılmaya başlandığı görülmektedir. 1917 yılında Moskova'da bir İslam Kongresi daha düzenlenmiştir. Kongrede Rusya Müslümanlarının ahvali ve dinî durumları görüşülmüştür. Sorunların çözümüne yönelik çalışmak üzere merkezî bir cemiyet kurulmasına karar verilmiştir. Cemiyetin merkezine kendi bölgelerinden seçilmek üzere 10 kişi Kuzey Rusya (İdil tarafından), 6 kişi Sibiry'a'dan, 5 kişi Kafkasya'dan, 7 kişi Türkistan'dan ve 2 kişi Kırım'dan olmak üzere toplam 30 temsilci seçilecektir. Ayrıca kongrede Zeki Velidi Togan, Rusya Müslümanlarının nüfusu ve kavmiyetleri hakkında bilgi vermiştir¹⁷. Türkistan, Kafkasya, Kırım ve Kazan tarafından gelen Müslüman Türklerin kongreler vasıtasıyla manevi bağlarını güçlendirmeleri, geleceğe yönelik eğitim ve kültürel politikalar geliştirmeleri ve en önemlisi de ortak bir dil anlayışı ihtiyacının farkına varmaları bakımından oldukça önemlidir. Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan, ancak birbirinden haberdar olmayan Müslüman Türklerin gazeteler ve kongreler sayesinde iletişimleri de artmaya başlamıştır¹⁸. Osmanlı Devleti'nde yetişen medrese hocaları Türkistan ve Kafkasya'daki Müslümanlarla ittifak kurmak amacıyla buralara giderek, onların ihtiyacı olan maddi ve manevi desteklerini sunmuşlardır¹⁹. Ayrıca *Moskova Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin zamanla âza sayısı giderek artmıştır. Toplamda 302'ye ulaşan cemiyetin âzalarının büyük çoğunluğu, Petersburg, Kasımov, Hive-Türkistan, Kafkasya, Orta Asya, Orenburg, Kazan, Ufa, Astrahan, Kırım, Alupka, Akmescit, Bahçesaray gibi yerlerden gelen kişilerden oluşmaktaydı. Cemiyetin, azalık bedeli ve bağışlardan oluşan bir geliri mevcuttu. Bu gelirin bir kısmıyla fakirlere daimî yardım, yolda kalanlara yol parası, fakirlerin cenaze masraflarının karşılanması, fakir çocuklara elbise, açlara yardımı gibi faaliyetler yürütülüyordu. Ayrıca Moskova'da bir İslam Kütüphanesi açılması amacıyla kütüphanenin nizamnamesi tertip edilerek gereken izinlerin alınması için yetkililere gönderilmiştir²⁰.

16 Geniş bilgi için bkz: Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 119-122.

17 "Moskovada İslam Kongresinin Mukarreratı", *Türk Yurdu*, XIII/15(143) (13 Eylül 1333/13 Eylül 1917), s. 3580-3581.

18 Mesela Buharadan talebe ve müderrislerden oluşan bir kafile Kırım ve Kafkasya'yı ziyaret etmeye karar vermişlerdir. Bu kafile Ramazan bin Nefes Medresesi talebelerinden yaşları 15 ile 23 arasında olan 32 talebe ve 3 müderristen oluşmaktaydı. "Buhara", *Hikmet*, II/72 (18 Ağustos 1327/30 Ağustos 1911), s. 3.

19 İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları 2009, s. 436.

20 "Rusya Müslümanlarında Cemiyet Hayatı", *İslâm Dünyası*, 7 (1329-1331), s. 111.

2. Osmanlı Basınında Türkistan'da Misyonerlik ve Ruslaştırma Faaliyetleri

Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki misyonerlik faaliyetleri, 18. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanmıştır. Bu dönemde Rus İmparatorluğu, genişleme politikalarını ve etki alanını genişletme çabalarını sürdürürken, aynı zamanda Hristiyanlığı yayma hedefini de benimsemiştir. Rus Ortodoks Kilisesi, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki misyonerlik faaliyetlerinin en önemli destekçisi olmuştur. Kilise, Orta Asya'daki yerli halkları Hristiyanlıkla tanıştırmak amacıyla misyonerler göndermiştir. Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler ve diğer yerli topluluklar arasında Hristiyanlığı yaymak için kiliseler inşa edilmiş, vaazlar verilmiş ve dini metinlerin çevirisi ve dağıtımı gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Göçmenler, Hristiyanlığı yaşatan ve yayma çabalarına katılan topluluklar oluşturmuşlardır. Orta Asya'daki misyonerlik çalışmaları sadece Rus Ortodoks Kilisesi tarafından değil, aynı zamanda Protestan misyonerler tarafından da yürütülmüştür. Bilhassa 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Amerika'dan gelen Protestan misyonerler, bölgedeki yerli halklara Hristiyanlığı anlatmak için çalışmalar yapmışlardır. Ancak Rus ve Batılı misyonerlerin yoğun faaliyetlerine rağmen bu çalışmalar Türkistanlılar arasında bir etki oluşturamamıştır. İslam, Türkistan'ın genelinde muhafaza edilmiştir. Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri, İslam'ın köklü varlığı ve toplumsal yapının tutuculuğu karşısında yayılma alanı bulamamıştır. Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri, Rus İmparatorluğu'nun etki alanını genişletme politikalarının bir parçası olmuştur. Rusçanın yaygınlaştırılmasında da misyonerlik faaliyetlerinin önemli rolü olmuştur. Misyonerlik faaliyetleri, Rusya'nın siyasi ve kültürel nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Ayrıca misyonerlerin, Rusya'nın Orta Asya'daki politikalarını desteklemek için çalıştıkları da görülür.

Rusların hâkimiyet altına aldığı Müslümanlar içinde nüfus bakımından Özbeklerden sonra Tatarlar ikinci sırada yer alıyordu. Tatarlar ekonomik ve kültürel gelişmişlik olarak diğer Türk topluluklarından farklılık arz ediyorlardı. Bu sebeple Rusya'nın uyguladığı kültürel asimilasyona ağır bir şekilde hedef olmuşlardır²¹. Bahsi geçen kültürel asimilasyonun sebeplerinden bir diğeri de Tatarların Türkistan coğrafyasında açılan Cedit okullarında etkin rol oynamaları ve açtıkları okullardan mezun olan öğrencilerin bölgenin kültür hayatında etkili olmaları gösterilebilir.²² Ayrıca Kazan hanlığı, Rusların ele geçirdiği, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı ilk bölge olması sebebiyle de Ortodoksların politikasının uygulama sahası olmuştur. Çar IV. İvan (1530-1584) zamanında ele geçirilen Kazan hanlığında bir piskoposluk

21 Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s. 8.

22 Kemal Göz, Kırgız Yazar Sıdık Karaçev'in Edebî-Kültürel Faaliyetleri ve Mensur Eserlerine Bir Bakış. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (50), 2020, s 61-77. <https://doi.org/10.21563/sutad.858095>

kurulmuştur. Piskoposluğun başına Guriy adında bir rahip getirilmiştir. Başpiskopos Guriy, Tatarlara yakınlaşarak onları Hristiyanlığa çekmeye çalışmıştır. Guriy'in faaliyetleri ve uygulanan ağır baskılar neticesinde 6.000 kadar Tatar, Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmiştir²³. Bunun dışında Kazan'da Müslüman nüfuzunun kırılması amacıyla Tatar mescidi yıktırılmıştır. Tatar mirzalarına Ortodoksluğa geçmemeleri durumunda mülklerinin müsadere edileceği duyurulmuştur²⁴. Vaftiz olup Ortodoksluğa geçen *kreşin* olarak adlandırılanlara ise askerlik, vergi ve mülk edinme gibi konularda birtakım imtiyazlar verilmiştir²⁵. Hatta bazı suçlular Hristiyanlığa geçilmesi şartıyla affedilmiştir. Misyonerlik faaliyetlerinin temelini, küçük çocukların Hristiyanlığa alıştırılmasının teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Ruslar için misyonerlik, yönetim kademesindeki en küçük bir memurdan generale hatta çarîcelere varıncaya kadar herkes tarafından kutsal addedilmiş bir görev idi²⁶.

I. Petro (1682-1721) döneminde Rus yöneticileri arasında Kazan Türklerine yönelik sürdürülen politikanın yanlış olduğu tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü Kazak ve Kırgız topraklarıyla beraber bütün Türkistan'ı ele geçirmek ancak Müslümanlarla ticari faaliyetlerin devamlılığıyla mümkün olabilirdi. Ticari ilişkilerin iyi olması ise ileride yapılacak işgallerin zeminini hazırlamış olacaktı. Bu bağlamda özellikle Tatar tüccarlara çeşitli imtiyazlar verilmesiyle Türkistan ticareti tekelleşmiştir. Böylelikle Tatar bir burjuvazi grubu ortaya çıkmıştır. Rusların maksadı Türkistan pazarına Tatar tüccarlar vasıtasıyla girebilmektir. 1755 yılına gelindiğinde ise Rusların, Kazan ve Başkırtlar üzerindeki baskılarını arttırdıkları sırada Batırşah (Bahadır-Şah) liderlik rolünü üstlenmiştir. Rus tehdidine karşı mektuplar göndererek halkı uyardıya çalışmıştır. Mektuplarında Rusların, *Mişer* ve *Tipter* Türklerine karşı uyguladığı Ortodokslaştırma politikalarını ve bunun yanı sıra Rusların Kazak ve Kırgız sınırlarına kaleler inşa ederek Taşkent, Semerkand ve Buhara'ya doğru ilerlemeyi amaçladıklarını anlatmaya gayret etmiştir. 1788'de Kazan'da *Ruhani Meclis* kurdurularak Müslümanların dinî yetkililerinin atanması meclisin alacağı karara bağlanmıştır. Akabinde *Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi* kurulmuştur²⁷. II. Katerina döneminde tanınan haklar, 19. yüzyıl itibarıyla yerini daha sıkı uygulamalara bırakmıştır. Üstelik Müslüman din adamlarının büyük bir çoğunluğu resmî bir statüye

23 Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *AÜDTCF Dergisi*, XXIII/ 3-4 (1965), s. 120.

24 Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", s. 121.

25 İlyas Topsakal, "Rusya İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlmskiy ve Sistemi 1860-1917", *Tarih Dergisi*, 51(2010/1) (2011), s. 49. Konuya ilişkin geniş bilgi için ayrıca bkz. Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1 (1996), s. 570-572.

26 Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi", s. 569-570.

27 Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", s. 112-124.

sahip değildi²⁸. *Tearüf-i Müslimin* dergisi Rusya'da Müslümanlarla ilgili bu gelişmeleri yakından takip etmiş ve haberlerinde bunlara yer vermiştir. Dergideki habere göre, 20. yüzyılın başlarına kadar Rusya Müslümanlarının her türlü faaliyetleri Ortodoks Kilisesinin denetiminden geçmiş oluyordu. Mahkemelere müftü atanacağı zaman kilisenin görüşüne müracaat ediliyordu. Ayrıca mekteplerin açılması ve kapatılması, risalelerin yayınlanması, hatta birinin tutuklanması bile yine kilisenin onayıyla gerçekleşiyordu²⁹. İşte bütün bu baskılar Kazan Tatarlarının ayaklanmasına sebep olmuştur. *Tasvir-Efkâr* gazetesinin haberine göre 1863 yılında İdil Nehri civarında yaşayan Tatarlar, Rus idaresine karşı ayaklanmışlardı. Üstelik isyana bölgede yaşayan Ruslar da katılmıştır. İsyan eden kesim, yerel idarenin bölgeden çıkarılması için maiyetlerinde yeterli derecede asker bulunduğunu Rus yönetimine bildirmiştir³⁰.

Rusya'nın Türkistan ve Kazan havalisinde uyguladığı Ruslaştırma politikasının sistemli bir zemine oturmasında N. İ. İlminskiy'in yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri önemlidir. N. İ. İlminskiy, misyonerlik görevinin güçlü manevi bağları olan kişilerce karşılıksız yapılması gereken bir iş olduğunu savunmuştur. Ayrıca misyonerliğin bireysel çabalardan öte kurumsal bir kimlik kazanması gerektiğini belirtmiştir. N. İ. İlminskiy 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisine girmesinden hemen sonra misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Tatarca'sını geliştirmek için bir Tatar kasabasına yerleşen N. İ. İlminskiy, burada medrese odasında ikamet ederek hocası Kazambek'ten ders almıştır³¹. Ayrıca Kırgızca ve Kazakça da öğrenmiştir. 1860 yılında Kırgızların Ural bölgesine iskân edilmesinde idari bir rol üstlenmiş ve bu süreçten sonra faaliyetlerini Kırgız ve Kazaklar üzerinde yoğunlaştırmıştır³². N. İ. İlminskiy'in faaliyetleri *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazı dizisi olarak ele alınmıştır. Derginin haberine göre, İlminskiy, Mısır'da Arapça eğitimi almıştır. Bu süre zarfında gerçek kimliğini saklayarak Müslüman gibi dolaşmıştır. Arapçayı öğrenmesinin sebebinin Kur'an-ı Kerim ve İslam dinine yönelik karalama yaparak gençleri etkilemek olduğu belirtilmiştir. Çünkü Rusyalı Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'in ihtiva ettiği manayı pek anlamasalar bile onlar üzerinde birleştirici bir etkisi bulunuyordu. İlminskiy, Müslümanların arasında herhangi bir konuda ihtilaf çıktığında olaya müdahil olmayarak Müslümanların birleşmesinin önüne geçilebileceğini savunmuştur. Müslümanların eğitimden yoksun kalması Rusların Türkistan'da ilerlemesinde onlara kolaylık sağlamıştır.

28 Devlet, Nadir, "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, 1996, s. 403.

29 "Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski'nin Mektubu - I", *Tearüf-i Müslimin*, 1/2 (15 Nisan 1326/28 Nisan 1910), s. 31.

30 "Avrupa", *Tasvir-i Efkâr*, 73 (17 Ramazan 1279/8 Mart 1863).

31 İlyas Topsakal, "Rusya İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", s. 50-56.

32 İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, s. 308.

Bu açıdan Müslümanların, Rusların belirlediği eğitim programı dışında bir eğitim almaları Rusya açısından büyük bir tehdit oluşturacaktı. Alınacak en iyi tedbir Müslümanları ürkütmeden zamanla Ruslaştırmaktı. Bu bağlamda N. İ. İlminskiy, açıktan açığa değil de ihtiyatlı davranarak misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesini tavsiye etmektedir. Ancak bu şekilde Rusya'nın gelecekle ilgili planlarının önüne geçecek her türlü fikir akımları ortadan kaldırılabildiği³³. Bu konuya ilişkin olarak N. İ. İlminskiy, Nikolay İvanoviç Petrov'a gönderdiği bir mektubunda Müslümanların bilim ve medeniyetle kaynaşmasının İslam dininin kaideleri sebebiyle imkânsız olduğunu hatta Müslümanların Rus kültürüne ve Rusya'ya adapte olmak istemelerinin bile bunu mümkün kılamayacağını ifade etmiştir. Bilim ve medeniyetle tanışmanın, Türkiye'de olduğu gibi, Rus halkına ve devletine karşı bir silaha dönüşebileceğinden, Rusya Müslümanlarının ilerlemesinin ileride tehlike yaratacağını belirtmiştir. Bu sebeple Türkistan'daki medreselerin kendi haline bırakılmasını söylemiştir. Bölge halkının eğitim ihtiyacının Rus okullarında karşılanmasının en uygun seçenek olduğuna değinmiştir. Rus okullarının yerli halk için ilgi çekici bir hale dönüştürülmesiyle ancak bölgedeki medreselerin nüfuzunun önüne geçilebileceğine dikkat çekmiştir. Ayrıca yerli tüccarlara Rusça öğretilmesinin, Türkistan ile ticaret yapan Rus tüccarlar için kolaylık sağlayacağını da eklemiştir³⁴.

N. İ. İlminskiy, Tatar kreşin köylerini ve Kazakların yaşadığı bölgeleri ziyaret etmiştir³⁵. Gezisi sırasında konuşma dilinin eğitim üzerindeki etkisini anladığından İncil'den bazı kesitleri Kiril alfabesiyle Tatarca'ya çevirmiştir³⁶. Bu denemesinden olumlu sonuçlar elde ettiğini anlayan N. İ. İlminskiy, Piskopos Grigoriy'e detaylı bir rapor sunmuştur³⁷. Bu raporda kreşinlerin neden Hristiyanlık'tan (Ortodoksluk) geri döndüklerini ve ne gibi önlemler alınması gerektiğinden bahsetmiştir³⁸. Ayrıca Ortodoksları

33 "Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski'nin Mektubu - II", *Tearüf-i Müslimin*, I/3 (29 Nisan 1326/12 Mayıs 1910), s. 46-47.

34 Peter Vasileviç Znamenskiy, "İzvlęçeniya iz Pisem N. İ. İlminskogo k N. P. Ostroumovu", *Uçastie N. İ. İlminskago v Dele İnorodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Krae*, (Kazan: 1900), s. 5-6-

35 N. İ. İlminskiy, Tatarlar ve Kazakları ziyareti sırasında edindiği gözlemlerini *Tserkovnie Vedomosti* (1900/№2) dergisinde paylaşmıştır. Bkz. *Neizdannoe Pismo N. İ. İlminskago o Sposobah Obuçeniye İnorodtsev*, (S. Peterburg: 1900), s. 6-8.

36 N. İ. İlminskiy bir mektubunda Yakutların, kilisede kendi dillerinde ayin düzenlenmesinden duydukları memnuniyeti dile getirmiştir. Volga bölgesinde bu uygulamaya tam olarak geçilmediğini ancak Tatarca, Çuvaşça ve daha başka dillerde bazı duaların ve ilahilerin (irmos) kilisede söylenmeye başlandığını kaydetmiştir. Ayrıca Tatar çocukların, ilahi ve duaların anadilde söylenmesini sempatiyle karşıladıklarını yazmıştır. *Neizdannoe Pismo N. İ. İlminskago o Sposobah Obuçeniye İnorodtsev*, s. 4-6.

37 Topsakal, "Rusya İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", s. 54.

38 Kreşin Tatarlarının yerleşkelerinden Mamadış'ın Laişev köyünde görev alan bir keşiş N. İ. İlminskiy'e bir mektup göndermiştir. Mektubunda, 1848 yılında Kazan Arhipiskop'u Gregory tarafından köye teftiş için tayin olunan keşiş, buradaki insanlarla sohbet ettiğini ancak köy sakinlerinin İslamiyete geçmek niyetinde oldukları istihbaratını aldığını bildirmiştir. Ancak Rus idaresinden korkmaları sebebiyle Müslüman olduklarını açıktan dile getiremediklerini bilgisini de mektubuna eklemiştir.

faaliyetlerinin sürdürülmesinde eğitimin elzem olduğunu ve bu eğitimin ana dilde yapılmasının oldukça etkili olacağını yine raporunda bildirmiştir. Bununla birlikte kreşin Tatarlarının diğer Müslüman topluluklarından ayrı tutulması için tercümelerin Kiril alfabesiyle yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre kreşinlerin Ortodoksluğu tam olarak anlamaları ve hissetmeleri için bu öğretileri ana dillerinde öğrenmeleri gerekiyordu. Bu noktada ana dilde eğitim verilebilmesi için yetişmiş yerel öğretmenlerin varlığı da oldukça önemliydi. Buna yönelik olarak 1872 yılında Kazan Öğretmen Okulu açılmıştır. Bu okul, idareciler ve din görevlilerinin katılımıyla devletin sunduğu 90.000 rublelik maddi yardımla açılmıştır. N. İ. İlminskiy'in kreşinler üzerinde yürüttüğü eğitim politikası eğitim bakanı Dmitriy Andreyeviç Tolstoy, yerel idarecilerin³⁹ hatta bizzat Çar ve Çariçenin saygı ve desteğini kazanmıştır. N. İ. İlminskiy, çalışma arkadaşı ve öğrencisi olan Vasiliy Timofeyeviç'e gönderdiği bir mektubunda Çar ve Çariçe ile görüşmesi sırasında Kazan'da açılan misyoner okulların durumuna gösterdikleri ilgiden bahsetmiştir⁴⁰.

N. İ. İlminskiy'in misyonerlik politikası *Tearüf-i Müslümin* dergisi tarafından ele alınmıştır. Dergiye göre N. İ. İlminskiy'in devletin en üst kademelerinden aldığı desteklerle yürüttüğü faaliyetlerinin karşısında, Rusyalı Müslümanları birliğe ve ilerlemeye teşvik eden İsmail Gaspıralı duruyordu. Gaspıralı'nın Türkçe ve Rusça olarak yayınladığı *Tercüman* gazetesi birçok Müslümanın aydınlanmasına yardımcı olmuştur. Gaspıralı, matbaada kitaplar bastırarak işe başlamıştır. Usul-i cedid olarak adlandırılan bu yeni akıma ulemanın karşı çıkması ise N. İ. İlminskiy açısından iyi bir durum olarak nitelendirilmiştir. Çünkü ona göre Müslüman gençler tehlikeliydi. Zira genç nüfus, eğitim ve aydınlanmaya oldukça hevesliydi⁴¹. Ulemanın arasında tartışılan mevzulardan ise korkmaya gerek olmadığını belirtmiştir. Çünkü ulema geleceğe yönelik, eğitimde modernleşme noktasında yapılacak hazırlıklara dair herhangi bir tartışma içerisine girmiyordu⁴². 29 Mart 1870 tarihinde N. İ. İlminskiy'in eğitim sisteminin yaygınlaştırılması amacıyla Hristiyan olmayanların nasıl eğitilmesi gerektiğine yönelik devlet tarafından bir beyanname yayınlanmıştır. Beyanname, Ortodoksluk ve Rus

Nitekim 1865 yılına gelindiğinde Kazan ve Simbir (Ulyanovsk) civarında yaşayan kreşinler birleşerek, Çar'a mektup yazarak İslam dinine geçtiklerini resmî olarak bildirmişlerdir. Bu olayın sebebinin araştırılması için gönderilen kişiler köy sakinlerine türlü eziyetler ederek, içlerinden bazılarını tutuklatmışlardı. "Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski'nin Mektubu-IV", *Tearüf-i Müslümin*, 1/6 (10 Haziran 1326/23 Haziran 1910), s. 102-104. Kreşin Tatarlarının İslam'a geri dönüşleri ve bu konuda Rus yönetiminin aldığı tedbirlere ilişkin geniş bilgi için bkz. İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, s. 222-240.

39 İlyas Topsakal, "Rusya İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917", s. 54-65.

40 *Pisma N. İ. İlminko k Kreşenim Tataram*, (Kazan: 1896), s. 8-9.

41 "Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski'nin Mektubu-III", *Tearüf-i Müslümin*, 1/4 (13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910), s. 69.

42 "Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski'nin Mektubu-III", *Tearüf-i Müslümin*, 1/4 (13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910), s. 68.

kültürünün Hristiyan olmayanlara dayatılması gerektiği ifade ediliyordu⁴³.

Tearüf-i Müslimin dergisi tarafından Rusların misyonerlik faaliyetleri yakından takip edilmiştir. Dergideki yazıya göre, Rus hükümetinin Müslümanlara yönelik politikasının misyonerlerin faaliyetleriyle paralel olması sebebiyle misyonerler devlet tarafından geniş yetkilerle donatılmışlardı. Kazan'da düzenlenen Ortodoks Ruhbanlar kongresinde, Rusya veya diğer ülkelerde Müslümanlara yönelik yayımlanan gazete ve dergilerin içeriklerine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Müslümanların yayımladıkları matbuatın içeriğinin kontrol edilmesi için sansür komisyonlarına birer rahip tayin edilecektir. Söz konusu rahipler yayınların içerikleri hakkında ruhbanlara rapor verecektir. Ayrıca kongrede, Müslümanların ilgisini çekebilecek bir gazete çıkarılması kararı verilmiştir. Bunun yanı sıra Kazan Ruhban Meclisi tarafından Tatarca ve Rusça risale, broşür ve küçük gazeteler basılacaktır. Eğitim ve İçişleri Bakanlıkları tarafından yayımlanan Tatarca gazete ve okul kitaplarının Rusça tercümesinin yayımlanmasının talep edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁴. Troyskili Ahmed Taceddin, *Tearüf-i Müslimin* dergisinde yayınlanan köşe yazısında, kongrede alınan kararların Ortodoksluk menfaatlerinden çok birtakım kişilerin amacına hizmet ettiğini belirtmiştir. Rus hükümetinin ülke dâhilinde kimseye vermediği hukuki ayrıcalığı misyonerlere vererek, onları Ruslaştırma politikasında bir araç olarak kullandığını dile getirmiştir. Üstelik sürekli din adamlarının öne sürülmesinin ahalinin din adamlarından nefret etmesine sebep olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Müslümanların çıkardığı gazete ve dergilerin kaderinin bir papazın insafına bırakılmayacak kadar değerli olduğunu vurgulamıştır. Tatarca basılan yayınların Rusça olarak basılması zorunluluğunun getirilmesinin, Rusça bilmeyen kişilerin, haber alma özgürlüğünün elinden alınması demek olduğunu da eklemiştir⁴⁵. Troyskili Ahmed Taceddin bu konuda gayet haklı bir tepki ortaya koymuştur. Zira *Sırat-ı Müstakim* dergisine göre, Aftasov ve Karimov isminde iki kişi Rusya eğitim bakanlığı tarafından alınan bir kararla mekteplerde okutulacak kitapların Kiril alfabesiyle yayınlanması uygulamasının geri çekilmesi için imza toplanmasını önermişlerdir. Toplanan imzaların Petersburg'a gönderilmesinden sonra karar geri çekilmiştir. Ancak Aftasov ve Karimov, Ufa'daki mahkeme tarafından *İttihad-ı İslam* fikrini yaymak suçlamasıyla bir ay kalebentlik cezasına çarptırılmışlardır⁴⁶.

43 Troyskili Ahmed Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti", *Sırat-ı Müstakim*, III/61 (22 Teşrinievvel 1325/7 Kasım 1909), s. 143.

44 "Kazan Misyoner İctimainın Kararı", *Tearüf-i Müslimin*, I/8 (8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910), s. 136.

45 "Kazan'da İnikad Eden Misyonerler Kongresi Münasebetiyle", *Tearüf-i Müslimin*, I/9 (22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910), s. 148-149.

46 "Rusya Müslümanları", *Sırat-ı Müstakim*, III/72 (7 Kânunusani 1325/20 Kasım 1909), s. 318-319.

Türkistan'ın işgalinden sonra burada misyonerlik faaliyetinin sürdürülmesi amacıyla Rus yönetimi tarafından Türkistan'a gönderilen Andrey E. Malov, Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'dan, bir toplantı esnasında buradaki Müslümanların cebren Hristiyanlığa geçirilmelerini istemiştir. K. P. Kaufman ise Rus ordusunda Müslüman subayların da yer aldığını belirterek böyle bir şeyin şimdilik zamanının gelmediğini Malov'a bildirmiştir⁴⁷. Ayrıca K. P. Kaufman, N. İ. İlminskiy'in eğitim politikasını Türkistan'da uygulamak istememiştir. Ancak Türkistan'da uygulanabilecek bir eğitim programı oluşturulmuştur. Bu programda halkın dinî inançlarına dokunulmaması ve burada kurulacak okulların Ortodoks öğretilerden uzak tutulmasının Rusya'nın menfaatine olacağı belirtilmiştir. K. P. Kaufman'ın Türkistan'da eğitime genel bakış açısı, Müslümanların geleneksel eğitim kurumlarını karşısına almadan, Türkistanlı ve Rus çocukların aynı mektepte eğitim alabilecekleri okulların açılmasını öngörüyordu. Rus hükümeti tarafından masrafları karşılanmak üzere köylerde mektep açılması fikrine sıcak bakılmamıştır. Ancak açılacak diğer eğitim kurumlarının ise masraflarının Müslümanlara ait vakıf gelirlerinden karşılanması önerilmiştir. K. P. Kaufman ise bu girişimin Müslümanlarca hoş karşılanmayacağını bildirmiştir⁴⁸. K. P. Kaufman, Türkistan'da uygulanacak eğitim sistemiyle ilgili görüşlerini içeren bir mektubunda eğitim bakanı D. A. Tolstoy'a, öncelikle okullarda okutulacak kitapların basımı konusunda uzmanlar arasında bir görüş birliğinin olmadığından söz etmiştir. Uzmanların bazılarının, kitapların tamamen Kiril alfabesiyle basılmasını desteklediğini, bazılarının ise Kiril alfabesine ek olarak Latin ve Yunan harflerinin de çeviriler için gerektiğini savunduklarını bildirmiştir. Bu görüş farklılıkları sonucunda Orenburg Kırgızları (Kazak), Türkistan Kırgızları ve Başkurtlar için basılacak kitaplarda harf birliğinin olmayacağını dile getirerek ortak bir transkripsiyon sisteminin herkes için faydalı olacağını ve uzmanlar arasındaki tartışmalara da son vereceğini savunmuştur. K. P. Kaufman'ın talebinden haberdar edilen N. İ. İlminskiy, K. P. Kaufman'a yardımcı olması için yazdığı mektubunda Tatar dilinin Kiril alfabesine aktarımında edinmiş olduğu tecrübelerden bahsetmiştir. Tatar ve Kırgız dilleri fonetik olarak birbirine benzer bir yapıda olduğundan basılacak kitaplarda Kiril alfabesine yeni harflerin eklenmesinin gerek olmadığını detaylı bir şekilde açıklamıştır⁴⁹.

İctihad dergisinin haberine göre Müslüman mekteplerinde okutulacak Rusça dersinin masraflarının mektep idaresi tarafından karşılanması ve köylerdeki imamların Rusça bilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca Rusça bilmeyen imamlar görevine devam edemiyordu. Rusya'nın Müslümanlar

47 Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi", s. 570.

48 Kishimjan Eshenkulova, *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 69-71.

49 K. P. Kaufman ve N. İ. İlminskiy'nin yazışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *İz Perepiski po Vaprosu o Primenenii Russkago Alfavita k İnorodçeskim Yazıkam*, (Kazan: 1883), s. 5-24 vd.

üzerindeki bu tahakkümü neticesinde daha fazla burada yaşamak istemeyen Müslüman Türkler yaşadıkları yerden göç etmeye başlamışlardı. Bunların büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır⁵⁰. Müslümanlara yönelik baskı yönetiminin sürdürüldüğü bu dönemde Rusya'da birçok ulema veya şeyh sürgüne maruz kalmışlardır. Hatta İstanbul'u ve Hicaz'ı ziyaret etmek bile sürgün edilmek için yeterli bir sebep sayılmıştır⁵¹.

Türkistan Valisi K. P. Kaufman da mektepler ile ilgili yönetim tarafından alınan kararı uygulamaya koymuştur. Bu kararlar Türkistan'daki mektep ve medreselere Rus dili ve Rus tarihi derslerinin ders programına konulması zorunlu hale getirilmiştir⁵². N. İ. İlminskiy, K. P. Kaufman'ın Türkistan yönetimi hakkında D. A. Tolstoy'a gönderdiği mektubunda, K. P. Kaufman'ın Müslümanların ibadet özgürlüğüne dayanarak, Müslüman din adamlarına devlet makamında bir ayrıcalık tanımadığından ve Rus menfaatlerini korumak için bilhassa muhafazakâr olmayan kesimi yanına çekmeye çalışarak bölgedeki eğitim sistemini yerleştirmeye ve yaymaya çalıştığından bahsetmiştir⁵³.

Başta N. İ. İlminskiy olmak üzere tüm misyonerler Müslümanlar üzerinde yapılacak en iyi propagandanın matbuat vasıtasıyla geniş bir alana yayılabileceğinin farkındaydılar. Bu doğrultuda İslam dini aleyhinde birçok kitap yayınlanmıştır⁵⁴. Buna karşın Müslümanların yayınladığı kitaplar ise

50 Kazanlı Hacı Ahmed, "Rusya Müslümanları", *İctihad*, I/4 (Mart 1905), s. 7-9.

51 Konuya ilişkin olarak *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinin haberine göre Kırgızların Rus idaresine karşı başlattığı isyan giderek yayılarak Sibiryaya kadar sirayet etmiş ve isyan sebebiyle haberleşme kanalları da kesilmiştir. İsyamı kontrol altına almak isteyen Rus yönetimi, bölgeye büyük miktarda asker sevk etmeye karar vermiştir. "Rusya", *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1222 (17 Cemaziyellevvel 1286/25 Ağustos 1869), s. 4887. Rus hükümeti, Şeyh Şamil'in Mekke'yi ziyaret etmesinden sonra Şam'da ikamet etmek üzere Rusyadan ayrılmasıyla isyanın patlak vermesini bağdaştırarak, bu isyanı dini ve politik bir isyan olarak değerlendirmişlerdi. Geniş bilgi için bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1233 (3 Cumaziyelahir 1286/10 Eylül 1869), s. 4932. Bir diğer örnek ise Şeyh Zeynullah'ın sürgün edilmesidir. Medreselerde yenilikçi yaklaşımı benimseyen Şeyh Zeynullah etrafında saygı gören bir âlimdi. İstanbul'da Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi'yi ziyaret ederek ondan icazet almıştır. Onun başarısı, etrafında kendisini kıskanan bir grubun oluşmasına da sebep olmuştur. Şeyh Zeynullah, İslam'ı çarpıttığı gerekçesiyle Rus yetkililere şikâyet edilmişti. Orenburg'dan Akhoca'ya giderken gözaltına alındı. Hapiste sekiz ay kaldıktan sonra ise Nikol'ska (Volodga) sürgün edilmiştir. Sibgatullina, Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları 2014, s. 115-116. Çünkü Şeyh Zeynullah'ın müridlerinin artması Rus yönetimini tedirgin etmiştir. Ayrıca Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi'yi ziyaret ederek, onunla görüşmesi ajanlık faaliyeti olarak değerlendirilmiştir. Zira Gümüşhanevi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında tekke şeyhlerinin müridleriyle birlikte cepheye giderek Ruslara karşı mücadele etmelerinde etkili olmuş bir isimdi. Hamid Algar, "Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ethem Cebecioglu, 1/37 (1997), s. 136-140. Hatta kendisi de savaş sırasında Trabzon üzerinden Kars'a gelerek buradaki askerlerin maneviyatını yükseltmek için vaazlar vermiştir. Sibgatullina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, s. 114.

52 Egamberdiyev, Mirzahan & Dinashava, Lazzat, "Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850-1914)", *Belleten*, 83/297, 2019, s. 667.

53 *İz Perepiski po Vaprosu o Primenenii Russkago Alfavita k İnorodçeskim Yazıkam*, s. 25-26.

54 1871-1886 yılları arasında İslam dini aleyhinde yayımlanan kitaplar hakkında geniş bilgi için bkz.

sansür komisyonunun denetimine bırakılmıştır. Bu denetimlerin etkileri *İslam Dünyası* dergisinde ele alınmıştır. Dergideki habere göre, 1890'lı yılların başında Rusya'daki *Sansür İdaresi* Kur'an-ı Kerim'den bazı ayet ve surelerin çıkarılması yönünde bir teşebbüste bulunmuştur. Hatta bu durum Rusya'da yaşayan bazı Müslümanların Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine sebep olmuştur⁵⁵. Sansür teşebbüsüne ilişkin İngiliz basınında çıkan bir haber Osmanlı yönetimini harekete geçirmiştir. Gazete haberine göre Rusya Matbuat Teftişi İdaresi, Kur'an-ı Kerim'in 13 ayetinin basımına ve okunmasına yasak getirmiştir. Bu durum üzerine Hive ve Buhara emirleri Çar III. Aleksandr'ın (1881-1894) huzuruna elçi göndererek söz konusu ayetlerin basımına ve okunmasına izin verilmesini talep etmişlerdir. Haberin doğruluğunun araştırılması için Osmanlı yetkilileri, Petersburg elçiliğinden konu hakkında bilgi istemiştir. Yapılacak tahkikat neticesinde haberin sahilliğinin anlaşılması durumunda Sultan II. Abdülhamid tarafından kararın geri çekilmesi ve sansürün kaldırılması için girişimde bulunulması planlanmıştır⁵⁶.

3. Osmanlı Basınında Rusların Türkistan'daki İskân Faaliyetleri

Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten hemen sonra burada iskân ve bayındırlık faaliyetlerini başlatmışlardı. *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinin haberine göre Rus yönetimi işgalden sonra burada tesis edilecek ziraat ve bayındırlık faaliyetleri için merkezden bir heyetin gönderilmesine karar vermiştir. Heyet, bölgede tütün, pamuk ve ipek tohumu yetiştirilmesi; bağ, bahçelerin tanzimi ve fabrikaların tesis edilmesi gibi çalışmalarını yürütmekle görevlendirilecektir. Ayrıca Türkistan'da yetişen ve imal edilen her türlü emtianın cinsinin ve kalitesinin tespiti ve Rusya'da imal edilenlerin de Türkistan'daki Pazar değerinin anlaşılması için buraya işinin ehli birkaç tüccarın gönderilmesine karar verilmiştir⁵⁷. Türkistan'ın Ruslaştırılması kapsamında yürütülen politikalarından bir diğeri ise bölge topraklarına Rus muhacirlerin iskân edilmesiydi. *Hikmet* dergisine göre, Rus yönetimi, Türkistan'ın yerel halkı üzerinde hâkimiyet kurabilmek için bölgeye Rus aileler yerleştirmeye başlamıştır. Türkistan'da Kırgızları (Kazak) Hristiyanlaştırmak için Kırgızların (Kazak) yaşadıkları yerlere Hristiyan (Rus) Kazaklar yerleştirilmiştir⁵⁸. Evliya-Ata'ya (Kazakistan) göçmen Rus ailelerin yaşayabilecekleri yeni yerleşim birimleri tesis edilmiştir. Ayrıca Rus ailelerin iskân edildiği her yere kilise ve okullar inşa edilmiştir⁵⁹. *Sırat-ı Müstakim*'deki yazıya göre ise Türkistan'ın en verimli topraklarının

Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi", s. 588-589.

55 Abdürreşid, "Rusya'da Kur'ân'a Tecâvüz ve Kelâm-ı Kadîmi Tahrîf", *İslam Dünyası*, 19 (1329-1332), s. 291.

56 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y. PRK. TKM.), 20/25-2 (17 Kânunusani 1306/29 Ocak 1891).

57 "Rusya", *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1393 (8 Safer 1287/10 Mayıs 1870), s. 6511-6512.

58 "Kırgızlar", *Hikmet*, I/ 4 (4 Ağustos 1910), s. 4.

59 Egamberdiyev ve Dinashveva, "Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850-1914)", s. 682.

Rus idaresine geçirilmesi Ruslaştırma politikasının ekonomik ayağını teşkil etmiştir. Buhara'da ekili arazilere ve meyve bahçelerine *Türkistan Muhacirin Komisyonu* tarafından Rusya ve Ukrayna'dan getirilen göçmen Ruslar ve Ukraynalılar yerleştirilmiştir⁶⁰. "Sırat-ı Mustakim (Sebilürreşad) Mecmuasında Türkistan'a dair çıkan haber ve yazılardan anlaşılacağı üzere bu dönemde Türkistan ahali büyük bir sefalet içerisindeyken yöneticiler israf yapmaktan çekinmemekte, Rusya ise Türklerin meskûn olduğu yerlerde iktisadi hayatı kontrol altına aldığı gibi yürüttüğü iskân politikası ile de tamamen Türkleri imha projesi yürütmektedir⁶¹." Yine Vakit gazetesindeki haberde "*Türkistan'da kain Yarkend Sancağında Hahollara yer ayrılıp verilmeye başlandı. Şimdi 300 ailelik bir köy husule gelmişti*"⁶² denilmektedir. Bu haberin devamına bakıldığında Rusya'nın Türk topraklarındaki işgal hareketinin tek başına bir askeri işgal şeklinde algılanmaması gerektiği, bu işgalin iktisadi ve demografik bir yayılma ile imhaya dönüştüğünün bölge halkı tarafından anlaşıldığı görülmektedir⁶³.

Ruzname-i Ceride-i Havadis'in haberine göre ise Taşkent civarına muhacirler için 300 kadar ev inşa edilmiştir⁶⁴. Böylelikle 1900'lü yıllarda Türkistan'da; Yedisu 155, Sır Derya 108, Semerkand 13, Fergana 23, Hazar Ötesi 27 adet olmak üzere Rus göçmen köyleri kurulmuştur⁶⁵. Türkistanlıların bu duruma tepkisi *Sırat-ı Müstakim* dergisinde şöyle yansıtılmıştır: "...Zavallı Kırgız-Kazak kardeşlerimizin artık canına tak ittiğinden bu kadar bin Kırgız sopa, kılıç ve tüfenk ellerine ne geçmiş ise alub Rus muhacirlerinin üzerine hücum etmişler ve böylece başlayan Rus-Kırgız gavgası nihayet Kırgızların galebesiyle hitam bulmuştur. Fakat sonra Semerkand tarafından bir tabur Rus askeri gelüb Kırgızları püskürtmüştür"⁶⁶. Orenburg-Taşkent demiryolu hattının tamamlanması Rus hükümetinin Türkistan'ın içlerine kadar Rus muhacirleri yerleştirmesinde kolaylık sağlamıştır. 1917 yılına gelindiğinde bir milyon kadar Rus nüfusu, Türkistan'a taşınarak buranın demografik yapısı değiştirilmiştir⁶⁷.

Rus yönetimi Müslümanları kendi rejimine alıştırmak için çeşitli alanlarda değişiklikler yapmıştır. *Hikmet* dergisine göre, Müslümanlara ait cami ve medreselerin bu uygulamadan önceden muaf tutulmalarına karşın,

60 "Âlem-i İslam" *Sırat-ı Müstakim*, III/60 (15 Teşrinievvel 1325/28 Eylül 1909), s. 127.

61 Sevda Özkaya, *Meşrutiyet Dönemi Basımından Örneklerle Türkistan (Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)*, İstanbul, 2016, s. 42.

62 Sevda Özkaya, *Meşrutiyet Dönemi Basımından Örneklerle Türkistan (Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)*, s. 44.

63 Sevda Özkaya, *Meşrutiyet Dönemi Basımından Örneklerle Türkistan (Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)*, s. 44.

64 "Rusya", *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1384 (24 Muharrem 1287/26 Nisan 1870), s. 6475.

65 Kishimjan Eshenkulova, *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)*, s. 35.

66 "Kırgız-Rus Gavgası", *Sırat-ı Müstakim*, 5/105 (26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910), s. 16.

67 Ahmad, Ayaz - Hussan, Sana - Shah, Syed Ali, "Russification of Muslim Central Asia: An Overview of Language, Culture and Society", *Global Regional Review*, 2/1, 2017, s. 73.

Rus çar ve çarıçesinin resimlerinin asılması zorunluluğunu getirmişlerdi⁶⁸. Rusya genelinde Pazar gününün tatil ilan edilmesi bütün Müslümanların tepkisini çekmiştir. Bu durum *Beyanülhak* dergisinde de ele alınmıştır. Buna göre, Rusya genelinde resmî tatil uygulaması konusu tepkiye sebep olmuştur. Mecliste, pazar gününün ülke genelinde tatil ilan edilmesine ilişkin yapılan müzakere sırasında Müslüman bir vekil duruma itiraz etmiştir. Hristiyanlar için kutsal sayılan bir günün Müslümanlara zorla dayatılmasının haksızlık olduğunu dile getirmiştir. Bu konu Orenburg'da da tepkiyle karşılanmıştır. Şehir tiyatrosunda ulema, tüccar ve gençlerden oluşan kişiler bir araya gelerek konuyu müzakere etmişlerdir. Yapılan müzakere neticesinde alınan kararlar Orenburg, Kırım, Kafkasya müftüleri ve Kafkasya Şeyhülislamına bildirilerek bu konuda kendilerinden yardım ve destek istemişlerdir⁶⁹.

Sonuç

Türkistan ile Rusların ilişkilerinin başlangıcı 16. yüzyıla dayanır. Ruslar 1552 yılında Kazan'ı işgal ettikten sonra doğuya doğru ilerlemeye başlamışlardır. 19. yüzyılın başından itibaren Türkistan'ın işgaline girişen Rus ordusu 1847 ile 1885 yılları arasında bölgeyi tamamen işgal etmiştir. Rus yönetimi, bölgede tamamen hakimiyeti tesis etmek için sosyal, idari, iktisadi, dini politikalar geliştirmeye ve uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda bölgeye yönelik olarak kültür, eğitim, din, dil, iskân vb. politikaları uygulamaya çalışmışlardır.

Ruslar, Müslümanları kendi okullarını açmaktan alıkoyarak Rus mekteplerine yönlendirmeye çalışmışlardır. Bölge aydınları bu baskılara karşı çıkarak Türkistan kültürüne göre bir gelişim modeli oluşturmaya çalışmışlardır. Bunlardan Ceditçiler olarak adlandırılan grup Türkistanlıların gelişmesi için başta eğitim olmak üzere birçok alanda reformist çalışmalar yapmaya gayret etmiştir.

Rusya'nın 18. ve 19. yüzyıllarda Orta Asya'yı işgali, Büyük Oyun olarak bilinen İngiltere ile rekabetin de bir parçasını teşkil ediyordu. Bu süre zarfında, Rusya çeşitli şekillerde Orta Asya'ya etkisi altına almak için çalışmalar yürüttü. Misyonerlik faaliyetleri de bu etkinin önemli yollarından birisiydi. Rusya'nın Türkistan'ı işgal etme süreci, genel itibarıyla askeri güç kullanılarak gerçekleştirildi. Bu, Rusya'nın bölgedeki yerel halkların direnişini kırmak ve egemenliğini pekiştirmek için kullandığı başlıca araçtı. Ancak, bu süre zarfında Rusya, aynı zamanda çeşitli siyasi, kültürel, dini ve diplomatik araçları da kullandı. Bunlardan birini misyonerlik teşkil ediyordu. Misyonerlik faaliyetleri genellikle Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yürütüldü. Bu faaliyetlerin amacı, Orta Asya halklarını Hristiyanlık'a döndürmek ve onları Rus kültürüne asimile etmektir. Bu, Rusya'nın bölgedeki etkisini

68 "Buharâda Terakkiyat", *Hikmet*, I/13 (1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910), s. 7.

69 Bandırmalı M. Saffet, "Rusya Müslümanları ve Duma Meclisi", *Beyanülhak*, III/66 (14 Haziran 1326/27 Haziran 1910), s. 1312-1314.

pekiştirmenin ve Orta Asya halklarının Rus egemenliğini kabul etmelerini sağlamanın bir yolu olarak görülüyordu. İlminskiy gibi misyonerler, genellikle yerel halkın dillerini öğrenerek ve onların günlük yaşamlarının içine girerek toplumu etkilemeye çalıştılar. Hristiyanlık öğretilerini yaymak için yoğun faaliyetler gösterdiler, dini kitapları ve metinleri yerel dillere çevirdiler. Ancak, bu çabalar genellikle yerel halkın direnişiyle karşılaştı ve çok az kişi Hristiyanlığı benimsedi.

Bununla birlikte, Rusya'nın Orta Asya'daki genişlemesi ve misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki tarihi ve kültürel dinamikleri derinden etkiledi. Orta Asya halkları, Rus egemenliği altında yaşamakta ve Rus kültürüne uyum sağlamada zorlandılar. Türkistanlıların ellerindeki verimli topraklara Rusların yerleştirildiği iskân siyaseti yürütüldü. Türkistanlıların topraklarının elinden alınması ve adaletsizlikler ciddi tepkilere yol açtı. Rusların bu istila girişimlerine karşı Türkistanlılar 1895, 1916'daki gibi bağımsızlık ayaklanmalarına giriştiler. Ancak bu hareketler bölgede siyasi ve sosyal birliğin sağlanamamasından dolayı başarılı olamadı. Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte bütün Türkistan Sovyet yönetiminin hakimiyetine dahil oldu.

1831 yılında ilk Türkçe resmî gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı devletinde çok sayıda Türkçe gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bu yayın organlarının sayısı her geçen gün artmış ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çok daha hızlı bir artış göstermiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkistan'daki siyasi, kültürel, sosyal gelişmeler Osmanlı devlet adamları, aydınları ve toplum tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Bu yolla Osmanlı kamuoyu Türkistan'daki gelişmelerle ilgili fikirlerini, niyetlerini ve hislerini ortaya koymuş, Türkistan'a olan ilgi, destek ve bağlarını göstermişlerdir. Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi endişeyle karşılanmış ve bölgede cereyan eden gelişmeler Osmanlı basınında her geçen gün daha geniş bir şekilde yer almıştır. Osmanlı matbuatında Türkistan ile ilgili olarak çok sayıda haber ve yazı bulunmaktadır. Bu bağlamda Müslümanların ittifak girişimleri, Rusların misyonerlik ve iskân faaliyetleri de Osmanlı matbuatında ön plana çıkan konuları teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y. PRK. TKM.), 20/25-2 (17 Kânunusani 1306/29 Ocak 1891).

Gazeteler

- “Âlem-i İslam” *Sırat-ı Müstakim*, III/60 (15 Teşrinievvel 1325/28 Eylül 1909), s. 127.
- “Avrupa”, *Tasvir-i Efkâr*, 73 (17 Ramazan 1279/8 Mart 1863).
- “Buhara’da Terakkiyat”, *Hikmet*, I/13 (1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910), s. 7.
- “Buhara”, *Hikmet*, II/72 (18 Ağustos 1327/30 Ağustos 1911), s. 3.
- “Kazan Misyoner İctimainın Kararı”, *Tearüf-i Müslimin*, I/8 (8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910), s. 136.
- “Kazan’da İnikad Eden Misyonerler Kongresi Münasebetiyle”, *Tearüf-i Müslimin*, I/9 (22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910), s. 148-149.
- “Kırgızlar”, *Hikmet*, I/ 4 (4 Ağustos 1910), s. 4.
- “Kırgız-Rus Gavgası”, *Sırat-ı Müstakim*, 5/105 (26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910), s. 16.
- “Moskova’da İslam Kongresinin Mukarreratı”, *Türk Yurdu*, XIII/15(143) (13 Eylül 1333/13 Eylül 1917), s. 3580-3581.
- “Orenburg İslamlarında Talebelere Yardım Cemiyeti”, *Tearüf-i Müslimin*, I/10 (5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910), s. 170.
- “Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski’nin Mektubu - I”, *Tearüf-i Müslimin*, 1/2 (15 Nisan 1326/28 Nisan 1910), s. 31.
- “Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski’nin Mektubu - II”, *Tearüf-i Müslimin*, I/3 (29 Nisan 1326/12 Mayıs 1910), s. 46-47.
- “Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski’nin Mektubu-III”, *Tearüf-i Müslimin*, I/4 (13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910), s. 69.
- “Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski’nin Mektubu-III”, *Tearüf-i Müslimin*, I/4 (13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910), s. 68.
- “Rus Misyonerlerinden Mösyö İlminski’nin Mektubu-IV”, *Tearüf-i Müslimin*, I/6 (10 Haziran 1326/23 Haziran 1910), s. 102-104.
- “Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, III/72 (7 Kânunusani 1325/20 Kasım 1909), s. 318-319.
- “Rusya Müslümanlarında Cemiyet Hayatı”, *İslâm Dünyası*, 7 (1329-1331), s. 111.
- “Rusya’da Türkçe”, *Sırat-ı Müstakim*, III/70 (23 Kanunuevvel 1325/5Ocak 1910), s. 283.
- “Rusya”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1222 (17 Cemaziyelevvel 1286/25 Ağustos 1869), s. 4887.

“Rusya”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1384 (24 Muharrem 1287/26 Nisan 1870), s. 6475.

“Rusya”, *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 1393 (8 Safer 1287/10 Mayıs 1870), s. 6511-6512.

Abdürreşid, “Rusya’da Kur’ân’a Tecâvüz ve Kelâm-ı Kadîmi Tahrif”, *İslam Dünyası*, 19 (1329-1332), s. 291.

Bandırmalı M. Saffet, “Rusya Müslümanları ve Duma Meclisi”, *Beyanülhak*, III/66 (14 Haziran 1326/27 Haziran 1910), s. 1312-1314.

Kazanlı Hacı Ahmed, “Rusya Müslümanları”, *İctihad*, I/4 (Mart 1905), s. 7-9.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, 1233 (3 Cumaziyelahir 1286/10 Eylül 1869), s. 4932.

Troyskili Ahmed Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti”, *Sırat-ı Müstakim*, III/ 61 (22 Teşrinievvel 1325/7 Kasım 1909), s. 143.

Araştırma Eserleri

Ahmad, Ayaz - Hussan, Sana - Shah, Syed Ali, “Russification of Muslim Central Asia: An Overview of Language, Culture and Society”, *Global Regional Review*, 2/I, 2017.

Akyol, Taha, “Cedîcilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul 1993.

Algar, Hamid, “Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi: Şeyh Zeynullah Resulev”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ethem Cebecioglu, 1/37, 1997.

Devlet, Nadir, “İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2, 1996.

Egamberdiyev, Mirzahan & Dinashveva, Lazzat, “Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan’daki Eğitim Politikası (1850-1914)”, *Belleten*, 83/297, 2019.

Erşahin, Seyfettin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/1, 1996.

Eshenkulova, Kishimjan, *Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1996.

Göz, Kemal, “Sultan Raev’in ‘Kadın’ Adlı Hikâyesi ve Oblomovlaşan Erkek”, *II. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020.

Göz, Kemal, “Kırgız Yazar Sıdık Karaçev’in Edebî-Kültürel Faaliyetleri ve Mensur Eserlerine Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (50), 2020, S. 61-77. <https://doi.org/10.21563/sutad.858095>

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserler: II, Fikrî Eserleri, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 2004.

İz Perepiski po Vaprosu o Primenenii Russkago Alfavita k İnorodçeskim Yazıkam, Kazan: 1883.

- Kırımlı, Hakan, “Gaspıralı İsmâil Bey (1851-1914)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 13 İstanbul, 1996.
- Kurat, Akdes Nimet, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *AÜDTCF Dergisi*, XXIII/ 3-4 (1965), s. 120.
- Masov, R. V & Dubovitskiy (2013). “Prisoyedineniye sredney azii k rossii: sobitiya çerez prizmu tryeh vekov”, *İstoriçeskoe progstranstvo (problemü istorii stran SNG)*, Moskva, s. 43-60 (P. Масов, В. Дубовицкий, Присоединение средней азии к россия: события через призму трех веков, «Историческое пространство (проблемы истории стран СНГ)», М., 2013 г., с. 43–60).
- Morrison, Alexander, *The Russian Conquest Of Central Asia, A Study In Imperial Expansion, 1814–1914*, Cambridge University Press, 2021.
- Neizdannoe Pismo N. İ. İlminskago o Sposobah Obuçeniye İnorodtsev*, S. Peterburg: 1900.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri-Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy- II (1575-1918)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 9, 1993.
- Özkaya, Sevda, *Meşrutiyet Dönemi Basımından Örneklerle Türkistan (Siyasi, İktisadi, Sosyal Hayatına Dair)*, İstanbul, 2016.
- Pisma N. İ. İlminskago k Kreşenım Tatarım*, (Kazan: 1896), s. 8-9.
- Sibgatullina, Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları 2014.
- Swietochowski, Tadeusz, “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev. Sadettin Gömeç, 22/ 34, 2003.
- Topsakal, İlyas, “Rusya İmparatorluğunda Yeni Ortodoks Yapılanma: İlminskiy ve Sistemi 1860-1917”, *Tarih Dergisi*, 51(2010/1), 2011.
- Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları 2009.
- Znamenskiy, Peter Vasileviç, “İzveçeniya iz Pisem N. İ. İlminskago k N. P. Ostroumovu”, *Uçastie N. İ. İlminskago v Dele İnorodçeskogo Obrazovaniya v Turkes-tanskom Krae*, Kazan: 1900.

Bölüm 6

ATATÜRK VE İNÖNÜ'NÜN İÇ VE DIŞ POLİTİKADAKİ FİKİR AYRILIKLARI¹

Bahattin DEMİRTAŞ²

1 Bu çalışma Bahattin Demirtaş tarafından, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünde 2011 yılında yapılan “Türk Siyasi Hayatında Cumhurbaşkanı-Hükümet İlişkileri (1923-1960)” isimli Doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2 Doç. Dr. Bahattin Demirtaş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, PFEF, Tarih Bölümü, Ankara, ORCID: 000-0001-8452-0019

Giriş

Atatürk-İnönü çatışmasında öncelikle vurgulanması gereken yön, hükümet etme işlerinde cumhurbaşkanlığı makamı ile başbakanlık arasında bakanların ismen belirlenmesi ve görevden alınması noktasına varan müdahalecilik eğilimidir (Heper, 1999, s. 155). Bunun yanı sıra uluslararası konjonktürün Türkiye lehine zayıf olduğu bir dönemde Hatay'ın Fransa'nın vesayetinden alınarak Türkiye Cumhuriyetine iltihakının hızlandırılabileceğine inanan Mustafa Kemal'in dinamik talepleri karşısında başbakanın daha temkinli ve çözümü zamana yayan politikaları tercih etmesi ve bunda ısrarlı olması ikinci sırada yer alır. Üçüncü sırada ise Mustafa Kemal ile İsmet Paşa arasındaki mizaç farklılıkları ile yılların getirdiği yorgunluk ve hastalık hali etkilidir. Sonuncu boyut günümüz araştırmacılarının birbirinden ayrıldıkları, Kemalist ekonomi politiğin bir çeşit devlet kapitalizmine mi, yoksa özel teşebbüsün şartlar uygun olduğunda, Batı toplumlarında olduğu üzere jandarma devlet tarafından desteklenmesi esasına mı dayandırılacağı noktasında kilitlenmektedir. Bütün bu boyutlara somut örnekler vermek faydalı olacaktır: Örneğin, 1932'de dönemin Maarif Vekili ve Mustafa Kemal'in eski hocası Esat Sagay ile Parti Genel Yönetim Kurulu Üyesi Dr. Reşit Galip arasında, uygulanmakta olan millî eğitim politikaları hakkında çıkan sert tartışma Dolmabahçe Sarayı'nda ve cumhurbaşkanının huzurunda cereyan eder; yenilikçi ve atılımcı kanadın önderlerinden halkevleri yöneticisi Reşit Galip'in bakanlığa önerilmesiyle noktalanacak gelişmelerin seyri başbakan-cumhurbaşkanı ilişkisinin içerik ve gerilimini çok güzel yansıtmaktadır. İstanbul'da kendisini dil ve tarih çalışmalarına vermiş bulunan cumhurbaşkanı kendince bu çelişkiyi çözer. Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak aracılığı ile yeni vekilin kim olması gerektiğini hükümete bildirir. Devlet başkanlığının bu yaklaşımı, İsmet Paşa'nın oldukça şiddetli bir tepki göstermesine ve yetki tartışması açmasına sebep olur (Akın, 2009, s. 12-13; Bozdağ, 1999, s. 81-89; Soyak, 2006).

Bu örnek olayda olduğu gibi Başbakan İsmet Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve parti yetkili kurulları dışında gayri resmi yollardan, "sofra"da alınan kararlara sıcak bakmamış, işine karışılmamasını istemiş ve yapılan müdahalelerihükümetişlerinin dışarıdan yönetilmesi olarak değerlendirmiştir. İsmet Paşa anılarında cumhurbaşkanı ile yaşadığı anlaşmazlıkların nedenine değinirken, asıl sorunlardan birinin de "kişilikler arasında karakter (mizaç) farkı" olarak değerlendirmiştir. İsmet Paşa, "1936-37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, Atatürk'ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükûnetini kaybeder hale gelmiş olduğu kanaatindeyim..." diye söze başlamış; ancak daha sonra gerçek nedeni şöyle anlatmıştır: "Bunların hepsinin üstünde olan temel sebep, biraz evvel de işaret ettiğim gibi bendeki yorgunluk ve uzun müddet beraber çalışmaktan mizaçlarımız arasında vakit vakit hâsıl olan tartışmaların, çekişmelerin

verdiği netice bu. Bunu tabii bir netice olarak almak lazımdır...”(Arcayürek, 2007, s. 34-36).

Aslında mizaç farklılığından kaynaklanan çatışmaların ara ara yaşanır olması doğal bir durumdur. Nitekim Mustafa Kemal çok heyecanlı, çok atak, yerinde duramayan biriyken, İsmet Paşa daha tedbirli, daha ihtiyatlıdır. Bu durum fikir ayrılıklarını da beraberinde getirebilir (Küçükkaya, 2008, s. 130; Mango, 2000, s. 583). Ancak bir noktadan sonra mizaç farklılığının ötesinde anlaşmazlıklar yaşanmaya devam etmiştir. Bu, kimi somut olaylarda daha net ortaya çıkmış, cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki ilişkilerde kırılma anları olarak dikkat çekmiştir. İnönü'nün hatıratlarında bu vardır. İsmet Paşa şöyle diyor: “Akşamları sofralar kurulur, güzel güzel konuşulurdu. Hepimiz coşardık, yarın bunu yapacağız, sonra bunu yapacağız diye kararlar alırdık. Ben ertesi sabah erkenden kalkar Gazi'nin yanına gider, yatağının başucuna oturur, “Sevgili Atatürk dün akşam hepimiz coştuk, güzel şeyler yapacağız dedik, şimdi oturup bunları biraz düşünelim.”, deyince bana her zaman “İsmet, sen bildiğin gibi yap derdi...Başlangıcından hastalığına kadar, hep böyleydi. Sonra bir dönem oldu. Hastalığı başladı. Gene akşamları toplanıyoruz. Alınmış kararları ertesi gün görüşmeye gittiğimde “Sen bildiğin gibi yap.” dememeye başladı.” Bu, değişim hastalığından sonradır. Bu defa Atatürk ısrar etmeye, hatta asabileşmeye başlamış. İsmet Paşa'nın deyişle “Esaslı bir değişiklik olmuş” Atatürk'te. “Doktorlara sordum “hastalığın bir dönemidir” dediler.” diye anlatmıştır bu değişimi (Küçükkaya, 2008, s. 130-131). Bu değişim, cumhurbaşkanı ile başbakan arasındaki çeşitli ihtilafların doruğa ulaşarak, İsmet Paşa'nın önce bir süre izinli sayılması, sonra da Bayar'ın Başvekâlet Vekilliğine getirilmesiyle sonuçlanacak olan sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Burada ilk alınacak konu Hatay konusundaki ihtilaftır (Akın, 2009, s. 16-17).

Cumhurbaşkanı ve başbakan arasındaki çatışmada vurgulanması gerekli bir nokta da, iktisadi alandaki ayrışmayı ayrıntılandırmaktır. Özkaynakları sanayi dışı üretim alanlarına, yani tarım ve hayvancılığa dayanan, Lozan Antlaşması'nın geçici hükümlerinden 1916 Gümrük Rejimimin görece serbest şartları altında “1929 Bunalımı”na kadar ulaşan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, 1930'lar kavşağı dönüldüğünde siyasal düzeyde Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimini ve başarısızlığını yaşamıştır. Bu gelişmeye koşturarak şekillenen iktisadi ve siyasi yapıdaki huzursuzluk ve hoşnutsuzluk parti kurmaylarında ve seçkinlerinde yeni arayışlara sebep olmuştur. Geriye dönerek bakıldığında, devletin, piyasalara mutlak anlamda hâkim olamadığı 1923-29 döneminde, özel sermaye birikimi yönünde doğrudan veya dolaylı bazı tedbirler ürettiği görülmektedir. Şartların da zorlamasıyla 1930-32 kesitinde alınmaya başlanan himayeci önlemler, 1932 sonrasında artık, yeni bir tercihlere dönüşecektir (Akın, 2009, s. 12-15). Nitekim 1932 yılı açık olarak iki cephede teşekkül etmiş ve çarpışmaya başlamıştır: Himayeler sayesinde canlanan yeni sanayiciler ve yeni burjuva bir tarafta, devletin kuvvetlenmesi

nispetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta. Bunlardan birincisi İş Bankası etrafında toplanmış, ikincisi de hükümet ve mecliste hâkim olmaya başlamıştır. İş Bankası Gazi'nin himayesinde, ikinci temayül ise daha çok İsmet Paşa tarafında himaye görmüştür (Başar, 1981). Bu durum Türkiye'de iki "devletçilik" anlayışını da beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, Başvekil İsmet Paşa'nın, Sovyet Rusya seyahatinden dönüşünde ortaya attığı ve kendisinin "Mutedil Devletçilik" diye adlandırdığı "Bürokratik devletçilik", diğeri de o yıllarda İş Bankası'nın başında bulunan Celal Bayar'ın, özel sektöre yol açmak şeklinde ifade olunan devletçilik anlayışı idi ki, buna "Liberal Devletçilik" denmiştir (Ünal, 1994, s. 53-54).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Celal Bayar'ın "Devletçilik" yorumunu benimsemiş onun memleketin en yetkili iktisatçısı olduğuna inanmıştır (Aysan, 1997). İsmet Paşa'nın devletçilik yaklaşımını ise çok katı bulmuştur. Gazi bu inancını birçok vesilelerle açıklamıştır. Mesela, her ne vakit İş Bankasından söz açtı ise o bankanın bütün başarılarını Celal Bey'in dirayetli sevk ve idaresine atfedici beyanlarda bulunmuştur. Hatta bir gün gelmiş, İş Bankasının kuruluşunun onuncu yılı münasebetiyle İstanbul'da, Ertuğrul yatında yapılan bir törende, etrafındakilere, Celal Bayar'ı göstererek: "Bilirsiniz ki, Mahmut Celal Beyefendi Türkiye'nin en büyük iktisatçısıdır." demiş ve yanındakilerin kalkıp onu ayrı ayrı tebrik etmelerini istemiştir (Ünal, 1994, s. 54; Küçükkaya, 2008, s. 133).

1. İktisat Bakanı Mustafa Şeref Olayı

Cumhuriyetin dokuzuncu yılına kadar kurulan hükümetlerin çok ciddi ve önemli işleri olmuştur. Cumhuriyet kurulmuştur. Saltanat kaldırılmış, hilâfete son verilmiştir. İsyandar bastırılmış, İstiklâl Mahkemeleriyle rejim savunulmuştur. Tekke ve zaviyeler kapatılmış, laik bir idare düzeni kurulmuş, şapka devrimi, harf devrimi ve ötekiler yapılmış, denk bütçe kurulmuş, yurttan huzur ve asayiş sağlanmıştır. Şimdi, kalkınmaya gelmiştir sıra. Demiryolu politikasının yanı başında bir karayolu politikasının izlenmesi, ticaretin geliştirilmesine, sanayinin canlanmasına emek harcamak gereklidir (Bozdağ, 1993, s. 74-75). Bu yüzden 1932 yılı iktisat politikalarındaki temel farklılıkların yüzeye vurduğu bir yıl olacaktır. Bu dönemde iktisadi politikaların merkezinde dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan ile 1924'ten itibaren Gazi'nin desteğini her zaman yanında bulmuş İş Bankası müteşebbisleri grubu vardır (Akın, 2009, s. 12-15). Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekili seçilmesi ile ekonomide yeni bir devletçi politikaya geçilmek istenmiştir. Ancak İsmet Paşa bu konuda cumhurbaşkanı ile tam bir uyum içinde değildir. Mustafa Kemal bu gelişmeleri büyük bir dikkatle ve yakından takip etmekte, Bayar'ın İş Bankasında başardığı işi, hükümetin İktisat Vekâleti olarak yurt ölçüsünde başarmasını istemekte ve bunun için hükümete direktifler vermektedir. Bu sırada Bayar, İş Bankası olarak, İzmit'te bir kâğıt fabrikası kurmaya karar

vermiş ve hükümete bu fabrikanın yapılmasına müsaade edilmesi için müracaat etmiştir. Hükümet, aylarca sonra, İş Bankasına verdiği cevapta “kâğıt fabrikasının devletçe yapılacağını” bildirmiştir. İş Bankası, hükümetin bu kararı karşısında, çalışmalarını durdurmuştur. Fakat olayı cumhurbaşkanı haber almış ve Celal Bey’i çağırarak teşebbüsün mahiyetini öğrenmiştir (Bozdağ, 1986, s. 34-36; Ünal, 1994, s. 55).

Atatürk ile İsmet Paşa arasındaki ilk büyük sürtüşme bu gelişmeden sonra 1932 yılında Yalova’da yaşanmıştır (Derin, 1995, s. 120-121). Yaz sonunda Nuri Conker, Kılıç Ali, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve eşi Leman Hanım’la, Afet Hanım ve o sırada İktisat Vekili olan Mustafa Şeref Bey’in de bulunduğu sofrada konu kâğıt fabrikasına gelmiş ve Mustafa Kemal’in kızgın bir tonla Mustafa Şeref Bey’i suçlayan sözleri duyulmuştur (Bozdağ, 1999, s. 97-100; Altun, 2008, s. 146-148).

Daha önce yaşanan bazı olaylarda olduğu gibi başbakan özellikle cumhurbaşkanının, “bakanlarını yersizce, ulu orta eleştirmesine” son derece kızılıyordu. Üstelik iki lider kişilik olarak farklı özelliklere sahiptiler. İsmet Paşa sakin, soğukkanlı, düşünceli, temkinliydi. Kararlarını iyice incelemeyen, ayrıntılara girmeden almazdı. Fakat bir kere karar verdikten sonra inatla uygulamayı sürdürür, engel tanımazdı. Yumuşak, hoşgörülüydü, sabırlıydı. Ama onu az tanıyanlar kişiliğinin bir diğer tarafını bilmezlerdi: “Ben sabırlı ve tahammüllü bir adam olarak tanınmışımdır. Arkadaşlarım, siyasi rakiplerim münakaşa ederler. Benim sabırla ve tahammülle geçirdiğim her meseleden sonra, büyük bir gayret sarf ederek o işten kurtulmaya çalıştığıma, gayretim bu maksada dayandığına hükmetmezler. Arkadaşlarım da, herkes de, “o sabırlıdır, dayanır, dayanma gücü vardır, ne kadar istesek dayanır” diye, beni muhakeme ederler. Sonra bir gün yine zorladıkları zaman, hiç ummadıkları ölçüde sabrımın tükendiğini görürlerse şaşakalırlar. Bu sefer beni haksızlıkla itham etmeye kalkarlar. Bütün hayatta kaderim bu.” O gece İsmet Paşa sesini çıkarmamıştır (Bilgehan, 1994, s. 236-244).

Söz konusu olayın ertesi günü, İsmet Paşa cumhurbaşkanının sofrasına çağrılmış; ancak, başbakan buraya çok geç gelmiş ve Mustafa Kemal ile aralarında sert bir tartışma geçmiştir. O gecenin ilk tartışması “Dizbağı Nişanı” ile başlamıştır. Nitekim aynı günlerde İngiliz gazetelerinden birisi İngiliz Hükümeti tarafından cumhurbaşkanına “Dizbağı Nişanı” verileceğini yazmıştır. Bu haber üzerine Türkiye basını da birçok şatafatlı yazılar yazmıştır. Bu arada Mustafa Kemal’in Yalova’daki köşküne gelen İsmet Paşa bu konudan bahsederek, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde bu nişan meselesini tezip ettirmek ve yerli basına bir ders vermek istediğini söyleyerek cumhurbaşkanına bir metin vermiştir. Cumhurbaşkanının İsmet Paşa’nın yazdıklarına bir madde daha ilave etmek istemesi İktisat Vekili dışında yeni bir tartışmaya daha yol açmıştır. İsmet Paşa’nın vaziyeti ve ifadelerini

manidar bulan Atatürk bu duruma kızmıştır. Mustafa Kemal, yanında bulunanlara İsmet Paşa'nın duymayacağı hafif bir sesle, İsmet Paşa'nın buna itiraz etmesinin sebebini kısa süre önce Atatürk'ün yanına gelen İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'e yaptığı muamele sebebi ile olduğunu söylemiştir. Mustafa Şeref meselesini açmak isteyen cumhurbaşkanı bir vesile ile İsmet Paşa'ya çok şiddetli bir dil ile hükümet işlerinden bahsetmeye başlamıştır. İsmet Paşa'yı çok acı bir surette tenkit eden Mustafa Kemal, "Seni ben mahvederim İsmet!... İsmet!..." demiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa sofrayı terk etmiştir. Mustafa Kemal'in ciddi ve şiddetli tavrından endişelenen Salih Bozok ertesi gün İsmet Paşa ile görüşmüş ve her iki liderin aralarını bulucu bir tavır sergilemiştir. Böylece bu meseleden dolayı, iki lider arasında oluşan soğukluk fazla uzun sürmemiştir (Bozok, 2006, s. 121-125 ; Bilgehan, 1994, s. 239-240; Bozdağ, 1999, s. 100-112; Karaosmanoğlu, 1984, s. 137-142).

22 Şubat 1960 tarihinde "1960 Mali Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Layihası Ve Bütçe Encümeni Mazbatası" görüşmeleri sırasında Yusuf Hikmet Bayur Mustafa Şeref olayını ve sonrasını şu cümlelerle açıklayacaktır: "Az önce Yalova'da bir akşam yemeğine Atatürk İktisat Vekilini fena halde haşlamıştı. Vekil de istifa edecek hale gelmiş, tedavi için Avrupa'ya gitmişti. Bunun üzerine o değişti, yerine Celal Bayar geldi. Ekonomik hamleler yeniden başladı. Yeni şeker fabrikaları, dokuma fabrikaları hatta Karabük fabrikalarının kuruluş hazırlıkları ve mukaveleleri işte bu 1933-1938 yıllarının eseridir. Bunlara başbakan tarafından daima engel çıkarılıyordu. Başbakan İnönü neden o zaman değiştirilmedi? Çünkü Atatürk'çe yetiştirilmek istendi Celal Bayar. İyi bir İktisat Vekili. Fakat tam bir devlet adamı olarak yetiştirilmek istendi. Atatürk kendi usulüne göre; konuşması, yanına alması, ona prestij kazandırması bakımından böyle hareket etti. Dolayısıyla, bugün CHP'liler; o zaman biz şunu yaptık, bunu yaptık dedikleri vakit unutulmamalıdır ki, bu işler o zamanın başbakanı olan İnönü'ye rağmen yapılmış işlerdir. Bunlar onun yaptığı işler değildir." (TBMM ZC, Devre: XI, Cilt: 1, s. 191-206).

Yalova'da yaşanan tatsız olaylardan sonra, cumhurbaşkanı, Mustafa Şeref Bey'in yerine Celal Bey'in İktisat Vekili olmasını sağlamıştır (Bozdağ, 1986, s. 36-37; Uran, 1959, s. 268-269). Celal Bey, 9 Eylül 1932 günü sabahı oturduğu İktisat Vekâletinde memleketi kalkındırarak iktisat siyaseti hakkında direktifler vermeye başlayacaktır. Sakarya'da, Dumlupınar'da kazanılmış olan büyük harp zaferleri gibi, iktisadi zaferi de kazanmak için hummalı bir faaliyet yeniden başlamıştır. İktisat Vekâletinde işe başladığını Mustafa Kemal'e bildirdiği zaman cumhurbaşkanı kendisine, muvaffakiyetler temenni eden uzunca bir mektupla cevap verecektir. Bu mektubun son satırlarını teşkil eden cümle, bilhassa -iktisat zaferini kazanmak için- çok kıymetli bir direktif ve teşvik mahiyetindedir (Şakir, 1952, s. 123-127; Bozdağ, 1993, s. 123-125). Bayar'ın çektiği telgrafta, kime güvenerek işbaşına geldiği nasıl apaçık görünüyorsa, cumhurbaşkanının Celal Bey'e çektiği telgrafta

da, kendisinin ne maksatla bu göreve getirilmiş olduğu o kadar apaçık görülmektedir. Aslında bu tarihe kadar bakanların cumhurbaşkanına çektikleri teşekkür telgraflarına Mustafa Kemal daima kısa karşılıklar vermiş ve sadece görevlerinde başarı dilediğini belirtmekle yetinmiştir. Ancak cumhurbaşkanının yeni İktisat Vekiline çektiği bir istisna olmuştur. Bu uzun telgrafta Celal Bey'in ekonomide, bir karma model istikameti göstermesinin istenmesi ve bu yoldaki çalışmalarda bütün devlet gücü ile destekleneceğinin ifade edilmesi, İsmet Paşa'nın da gözünden kaçmış değildir. Nitekim telgrafın üzerinden bir süre geçtikten sonra, İsmet Paşa, Mustafa Kemal'le görüşürken bu telgraftan alınan bir dille söz açacak ve "Adetâ bir başvekile çekilmiş gibi" cümlesini kullanarak söz dokunduracaktır (Bozdağ, 1986, s. 37-39).

2. Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve VII. İsmet İnönü Hükümeti'nin Kurulması

İsmet Paşa İktisat Vekili'nin kendisi inisiyatifi dışında görevden alınmasına alınmıştır. Üstelik cumhurbaşkanı-başbakan çekişmesinin ilk önemli olaylarından birinde, Celal Bey ve ekibi başbakana karşı ilk raundu almıştır (Uyar, 1998, s. 321-328; Yetkin, 1983, s. 126-127). Gazi'nin zamanında: "Ben ona bir torba altın verdim, o bundan bir banka kurdu." dediği Celal Bayar'ın hükümette ağır basmasıyla, gerçek hükümet edenler İktisat Vekili Celal Bey ve onun gibi düşünen bankacılar olmaya başlamıştır (Aydemir, 2001, s. 455; Çotuksöken, 1999, s. 209). Bu durum 1933'ten sonra İsmet Paşa ve kadrosunun, devletçi girişimlerine karşı, Celal Bey ve kadrosunun mücadelelerine neden olacaktır. Öyle ki, Başbakan İsmet Paşa, devletçilik görüşünü resmi açıklamalarla değil, "Kadro" dergisine yazdığı bir yazı ile duyurmaya çalışacaktır. İsmet Paşa muhalefetteki bir başbakan gibidir (Bila, 1987, s. 97-98). Fakat devletçilik uygulamasını Celal Bayar'ın İktisat Vekili sıfatıyla yürütecek olmasını Şevket Süreyya, Korkut Boratav'ın tersine İsmet Paşa'nın bir başarısı olarak değerlendirir. Düşüncelerini doğrulamak için de İsmet Paşa'nın 1933'te Kadro dergisine "Devletçilik" üzerine yazdığı yazıyı gösterir (Altun, 2008, s. 152). Başbakan bu yazısından sonra devletçilik üzerindeki tartışmaların genel olarak dışında kalmaya dikkat etmiş görünmektedir. 1934 başlarından itibaren siyasi alandaki kişisel otoritesini yeniden pekiştirdiği ve hükümet politikasına hâkim olduğu anlaşılmaktadır (Yazman, 1974, s. 70; Boratav, 2006, s. 154; Tökin, 1946, s. 52-54; Ertan, 1994, s. 165).

1935 yılına gelindiğinde ise, yeni meclis seçimi yapılacaktı. İlk defa olarak kadınlar oy kullanmakta ve mebus olabilmektedir. Bununla beraber, seçim kampanyası, Mustafa Kemal'in de bizzat kabul etmez görüldüğü bir ilgisizlik içinde geçmektedir. Bu yüzden cumhurbaşkanı seçimlerden bir hafta önce, belli başlı vekilleri ve Parti Umumî Kâtibi Recep Peker'i İstanbul'a davet etmiştir. İsmet Paşa ise, 2 Şubat günü Dolmabahçe'de başlayan bu toplantılara rahatsızlığından dolayı katılamamıştır. Toplantıda yeni seçim

esaları, millete arz olunacak beyanname, müstakil mebusların yerleri ve adetleri hakkında mühim müzakereler cereyan etmiştir. Müstakil mebuslar arasında azınlıklara mensup yurttaşlardan dahi milletvekili seçilmesi için Cumhuriyet Halk Fırkası'nca yardım edilmesine karar verilmiştir. Bu karar, 2 Şubat 1935 tarihli tebliğ Anadolu Ajansına, Ankara Ajansına ve Matbuat Umum Müdürlüğüne gönderilmiştir. Atatürk mebuslara ait müzakerelere 3 Şubat'ta devam etmiştir. 7 Şubat 1935 tarihinde CHF Genel Kâtibi ve Kütahya Saylavı Recep Peker imzalı belge ile alınan kararlar yeniden kamuoyuna tebliğ edilmiştir (BCA 030.10/75.492.2).

Hasan Rıza Soyak müstakil mebusların tespiti sırasında Atatürk'ün Recep Peker'in olumsuz tavırlarından dolayı zaman zaman sinirlendiğini yazmaktadır. Nitekim Peker, Kocaeli Mebusu Sırrı Bellioğlu'nun muhalafet milletvekili gibi hareket ederek mecliste hükümet aleyhine tenkit yapmasından dolayı yeniden müstakil aday olarak gösterilmesine karşı çıkmıştır. Atatürk Peker'e, "Yoksa kendinizden emin değil misiniz, icraatınızda müdafaa edemeyeceğiniz noktalar mı var?" dedikten sonra Soyak'a şöyle dert yanmıştır: "Hali gördün mü çocuk? Tenkide hiç tahammülümüz yok. Maateessüf arkadaşları bir türlü buna alıştıramadım. Hele bakalım; elbette bunun da bir sonu olacaktır." Ancak cumhurbaşkanı o günlerde Sırrı Bey'in mebusluğunu kabul ettirememiştir. Bu durum, genel başkan, başkan vekili ve genel sekreterden oluşan "Parti Yüksek Divanı" kararları karşısında Atatürk'ün bazen kendi kararları için beklemek zorunda kaldığını göstermiştir. Öyle ki aynı Recep Peker, 1936 yılında "faşist" yönetimlerde uygulanan bazı metotları CHF'ye tatbik etmek isteyince Atatürk'ün onayı ile parti genel sekterliğinden alınacaktır (Soyak, 2006, s. 48-50).

Neticede, 1935 yılı başlarında yapılan seçimlerde Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy dışında, iki Yunan asıllı Türk, bir Ermeni asıllı Türk ve iki İsrail asıllı Türk olmak üzere 13 müstakil mebusun olduğu, toplamda 399 milletvekilin seçildiği yeni meclis açılmıştır. Bu meclisin ilk yaptığı iş cumhurbaşkanlığı seçimi olmuştur. Nitekim 1 Mart 1935 tarihinde yapılan seçiminde Atatürk 386 oyla dördüncü ve son kez cumhurbaşkanı seçilmiştir. Atatürk seçimden sonra yeni hükümeti kurmaya yine İsmet İnönü'yü görevlendirmiştir (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-2, D: 50, F:33-1). Ancak bu hükümet İnönü'nün Atatürk ile çalışacağı son hükümeti olacaktır.

Yeni dönem TBMM'nin açılmasından sonra ülke ve özellikle de Atatürk açısından çok şey değişecektir. 1934 sonlarında "Atatürk" soyadını alana kadarki Mustafa Kemal Paşa veya kısaca Gazi ile Atatürk soyadını aldıktan sonraki Mustafa Kemal Paşa arasında ciddi bir kırılma başlayacaktır. Bu son dönemde Atatürk'ün "yarı emekli" bir devlet adamı görüntüsü çizmeye başlamıştır. Dil ve tarih devrimleri başta olmak üzere kültür devrimleri, 1930'ların asıl mesai konusunu oluşturmuştur. Artık siyasi, hukuki ve sosyal

devrimler tamamlanmış, sıra kültüre gelmiştir. Bunun için dilimizdeki bütün kelimelerin öztürkçeleştirilmesine ve bütün dünya tarihinin Orta Asya Türk tarihine endekslenmesine girişilmiştir (Armağan, 2004, s. 17-21). Ancak bu tür sosyo-kültürel hamlelere rağmen ülke ekonomisinde arzu edilene hâlâ yeterince ulaşılamamıştır. Bu durum halkın dertleriyle yakından ilgilenen cumhurbaşkanını oldukça rahatsız etmektedir. Bunun bir örneği 1936 yılında yaşanmıştır. Halil Ağa ismindeki bir köylünün hayvanlarının vergi borcu nedeniyle devletçe alınması konuyu, cumhurbaşkanı ve başbakanın da bulunduğu bir toplantı gündemine getirmiştir. Bu toplantıda çiftçinin tarlasını hayvanları olmadığı için süremediğinden ve yapılan vergi işleminin haksızlığından söz eden cumhurbaşkanı sözlerine şöyle devam etmiştir: “Biz cumhuriyeti süs olsun diye yapmadık; halktan yana bir idare kurmak için yaptık. Hükümetin müfettişleri var, valileri var, kaymakamları var, bunlar, Halil Ağa'nın öküzünü vergi borcundan alıyorlar. Yaptıklarının ne demek olduğunu elbette bilmeleri gerekli...Ne demektir bu? Bizim halkla beraber ve halk için değil, halka rağmen bir sistem kurduğumuzu sanmaktır! Asıl üzüldüğüm, parmak bastığım yer burası! Biz cumhuriyeti anlatamamışız beyler, bundan bu çıkıyor...Cumhuriyetin ne olduğunu anlatmak zorundayız, hükümetin ve partinin görevi budur! Siz ikisinin de başındasınız Başvekil Paşa! İnsan kapasitesi mazeretini de kesinlikle kabul etmiyorum...Yaptığımız devrimlerin yaşaması, bilinçli bir cumhuriyet ve devrim kuşağının yetiştirilmesine bağlıdır. Halil Ağaların başına gelenler, hükümete ve Büyük Meclise ulaşmıyorsa tehlike var demektir!” (Bozdağ, 1999, s. 28-45).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başbakana olan bu tür sert çıkışları Kurtuluş Savaşı'nda ve sonrasında hiçbir suretle fikir ayrılığına düşmeyen birbirini karşılıklı seven ve sayan iki arkadaşın yollarının ayrılmaya başladığının bir başka göstergesiydi. Savaşları, devrimleri başarıya götürürken aralarından su sızmayan ağabey-kardeş içtenliğini duyarak acıları, tatlıları, heyecanları bir arada yaşayan bu iki insan, şimdi birbirinden dargın ayrılıyorlardı. Diğer taraftan İsmet Paşa, olayların gücünü aştığı zamanlarda; “Ben Atatürk değilim, Atatürk'ten beklediklerinizi benden bekleyemezsiniz.” diyebilecek kadar da gerçekçi olmuştur (Merdanoğlu, 1999, s. 76-78; Genelkurmay, 1992, s. 74 vd).

3. Hatay Sorunu

Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Hatay, Kurtuluş Savaşı yıllarındaki Türk-Fransız ilişkilerinin gelişimi ve Lozan görüşmeleri sürecinde Türkiye topraklarına katılmaya çalışılmış, ama bu başarısız olmuştur. Hatay'ın Türkiye topraklarına katılamamış olması nedeniyle, sorun güncelliğini korumaktaydı. 1930'larda Fransa kendi mandaterliği altında bulunan Suriye'ye hükümranlığını vermeye karar verince, dünyanın içinde bulunduğu koşulları değerlendiren Atatürk, o günlerde Fransızların Alman tehlikesi ile

meşgul olduklarından kolay boyun eğeceklerini tahmin ediyor, bir kuvvet gösterisi ile Hatay'ın alınabileceğini iddia ediyordu. Atatürk'e göre, Fransa kendi içinde bulunduğu sorunlar ve Almanya'nın Avrupa'da hızla güçlenerek Fransa'yı tehdit etmesi nedeniyle, Hatay sorunuyla ilgilenemeyecekti. Bu nedenle de, Hatay'ı Türkiye topraklarına katmak için her türlü mücadeleden çekinilmemesinden yanaydı. Başbakan İsmet İnönü ise, Atatürk'ten farklı olarak daha ılımlı bir politikayı savunuyordu. Ona göre, sorun uzun bir zaman diliminde de olsa görüşmeler yoluyla çözülmeliydi (Uyar, 1998, s. 329-330).

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, yıllardır bulunduğu mevkiinin anayasal bir zorunluluğu olmamasına rağmen, bir yandan Mareşal Fevzi Çakmak'ın yönetimindeki ordunun kadrosu ve talim-terbiyesini takip ediyor, bir yandan, başbakanın sorumluluğundaki Dışişleri Bakanlığının yürüttüğü politikayı safha safha izliyordu. Bunu yaparken Atatürk, hükümet ve devlet işleri yolunda gittiği sürece hiçbir müdahalede bulunmamıştı. Hatta düşüncesine ters düşen bazı önlemleri de hoş görmesini bilmişti. Ancak, yapılan yanlışlar, kamu bilincine işlemiş ve halkın diline düşmüşse, o zaman hükümet başkanından açıklamalar istemişti. Fakat iki konuyu, kesin olarak elinde tutmuştu: ordu ve dış politika. Bu iki konuda titizdi ve düşüncesinin yürümesini isterdi. Öyle ki Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olması, Balkan Antantı'na katılması, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalaması ve Sadabat Paktı'na katılması cumhurbaşkanın da desteği ile gerçekleşmiş dış politika olaylarıydı (Bozdağ, 1999, s. 101-103).

Atatürk'ün dış politikadaki hassas yaklaşımı söz konusuysen Hatay'ın, ülkenin birinci derecedeki bir sorunu haline gelmesine rağmen, hükümetin mücadelecilik bir politika izlememesi Atatürk'ün tepkisini çekmeye başlamıştır. Öyle ki, hükümetin politikalarına tepki olarak, Asım Us imzasıyla Fransa'yı çok sert bir dille eleştiren yazılar da yazmıştır. Kurun (Vakit) gazetesinde, 22-27 Ocak 1937 tarihleri arasında, 5 makale yazan cumhurbaşkanı, Hatay meselesindeki yanlış ve haksız hareketlerinden dolayı o zaman ki Fransız ricalini şiddetle tenkit ettiği gibi İsmet İnönü Hükümetine karşı da bu meseleden dolayı biraz serzenişte bulunmuştur. Zira Atatürk bu makalelerden dördüncüsünde (26 Ocak), hükümete yönelik şu ağır eleştirileri yapmaktadır: “Başvekil İsmet İnönü on beş gün evvel CHP Meclis Grubunda Hatay meselesi üzerinde konuşurken şöyle demişti: “On beş gün bekleyiniz.” Biz bu sözü, cumhuriyet hükümeti teşebbüsünün ümit verici bir hedefe erişmesi maksadı ile makul yollarda sükunet, sabır ve ciddiyet ile çalışmasına mani olabilecek umumi bir Türk heyecanını muvakkaten durdurmak için bir devlet emri olacak telakki ettik. Türk milleti emniyet ettiği büyüklerinin ve devletinin her emrini yüksek itimat ile karşılar, nitekim on beş gün bitmiş, on altıncı güne girmiş bulunuyoruz, yine bekliyoruz. Neyi? Türkiye Cumhuriyeti namına bütün Türk Milletine on beş gün intizar tavsiye eden büyük devlet adamımız İsmet İnönü'nün yeni sözlerini... İşte bu sebeptir ki, Türkiye Cumhuriyeti

Devletine ve onun hükümetine hitap ediyoruz: On altıncı gündeyiz. Vaziyet nedir? Bizi, Türk Milletini yeniden tenvir ediniz.” (Us, 1964, s. 150-153; Banoğlu, 1981, s. 283-284).

Atatürk, bir taftan basın kanalı ile hükümeti eleştirirken diğer taraftan da Fransa'ya karşı diplomatik ve askeri önlemlerin alınmasını düşünmüş, İnönü ile birlikte bulunduğu bir gün, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı çağırılmış ve Fransa'ya bir nota hazırlamasını istemiştir. Bu notada: “Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğu belirtilecek, Fransız Silahlı Kuvvetleri bu ülkeden çekileceklerse, bu toprakların savunmasını, Türk Silahlı Kuvvetlerine bırakmaları gerektiği” açıkça anlatılacaktı. İnönü, bu konuşma sırasında hiç bir müdahalede bulunmamıştır. Aras, hemen o gün bir nota hazırlamış ve bunu Paris elçisine ulaştırmış ve Fransa'nın Ankara Büyükelçisi devreden çıkarılmıştır. Paris elçisi Türk görüşünü Fransız Hükümetine ulaştırmış ve akşama doğru da bir karşılık almıştır: “Durum, gözden geçirilecek ve taraflarca müzakere edilecektir.” (Bozdağ, 1986, s. 48-51).

İnönü, varılan bu noktadan memnun olmamıştır. Devletin ve hükümetin başına yeni bir gaile açıldığını düşünmüştür. Ancak aynı İsmet İnönü 1937 yılının Ocak ayında Hatay ile ilgili Milletler Cemiyetinin almış olduğu bir karar sonrasında Atatürk'e göndermiş olduğu telgrafta şu cümleyi sarf etmiştir: “Hatay davasında hükümetin takip ettiği usul ve hareket yüksek şefimizin ilham ve telkini eseridir.” (BCA 030.10/222.501.5). Anlaşıyor ki, Başbakan İnönü'nün cumhurbaşkanı ile olan çatışmasında Hatay, birinci faktör değildir. Yeni bir savaşa giden dünya konjektüründe iki liderin olaylara yaklaşımını sergileyen bir dış politika konusudur. Bu olayda Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, yine iki arada, bir derede kalmıştır (Soyak, 2006, s. 44). Neticede Atatürk'ün ileri görüşlülüğüne güvenen hükümet Fransızlarla sıkı bir müzakereye başlamıştır. Görüşmeler sırasında da İsmet Paşa'nın hükümet başkanı olarak tavsiye ettiği yumuşak müzakere ile Atatürk'ün “netice alıcı” kesin müzakere, Dışişleri Bakanlığını zor durumda bırakabilmiştir. Yapılan görüşmelerin ilerlediği ve sonuca yaklaştığı günlerde bile, İsmet Paşa, tutumunu değiştirmemiştir. Onun fikirlerini benimsemiş bakanlardan Şükrü Saraçoğlu, “Bir Hatay için savaşı göze almak, Fransa'yı karşımıza çekmek, ne demek? Bizim nüfusumuz, her yıl Hatay ölçüsünde zaten büyüyor.” diye konuşmakta bir sakınca görmemiştir (Bozdağ, s. 1993, s. 144-146).

Bir süre sonra Atatürk, Eskişehir'de Başbakan İnönü, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Dışişleri Bakanı Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın da katıldığı bir toplantıdan sonra Konya'ya geçmiş, oradan da Hatay sınırına doğru gidecekken başbakan ve Genelkurmay Başkanı'nın ısrarı üzerine niyetinden son anda vazgeçmiştir (Arcayürek, 2007, s. 32-33; Soyak, 2006, s. 573-578).

Görüldüğü gibi Atatürk ile İnönü'yü zaman zaman karşı karşıya getiren, zaman zaman inatlaşmalara giden ayrılıkların doğmasına neden olan fikirlerin başında dış politikada devletin risk alıp almaması konusu gelmiştir. Burada Cumhurbaşkanı Atatürk'ün görüşü bazen başbakan ile çatışmış, mesele sonunda karşılıklı güvensizliğe kadar gitmiştir (Doğançay, 2008, s. 157-158). Nitekim Hatay meselesinde hükümeti, dünyadaki olayları yanlış okumakla suçlayan Atatürk, Fransa'nın kendi anavatanının tehlikede olduğu bir dönemde, mesele üzerinde ciddiyetle durulmasını istemiştir. Atatürk, Hatay meselesinin barışçı yollardan çözümlenememesi ve silahlı mücadelenin gerekmesi halinde Türkiye'nin savaşa girmesini istememiş, kişisel meselem dediği sorunu, görevinden ayrılarak Hatay'a gidip yerinde çözmeyi planlamıştır (Birlik, 2010, s. 288-289; Turgut, 2007, s. 333-334).

4. Nyon Konferansı

Fransa ve Hatay üzerinde başlayan yazışmalar sürüp giderken, cumhurbaşkanı ve başbakanın fikir ayrılığına düşeceği başka bir olay daha olmuştur. 1936 yılı yaz aylarında İspanya'da Cumhuriyetçi (solcu Halk Cephesi) hükümete karşı ayaklanan sağcı ve kralcı Franko, ülkede bir iç savaş başlatmıştı. Almanya ve İtalya, Franko'yu destekliyor ve yardım ediyorlardı. Fransa ve Sovyetler Birliği, iç savaşa karışmama kararı almalarına rağmen, gizlice Cumhuriyetçilere yardımda bulunuyorlardı. İspanya'daki iç savaş Akdeniz'e yansımış ve bazı ticaret gemileri kimliği belirsiz denizaltıları saldırısına uğramıştı. Bunun üzerine, bazı devletler sorunu görüşmek üzere, 6 Kasım 1936 tarihinde Londra'da toplanmıştır. Bu toplantının sonunda oluşturulan metni Türkiye'de imzalamıştır. Ancak, alınan önlemler ticaret gemilerinin batırılmasını önleyememiş hatta olaylar İspanya kıyılarından tüm Akdeniz'e kadar yayılmış ve Çanakkale Boğazı'nın ağzına kadar gelmiştir. Bunun üzerine, Türkiye, Arnavutluk, İngiltere, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nin temsilcileri, 14 Eylül 1937 tarihinde İsviçre'nin Nyon şehrinde toplanmıştır (Uyar, 1998, s. 330-332; Us, 1966, s. 195-196).

Konferans, İngilizlerin teklifi üzerine, bu korsan denizaltıların, Akdeniz devletleri ortak filosu ile takip edilmesini kararlaştırmıştır. Bu karara göre, gerektiğinde İngiliz, Fransız, İtalyan donanmaları, Türklerden de yardım isteğinde bulunabilecektir (Bozdağ, 1986, s. 48-49). Eskiden beri önemli dış meselelere ait raporların telgrafların bir kopyası Atatürk'e verilmek usulden olduğu için Nyon'da bulunan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü Aras, durumu Ankara'da ki İnönü'ye ve İstanbul'daki Atatürk'e bildirmiştir. Florya'da oturan Atatürk, İngilizlerle daha sıkı işbirliği fırsatını kaçırmak istemiyor, dünyanın büyük devletleri ile birlikte böyle bir karara imza koymanın Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşeceğini düşünüyordu. Haber ihtiyatlı bir dış politika izlemekten yana olan başbakan üstünde pek kötü bir etki yap-

mıştır. İnönü, böyle bir kararı, Türkiye'yi savaşa sokabileceği gerekçesiyle imzalanmamasından yana olmuştur. Hükümet, Dışişleri Bakanına kararı imzalamamasını bildirmiştir. 18 Eylül'de, geç vakitlere dek, Çankaya'da İsmet İnönü köşkü ile Florya köşkü arasında bir tartışma geçmiştir. Atatürk'ün yazdırdıklarını makine başında Hasan Rıza Soyak, İnönü'nün yazdırdıklarını Özel Kalem Müdürü Vedit veriyordu. Başbakan İnönü, konunun sofrada kim bilir kimlerle görüşülerek kendisine cevaplar verildiğini sanıyordu (İnönü, 1985, s. 542-543). Oysa Atatürk ile başbakanın yazışmaları kendi aralarında idi. O tarihlerde sevdiği kardeşi ölen ve evi yasa bürünen başbakanın sınırları pek yerinde değildi. Bunun üzerine, bazı iç politik nedenlerin de etkisiyle bir hükümet bunalımı ortaya çıkmıştır. 19 Eylül sabahı İsmet İnönü evinde seyahat bavullarını hazırlanmıştır. Başbakan İstanbul'a gidecektir. Fakat Atatürk'ün Ankara'ya döneceği haberi üzerine, İnönü yolculuğunu geri bırakmıştır. Atatürk, 19 Eylül'de Çankaya'daki köşkünde bir bakanlar toplantısı yapmaya karar vermiştir (Kemal, 1980, s. 18-22; Küçükkaya, 2008, s. 129-130; Bozdağ, 1993, s. 146-149). Söz konusu toplantı önce Nyon kararları ile başlamasına rağmen konu çiftlik meselesine gelecektir. Bu konu aynı zamanda Başbakan İsmet İnönü'nün istifa sürecini de başlatacaktır.

5. Orman Çiftliği Sorunu

Atatürk ile İnönü arasında iç politikaya yönelik birçok tartışma nedeni olan konu vardır. Bu nedenlere, daha önce anlatılan bakanların değiştirilmesi, hükümet işlerine karışılması, ekonomik politikalara müdahale edilmesi gibi nedenlerin yanı sıra, Orman Çiftliği'nin hazineye devri veya satın alınması tartışmaları, Orman Çiftliği'nin bakımsızlığı nedeniyle Ziraat Vekilinin sert bir şekilde eleştirilmesi ve Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının genişletilmesine İnönü'nün karşı çıkması gibi konuları da eklemek gerekir.

Atatürk, özel mülkiyetinde bulunan çiftliklerin kamulaştırılması ve hazineye aktarılması için 1937 yılında harekete geçmiş ve Karadeniz'e yapacağı seyahat öncesinde, Başbakan İnönü ile bir görüşme yapmıştır (BCA 030.10/2.12.5; BCA 030.10/2.12.8). Atatürk bu görüşmeden sonra çiftlikleri bütün kuruluş ve varlıklarıyla hazineye hibe etmeye kesin karar vermiş ve Hasan Rıza Soyak'a konu ile ilgili talimatlarını vermiştir. Soyak, bunun üzerine çiftliklerin bir listesini yapmış ve Atatürk'ün olurlarını alan bir mektupla ilgili tezkereyi başbakana göndermiştir. Başbakan, mektubu Kasım toplantısında meclise arz etmek istese de, 12 Haziran'da TBMM'de Atatürk'ün talimatları görüşülmüştür. Mecliste yapılan konuşmalardan sonra milletvekili Cemal Tunca ve arkadaşlarının verdiği önerge mecliste oybirliği ile kabul edilmiş ve çiftliklerin hazineye devri süreci başarılı olmuştur (Soyak, 2006, s. 647-661).

Soyak'ın verdiği bilgiler dışında İnönü'nün hatıralarında çiftliklerin devredilmesi konusunda yanlış bazı savlarda bulunmaktadır. Bu hatıralara göre, çiftlikler cumhurbaşkanı tarafından hazineye satılmak istenmiş ve bu

öneriye İnönü karşı çıkmıştır. İnönü, devlet bütçesinden önemli harcamalar yapılarak çiftliklerin mevcut haline getirildiğini, dolayısıyla Mustafa Kemal'in herhangi bir bedel talep etmeksizin bunları hazineye bağışlaması gerektiğini savunmuştur. Üstelik İnönü bu çiftliklerin satılmasının nedenini zarar etmeleri olarakta göstermiştir (İnönü, 1985, s. 287-288 vd.).

Atatürk'ün çiftlikleri Ziraat Vekâleti'ne satmak istediğine ilişkin önde gelen şahsiyetler tarafından yazılmış hatıra kitaplarında İnönü'nün yazdığı tarzda bir kayda rastlanmamakla birlikte bu iddiada, başbakanın 1937 yılının sonbaharında görevinden istifa etmesi ile sonuçlanacak gerilimli gelişmelerin oluşturduğu ruh hali etkili olmuştur. Nitekim Atatürk'ün para ve mala karşı bir temayülü olmadığı açıkca bilinen bir gerçektir. Soyak'ın hatıralarında yazdığı gibi cumhurbaşkanı makamını şahsi menfaat sağlama kurumu olarak görmeyen Atatürk, yurt gezilerindeki masrafları kendisi karşılarken, çiftlik gelirlerindeki kendi kontrolü ve tasarrufunda tutmamış, Çankaya'ya gönderilen çiftlik ürünlerinin masraflarını da ödemiştir. Diğer taraftan böyle bir zorunluluğu olmamakla birlikte 1924-1938 yılları arasında İnönü'ye ciddi para yardımlarında bulunmuştur. İnönü'nün hatıralarında yer alan Atatürk Orman Çiftliği'nin zarar ettiği savıda Prof. Dr. İzzet Öztoprak tarafından yapılan araştırmada aydınlatılmıştır. Zira çiftlik, 1926-1937 arasında bir yıl dışında daima bilançosunu kâr ile kapatmıştır (Öztoprak, 2006, s. 108-111).

Çiftlik meselesinin dışındaki tartışmalardan biri olan bira fabrikası da Mustafa Kemal'in 1925'te kurduğu çiftlikte açılmıştır. Ancak bu fabrika biralarının piyasaya sürülmesi, ispirotolu içki üretimini elinde bulunduran ve İnönü'nün kardeşinin de ortak olduğu "Bomonti Şirketi"nin yakınmalarına neden olmuştur. 1928'de hükümetle on yıllık bir sözleşme yapmış olan şirket, bu süreyi uzatmaya çalışırken Gazi Orman Çiftliği, Ankara dışında da bir bira fabrikası kurmaya yönelmiştir. Şirket sözleşmesinin uzatılıp uzatılmaması sorununu görüşmek için bir araya gelen İnönü, Tekel Bakanı Ali Rana Tarhan ve çiftlik işlerini yürüten Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak arasında da tartışma doğurmuştur. Başbakan mevcut fabrikanın maliyetinin yüksek, üretilen biranın kalitesinin düşük olduğunu iddia ederek söz konusu planın işlemesine izin vermemiştir (Babacan, 2005, s. 105-110; Uyar, 1998, s. 332-333; Bozdağ, 1993, s. 139-142; Altun, 2008, s. 153-154; Ertunç, 2007, s. 43).

Bira işindeki isteğinin yerine getirileceği inancında olan cumhurbaşkanı bir gün sekreterinden Bomanti'nin durumunun hangi aşamada olduğunu öğrenmek istemiştir. Hasan Rıza Soyak, konu hakkında başbakanın itirazlarından bahsedince, bu duruma sinirlenen başbakan ve bakanların Çankaya'da toplanmasını istemiştir. Akşamüzeri hükümet üyelerinin toplanmasından sonra cumhurbaşkanı doğrudan konuya girmeyerek önce Ziraat Vekilini hedef alarak Atatürk Orman Çiftliği'ndeki ağaçların neden

bakımsız olduğunu sormuştur. Bakanın cevap vereceği sırada başbakanın, “Sebebini adamlarınızdan sorunuz.” çıkışından sonra konuşması şu sitemli cümlelerle devam etmiştir: “Fikrim alınmaya gerek görülmeden bakanlarım istifaya zorlanıyor. Emrivakiler karşısında bulunduruluyorum. İleri sürdüğüm fikirlere güvenilmeyerek, başkalarından soruşturma isteniyor. En önemlisi memleket davaları, ilgili olmayanlarla görüşülerek, hep sofraya başında kararlaştırılıyor. Bu vaziyetten korkuyorum...” Başbakanın bu konuşmalarını beklemeyen cumhurbaşkanı ise “Anlaşıldı, bu gece doğru dürüst konuşamayacağız.” diyerek sofradan kalkmıştır. Sofradaki konuşmadan oldukça rahatsız olan Atatürk, gece Salih Bozok ve Kılıç Ali ile bir konuşma yapmış ve ertesi gün uygulanacak tarihi bir karar almıştır (Atay, 1980, s. 494-497; Us, 1966, s. 206-207; İnönü, 1985, s. 544-547; Ertunç, 2007, s. 43-45; Arcayürek, 2007, s. 39-40).

1937 Eylül ayında Dolmabahçe’deki Dil Kurultayına gitmek için yola çıkacak olan cumhurbaşkanı yanına başbakanını da almıştır. Trende İnönü ile birlikte yolculuk eden Atatürk, “Artık sizinle çalışmayacağım.” diyerek başbakan ile iplerin koptuğunu açıklamıştır (Soyak, 2006, s. 672). Cumhurbaşkanı, Dolmabahçe Sarayı’na geldikten sonra Celal Bayar’a “Başvekilsiniz Celal Bey, tebrik ederim, başarılar dilerim.” diyerek İnönü’ye yönelik kararını uygulamaya devam etmiştir (Bozdağ, 1993, s. 91-92).

O günlerde TBMM tatilde olduğu için, Bayar’ın başbakan vekili olarak görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Varılan bu görüş birliği doğrultusunda İnönü, 20 Eylül’de cumhurbaşkanlığına, tedavisini tamamlamak için “mutlak istirahate” gereksinimi olduğunu, bu nedenle kendisine 1,5 ay izin verilmesini içeren bir başvuruda bulunmuştur. Atatürk de aynı gün kendisine bir yanıt göndermiştir. Sağlık sorunları ile istifa eden başbakan için Asım Us o günlerde şunları kaleme almıştır: “İsmet İnönü iktidar mevkiine sarılarak ondan ayrılmak istemiyen bir insan değildir. Bunun için iş başından çekilmek istemesi de ilk defa vaki olan bir şey değildir. Şimdiye kadar Atatürk tutmuştur. Bu defa müsaade etmiş ise memleket menfaatlerinin yüksek bazı icapları olduğuna hükmetmek lâzım gelir. Bu icap Türkiye’nin bir tek kabine kurulabilir bir memleket olmadığı kanaatini dâhilde ve hariçte göstermek olabilir.” (Us, 1966, s. 213).

20 Eylül 1937 tarihinde Anadolu Ajansı aracılığı ile yayınlanan resmi bildiriye ise; “Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü’ne, talep ve ricası üzerine, Reiscumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekâlet vekâletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir” (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-3, D: 51, F: 121-9) denilmektedir. 26 Eylül tarihli gazetelerde yer alan haberde, “Başvekillikte Kat’i Değişiklik” yapıldığı belirtilmekte ve “Celal Bayar başvekil oldu, fakat meclis açılıncaya kadar vekil sıfatı ile vazife görecektir.” denilmektedir. Söz konusu haberde,

başbakanlıktaki değişikliğin “fikir ihtilafı” nedeninden kaynaklanmadığı, değişen şartlar nedeniyle başbakanlıkta değişiklik yapıldığı belirtilmekte ve “Bir büyük asker ve diplomata ihtiyaç gösteren makam, bu yeni devrede bir iktisatçıya lüzum göstermiştir. En kestirme yol, bu iktisatçıyı doğrudan doğruya işbaşına getirmek, para, ziraat, iktisat şeklinde olan memleket davalarıyla yeni bir tarzda ve yeni usullerle uğraşmasına imkân bırakmaktır” görüşüne yer verilmektedir. Başbakan değişikliği yurtdışında da bir hayli yankı yapmıştır. Londra’da yayınlanan Times gazetesinde “Türk Siyaseti” başlığı ile yayınlanan yazıda, başbakan değişikliğine ilişkin şu değerlendirmeler yapılmaktadır: “Generalin istifasına resmen sürmenaj sebep gösterildi. Fakat arada görüş farkları bulunduğu, istifanın bu sebepten verildiğine ve kabul edildiğine ihtimal verenler de oldu... İnönü’nün işbaşından ayrılmasının, harici meseleler hakkındaki ihtilaflar yüzünden ileri geldiğini zannedenler oldu. Türk-Rus münasebetlerindeki samimiyetin son zamanlarda azalması, Türkiye’nin Milletler Cemiyeti Konseyi’ne yeniden seçilememesi ve Nyon Anlaşması mucibince Türkiye’nin külfetli bir takım bahri taahhütlere girmesi sebep gösterildi. 1925 senesinden beri Hariciye Vekâletini muhafaza eden Doktor Aras’ın yine aynı vekâlette kalması, kabine değişikliği hakkındaki bu izahı şüpheli göstermektedir. Celal Bayar’ın başvekil diye seçilmesi daha ziyade şu fikri veriyor ki değişikliğin asıl sebebi, Atatürk’ün, hala eski usullerle işliyen Türk idare makinesini tadil etmek ve yenilemek istemesidir...” (Uyar, 1998, s. 333-335; Bozdağ, 1993, s. 170-177; Altun, 2008, s. 155; Us, 1966, s. 204-208).

Atatürk, yaşanan kabine değişikliği ve İstanbul’da yapılan kongreden sonra ekim başında Ankara’ya dönmüştür. Bayar ve İnönü kendisini istasyonda birlikte karşılamıştır. Bir hafta sonra cumhurbaşkanı, Ege’de II. Ordu manevralarını İnönü ile yan yana izlemiştir. İlişkileri, özellikle dışarıdan bakıldığında eskisi gibi görülmekteydi. Fakat bu durum daha fazla “kısa ve geçici bir ortak misafirliğin gereği idi. Üstelik cumhurbaşkanı, Bayar’ın başbakanlığa getirilmesinin nasıl karşılanacağını merak etmekteydi. Aşamalı olarak gerçekleşen değişiklik, Atatürk’ün başkente dönmesinden on gün sonra, 25 Ekim 1937’de İsmet İnönü’nün başbakanlıktan istifa etmesiyle tamamlanacaktır (Bilgehan, 1994, s. 247-253). Atatürk beklenen bu istifayı kabul ettikten sonra durumu CHP Genel Sekreterliğine bildirmiştir (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-3, D: 51, F:126-2; A: IV-3, D: 51, F: 104). Bu arada Bayar, kendisine cumhurbaşkanınca gönderilen yazı ile başbakanlık ve CHP Genel Başkanlığı görevini de üzerine almıştır (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-3, D: 51, F:126-1). Aynı gün yeni başbakanın gönderdiği kabine listesi ve vekâletler siyasi müsteşarlıkları da cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: IV-3, D: 51, F:126-4).

Kaynaklar

1. Arşiv Belgeleri

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

TC Cumhurbaşkanlığı Arşivi

2) Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri

3) Makaleler ve Araştırma Eserleri

Akın, R. (2009). *Gazi'den günümüze Cumhurbaşkanlığı (1923-2007)*. İstanbul: Türkiye-İş Bankası Kültür Yayınları.

Altun, Ş. (2008). *Atatürk, İnönü, Bayar'ın iktisat kavgası*. İstanbul: Hayal Et Kitap.

Arcayürek, C. (2007). *Çankaya gelenler gidenler*. İstanbul: Detay Yayıncılık.

Armağan, M. (2004). *Küller altında yakın tarih Vahdettin'den Mustafa Kemal'e unutulmuş gerçekler*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Atay, F. R. (1980). *Çankaya*. İstanbul: Bates Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (2001). *İkinci Adam*. Cilt: I, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Aysan, M. (1997). *Celal Bayar ile sohbet, Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi*. Manisa.

Babacan, S. (2005). *İnönü'den anılar-özlemler*. Basıma Hazırlayan: Mehmet Turgut, İstanbul: Bilgi-Başarı Yayınları.

Banoğlu, N. A. (1981). *Yayınlanmamış belgelerle Atatürk*. İstanbul: Vakit Matbaası.

Bila, H. (1987). *Sosyal demokrat süreç içinde CHP ve sonrası*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Bilgehan, G. (1994). *Mevhibe*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Birlik, G. K. (2010). Celal Bayar'ın Başbakanlığı İsmet İnönü'den Devralması ve Bunun Siyasi Müsteşarlık Üzerine Etkisi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 12(46), Ankara.

Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Bozdağ, İ. (1986). *Zaferlerle ve şereflerle dolu bir hayat Celal Bayar*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

Bozdağ, İ. (1993). *Toprakta bile bitmeyen kavga*. İstanbul: Emre Yayınları.

Bozdağ, İ. (1999). *Atatürk'ün fikir sofrası*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Bozok, S. (2006). *Yaveri Atatürk'ü anlatıyor*. Yayına Hazırlayan: Can Dünder, İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Çotuksöken, Y. (1999). *Atatürk ANtolojisi*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.

- Derin, H. (1995). *Çankaya özel kalemini anımsarken (1933-1951)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ertan, T. F. (1994). *Kadrocular ve kadro hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ertunç, A. C. (2007). *Çankaya nöbeti*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Genelkurmay belgelerinde Kürt isyanları I.* (1992). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Heper, M. (1999). *İsmet İnönü, yeni bir yorum denemesi*. Çeviren: Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1984). *Politikada 45 yıl*. Baskıya Hazırlayan: Atilla Özkırımlı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kemal, M. (1980). *Celal Bayar efsanesi ve raftaki demokrasi*. İstanbul: ABeCe Yayınları.
- Küçükaya, İ. (2008). *Cumhuriyetimize dair*. Ankara: Aşına Kitaplar, Ankara.
- Merdanoğlu, H. (1999). *Tarihi gerçekler ışığında Atatürkçü düşüncenin evrenselliği*. Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.
- Öztoprak, İ. (2006). *Atatürk Orman Çiftliği tarihi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Soyak, H. R. (2006). *Atatürk'ten hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Şakir, Z. (1952). *Celal Bayar, hayatı ve eserleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Tökin, İ. H. (1946). *İsmet İnönü, şahsiyeti ve ülkesi*. Ankara: Ülkü Basımevi.
- Turgut, H. (2007). *Atatürk'ün sırdaşı Kılıç Ali'nin anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uran, H. (1959). *Hatıralarım*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Us, A. (1966). *Asım Us'un hatıra notları*. İstanbul: Vakit Matbaası.
- Uyar, H. (1998). *Tek Parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. Boyut Matbaacılık.
- Ünal, O. (1994). *Türkiye'de demokrasinin doğuşu*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Yetkin, Ç. (1983). *Türkiye'de tek parti yönetimi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Bölüm 7

KÜLTÜREL VE DİPLOMATİK BİR MİRAS: KÂĞITHANE HÂRA-YI HÜMAYUNU^{1*}

İsa KALAYCI^{2**}

1 * Bu çalışma; 12-13 Ekim 2023 tarihlerinde Artvinde gerçekleştirilen “*Mehmet Genç Anısına Osmanlı Tarihi Sempozyumu*”nda sunulan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

2 ** Doç. Dr.; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, dodurga46@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2043-5127

Giriş

Tarih öncesi devirlerden beri yabancı olarak yaşayan atların ehilleştirilmesi devrim niteliğinde bir gelişme sayılmıştır. İnsanlık tarihinin başlamasıyla eşdeğer olan savaşların kaderine etki eden en önemli faktörlerden biri de “at” olmuştur. Atların kullanımı, savaşların ve hatta ekonomideki nakliye yönü de hesaba katıldığında tarihin akışını değiştirmiştir. Atların savaşlarda oynadığı role dair “*İnsanlar ve atlar, savaş meydanlarında birlikte kan akıtmışlardır.*” ifadesinin kullanılmış olması son derece manidardır. Atların özellikle savaş aracı olarak kullanılmaları sebebiyle gizil bir şekilde “At Çağı” deyimini ortaya çıkarmış ve bu tabir II. Dünya Savaşı’na kadar kullanılmıştır (Kolutek, 2022: 201).

Tarih boyunca Türkün kanadı olarak anılagelen at, Osmanlı Devleti’nde de güç ve ihtişamın bir simgesi şeklinde değer görmüştür. Ancak XIX. yüzyılda mirî arazi ve timarlı sipahiliğin işlevini yitirmesiyle kısmen önemini kaybetmiştir. Bununla birlikte dünyadaki teknolojik gelişmeler ata olan ihtiyacı ortadan kaldırmamıştır. Çünkü at sadece binek veya çiftçilik için kullanılan bir unsur değil, aynı zamanda kültürel ve diplomatik bir misyona sahip olmuştur. Üstelik savaşlarda oynadığı önemli rol, II. Dünya Savaşı’na kadar devam etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı devlet adamları hem ordunun süvari ihtiyacını karşılamak hem de at ıslah ve teksirini sağlamak amacıyla hara-yı hümayunlar kurmuşlardır. XIX. yüzyılın sonlarında kurulan Kağıthane Hara-yı Hümayunu da bunlardan biridir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda ağır bir mağlubiyet yaşayan Sultan II. Abdülhamit, sarsılan devleti toparlayabilmek için yoğun bir mesai harcamıştır. Sultanın kafa yordduğu işler arasında “çiftlikât meselesi” de vardı. Savaş esnasında cephelelerdeki asker ve hayvan yetersizliği alenen görülmüştü. İşte bu eksikliği gidermek adına “Hara-yı Hümayunlar Nezaretı” adlı müstakil bir yönetim oluşturulmuş ve haraların işletmesinden sorumlu tutulmuştur.

Başkanlık Osmanlı Arşivi’ne dayanarak ele alınan bu çalışmayla, Osmanlı Devleti’nin yıkılma sürecinde Hara-yı Hümayun çiftliklerinde yetiştirilen atların kültürel ve diplomatik bir değer olarak oynadığı role dikkat çekmek amaçlanmıştır. “Çiftlikat-ı hümayun” veya “hara-yı hümayun” olarak Osmanlı tarihi literatürüne girmiş olan at yetiştiriciliği ile ilgili bilimsel çalışmaların sayısı çok azdır. Mevcut çalışmalar ise Kağıthane Hara-yı Hümayunu’nu ele almadığı gibi, diplomatik rolüne hiç değinmemiştir. Bu durum bir taraftan Kağıthane Harası ile ilgili bilimsel çalışmaya olan ihtiyacı doğurduğu gibi diğer taraftan konunun önemini artırmıştır.

1. Hara-yı Hümayunların Teşekkülü ve Rolü

Çiftlikât-ı Hümayun adıyla anılan teşekküller, Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarına kadar giden köklü bir tarihe sahiptirler. Bu oluşumlara

padişah veya saray çiftlikleri olarak da bakılabilir. Zira bu çiftliklerin kurulmasının ana felsefesi sarayın at ihtiyacını gidermektir. Fakat zamanla devlet eliyle kurulan büyük çiftliklerin hepsine bu isim verilmiştir. Haliyle at yetiştiriciliğinin yanında büyük baş hayvanlar da beslenmeye başlamıştır (Alpaslan ve Özdamar, 2019: 7).

Osmanlı Devleti'nde halkın başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Özellikle Diyarbakır, Erzurum ve Urfa çevrelerinde hayvancılık yapılmıştır. Daha sonraları Balkanların fethine bağlı olarak artan nüfus ve alınan topraklardan dolayı hayvancılığın geliştirilmesi zarureti hasıl olmuş ve bu ihtiyacı karşılamak adına çiftlikler kurulmaya başlanmıştır. Balıkesir, Aydın, İzmit ve Bursa gibi illerde çiftlikler kurulmuştur. Buralarda daha çok koyun, sığır, at, keçi gibi hayvanlar yetiştirilmiştir. Haliyle hayvancılığa bağlı olarak dericilik de gelişmiştir (Bulan, 2019: 9).

Osmanlı Beyliği'nin devletleşme sürecine girmesiyle, orduya olan ihtiyaç bazı uygulamalara kapı aralamıştır. Askeri ihtiyaç iki temel üzerine inşa edilmişti: devşirmelerden oluşan kapıkulular (Uzunçarşılı, 1988) ve Türklerden oluşan tımarlı sipahiler (Afyoncu, 2009: 256; Gökbilgin, 1980). Sayıca az olmalarına rağmen doğrudan doğruya saraya bağlı buldukları için etkin pozisyonda bulunan kapıkullarının süvarileri ya da "altı bölük halkı" denilen kanadı, atlı idi. Daha kalabalık ve asıl vurucu gücü oluşturan diğer kitle Türk süvarilerden oluşan "tımarlı sipahiler"di. Ordudaki hizmetlerine karşılık kendilerine maaş mukabilinde "kılıç hakkı" olarak devlete ait (mîri) toprakların vergi gelirlerinin bir kısmı hayat boyu terk edilen bu kesimin tamamı atlı savaşçıydı. Atlarını savaş haricinde ikamete memur oldukları tımar topraklarında bizzat yetiştirmekle yükümlü tutulan bu kitle, atçılığın devamı ve gelişimi bakımından hayati rol oynamıştır (Köksal, 2009: 335). "Kılıç yeri" olarak da anılan hassa çiftlikleri ortakçılık ve mukataa usulüyle tımarlı sipahiler tarafından işletilirken, yaya ve müselleme çiftlikleri genellikle kendileri tarafından ekilip biçilirdi. Bu çiftliklerin orijinal ölçü ve karakterleri değiştirilmez, genellikle "Mehmed yeri", "Ali yeri" gibi o yeri elinde bulduran şahsın adıyla anılırdı (İnalçık, 1993: 314).

İç Anadolu Bölgesi, Selçuklulardan beri hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı elverişli bir yerdir. Konya, Eskişehir, Ankara ve Aksaray arasında kalan bölge göçebe Türk oymaklarının hayvancılığı için uygun bulunmuştur. Bu bölgede davarcılığın yanı sıra at yetiştiriciliği de yapılmıştır. Yüzyıllarca Anadolu'daki en muteber atlar Eskişehir, Kütahya ve Karaman bölgesinde yetiştirilmiştir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar bu bölgede üretilen atların Arap atlarından daha değerli olduklarını ifade etmişlerdir (Doğru, 1990: 144-145).

Anadolu Selçuklularından itibaren ordu haricinde atın en çok ihtiyaç duyulduğu alanlar ticaret ve haberleşme olmuştur. Bu dönemde tımarlı

sipahilerin ihtiyaç duyduğu atlar, özel amaçla kurulan merkezlerden alınan yavruların, sipahiler tarafından büyütülmesi ile sağlanmıştır. Atların doğumundan itibaren itinayla kayıtları tutulmuş, beslenme ve bakımlarına ihtimam gösterilmiştir. Örneğin Eskişehir İnönü mevkiinde bulunan “Cemaat-ı Taycıyan” binek hayvanı olarak kullanılacak tayların bakımı ve yetiştirilmesinde önemli bir merkez konumuna yükselmiştir. II. Beyazıt zamanında yeniden düzenlenen taycıyan ocakları yine bu bölgede aktifleştirilmeye çalışılmıştır (Ertuğrul, 2015: 502).

Sultanların törenleri için gerekli olan atların üretimi ise Büyük Selçuklulardan itibaren sarayda bulunan has ahır teşkilatı tarafından yürütülmüştür. Osmanlı Devleti’nde has ahır “Emir-i Ahur” veya “Mir Ahur (mirahur) ünvanlı kişilerce idare edilmiştir (Sabbağ, 2020: 141). Has ahırlarında saray hayvanları ve onların koşum takımları korunuyordu. Has Ahır işletmesinin memurları Topkapı Sarayı’nda kendilerine ayrılan binada yaşıyorlardı. Buna ilaveten İstanbul’un çeşitli semtlerinde ve taşrada da saray için özel üretim yapan ahırlar mevcuttu. III. Selim’in İstanbul yakınlarında kurdurduğu Göksu, Kandilli, Hekimpaşa ve Çavuşbaşı çiftlikleri de bu uygulamanın XIX. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir (Ertuğrul, 2015: 502).

Türklerin hem savaşlardaki maharetinin hem de özgür ruhlu göçebeliğinin en büyük kaynağı olan at, Osmanlı Devleti’nde de uzun süre prestijini korumuştur. Atın Osmanlı’daki ehemmiyeti “mirî” toprak mülkiyeti ve “tım arlı sipahilik ile doğrudan ilgilidir. Yüzyıllarca Osmanlı Devleti’ni zaferlere taşıyan bu iki sistemin temel aktörü olan at, XIX. yüzyıl başlarında bu iki kurumun eş zamanlı olarak tasfiyesiyle birlikte büyük sarsıntıya uğramıştır (Köksal, 2009: 333).

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde harbiyede yapılan köklü değişiklikler, hayvancılık alanına da tesir etmiştir. Hayvancılığı canlı tutmak için “Hayvanat Ocakları” teşkilatı ile hayvancılık konusunda çalışmalar yapılmıştır. Edirne, Dimetoka, Filibe, Eskişehir ve dolaylarında 19 tane “Hayvanat (Yund) Ocakları” kurulmuştur. Bu eski hayvanat ocakları bilhassa tanzimatla birlikte modern usullere göre tanzim edilmiştir. Bu dönemde Avrupa’dan örnek alınarak at, sığır, koyun vb. hayvanların yetiştirdikleri ve adına “hara” denilen büyük çiftlikler vücuda getirilmiştir (Ertuğrul, 2015: 502-503).

Enderun Hazinesi’nin Ceyb-i Hümâyûn’una bağlı olan çiftlikler, padişah harcamalarını karşılamak üzere tahsis edildiği için “padişah çiftlikleri” olarak adlandırılmıştır. XIX. yüzyıla kadar genelde yapısı pek değiştirilmeden işlevini koruyan bu oluşumlar, söz konusu dönemden itibaren bazı değişikliklere uğramıştır. II. Mahmut’un teşvikleriyle 1815 yılında hayvan yetiştiriciliğini arttırmak adına “Çiftlikât-ı Hümâyûn İdaresi” kurulmuştur. Böylece Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresine bağlı çiftliklerde hem at yetiştiriciliği yapılmış hem de at

ırkının ıslahına yönelik çalışmalara önem verilmiştir. Kurulan her bir çiftliğe bir müdür tayin edilmiştir. Çiftliklerin kuruluş önceliği hayvan yetiştiriciliği olduğundan, görevlendirilen müdürlerin binici ve baytar olması tercih edilmiştir. Kuruluşundan sonraki dönemlerde amaçlarından uzaklaşan bu yapılar, zamanla tarımla uğraşan birer malikâneye dönüşmüşlerdir (Alpaslan ve Özdamar, 2019: 7).

XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hayvancılıkla çok ilgilenilmediği için, hayvancılık gerilemeye başlamış ve otlakların bir kısmı özel mülkiyet haline gelmiştir. Bunun sonucunda yüzyıllarca varlığını sürdüren Osmanlı askeri düzeni eski işlerliğini kaybetmeye başlamıştır (Tabakoğlu, 2012: 323-324). XIX. yüzyılın ilk yarısında II. Mahmut'un reformları çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin ordu teşkilatında düzenlemeler yapılmıştır (Bulan, 2019: 9-10). Ordudaki değişikliklere bağlı olarak hayvancılık ve dolayısıyla da çiftlikler de evrilmiştir.

1826 yılında II. Mahmut, savaş kabiliyetini ve disiplinini kaybeden Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır. Vaka-yı Hayriye olarak bilinen bu hadise tımar sisteminde de köklü bir değişikliğe yol açmıştır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla kurulan yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere artık işlevini yitirmiş olan hayvan ocakları sistemi yerine haraların tesisine başlanmıştır. Bu manada ilk olarak Çifteler Harası kurulmuştur (Köksal, 2009: 333). Bu oluşumlar zamanla imparatorluğun ihtiyaç duyulan değişik bölgelerinde de tesis edilmiştir. Ordunun hem at ihtiyacını karşılamak hem de bölgenin hayvancılığını canlandırmak adına Malatya'da Sultansuyu, Bağdat'ta Vezîriye, Adana'da Çukurova, Marmara Bölgesi'nde ise Karacabey çiftlikleri kurulmuştur (Alpaslan ve Özdamar, 2019: 7; Köksal, 2009: 340).

1850'de Hazine-i Hassa Nezâreti'nin kurulmasıyla padişah emlakı ve çiftlikâtı da bu nezaretin uhdesine verilmiştir. 1865 yılında Sultan Abdülaziz döneminde Çiftlik-i Hümayun'u kurma çalışmaları devam etmiş ve bu amaçla Malatya yakınlarında bulunan Sultansuyu'nun kanallar aracıyla taşınması ve üretimin artırılması için Elâzığ Valisi Hacı İzzet Paşa görevlendirilmiştir. II. Abdülhamit döneminde bu harada çalışmalar devam etmiş, hara hayvan yetiştirme için önemli bir yer olmuştur (Bulan, 2019: 12; Erdem, 2017: 147).

II. Abdülhamid döneminde Emlâk-ı Hümayûn teşkilatının bir parçası olarak kurulan Çiftlikât-ı Hümayûn Müdüriyeti'ne bağlanan padişah çiftlikleri, müdürün merkeze danışmaksızın aldığı kararlar dolayısıyla zarara uğramıştır. Bundan dolayı 1881 yılında doğrudan Hazine-i Hassa'ya bağlanmıştır. Bilahare Haray-ı Hümayunlar Nezareti kurulmuştur. Çiftlikât-ı Hümayunlar, bölgenin kalkınmasına yardımcı olmak ve bulunduğu bölgelerin hassasiyetlerine göre yöre halkını eşkiyalardan korumak için, 1888-1889 yıllarında süvariye elverişli hale getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim 1888-1889'da Sultan II. Abdülhamit'in

emriyle Sultansuyu Çiftlikat-ı Hümayun'unun adı değiştirilerek "Hara-yı Hümayun" adı verilmiştir. Bu isim değişikliği civar halkı tarafından büyük bir şevk yaratmıştır. Bu tarihten sonra hara-yı hümayunlarda kullanılacak alet-edevat ile yetiştirilecek hayvanların kısa zamanda teminine çalışılmıştır (Erdem, 2017: 148). 31 Mart Vakası'na kadar da bu çiftlikler askeri idareye bağlı Hazine-i Hassa bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüştür. 1909 tarihinden sonra bu çiftlikler Maliye Nezareti Hazinesi'ne devredilmiştir (Alpaslan ve Özdamar, 2019: 7-8). Çiftlikât-ı Hümayûnların yönetimi, Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra il defterdârlıklarına verilmiştir (Odabaşı, 2014: 112).

2. Kağıthane Hara-yı Hümayunu

93 Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlup edilmesi devlete çok ağıra mal olmuştur. Sadece uluslararası antlaşmalarla prestij kaybı değil aynı zamanda dış politikada müttefik değişikliği ve ihtiyatlı diplomasi dönemi başlamıştır. Ayrıca içerdeki gelir-gider kalemlerinde yenilikler ve zaruri tasarruflara da neden olmuştur. Diğer taraftan savaşın açtığı ekonomik yıkıntılar tarım ve hayvancılığı da olumsuz etkilemiştir. İşte bu sebeple başta padişah olmak üzere devlet yöneticileri bazı tedbirler almaya ve tarım-hayvancılığı canlandırmaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda devletin öteden beri reayaya kılavuzluk eden ve bölge ekonomisine canlılık kazandıran pratik usullerinden olan çiftlikât meselesi yeniden değerlendirilmiştir. Ancak bunlar arasında sadece hayvancılığı canlandırmak ve tarım yapmak amacıyla olmayan, aynı zamanda Avrupa devlet adamlarına hediye edilmek üzere cins at yetiştiren Kağıthane Hara-yı Hümayun'u dikkat çekmektedir.

Kağıthane deresinin her iki yakasında bulunan geniş çayır ve meralar, şehre ve saray çevresine uzun yıllar taze gıda imkânı sunmuştur. Bu nedenle zamanla buralarda askerî kışlalar konuşlandırılmıştı (Tan, 2015: 170). Bu tarihi altyapı üzerine 28 Aralık 1885 tarihinde II. Abdülhamit bir emirle hara yapılmasını istemiştir (BOA.Y.MTV.00019.00084.001.002, 27 Rabiulahir 1303). 3 Ocak 1886 tarihinde Hassa Müşiri Devletlü Rauf Paşa'nın başkanlığında, İstanbul Amire Müdürü Saadetlü Nuri Vehip Paşalar ve Rauf Paşa Hazretlerinin biraderi Hüsrev Beylerden mürekkep bir heyet, 800-1.000 hayvan kapasiteli bir binanın inşasını talep etmişlerdir. Yapılacak binanın masraflarının Hazine-i Hassa-i Şahane'den karşılanması 28 Ocak 1886 (R. 16 Kanunusani 1301) tarihli tezkireyle mükerrerleşmiştir (BOA.Y.MTV.00019.00084.001.001, 27 Rabiulevvel 1303).

Haranın yapılacağı yer tetkik edilmiştir. Kuşköşkü mevkiinde yapılan ön inceleme neticesinde burasının rutubetli olduğu anlaşıldığından, Çobançeşmesi'nde Tophane-i Amire'ye ait ve merbut olarak bir bina görülmüştür. Bu binanın bulunduğu mahalın havadar olmasına rağmen, binanın tamire ihtiyacı bulunduğu rapor edilmiştir. Üstelik yapılacak haranın planlanan hayvan sayısının ancak 1/5'ini yani yaklaşık 200 hayvanı alabileceği bildirilmiştir. Padişahın emrinde

belirtilen 1.000 hayvan ve bunların 300'ünün kısarak yetiştirebilecek kapasitede olması dikkate alınarak ve daha da önemlisi karakolların tezyid edilmesi irade ve ferman buyurulmuştu. Dolayısıyla haranın yapılacağı yer noktasında sadece hayvanların bakımı meselesi değil, karakolların tezyidi konusu da düşünülmüş ve ona göre karar verilmiştir (BOA.Y.MTV.00019.00084.001.002, 27 Rabiulahir 1303).

İşletmenin kurulduğu yerle ilgili olarak Seda Tan (2015: 171) şu tespitlerde bulunmuştur: Kağıthane Belediyesi tarafından yayınlanan bir eserde işletmenin kurulduğu mevkiyle alakalı saptamada bulunulabilir. Burada verilen harita, haranın Kağıthane Deresi'nin hemen güney yamacında, Çağlayan Köşkü ile Atış Poligonu arasında bulunduğunu göstermektedir. Buradan hareketle hara işletmesinin bu günkü Devlet Arşivleri yakınlarında olduğu söylenebilir. "İmparatorluk Harası" diye tabir edilen bu işletmenin tek katlı dikdörtgen ahırları, yuvarlak manejerleri, at yalakları, iki katlı ve L şeklinde inşa edilmiş İstabl-ı Has ile küçük ama düzenli bir yerleşke olduğu anlaşılmaktadır.

Kağıthane'deki Kuşköşkü mevkiinde 1887 yılında bir hara yapımına başlanmıştır. Masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanan binanın inşasından sonra 6 Haziran 1892 tarihli 41 maddeden oluşan Kağıthane Hara-yı Hümayunu Talimatnamesi hazırlanmıştır. Söz konusu talimatnamede atların sabah ve akşam bakım, tumar, temizlik, idman ve sağlık işlerine dair prensipler belirlenmiştir. Ayrıca atların bakımı yaz ve kış olmak üzere iki periyoda ayrılmıştır.

500'den fazla hayvanın bulunduğu Kağıthane Hara-yı Hümayunu'nda genelde halis Arap atları yetiştirilmiştir. Ayrıca İngiliz, Macar, Norman, Rus atlarının da bakımı yapılmıştır.

Atların bakımı ve beslenmesi için bir talimatname hazırlanmıştır, belirli bir program takip edilmiştir. Günlük beslenme programı çıkarılmış ve her saat başında yedirilmesi gereken yemler bir izlenceye tabi tutulmuştur. Yetiştirilen her ata bir karne (kimlik) verilmiştir. Bu karnelerde atların soy ağacı çıkarılmıştır.

İmrahur Hazret-i Padişahi İzzet imzalı 11 Haziran 1893 tarihli bir belgede; Kağıthane'deki Hara-yı Hümayun'un 1892 yılında ıslah edildiği esnada ikinci şubesi yani Avrupa hayvan cinslerini hasil eden şube ıslah edilmediği yazmaktadır. Bu şubenin ikmali için iktiza eden inşaatın icrası ve bir de Hara-yı Hümayun'un tesisinde inşa olunacak tavlaların zamanı geçtiği için mevcut hayvanları hususıyla bu seneki tavlada istiaf ise de ... usul-i cedide veçhile mürtefi ve hara-yı hümayun civarında kireçli bir zemin üzerine sade ve pek ehven olmak şartıyla şimdilik kırk hayvan istiafına kafi bir tavla inşasının müsteaciliyeti ... bulunduğu ve ol babda şeref-i müteallik buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi taraf-ı devletlerinden ... edildiği halde henüz bir gün ... görülmediğinden ve bu işin bir an evvel tesviyesi hakkında ne derecede

ehem ve elzem bulunduğu nazardan müşarunileyha tebliğ edilmiş ise de el'an bir teşebbüste bulunmadığı ve bunun Hara-yı Hümayun'ca pek büyük mazereti görüleceği bedidar olduğundan ...irade-i seniyye-i cenab-ı Hassa-i Hazine-i Şahane-i Nezaret-i Aliyyesi'ne tebliğ buyurulması babında emr-ü ferman hazreti menlehü'l-emrindir (BOA.Y.MTV.00076.00079.001, 30 Mayıs 1309). Bu talep 9 Nisan 1893 tarihli iradeyle onaylanmıştır (Tan, 2015: 173).

2.1. *Osmanlı'daki Hara-yı Hümayun Görevlileri*

1850'de Hazine-i Hassa Nezâreti kurulduktan sonra, Emlâk-i Hümayûnlar arasında yer alan çiftlikât-ı hümayûnların yönetilmesi amacıyla müdür atanmıştır. Osmanlı Devleti'nde müdürlük kavramı büyük bir ihtimalle Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır. Zira Tanzimat Dönemi'nde kaymakam ve müdür yetiştirmek amacıyla 1859 yılında Mülkiye Mektebi açılmıştır (Odabaşı, 2014: 113).

Çiftlikât-ı Hümayûn müdürleri, topraklarının işletilmesi ve idaresi, görevli memur, işçi ve çobanların koordinesi, merkez ile iletişim kurulması ve meydana gelen sorunların merkeze bildirilmesi gibi değişik görevleri vardı. Bu fonksiyonlarının yanı sıra müdürlerin Çiftlikât-ı Hümayûn için gerekli olan arazilerin nezarete bilgi vererek satın alınmasında etkili olduğu da görülmüştür. Müdürlerden başka müdür-ü sâni, muhasebeci, baytar, katip (ağnam katibi, anbar katibi), ziraat memuru, kahya, korucu, tahsildar, çoban ve ırgat gibi görevliler de bu çiftliklerde görev almışlardır. Ayrıca ihtiyaca binaen demirci, ekmekçi, sığırtmaç, hergelecı, idare odacısı, seyis, seyisbaşı, arabacı, araba ustası, çiftlik odacısı, kazıcı, öküzcü ve mevsimlik işçiler de istihdam edilmiştir (Odabaşı, 2014: 114-138).

2.2. *Kağıthane Hara-yı Hümayun Talimatnamesi*

Tablo 1. *Kağıthane Hara-Yı Hümayunu'nun Yaz ve Kış Mevsimlerinde Nehari ve Leyli Hidmat-ı Dahiliyesi*

Dakika	Saat		[Yaz Mevsimi Programı]
	9	Sabah	Tavlaların tathiri ve timar
	10	”	Giyah- su- yem
30	10	”	Talim-idman-manej
	3	„	Hasta hayvanatın baytar zabitanı tarafından muayene ve tedavisi
	4	”	Memurin ve hidemanın kuşluk taamı
	5	Vakt-i Zuhur	
	6	”	Hidemat-ı dahiliyye. Rapor. Depoların yoklaması.
	8	”	
	10	„	Su-müteakiben yem-giyah tevzi' ve hayvanatın altları döşenir.
	11	”	Zabitan ve neferatın akşam taamları

Kış Mevsimi Programı	
1	Tavlaların tathiri ve timar
2	Giyah-su-yem. Müteakiben tavlada başlık.
3	Talim. İdman. Manej. Hasta hayvanların viziteleri.
4	Memurin ve neferatin kuşluk taamları.
5	Hava müsait oldukça idman hareketleri. Rapor. Depoların yoklaması.
6	Manej ve tavla derununda talim.
7	Memur-hademe ve neferatin akşam taamları.
9	
10	

Kaynak: BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.002, 25 Mayıs 1308.

Kağıthane Hara-yı Hümayunu İçin Talimat

1- Kağıthane Hara-yı Hümayunu esasen Arab hayvanlarının cinsini ıslah ve muhafaza eylemek ve halis damızlıkları teksir ile vilayat-ı şahanede tesis olunacak hususi haralara muavenet etmek makasıdıyla küşâd olunmuştur.

2- Hara-yı hümayunun bir şubesi de halis Arap döl damızlıklarıyla ecnebi halis döl kısraklarını birleştirerek ecnebi hayvanlarının dahi cinsiyatını muhafaza ve bu suretle dahi memalik-i mahsuse-i şahanenin her cihetinde küşâde emr-ü ferman buyurulacak at sergilerini teşmil etmektir.

3- Kağıthane Hara-yı Hümayunu cins-i evvel, cinsi sâni itibariyle iki şubeye münkasım olub, bunlardan cins-i evvel Çağlayan tavlalarına cins-i sâni dahi imrahur tavlalarına rabt olunmuştur.

4- Hara-yı hümayun kısraklarıyla birleştirilen damızlık atlar şevketmeab efendimiz hazretlerinin Satabil-i Amimireleri mevcudunun bu işe en ziyade layık olan halis cins Arap atlarından intihab olunur.

5- İkinci şubeye yani cins-i sani kısraklarına Arap atları verildiği gibi bazen dahi ticariyye nev'inden olmak üzere ecnebi damızlıklarına yerli kısrakları verilir.

6- Hara-yı hümayunda “alyans en-dedans” yani doğrudan doğruya çiftleştirerek usulünden ziyade “seleksiyon natural” ve bazen dahi “seleksiyon artificial” usullerince birleştirip döl almak usullerine riayet olunacaktır.

7- Binneseb küçük Arap kısraklarına yüksek ecnebi damızlıkları verilmekle hiçbir netice-i hüsnâ hasıl olamayıp fennen dahi bu usulün ret olduğuna binaen o yollarla da döl almak usulünden sarf-ı nazar olunmuştur.

8- Pek halis ecnebi kısraklarına her ikisi de cins cins-i evvele mensup olmak şartıyla pek halis Arap damızlıkları verilecektir.

9- Hara-yı hümayun kısraklarına at vermek zamanı ikinci nisanının birinci gününden itibaren beda edip haziranın on beşinci gününe değin devam eder.

10- Kısraqlarla atları birleştirmek zamanı çayır mevsimine tesadüf ettiğinden kısraqların vaz'ı hamleri dahi bu mevsimlerde vuku bulacağı cihetle sevdelerinin yerleriyle beraber taylarının yeşil giyah akıl etmeleri büyümelerine de yardım eder ise de eskiden olduğu misillü alesevk hayvanlara çayır vermek usulünden sarf-ı nazarla yalnız taylı kısraqlara ve baytarın tayin edeceği ... mütebah olan bazı hayvanlara bir adet yeşil ot verilecektir.

11- Vaz'ı haml eden kısraqlara sabah ve akşam ve üç güne kadar ve kaşık ile imal olunmuş ılık çorba i'ta olunur.

12- Üzerleri çul ile örtülerek şedit bir vededten muhafaza olunurlar.

13- Kısraqların tayları on beş günlük oldukda çayırlara çıkarılıp bir müddet gezdirdildikten sonra yine bölmelerine rabt olunur (BOA.Y.PRK. SGE.00004.00069.001.003, 25 Mayıs 1308).

14- Taylar bir mahlık [aylık] olduklarında ana sütlerinden başka yarıdırılmış a'lâf ita olunur.

15- Taylar büyüdükçe peyder pey yemleri tezyid ettirilir. Altı aylık oldukları halde süttten kesilir. Ol vakit yem tayyünatlarına giyah dahi ilave olunur.

16- Altı aylık taylar iki yaşını ikmal edinceye kadar çayırkların kendilerine ait olan bölmelerinde halî bir serbestide bulundurulur.

17- Genç tayların günde birkaç saat hareket ettirilmesi için hayvan üzerinde her bölümde bir koşturucu bulundurulur. İşbu koşturucular hayvan üzerinde ve şaklayıcı kamçılarla her tarafa koşarlar.

18- Taylar büyüdükleri zaman ürkek olmamak için tavlalar derununda tül gibi bir şey ile şamataya alıştırılacağı gibi kendilerine her sınıfa tahsis olunan çayır bölümlerinin bir cihetine tahtiden bir köprü gibi bir geçit yapılp her iki başına da birkaç renkten müteşekkil bez parçaları vaz' olunur.

19- Tayların hem hal-i serbestide bulunup tazyik olunmaksızın arazi-yi zemine kesb-i ülfet etmeleri ve hem de bedenlerince layıkıyla büyümeleri için elzem olan riyazata ilaveten çayır bölmelerinin orta yerlerine bazı çit hendekleri vaz' olunur.

20- İki yaşını ikmal eden erkekler ile dişi taylar tefrik olunup her sınıf kendine tahsis olunan parmaklık ile bölünmüş çayırlara salıverilir.

21- Tavlalara rabt olunan iki yaşındaki tayların başlık ve kam ile kesb-i ülfet eylemeleri için bir saat sabah ve bir saat akşam üzeri başlarında başlık ve ağızlarında kızarmalar bırakılır.

22- İki yaşındaki taylar müruru-u maneji içinde tedricen talime başlarlar ve bu talim ile berber çayırlarda evvela adeta idman olunur. Üç yaşına vasil olunca müsabakalarına mübaşeret olunur.

23- Hara-yı hümayun hayvanlarının kaffesi yaş ve sınıflarına göre bölmelerde veya menajda veyahut müsabaka mahallerinde hususi programları teferruatı mucibince idman olunurlar.

24- Beş yaşını ikmal eden kısraklar aygırlara verilir.

25- Aygıra verilen kısraklar derhal “Stud[y] Book” usulünce tertip olunan defter-i mahsusuna ismiyle kaydolunur ve damızlık ismi dahi derc olunur.

26- Kısraklar doğurduktan altı hafta sonra yavrusuna dahi isim verilir. Fakat tayın isminin ilk harfi anasının isminin ilk harflerinin aynı olmak şarttır.

27- Müsabakalarda en ileri giden hayvanlar tefrik olunur. Lakin henüz dört yaşına vasil olmayan tayların idman ve müsabakalarında tavsımalarına helal gelmemek maksadıyla işbu idmanın pek ileri götürülmemesi nazar-ı dikkatten devredilmemek muktezidir.

28- Müsabaka idmanının hitamında hayvanların beyinlerinde vuku bulacak hususi ve müteaddid yarışlardan sonra bir sene zarfında en ileri giden at veyahut kısraklar birinci sınıfı teşkil ederek bunlardan at olanlara en iyi kısraklar, kısraklar da en iyi atlar verilir (BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.004, 25 Mayıs 1308).

29- Her sene gerek Dersaadet’te gerek vilayat-ı şahanede küşade geçenlerde emr-ü ferman cenab-ı hilafetpenahi iktiza-yı celilinden olan “Consours Hipique” yani müsabakalı at sergilerine her türlü hayvan göndererek işbu sergilerin tersir ve terakkisini ve erbab-ı müracaatın muktezayat-ı fenniyye tealluk iden maksatlarını hara-yı hümayuna husule getirebilecektir.

30- Hidemat-ı dahiliyyenin mühr-u layıkında cereyanına mütemadiyen dikkat ve nezaret eylemek ve yirmi dört saatte bir tebdil olunmak üzere nöbetçi zabıtları bulundurulur.

31- Bir vukuat zuhurunda hara-yı hümayun nazarı vasıtasıyla Istabl-ı Amire Müdüriyyeti’ne malumat verilir.

32- Bilocümle talimat ve programların tağyir ve tebdili irae-i seniyye-i cenab-ı padişahi istihsalıyla imrahur paşa tarafından icra olunur.

33- Hara-yı hümayun mevcudatının halis Arap kısrakları adedi 69. Damızlık adedi her sene otuza baliğ olup bunlara Istabl-ı Amire’de Arap atlarının en güzellerinden intihab olunur. Islah olunmuş at ve kısrakların adedi 18. Halisî erkek tayların adedi 46. Halisî dişi tayların adedi 57. Halisi İngiliz

kısraklarının adedi 2. Norman hayvanlarının adedi 17. Macar hayvanlarının adedi 26. Rusya hayvanlarının adedi 9. Hara-yı hümayunun umum mevcudu beş yüzü mütecevizdir.

34- Aygır ve kısraklar başka başka mahallerde ve birbirini hissedemeyecek kadar uzak tavlalarda bulundurulur.

35- Kasr olan kısrakları talime götürmek için buldukları mahale muvakkaten munisi bir aygır rabt olunarak kısraklar talep haline irca' ettirildikten sonra intihab olunan aygırlar ile birleştirilir.

36- Kısrakların buldukları hale nazaran tavlalar dahi tazyik olunur. Şöyle ki: Kısraklar ayrıca bölmeli mahallerde yani "bokse" derununda hal-i serbestiyette ve hususiyle ayakları büsbütün bir halde bulundurulur.

37- Kasr kısraklar tefrik olunup ayrıca mahalde bulundurulur.

38- Dişi ve erkek taylar seneleri nisbetinde bulunan taylar tavlasına rabt olunur.

39- Hastalar ve sarı hastalıklı hayvanat tahsis olunan hastahaneye rabt olunur.

40- Her hafta perşembe günleri bir haftalık vukuat ba rapor imrahur paşaya verilecektir.

41- Baladatta takip olunan mevaddeden bila-noksan icrasına hara-yı hümayun nazar-ı sai ve ikdam edecektir.

İmrahur Hazret-i Padişahi İzzet (BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.005, 25 Mayıs 1308).

2.3. *Avrupa Liderlerine Hediye Edilen Atlar*

Kâğıthane Hara-yı Hümayunu'nda yetiştirilen iyi cins atlardan Almanya İmparatoruna, Fransa Hükümetine, Belçika Kralının yeğenine (kardeşinin oğluna) hediyeler gönderilmiştir. Her birinin ihraç tarihleri kayda alınmıştır. İstabl-ı Amire İdaresi tarafından İmrahur Hazreti Şahaneleri Yaveri İzzet imzasıyla saraya gönderilen 13 Kasım 1895 tarihli belgeye göre; Haşmetli Almanya İmparatoru Friedrich Wilhelm'e dört ve prense bir at hediye edilmiştir. Belçika kralı hazretlerinin biraderinin mahdumuna bir, Fransa hükümetine döl için bir olmak üzere toplamda yedi cins atın şecereleri çıkarılarak padişahın bilgisi ve onayına sunulmuştur (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.002.001, 1 Teşrinisani 1311).

Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla; bu dönemde Almanya ile yakınlaşmaya özen gösterilmiş ve bu bapta Kağıthane'de yetiştirilen

Arap atları bir araç olarak kullanılmıştır. Almanya'nın İstanbul sefiri de bu işlerde arabuluculuk görevini yerine getirmiştir (BOA. BOA.Y.PRK. BŞK.00044.00004.001, 2 Teşrinisani 1311).

Haşmetli Alman İmparatoru Hazretlerine hediye edilen "Sürat" isimli ata dair bilgiler şöyledir: 1308 numaralı İbn Reşit takdimi doru renkli, 146 cm yüksekliğinde, erkek, 642 defter numaralı, babası 1462 numaralı Reyah, anası 1242 numaralı Metanet, 1887 doğumlu halis Arap atı taraf-ı eşref-i cihan padişahından tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.003).

Almanya İmparatoru Hazretlerine ihda buyurulan "Çelik" isimli atın künyesi ise şu şekildedir: 602 numaralı Hara-yı Hümayun Birinci Şubesi'nden Hara-yı Hümayun'un doğumlu halis Arap cinsinden, al renkli dört ayağı kemerli, 145 cm yüksekliğinde erkek, 506 defter numaralı, babası 309 numaralı Şahin, anası 406 numaralı Tayyibe, 1885 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı mülükânedden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.004). Yalnız bu atın çıkış pasaportunun Fransızca kısmına yanlışlıkla Çelik yerine "Tebelik" yazılmıştır.

Haşmetli Alman İmparatoru Hazretlerine tahsis edilen "Metin" isimli ata dair bilgiler ise şöyledir: 1306 numaralı İbn Reşit takdimi halis Arap cinsinden, koyu demir kır renkli, 144 cm yüksekliğinde erkek, 640 defter numaralı, babası 1460 numaralı Aşiret, anası 1240 numaralı Basra, 1890 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı mülükânedden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.005).

Haşmetli Almanya İmparatoru Hazretlerine gönderilen "Cerid" isimli ata dair bilgiler ise: 1307 numaralı İbn Reşit takdimi halis Arap cinsinden, koyu kır renkli, 141 cm yüksekliğinde erkek, 641 defter numaralı, babası 1461 numaralı Nahl, anası 1241 numaralı Kahır, 1892 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı padişahiden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.006; BOA.Y.PRK. BŞK.00044.00004.010).

Haşmetli Almanya İmparatoru Hazretlerine gönderilen "Harun" isimli binek ata dair bilgiler: 75 numaralı birinci Şubeden yerli Arap cinsinden, doru renkli, 152 cm yüksekliğinde erkek, 2 defter numaralı, babası 12 numaralı Şahin, anası 84 numaralı Leyla, 1894 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı padişahiden tahsis olunmuştur. 27 Ekim 1900 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.HH.00032.00027.001).

Belçika kralının yeğeni Prens-i Ekber Düşeslerine hediye edilen Asil isimli ata dair bilgiler de şu şekildedir: 912 numaralı Necid kıtasından halis

Arap cinsinden, açık demir kır renkli, 145 cm yüksekliğinde erkek, 642 defter numaralı, babası 1463 numaralı Tiffah, anası 1243 numaralı Asir, 1883 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı mülukaneden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK. BŞK.00044.00004.007).

Belçika Kralı'nın kardeşi Kont de Flonder Hazretlerinin oğlu Prens Alber Hazretlerine ihda edilen "Sülün"ün bilgileri de şöyledir: 914 numaralı Necid kıtasından halis Arap cinsinden, koyu kır renkli, 145 cm yüksekliğinde erkek, 1210 defter numaralı, babası 1464 numaralı Leben, anası 1244 numaralı Asalet, 1887 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı mülukaneden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK. BŞK.00044.00004.008).

Fransa Hükümet-i Fenniyesi'ne gönderilen "Ceylan"ın künyesi ise şöyledir: 915 numaralı Necid kıtasından halis Arap cinsinden, koyu doru renkli, 150 cm yüksekliğinde erkek, 1211 defter numaralı, babası 1425 numaralı Cemel, anası 1245 numaralı Suhulet, 1884 doğumlu at taraf-ı eşref-i cenab-ı mülukaneden tahsis olunmuştur. 10 Kasım 1895 tarihinde Hara-yı Hümayunu terk etmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.009). Bu atların Avrupa'ya hediye olarak gönderilmeleri ilk değildi. Ancak dönemin şartları düşünüldüğünde dış politikadaki bloklaşmaların iz düşümlerini görmek mümkündür. Zira bu hediyeler diplomatik bir istikşaf mahiyetindedir.

Sonuç

Tarih öncesi devirlerden beri at, insanların en yakın arkadaşlarından bir olagelmıştır. Bilhassa Türklerle özdeşleşen at, Osmanlı Devleti'nde de savaşlardaki galibiyetin en önemli faktörlerinden bir olmasının yanı sıra güç ve ihtişamın da bir sembolü olmuştur. Osmanlı Devleti'nin klasik çağında fonksiyonel olarak kullanılan atlar, gerileme dönemlerinde prestij malzemesi olarak kullanılmaktan pek de öteye gitmemiştir. XIX. yüzyılda miri arazi ve tımarlı sipahiliğin işlevini yitirmesiyle hayvancılık ve dolayısıyla at yetiştiriciliği de önemini kaybetmiştir.

1877-1878 yıllarındaki Ruslarla yapılan savaş, her anlamda Osmanlı Devleti'ne ağıra mal olmuştur. Savaşı kucakında bulan ve mağlubiyetten son derece müteessir olan Sultan II. Abdülhamit, sarsılan devleti toparlayabilmek için yoğun bir mesai harcamıştır. Bu nedenle çiftlikat-ı hümayun konusuna da el atmıştır. Zira savaşta asker ve hayvan eksikliği açıkça görülmüştü. Bundan dolayı "Hara-yı Hümayunlar Nezareti" adlı müstakil bir yönetim oluşturulmuş ve haraların işletmesinden sorumlu tutulmuştur.

Çiflikat-ı Hümayun olarak bilinen yapılar, Hara-yı Hümayun adıyla yeniden düzenlenmiştir. Hara-yı Hümayunlar sadece bölgede hayvancılık

faaliyetlerini canlandırmak için kurulmamıştır. Ayrıca bölgenin kalkınmasına yardımcı olmak ve bulunduğu bölgelerin hassasiyetlerine göre yöre halkını eşkiyalardan korumak için de takviye karakol birlikleri şeklinde düşünülmüştür. Bu nedenle 1888-1889 yıllarında süvariye elverişli hale getirilmiştir.

Henüz 1885 yılında Sultan II. Abdülhamit, İstanbul'da bir hara yapılmasını istemiştir. Yapılan tetkikler neticesinde Kağıthane'deki Kuşköşkü mevkiinde yapılacak bir haranın rutubetli olacağı belirtilmiştir. Ancak bu haranın sağlayacağı faydanın bölgesel etkileri hesaba katılarak bu mıntıkanın uygun olduğuna karar verilmiştir. Üstelik bin hayvan kapasiteli bir yapı için elverişli mevki olarak da burası düşünülmüştür. Bu doğrultuda Kağıthane'deki Kuşköşkü mevkiinde 1887 yılında bir hara yapımına başlanmıştır. Masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanan binanın inşasından sonra 6 Haziran 1892 tarihli 41 maddeden oluşan Kağıthane Hara-yı Hümayunu Talimatnamesi hazırlanmıştır.

500'den fazla hayvanın bulunduğu Kağıthane Hara-yı Hümayunu'nda genelde halis Arap atları yetiştirilmiştir. Buna ilaveten İngiliz, Macar, Norman, Rus atları da bulundurulmuştur. Yetiştirilen her ata bir defter tutulmuştur. Bu defterlerde atların soy ağacı çıkarılmıştır.

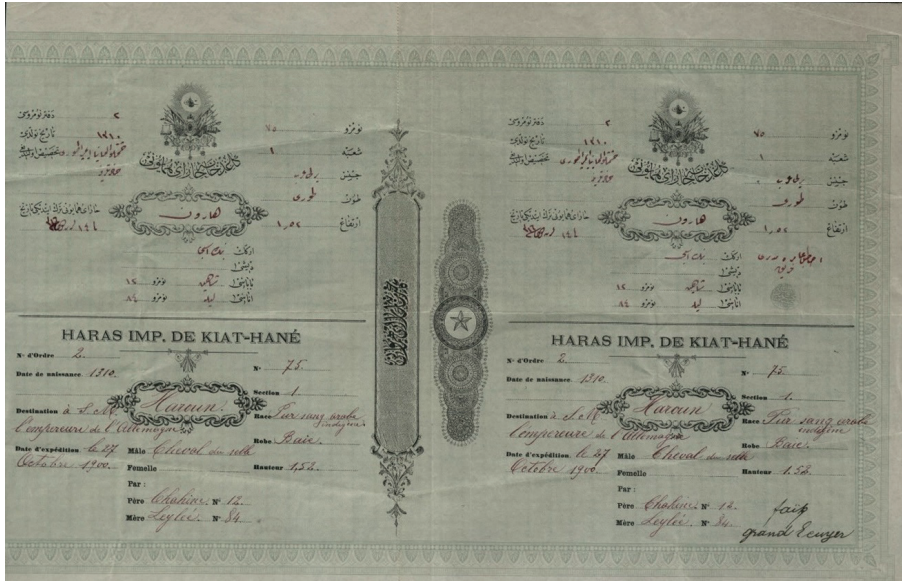
Kağıthane Hara-yı Hümayunu, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşma arayışlarının bir sonucudur. Haranın imparatorluğun başkentinde faaliyet göstermesi sadece sarayın ihtiyacından kaynaklanmamış, aynı zamanda dış ülke temsilcilerine de bir itibar mesajı sunmuştur. Burada yetiştirilen atlardan Almanya İmparatoruna, Fransa hükümetine ve Belçika kralının yeğenine hediyeler gönderilmiştir. Her birinin künyeleri teferruatlı bir şekilde ihraç karnesine eklenmiştir. Bu dönemde Avrupa liderlerine ihda buyrulan atlar, diplomatik bir girişimi de ifade etmektedir. Bu bakımdan Kağıthane Hara-yı Hümayunu, devletin merkezi olan İstanbul'da kurulması cihetiyle adeta bir "itibar işletmesi" gibi işlev görmüştür.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. (2009). Sipahi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 256-258.
- Alpaslan, E. ve Özdamar, T. (2019). *Osmanlı arşiv belgelerine göre Çukurova (Anavaz) Çiftlikât-ı Hümayûn-u Askerisi*, İstanbul: Hiper Yayın.
- BOA.Y.MTV.00019.00084.001.001, 27 Rabiulevvel 1303 [3 Ocak 1886].
- BOA.Y.MTV.00019.00084.001.002, 27 Rabiulahir 1303 [02 Şubat 1886].
- BOA.Y.MTV.00076.00079.001, 30 Mayıs 1309 [11 Haziran 1893].
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.001, 2 Teşrinisani 1311 [7 Haziran 1895].
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.002.001, 1 Teşrinisani 1311 [6 Haziran 1895].
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.003.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.004.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.005.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.006.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.007.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.008.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.009.
- BOA.Y.PRK.BŞK.00044.00004.010.
- BOA.Y.PRK.HH.00032.00027.001.001.
- BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.002, 25 Mayıs 1308 [6 Haziran 1892].
- BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.003, 25 Mayıs 1308 [6 Haziran 1892].
- BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.004, 25 Mayıs 1308 [6 Haziran 1892].
- BOA.Y.PRK.SGE.00004.00069.001.005, 25 Mayıs 1308 [6 Haziran 1892].
- Bulan, S. (2019). *Türkiye’de Hayvancılık 1923-1950*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğru, H. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda yaya müselleme taycı teşkilatı (XV. ve XVI. yüzyılda Sultanönü Sanacağı)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Erdem, S. (2017). Osmanlı Devletinden cumhuriyete kalan miras: Sultansuyu Harası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (61), 145-178.
- Ertuğrul, Z. (2015). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir Çifteler Harası yapıları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 501-511.
- Gökbilgin, M. T. (1980). Sipahi. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yay., 10, 689-695.
- İnalçık, H. (1993). Çiftlik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDVY, 8, 313-314.

- Kolutek, M. (2022). XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk atçılığında bir mihenk taşı: Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti, teşkilat yapısı ve yarış nizamnamesi. *Güneyde bir tarih sevdalısı Dr. Süleyman Hatipoğlu armağanı*, Ankara: Gazi Kitabevi, 201-213.
- Köksal, O. (2009). Osmanlı dönüşüm sürecinde bir devlet teşebbüsü olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk atçılığına katkıları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 333-363.
- Odabaşı, N. (2014). *Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayûnu ve idaresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sabbağ, A. (2020). Mirahur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDVY, 30, 141.
- Tabakoğlu, A. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tan, S. (2015). *Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği (1842-1918)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti teşkilatında kapıkulu ocakları*, Ankara: TTK Yayınları.

Ek 1: Sultan II. Abdülhamit tarafından Kağıthane Hara-ı Hümayunu'ndan Alman İmparatoru Friedrich Wilhelm'e gönderilen "Harun" isimli atın kimlik kartı

Kaynak: BOA.Y.PRK.HH.00032.00027.001.001.

Bölüm 8

MECLİS-İ ALİ HAZAİN TEŞKİLATI VE 1779 NUMARALI KARAR DEFTERİ

Kader DEMİR KIRAYIT¹

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Yakınçağ Tarihi, kaderemiirr@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3573-7147.

Giriş

Osmanlı maliyesi hakkında değerlendirme yapabilmek için evvela klasik dönem sonra da takip eden süreçlerdeki duruma bakmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldaki mali durumu üzerinde savaşların önemli derecede etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim savaş bünyesinde sadece olumsuz etkiler barındırmamaktadır. Savaş hem devletin yeni topraklar kazanmasını sağlarken biryandan da bu topraklar üzerinde yaşayan insanların vergilendirilmesi sonucu mali durumu için yeni kaynaklar edinmesi anlamına gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yapmış olduğu savaşlarda olumsuz etkilerinin yanında anlattığımız üzere mali durumunu olumlu etkileyecek çıkarımları olmuştur. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde kısa süren savaşların yerini uzun süren savaşlar almış ve bu durum savaşların olumlu etkilerinin yerini sorunlara ve bunalımlara bırakmasına neden olmuştur. Bu durumun sebepleri arasında ise mali sıkıntılar ve askeri düzensizlikler vardı (Cezzar, 1986:27-28).

Osmanlı Devleti'nin hassas bir denge üzerinde oluşturmuş olduğu mali yapısı vergi düzeni ile ilintiliydi. Osmanlı mali yapısı Hazine-i Amire, tımar sistemi ve ceyb-i hümayun adı verilen iç hazine üzerine şekillenmişti. Osmanlı hazinesini oluşturan Hazine-i Amire, havas-ı hümayundan elde edilen gelirlerden meydana gelmekteydi. Has, zeamet ve tımardan elde edilen vergiler ise bu hazineye, aktarılmayarak memur ve askerlere maaş karşılığında verilmiştir (Cezzar, 1986:28). Mali sistemin diğer bir yapı taşı olan tımar sisteminde, gelirler yönetici sınıfa maaş olarak verilmekte ve bunun karşılığında bu yöneticilerden belirli sayıda tımarlı sipahi beslemesi istenmekteydi (İnalçık, 2009:322). Diğer bir öge olan ceyb-i hümayuna ise hükümdarın giderlerinin karşılanması için önemli gelirler aktarılmıştır. Osmanlı mali düzeni bu üç sistem üzerinde konumlanmış ve işlerlik göstermiştir. Ancak Osmanlı mali düzeni, 17. yüzyılın ortalarına kadar yapılan birtakım düzenlemelerle devam etmiş ise de yüzyılın sonlarına doğru önemli sıkıntılar baş göstermiştir. Bu sorunların en önemli sebepleri arasında uzun süren savaşlar gösterilmektedir. Nitekim savaşların uzun sürmesi tımarlı sipahilerin tarım arazilerinde çalışmalarını engellemekteydi. Sistemin bozulmasına sebep olan diğer sorunlar ise ordu giderleri, merkezden ödenen maaşlar, saray giderleri ve Hazine Amire üzerindeki savaş masraflarının artmasıdır. Meydana gelen aksaklıklar olağanüstü vergilerin alınması hatta bu vergilerin belli bir süre sonra düzenli hale getirilmesiyle giderilmeye çalışılmışsa da olumlu sonuçlar elde edilememiştir (Cezzar, 1986:28-30).

Osmanlı Devleti'nin mali sorunları içerisinde sanayileşmenin gerisinde kalması, bütçe açıklarını kapatmaya yönelik iç borçlanmaya gidilmesi ve para rejimindeki istikrarsızlıklar da vardı (Sakal ve Gölçek, 2017: 14) 16. yüzyılda gerçekleşen keşifler ve sanayi inkılabı, Avrupa Devletlerine verilen

kapitülasyonlar ve imtiyazlar Osmanlı Devleti'nin sanayisinin çöküşünü zemin hazırlamıştır (İnalçık, 2009:315-318; Özkaya, 2020:245). Mali sistemin bozulmasının sebepleri arasında Osmanlı Devleti'nin güttüğü ekonomi politikalarının da etkisi bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti tüketici odaklı güttüğü provizyonizm politikası ile yabancı devletlerin mallarının satıldığı bir pazar konumuna gelmişti. Osmanlı Devleti'nin, izlemiş olduğu provizyonizm politikası ile ithalatı artıran ihracat ise engelleyen bir politika izlediği görülmektedir. Nitekim izlenen bu politika ülke genelinde sarayın, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılamanın ötesine geçememiştir. Yine ülkeye dışarıdan giren ucuz mallar yerli üreticilerin zor duruma düşmesine ve zararına sebep olmuştur. Ancak o dönemde Avrupa'da üretici merkezli olan merkantilizm politikası desteklenmekteydi. Nitekim Merkantilizm ile gümrük vergileri düşük seviyelere çekilerek muharebe halinde olunan ülkelerle dahi ticaret yapılması desteklenmiş ve bu şekilde ülkeye para akışı sağlanmaya çalışılmıştır. Merkantilist politikanın izlendiği ülkelerde değerli madenler kıymetli görülmüş ve bu madenlere sahip olan ülkelerin sömürge haline getirilmesi savunulmuştur. Böylece Avrupa ülkelerinde hammadde, altın ve gümüş gibi madenlerin girmesi desteklenmiş ve para akışı sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu durumun tam aksi yaşanmıştır (Pamuk, 2007:88; Çamlı 2019: 53; Turanlı, 2000:27-30; Adda, 2007:34-42).

Osmanlı maliyesinde ortaya çıkan bozulmalar neticesinde bütçe açıkları ortaya çıkmış ancak bu duruma çözüm olarak iç borçlanma, para taşıması ve devlet adamlarından borç alma gibi yollara başvurulmuştur (Cezzar, 1986:32-33). Ancak Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile Osmanlı maliyesi üzerinde daha yenilikçi bir düzenlemeye gidilmiştir. Düzenlemelerde Batı temelli alınmış ve maliyede yapılacak düzenlemeler için çeşitli komisyonlar ve meclisler kurulmuştur. Bu komisyon ve meclisler arasında 1840 yılında kurulan Meclis-i Muhasebe-i Maliye Meclisi önemli görevler yüklenmiştir. 1858 yılında bu meclisin adı Meclis-i Muhasebe olarak değişmiştir. 1853-1856 yılında yaşanan Kırım savaşı sebebi ile maliyede önemli derece sıkıntılar yaşanmış ve bütçe açıkları sorun haline dönüşmüştür. Bu sebeple 1859 yılında Islahat-ı Maliye Komisyonu kurulmuştur (Şener, 1990:49-50). 8 Temmuz 1860 yılında bu komisyon Meclis-i Ali-i Hazain adını almıştır (Çakmak, 2016:24).

1. Meclis-i Ali Hazain Teşkilatının Kuruluşu ve Amacı

Meclis-i Ali-i Hazain'in kuruluşunun birden fazla sebebi bulunmaktadır. Vergi sisteminde yaşanan değişimler sonucu ortaya çıkan bütçe açığı bu sebeplerin ilkinin meydana getirmektedir. Osmanlı Devleti'nde, müsadere usulünün ve örfi vergilerin ortadan kaldırılması sonucunda vergi gelirinde yaşanan eksiklikler iç borçlanma ile kapatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca maliye nazırının hazineye yaşanan sıkıntılar sebebi ile maaşları bir müddet ödemeyeceğini açıklaması üzerine durum "buhran" olarak isimlendirilmiştir.

Durum üzerine Meclis-i Vala'da bütçenin denetlenmesi için Fuat Efendi, Halid Efendi, Ali Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa'nın da içinde olduğu bir komisyon kurulmuştur (Çakmak, 2016:8).

Meclis-i Ali-i Hazain Meclisi'nin kurulmasının sebepleri arasında 1852 yılında yaşanan kriz de bulunmaktadır. Krizin devletin para politikası ve borçlanma yolunu tercih etmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. 1853 yılında Kırım Savaşı'nın başlaması ile Osmanlı Devleti'nin mali durumu daha kötü bir hal almış bütçede ve dış ticaret dengesinde ortaya çıkan açık artmıştır. Osmanlı Devleti, bu durum üzerine Galata bankerlerinden toplam 15 milyon sterlin borç alarak kaime bastırılmış ancak basılan kaimeler beklenen sonucu vermemiştir (Özdemir, 2010:48). Galata bankerlerinden borç alınması beklenen sonucu vermeyince dış borçlanmaya gidilmiş ve böylece 1854 yılında Paris ve Londra merkezli iki banka grubunda 3 milyon sterlin borç alınmıştır. Bu borç İngiltere ve Fransa gözetiminde kurulacak olan bir komisyonun kurulması şartı ile verilmiştir (Tunçel ve Yıldırım, 2014:7). Alınan borç Kırım Savaşı giderleri için harcanmış Yeterli gelmeyince bir yıl sonra ikinci defa borç alınma yoluna gidilmiştir. Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin gelirleri giderlerini karşılayamayınca devlet *esham-ı cedide*, *esham-ı mümtaze*, *tahvilat-ı mümtaze* gibi senetler ile iç borçlanma yoluna gitmiştir. Ancak bu defa da bu kâğıt paraları ortadan kaldırmak maksadı ile üçüncü borçlanmaya gidilmiştir. Ancak bütçede ortaya çıkan açık sürekli olarak devam edince Osmanlı Devleti dış borç almaya devam etmiştir (Çakmak, 2016:8). Osmanlı Devleti içinde bulunduğu bu mali krizi ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalar yapılması için 1859 yılında Islahat-ı Maliye Komisyonu kurulmuştur. Bu durum üzerine komisyonun vergi alınma usulünü belirleme, iktisadi alanda yapılacak olan düzenlemelerin araştırılması gibi konularda çalışmalar yapması beklenmiştir. Ayrıca bu komisyonun Hazine-i Şahane'nin tüm işlerini iyileştirme, düzeltme maksadı da vardı. Ancak bir yıl sonra isim değiştirerek 1860 yılında Meclis-i Ali Hazain ismini almıştır (Şener, 1990:50).

Komisyonun üyeleri Gümrük Emini Kani Paşa, Eski Ticaret Nazırı İsmail Paşa, Francis de Palezieux Falconnet, Marquis de Ploeuç, Edouard de Lackenbaher, Sarraf Tingirzade Ohannes Efendi, Meclis-i Maabir Azası Krikor Ağaton Efendi, Eski Ticaret Muavini Remzi Efendi, Başkatip Ahmed Nazım Bey ve Kâtip Emile Deveaux'dur (Çakmak, 2016:25). Meclis, Islahat-ı Maliyye Komisyonu'nun çalışma yeri olan Hazine-i Hassa dairesinin üst katını toplanma yerleri olarak kullanacaktı. Meclisin; Pazartesi, Perşembe ve Cumartesi olmak üzere 3 gün ve salı günü ise nazırlar önderliğinde toplanması kararı alınmıştır (Çakmak, 2016:27).

Meclisin faaliyetleri arasında devlet bütçesi hazırlama, evrak fiyatlarında yaşanan pahalılığın önüne geçme ve merkezden uzak bölgelerde halkın kullanabileceği çeşitli kağıtlara ulaşımının sağlanması için Varaka-i Sahiha

Nizamnamesi'nin oluşturulması vardı. Yine Şirket-i Maliye, kambiyo kurunu istenen ölçüde tutması ve hileli olan sikkeleri belirli bir zaman sonra piyasadan çekmesi üzerine bir sözleşme yapılmıştır. Hazinesinin menkul kıymetlere dayalı borçları arasında sayılan esham-ı mümtaze ve hazine tahvilatı ödemelerinin yapılamayacağı düşüncesi ile bu iki tahvilin birleştirilmesi sonucu *tahvilat-ı mümtaze* ortaya çıkmıştır. Tahvillerin bu ad altında alınması sebebi ile devlet senede iki defa faiz ödemek durumunda kalmıştır. Meclis kurulduktan sonra yeni bir borç teşebbüsünde bulunulmuştur. Daha sonra ise devlet genelinde tekrar bir emlak tahriri yoluna gidilmiş ve vergi düzenlemeleri yapılmaya çalışılmıştır. Öşür vergilerinin toplanma şekli üzerinde bazı öneriler sunulmuş bu doğrultuda Varidat-ı Öşriyye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nin hazineye yaşadığı ekonomik sıkıntılarınin aşılabilmesi amacı ile *Divan-ı Hesap* adıyla bir idarenin kurulması ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması maksadı ile yabancı tüccarlardan Falanga ile sözleşme yapılmış ancak gereksinimlerin zamanında ödenmemesi gerekçesi ile sözleşme iptal edilerek Falanga'ya tazminat ödenmesine karar verilmiştir. Ayrıca alkollü içecekler üzerinden alınan zecriye vergisi 1859 yılında kaldırılmıştı. Bu durum üzerine *Rüsum-ı Müctemi* adı ile bu verginin alınmasına karar verilmiştir. Tanzimat ile kaldırılmış ve hayvan alım satımına dayalı olarak kalan hayvanlara dayalı vergilerin, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu mali zorluklar sebebi ile tekrar alımına karar verilmiştir. Maliyenin içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumlar vergilerin tekrardan yapılmasına ve düzenlenmesine sebep olmuştur. Neticede emlak kiralamaya ilişkin olarak alınacak vergiler ile ilgili *Kontrato Nizamnamesi* düzenlenmiştir (Çakmak, 2016:31-56). Meclis 1862 yılında ortadan kaldırılmış olup 2 Kasım 1865 yılında Keçecizade Fuad Paşa tarafından ikinci defa kurulduğu görülmüştür (Çakmak, 2016:57-61; Cevdet Paşa, 1986:191).

İkinci Meclis-i Ali-i Hazain'e bakıldığında ilk kurulan meclis ile aynı amaçlar çerçevesinde kurulduğu görülmektedir. İkinci meclisin üyeleri azayı tabi ve daimî üyeler olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. İlk kategoride Evkaf, Ticaret ve Maliye Bakanlıkları ile Esham-ı Umûmiyye, Rüsumat, Telgraf ve Posta Emanetlerinde görevli kişiler yer almıştır. İkinci kategoride olan daimî üyeler arasında ise padişahın belirleyeceği kişiler yer alacaktı (Çakmak, 2016:61-63).

Meclis, bütçede meydana gelen açığı kapatmak için birtakım çalışmalar yapmış ve bu amaç etrafında çalışmalarını sürdürmüştür. Meclisin faaliyet alanlarına bakıldığında muhasebe ve maliye, ulaşım, maden, ormancılık, sanayi, ticaret, ziraata ilişkin birtakım kararlar almış ve faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Fakat meclisin çalışmalarından istenilen netice alınamadığından meclis ikinci defa ortadan kaldırılmıştır (Çakmak, 2016:70-97).

Meclisin maliye, ulaşım, maden, ormancılık, sanayi, ticaret ve ziraat ile ilgili hususlarda aldığı kararlar BEO.AYN 1779 numaralı deftere kaydedilmiş ve bu kararlar vilayet, valilik, mutasarrıflık ve kaymakamlıklara hitaben yazılarak gönderilmiştir.

2. BEOAYN. d. 1779 Numaralı Karar Defterinin Muhtevası

İncelenen defter, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Bab-ı Ali Evrak Odası fonunda bulunan Ayniyat Defterleri Kataloğundaki 1779 numarada kayıtlıdır. Meclis-i 'Ali-i Hazain'in verdiği kararların vilayet, valilik, mutasarrıflık ve kaymakamlıklara yazılan tahriratları içeren defter ciltlidir. İlk 2 sayfası ve son 4 sayfası boş olup numaralandırılmamış ve defterin başında bulunan 3 sayfalık muhteviyat kısmına da sayfa numarası verilmemiştir. Muhteviyat kısmından sonra yine numaralandırılmamış 3 adet boş sayfa bulunmaktadır. Toplamda numaralandırılan 43 sayfadan 32, 33 ve 36 numaralı sayfaların boş olduğu görülmektedir.

Defterdeki kararlar tarihleriyle birlikte yazılmış olup 1 Recep 1282 (20 Kasım 1865) tarihli olan ilk karar, İzmir valiliğine hitaben yazılan ve İzmir Limanı'nda inşa olunacak rıhtım ile ilgilidir. En son tarihli karar ise yine İzmir valiliğine cevapname olarak yazılan, Aydın ve kasaba demir yolu için satın alınan arazi ve binalar ile ilgili olup 9 Muharrem 1283 (24 Mayıs 1866) tarihlidir.

Defterdeki kararlar vilayet, valilik, mutasarrıflık ve kaymakamlıklara hitaben yazılmıştır. Bahsi geçen hususlar arasında; rıhtım yapımı, vergi alınması, kömür madeni işletilmesi, ormanlar, yol yapımı ve onarımı, demir yolu yapımı, fıçı tahtası temini, bataklık ve sazlık alanların temizlenmesi, tuz üretimi, vapur işletmeciliği, liman hususları, gümüş-bakır-kurşun madenleri, araba şirketi kurulması, köprü yapımı, çekirge ve ipek böceği ile ilgili tedbirler, kibrit ve kâğıt fabrikalarının kurulması, kereste satımı, zeytinyağı ve zeytin ağaçlarının aşılınması hususu, nehirlerden su çekmek vs. bulunmaktadır.

Defterdeki kararlara bakıldığında, demir yolu ile ilgili kararlar dikkat çekmektedir. Nitekim Sayfa 6'daki Yanya mutasarrıflığına hitaben yazılan kararda, İzmir demir yolu için Yanya Sancağındaki ormanlardan 100.000 adet taban kütüğü ve 3.600 adet telgraf direğinin kesilmesine ruhsat verildiği ve bunların gümrük vergisinden muaf tutulduğu görülmektedir. Yine Sayfa 8'de bulunan ve İzmir valiliğine hitaben yazılan kararda, Aydın demir yolu şirketi ile yapılan mukavele hükmü doğrultusunda bahsi geçen yol için çok fazla masraf yapıldığı ve yine orada yapılacak şoselerin demir yoluna bağlanması istenmiştir. Ayrıca İzmir Eyaleti dahilindeki demir yoluna bağlanabilecek kaç adet yol yapılabileceği, ne kadar sürede bitirebileceği, şimdiye kadar yapılmaya başlanan yolların olup olmadığı hususlarının bildirilmesi de istenmiştir.

Sayfa 14'te geçen demir yolu ve vapur işletmeciliği hususu da dikkat çekicidir. Nitekim Mısır demir yolunun yapılmasından dolayı Nil Nehri'nde bulunan vapurların işlettilmesine gerek kalmadığı bu sebeple vapurların satın alınarak Tuna Nehri'nde işlenmek üzere hissesi halkın elinde olan bir şirket kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Tuna Nehri sahillerindeki ticaretin Avusturya şirketlerinin eline geçtiği ve bunun engellenmesi için bahsi geçen vapurların işletilmesinin öneminin belirtildiği görülmektedir. Vapurların işletilmesine başlandıktan sonra ticaret ve menfaatin yavaş yavaş Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi-planlanmıştır. Ancak kurulacak şirket için emir çıkmadan önce Meclis-i Ali-i Hazain'in, şirketin kurucularının kimler olacağı ve vapurların ücretinin ne kadar olacağı şeklinde sorular yönelterek durumun bildirilmesini talep etmiştir. Demir yolları için bazen araziler satın alınmış ancak satın alınan arazilerde bazen sorunlar çıkmıştır. Bu hususta defterin 20. Sayfasına İzmir valiliğine hitaben verilen cevabnamede, Kasaba demir yolunun güzergâhında bulunan Manisa civarındaki Yahudi milleti kabristanından satın alınan yere dair bahsi geçen yolun komiseri olan Miralay Reşad Bey'den bilgi alındığı bildirilmiştir. Reşad Bey, bahsi geçen mahalde daha önceden iki yolun geçtiğini ve demir yolunun satın aldığı yerin ise fazla olmadığını, demir yolunun inşası sırasında Yahudi milletinin ölü gömdükleri hakkında olan iddiaların teyit edilemediğini belirtmiştir. Ayrıca bahsi geçen yerin mezarlık olmaya tahsis kılındığı mevkide görünse de demir yolunun geçtiği yerde mezar olmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple yolun sekteye uğramaması ve yolun geçtiği yerin ücretinin şirket tarafından Yahudi millete verilmesiyle çıkan sorunun çözülebileceği hususunda bilgi verilmiştir.

Kararlar arasında dikkat çeken bir diğer husus Kaşot? Adası'nda yapılan gemiler ile ilgilidir. Nitekim Rodos Adası'na bağlı adalardan gemiler için gerekli olan kerestenin kesilmesi ve uzunluğunun 9 ziradan fazla olması irade-i seniyye ile bildirilmesine rağmen adalarda bulunan halk, deniz ticareti ile geçindikleri ve ihtiyaçları olan odunu Menteşe taraflarından ve Anadolu'daki diğer sahillerinin ormanlarından keserek naklettikleri ve yasak olan ve olmayan her türlü gemiyi inşa ettikleri bildirilmiştir. Bunların engellenmesi istenmiş ancak ihtiyaçları olan gemiyi inşa etmeleri için gerekli kerestenin tedarikinde zora düşmemeleri için nizamname çıkarılması gerektiği Meclis-i Ali-i Hazain'e bildirilmiştir. Bu hususta yeni bir karar çıkana kadar halkın Anadolu sahillerindeki ormanlardan ağaç kesmesine ve naklettirmesine zorluk çıkarılmaması istenmiştir (BOA, BEO. AYN. d. s. 28).

Meclis-i Ali-i Hazain'in aldığı kararlardan bir diğeri Kıbrıs mutasarrıflığına hitaben yazılmıştır. Lefkoşa'dan Tuzla'ya kadar inşa olunacak yolun Piro? köyüne kadar olan 15 kilometreye yakını bitmiş olduğundan yolun daha ileriye götürülmesi için Enyoni? veya Arapodi? köylerinden birinin güzergâhının kullanılması hususunda mahalli hükümet ve mühendis arasında ihtilaf

çıkıştır. Bu sebeple mühendis Hayri Bey marifetiyle bir keşif yapılmış ve yol Enyoni köyünden geçtiğinde; yolun 2 saat kadar dolaştırılmış olacağı, 2 kilometre yerin kayalık olduğundan barut kullanılarak lağım çıkarılması ve bazıları 15 arşın uzunlukta olmak üzere 12 kadar köprü inşa edilmesi gerekeceği, ayrıca birtakım sair masraflar ortaya çıkacağı bildirilmiştir. Ancak yolun Aradipo köyünden geçirilmesi halinde hem yapımının kolay olacağı ve 2-3 saat kadar mesafenin kısılacacağı hem de bahsi geçen yolun mühendisi tarafından yapılan harita doğrultusunda fenni olarak tasdik olunmuştur. Yine bahsi geçen yolun Aradipo'dan geçmesi ve bunun yanı sıra Enyoni köyünde birkaç küçük yol inşa edilmesi mahallin menfaatine olacağı ve Enyoni köyünde yapılan küçük yolların büyük yola bağlanması nafia nezareti tarafından bildirilmiştir (BOA, BEO. AYN. d. s. 27).

3. BEO.AYN. d. 1779 Karar Defterinin Transkripsiyonu

EVÂMİRNÂME-İ SÂMÎ VE MUHARRERAT-I 'ALİYE VE TELGRAFNÂME

Sayfa	-
1	İzmir Limanı'na inşa olunacak rıhtım hakkında İzmir valiliğine isti'lâmname-i sâmi
1	Tahmis rüsumu hakkında icrası mutasavver olan usul üzerine resm-i mezkûre mikdar ve (silik) isti'lamını hâvi İzmir valiliği ile Tuna ve Suriye vilayetlerine
2	Selanik havâlisinde Dranista nâm mahalde vaki' olub ... taleb olunmakla kömür ma'deni ve orman hakkında Mısır valiliğine tahrirat nâme
4	Selanik havâlisinde Dranista nâm mahalde vaki' kömür ma'deni ve orman hakkında Selanik valiliğine isti'lamata sâmi
5	Yanya'da Malakaş'dan Golos'a ve Yenişehir'den Tırhala ve Fenar ve Kardice'ye? mümted olan iki büyük tarikin ta'mir ve termimi için ahâli tarafından gösterilen hahişin bâki olmadığı isti'lamına dair Tırhala mutasarrıflığına emirname-i sâmi
6	İzmir timur yolu için Yanya sancağı havâlisinde kain ormanlardan ... ma'rifetiyle ağaç kat'ına dâir mutasarrıfına cevabname-i sâmi
7	İzmir'den Adapazarı'na kadar derdest-i inşa olan tarik-i kebirde işleyecek ahaliye himzet-i mu'inelerinin ikmâl etdirmesini emr İzmir mutasarrıfına emirname-i sâmi
8	İzmir timur yolunun teksir-i hâsılatını müceb olmak için yola rabt olunmak üzere şoseler inşası hakkında isti'lamı şâmil İzmir valisine emirname-i sâmi
9	Haçadur? kumpanyasına fûruhtu mukarrer olan tahtalar hakkında olunan isti'lam üzerine ormanlar hâsılatının vuku'-ı iş'ara değın nisfının tevkifi hususu emr Bosna Vilâyet-i celilesine emirname
10	Kasaba timur yolunan küşad-ı resmisinde olmak üzere komiser ta'yin olunan sa'adetlu Arsindi Beg hazretlerinin suret-i me'muriyetiyle ol-babda ba'zı ifadeyi hâvi İzmir valiliğine emirname
11	Rodos Ceziresi'ne muzaf Kaşot? Adası'nda inşa olunmakda bulunan gemiler hakkında isti'lamı şâmil Rodos kaimmekamlığına emirname
11	Antalya havâlisinde kain ormanların idâre-i hafirelerinin isti'lamını hâvi Antalya kaimmekamına emirname-i sâmi
12	Ormanlar hakkında ittihaz olunacak tedâbirin mevki'-i icraya vusulüne değın Erzurum havâlisinde kain ormanların hüsn-i muhafazasıyla ol-babda isti'lamı hâvi Erzurum ve Haleb vilayetlerine emirname-i sâmi

12	İzmir havâlisinde bulunan ma'denler hakkında tahkikat icrâsı hususu Arsindi? Beg Efendi'ye 'ilâve-i ... olduğuna dair kurası mutasarrıfına emirnâme-i sâmi
13	İzmir timur yolu komiseri Reşad Beg'in icrâ-yı mhakemesi hususunun Arsindi? Beg Efendi'ye havâle olunduğuna dâir İzmir valisine
13	Konya dâhilinde Sa'idili Kazası'nda bulunan Gögez çiftliğinde vakı' bataklığın tathiri hakkında isti'lamı şâmil Konya valisine emirnâme
14	Tunada teşkili tasavvur olunan vapur kumpanyası hakkında isti'lamı şâmil Tuna Vilayeti celilesine emirnâme-i sâmi
15	Tırhala Eyaleti dâhilinde işlemek üzere teşkil olunacak 'araba kumpanyasıyla Yenişehir'den Tırhala'ya mümted olan tarik üzerinde bulunub muhtaç-ı ta'mir görünen köprüler hakkında isti'lamnâme-i sâmi
16	Bosna Nehri'nde ufak vapurlar ile kayık ve işleb? işletirilmek üzere oraca bir kumpanya teşkili kabul olub olmadıği isti'lamını şâmil Bosna Vilayet-i celilesine tahrirat-ı samiye
17	Ruscuk timur yolu kumpanyasının ashabından mübaya'a etmekte olduğu arazi için verilecek senedlerden resm alınmamasına dair Tuna Vilayet-i celilesinin tahriratuna cevabnâme-i sâmi
18	Vidinli Semoil Baruh nâm kimesne tarafından orada arzu kılınan? Kibrit fabrikası için Avrupa'dan celb olunacak alat ve edevatdan resm-i gümrük alınmamasına dair Tuna Vilayeti celilesinin tahrirat-ı varidesine cevap-ı sâmi
19	Memleketine nakil eylemek üzere Tuna Vilayeti dâhilinde kain ormanlardan hateb kat'ına bir müddet-i mu'ine ile ruhsat i'tası hakkında buraca vuku' bulan istid'a üzerine Tuna Vilayet-i celilesine isti'lamnâme-i sâmi
20	Manisa civârında kain Yahud mezarlığından alınan mahallerin takdir olunacak kıymetinin kumpanya tarafından millet-i merkûme cânibine virdirilmesine dair İzmir valisine cevabnâme-i sâmi
21	Trablus'da mukim Avusturya konsolosu Mösyö Çiçinik? Kanhilari? Mösyö Tolifek? Masallata Kazası'na vaz' edecek revgan-ı zeyt ma'sarası hakkında mukaddema yapılan şartnamenin tağyir olunamayacağına dair Trablusgarb valiliğine
22	İpek böceklerine müstevli olan hastalığın izâlesi veya ... tahmini isti'malinde faide olub olmadıği hâvi isti'lamnâme-i sâmi
23	Ormanlardan eşcar kat'ı hususunun taht-ı inzibata idhali ve alınacak rüsumat hakkında ittihaz olunan tedâbir ve teşebbüsatin şâyan-ı takdir oluncuğuna dair Bağdad valisine tahrirat-ı sâmi
24	'Alaiye ve İçil sancaklarının ekser mahallerinde bulunan yabani zeytun ağaçlarının i'marı hakkında ittihaz olunacak tedâbire dâir Konya valisine
25	Zamantı Nehri'nden Kayseri'ye su celb etmek üzere müteşekkil eden kumpanyanın mahall-i mezkûrı keşfe gönderdiği mühendise hükümet mahallice mu'avenet olunmasına dair Kayseri kaimmekamlığına
26	Memâlik-i mahrûsede yapılmakta olan şose yollarının inşaatına dair üç ayda bir cedvel irsâl olunmasına dair 'umum
27	Lefkoşe'den Tuzla'ya kadar derdest-i inşa olan tarikin Aradipo? cânibinden temdid olunmasına dair Kıbrıs mutasarrıflığına
28	Rodos ve mülhakatına şunun bunun kereste nakline sefayin inşa etmekte olduklarından buna dair ba'zı tenbihâtı hâvi İzmir ve Konya valiliklerine
28	Husus-ı mezbûre dair cevaben Rodos kaimmekamlığına
29	Edirne'den Tekfurdağı'na kadar inşa kılınacak şose tarikin Baba-yı 'Atik Caddesi'nden yapılması münasib olacağına dair cevabı Edirne Vilayeti'ne

29	Kalas karşusunda ve bu taraf sahilinde vapur kömürü vaz' etmek için labüd? Kumpanyasının talep eylediği 'arsanın' itası münâsib olunacağına dair Tuna Vilayeti'ne cevabnâme-i sâmi
30	Köstence Limanı'nın ... tahkik için Meclis-i 'Ali-i Hazain hülefâsından Nihad Efendi'nin memuriyetine dair Tuna Vilayeti'ne
34	Çekirge itlafına itina olunub olunmadığı isti'lamına dair Kıbrıs'a tahrirat-ı riyâset-penahi
34	İçil Sancağı'nda hudâyinâbit zeytun ağaçlarının işledilmesi hususuna liva-i mezbur vücûhundan Hacı İbrahim Efendi'nin memur edilmesine dair tahrirat-ı riyâset-penahi
37	Lefkoşadan Tuzla'ya kadar yapılmakda olan şose yolun muahheren mahalinden vuku'â istid'aya mebni Enyoni? Karyesinden imrar olunarak karar-ı sabıkın fesh olduğuna dair cevaben Kıbrıs mutasarrıflığına
37	Bank-ı 'Osmaninin Kıbrıs'da bulunan şu'besinden kura ahâlisnin kefalet-i müteselsile ile akçe istikrazları caiz olmayacağına dair cevaben Kıbrıs mutasarrıflığına
38	Aydın ve Kars'a timur yolları için mübâya'a olunan arazi ve ebniye için gedik sahipleriyle canib-i evkafa verilecek bedelden tavlen bazı isti'lamatı hâvi İzmir valiliğine cevabnâme
39	Erzurum Vilayeti'nde zuhur eden ma'denlerin numuneleri irsâl kılındıktan sonra mühendis a'zası hususunun icabına bakılacağına dair cevabnâme
40	Haçar? Kumpanyasına satılan fuci tahtalarının isti'lamına dair Bosna Vilayeti'ne
40	Selanik havalisindeki kömür ma'deniyle ormanların isti'lam-ı ahvâline dair
40	Tırhalâya yapılmakda olan yollara dair
40	Tırhalaya yapılan yollara ve köprülere dair
41	Edirne'den ... kadar kaç saatlik yol yapılacağına dair Edirne Vilayeti'ne
42	Çekirge itlafı hakkında bazı vesayaya? dair Tırhalâya
42	Hâsılât-ı semeriye hakkında olan? karar-ı cedidin tağyiri caiz olduğuna dair Rumili Eyaleti'ne
43	Tırnova ve gayri kazaların bağ-ı öşrü hakkında maliye nezareti tarafından vuku' bulan iş'ara tetkik-i? hareket olunmasına dair Tırnova'ya
43	Taife-i zira'ın zehair-i öşriyeyi nakle mecbur olmamasının ne vech te'siri olacağını isti'lamına dair Edirne'ye
43	Zehair-i öşriyeyi Akreb Pazar'a nakle öcburin ka'idesi daire-i vilâyetde kain sancakların kangısında câri olub olmadığının isti'lamına dair Edirne'ye
43	Seksen iki senesi Muharremi ibtidasından beru daire-i vilayetin kaç sa'atde yol yapar olduğunun isti'lamına dair
44	İstenilen aşar-ı memuriyetin ta'yini maliye nezaretine havâle kılındığına dair
44	Köstencil Limanı hakkında gönderilecek memura mu'avenet icrasına dair Tuna'ya
44	... tarikinde istihdam kılınan ahâliye tevzi' itmekde vecihle itasına dair Bosna'ya
44	Cubul? ve Hamer? Memlahalarının hasılat ve harfiyatı isti'lamına dair Haleb'e
45	'Öşr-i nizamname ve ta'limatin nazar-ı ahkâmı uyamayacağına dair Edirne Vilayeti'ne cevab

(Sayfa 1)

İzmir Valiliğine

İzmir Limanı'na inşa olunacak rıhtım maddesine dair olan istid'anın icabı Meclis-i 'Ali-i Hazain'de derdest-i müzâkere ise de bu rıhtım inşa olunduğu halde öteden beru muta'amil olduğu vecihle bazı iskeleler sahibleri düçar-ı zarar u ziyan olarak böyle cisim şeylerin menafi'-i 'umumiyesini müceb olacak şeylerin 'ale'd-devam muvakka'-ı? icraya konulmasıyla beraber netice-i halden hiç kimsenin zarar-dide olmaması dahi matlûb ve mültezim-i 'ali bulunduğundan evvelen İzmir'de ba-sened sahibleri olan iskelelerin mikdarı ne kadardır ve saniyen te'amül-i kadim üzere bunların aldıkları şey neden 'ibaretdir ve salisen mezkûr rıhtımın inşası halinde bunlara ne dürlü mu'amele olunmak iktizâ edecektir şuralarının tahkik ve tedkiki de keyfiyetin tafsilan iş'arı Meclis-i 'Ali mezkûr canibinden ifade olunmakla ve vakı'a mütala'a-i mebhûse becâ bulunmakla ol-vecihle icabının seri'an icrasına himmet buyurmaları sibakında şukka

Fî gurre-i Receb sene 282 ve Fî 7 teşrin-i sâni sene 281

İzmir Valiliğiyle Tuna ve Suriye Vilayetlerine

Dahil-i memalik-i mahrûsede ahz ve istihsal olunan rüsumat-ı müteferrikanın bir suret-i ... idhali derdest-i tasavvur olup şu sırada tahmis rüsumu dahi mevzu'-ı bahis edilmiş ve rüsum-ı mezkûre memalik-i mahrûsede kâin kahvehanelere muktezi görünen kahvenin aher taraftan ahz ve iştirasının men'iyle tahmishâneler mültezimleri tarafından bey' ve fûruht etdirilmeyerek buna karşuluk mültezimlerden alınan bedelatdan 'ibaret bulunmuş olup şu hal ise kahveci esnafınca müşkülâtı ve ihlal-i serbesti-i mu'amelatı müceb olduğundan rüsum-ı mezkûrenin lağvıyla yerine ruhsatiye misillü kahveci esnafından münasib mikdar resm ahzı yoluna gidilmek hem mu'amelatca suhulet ve mazbutunu ve hem de tezyîd-i varidat devleti müstelzim olacağı tahattur olunmuş ise de bu suretle vuku' bulacak tahvil-i usulün mahallerince bir güne mahzuru olup olmadığı ve rüsum-ı mezkûre hasılat-ı seneviyesinin mikdar-ı sahihi hazine-i celile kaydı mikdarına muvafık idub itmediği bilinmek lazım gelmekle zir-i? idare (Sayfa 2) düsturilerinde bulunan elviyede kain mahaller tahmis rüsumunun mikdar-ı senevisini mübeyyin çıkarttırılan melfuf pusulanın mahalli kaydına tatbikine mikdar-ı mukayyedin tahsilat-ı seneviyyeye tevakkuf idub itmediğinin ve rüsum-ı mezkûrenin seniyyen-i sabıka bakayası olup olmadığı ve var ise mikdarının iş'arıyla beraber ittihaz olunacak ahval-i cedidin icrâsı takdirinde mahallerince vuku' melhuz olan mebalîğ ve ... dahi b'l-etraf mütala'a ve izbarı hususunun savb-ı valâlarına bildirilmesi Meclis-i 'Ali-i Hazain'den ifade kılınmış olmağla iktiza-yı halin sür'at-i icra ve inhasına ve bu keyfiyyet taraf-ı 'alilerinden suret-i mahsusada isti'lam olunmakla mahallerince

tereşşuh itdirilmemesi hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka Fi 8 Receb sene 1282 ve Fî 14 Teşrin-i sâni sene 1281

Mısır Vilayet-i Celilesine

Selanik havalisinde Dranista nâm mahalde ve civarında vakıf olub 'Aziziye Kumpanyası namına imtiyazı taleb buyurulan kömür ma'deni ve orman hakkında bu kere cevaben ziver? dest ta'zim olan tahrirat-ı 'aliye-i asafâneleri Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a meclis-i me'adin reisi sa'adetlu Derviş Paşa hazretleriyle sair icâb idenler dahi hazır olduğu halde cereyan iden müzâkeratın ... hasılası vuku' bulan tebliğat üzerine ber-vech-i âti beyân olunur kaffe-i iş'arat ve ... 'aliyye-i ...lerinde tervici nezr-i saltanat-ı seniyyede mültezim olduğundan başka harita ile beraber irsâl buyurulan takrir meeline nazaran mebhûs 'anh? olan kömür ma'deni 'inayet-i nafi' ve mahsuldar olmağla bunun işledilmesi gerek ... ve gerek imtiyazını alacak kumpanya hakkında menafi'-i külliyyeyi müstelzim olacağı anlaşıldığına 'Aziziye Kumpanyası'nın saltanat-ı seniyye sancağını hâmil vakıf bir kumpanya olması cihetiyle ayrulmasını müceb her dürlü teşvikat ve teshilâtın icrası lâzimededen bulunduğuna mebni bu madde vakıf olan iş'arat-ı 'aliyye-i ... şayan-ı şükr u sitayiş ile terviç olunarak manzur-ı 'ali-i asafâneleri buyurulmak üzere mukaddema tanzim ve neşr olunan ma'den nizamnâmesinin bir kıt'a nüsha-i matbu'ası ve ma'den ihâlesi takdirinde Devlet-i 'Aliye ile mültezimler beyninde te'ati olunagelen şartnâme ve ihalenâme-i 'umumilerin birer kıt'a suret-i müstahricesi leffen irsâl-i savb-ı sami-i asafâneleri kılınmışdır zikir olunan ihalenâme ve şartnâmede münderiç-i şerait-i imtiyazı taleb olunan ma'denin ilerude tahkik olunacak ahvâl ve mevki'ine ve kumpanya mühendisleriyle vuku' bulacak müzakerata göre bir dereceye kadar ta'dil ve tağyir olunabilir ise de nizamnâme ahkâmının tamamen icrası lazım gelub fakat buna dair ba'zı izahatın irâd ve tafsili dahi (Sayfa 3) lazime-i hal ve maslahatdan görünüyor şöyleki nizamnâmenin on ikinci maddesi hükmünce bir ma'denin i'maline ruhsat verilmezden evvel tahkiki lazım gelen mevaddan birisi ki ma'den-i mezkûrun i'mali halinde civarında bir güne fabrika ve ma'den olub da anların ta'tiline sebep olmamak maddesidir nizama itba'an bu keyfiyyet-i mahalden isti'lam olunmuşdur ve on üçüncü maddenin hükmü müddet-i imtiyaziyenin ta'yin ve tahririnden 'ibaret olduğundan bu babda tıbk iş'ar-ı 'alileri vecihle doksan sene müddet imtiyaza i'tası tensib kılınmışdır ve otuz ikinci maddenin malı? Ma'denin şurutuna göre hasılatın canib-i mirîye 'aid mikdarın ta'yinine dair olub bu babda dahi yüzde on i'tası münasib görülmüşdür ve otuz üçüncü madde hükmünce ba-ferman-ı 'ali i'mal ve ihracına ruhsat verilen me'adin arazi-i haliye-i mîrîyede bulunur ise kullanılan arazinin beher dönümü için senevî gurus resm alınmak lazım geleceğinden ma'den-i mezkurun vakıf olduğu arazinin kaffesi arazi-i haliyeden midir yoksa bunda şunun bunun mutasarrıf oldukları yerler dahi var mıdır burası dahi mahalinden isti'lam idilmişdir

otuz altıncı maddede ma'den der-uhde idenler mağara ve kuyu hazir itdikleri ve sair dürlü sath-ı 'arzdand kullandıkları arazi için mutasarrıf olanlara iktiza iden tazminatı ifa idecekleri muharrer olub bu tazminatın suret-i ifası ise arazi-i kanunnâme-i hümayûnu hükmünce zira'at ve tasarrufdan ta'til idilen arazinin değer-i bahası verilmekden 'ibaret olmasıyla kanunnâme-i mezkûrun buna dair olan yüz yedinci maddesine müraca'at olunmak lazım geleceği ihzar olunur işte mevadd-ı esasiye bunlardan 'ibaret olub bir de ma'den-i mezkûrun ahvâl-i mevki'yyesinin layıkıyla bilinmesi büyük mikyas üzerine yapılmı muntazam ve mufassal haritasının görölmesine mütevakkıf olduğundan gerçe mukaddemce ma'den-i mezkûrun harita-i ... gelmiş ise de asıl ma'denin bulunduğu sekiz yüz on aktar mahalın cevanib-i erba'sından icâb iden mikdar yerler dahi gösterilmek ve beş binde bir mikyasda olmak üzere (plan-ı topoğrafın) ya'ni harita-i mevki'yyesinin tanzim ve irsâl olunması ve ilerde me'adin meclisinde kabul ve tasdik olunduktan sonra tarafeynden temhir ve imza idilerek bir kıt'ası meclis-i mezkûre ve bir kıt'ası mahalinde ve bir kıt'ası dahi kumpanya nezdinde hıfz olunmak için harita-i mezkûrenin üç kıt'a olarak yapılması usul ve nizamı icabından bulunmuşdur

Orman bahsine gelince mukaddema ormanlar hakkınad bir kıt'a nizamnâme ve devletle? ile mültezimler beyninde te'ati olunmak üzere bir şartnâme-i 'umumi layihası kaleme alınarak icrâ-yı muktezisi hakkında irâde-i seniyye dahi müt'e'allık ve şeref-sudûr buyurulmuş ve eğerçe ta'mim-i icrâsı için lazım gelen teşebbüsât ve tahkikatın henüz arkası alınmadığı cihetle henüz tab' ve neşr olunmamış ise de 'Aziziye Kumpanyası tarafından talep olursa mîrî ormanlarının suret-i ihâlesi mezkûr nizamnâme ve şartnâme (Sayfa 4) dairesinde olacağından bunların dahi birer sureti leffen irsâl-i savb-ı sami-i ... kılınmış ve çünkü ma'denin bulunduğu arazideki ormanları kâffesi mîrî ormanlar mıdır yoksa şunun bunun 'uhde-i tasarrufunda mıdır burasının evvel emirde bilinmesi lazım geldiğinden keyfiyyet mahalinden isti'lam olunmuşdur fakat ormanların iltizamında re'sen iki ka'ide olub biri 'aded üzerine mukavele ve diğeri bir kıt'a iltizam kılınmak suretleri olmasıyla mebhûs 'anh? olan ma'denin dairesinde bulunan ormanların bu iki suretinden kağısı üzerine iltizamı işletilur ise burasının dahi taraf-ı sâmi-i asafânelerinden mütehakkik ve iş'arı iktiza-yı hal ve maslahatdan görölmüşdür suver-i meşruhaya göre icrâ-yı icâb-ı hal himem-i 'aliyye-i ... lerine manut olmakla ol-babda

Fî 19 Receb sene 82 ve Fî 25 Teşrin-i sani sene 81

Selanik Valiliğine

Selanik havâlisinde Dranista nâm mahalile civarında 'Aziziye Kumpanyası tarafından kömür ma'deni damarları keşf ile bunun i'mali ve ihracı hakkında imtiyaz istid'a olunmasıyla ve tanzim ve erae olunan takrir ve haritaya nazaran ma'de-i mezkûr Selanik Körfezi sevahilinin takriben yirmi

mil garb-ı ... vakı' ve Olimpos Cebeli'nden başlayarak ... ve Papa Körti? ve Palako Raşna? ve Palako? Kastrı ve Tilya? nâm cibali ki İngiliz mil murabba'ı i'tibariyle 'ale't-tahmin beş yüzden altı yüz mile kadar mahalli ve cibali mezkûreden cânib-i şarka cereyan iden Laka ve Panayi? ve ... denilen ... ve civarı tepeler ile daha sair mahalleri hâvi olmasıyla bu bahs olunan ma'den işlediği halde civarında bir güne fabrika veya ma'den bulunub da anların ta'tiline sebep olacak mıdır ve vakı' olduğu arazi arazi-i mîriye-i haliye veya vakfiyeden midir veyahut sair kesanın taht-ı tasarruflarında mıdır ve arazi-i mezkûrede ormanlar dahi olduğundan bunların kâffesi mirî ormanlar mıdır yoksa şunun bunun 'uhde-i tasarrufunda mıdır buralarının seviyy-i? vâlâlarından lüzum-i isti'lamı Meclis-i 'Ali-i Hazain'den ifade olunmasına ve maslahatın ehemmiyeti derkâr bulunmasına mebni hususat-ı muharrerinin heman tahkikiyle ma'lumat-ı hasılatın seri'an ve sarihen iş'ar olunması sibakında şukka Fî 19 Receb sene 82 ve Fî 25 Teşrin-i sani sene 81

(Sayfa 5)

Tırhala Mutasarrıflığına

Yanya'da Malakaş'dan Golos'a ve Yenişehir'den Tırhala ve Fenar ve Kardice'ye? mümted olan iki büyük tarikin ta'mir ve termimine muvafakat-ı ahâli istihsal kılındığı cihetle bunun için iktiza iden mühendislerin izamı? ve Golos tarikine mahsus olub hissedaranı-i ahaliden ba'zı kesandan 'ibaret olarak bir 'araba şirketi teşkil kılınacağı misillü Yenişehir Caddesi'nde mevcut olan cisirlerin tamiriyle ba'zı mahallere müceddeden köprüler inşasını şerait-i ma'lum ile der-'uhde itmeğe dahi bir şirket talep bulunduğundan 'araba şirketine ruhsat ve köprüler inşasına dahi icâb iden imtiyazın i'tası ifadatını hâvi mukaddem vâlâlarından mukaddem ve muahher vârid olan muharrerat ile muzabata-i mahalliye ve ol-babda Nafi'a nezaret-i celilesiyle vuku' bulan mücâzâtı şâmil evrak bu kere Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mutala'a vakı' olan tebliğe nazaran taraf-ı mezkûrenin tesviye ve ta'miri ve posta 'arabaları ihdasıyla köprüler inşası halen ve mevki'an asar-ı nafi'a ve hüsnden? olub ancak meclis-i mu'aber mazbatasında dahi münderiç olduğu üzere 'araba şirketine ruhsat i'tası evvel emirde mu'amelat ve idâre-i dahiliyyesi hakkında olan nizamnâmenin devletçe kabul ve tasdikine menut olduğu misillü ta'mir ve inşa olunacak köprülerin marin? ve 'abirininden alınacak ücretler mesarif-i inşaıyyesine nisbete takdir olunmak üzere 'aded ve vesikalarının ve bir de iş cismice bir şey olduğundan buna talib olan şirket heyetinin gemilerden 'ibaret idüğünün bilinmesi ve mühendis ta'yinine gelince bu suret buraca dahi mukarrer ise de şimdi mevsim-i şitanın duhulü cihetiyle taraf-ı inşaatına hulûl-i vakt-i sayfda mübâşeret olunmak huzuru olub ol-vakte kadar icabına bakılmak üzere evvel emirde ol-vakit ahâli tarafından gösterilen hâhiş ve müdafakat kema-kân bâki olub olmadığıнын anlaşılması iktizâ eylediğinden husûsât-ı muharrerinin mahalince icra-yı icâbatıyla keyfiyetlerinin bamazbata sarihan işlemesine ve sâlefü'z-zikir ta'mir ve inşa olunacak köprülerin

‘aded ve vus‘at ve cesametlerini mübeyyin layihalarla ‘araba şirketi için dâhi ol-vecihle bir layiha tanzim itdirilerek irsaline ve şirket-i mezbûre müessesleri esamisinin izbarına himmet olunması sibakında şukka ... terkim kılındı Fî 8 Şaban sene 1282 ve Fî 14 Kanunuevvel sene 81

(Sayfa 6)

Yanya Mutasarrıflığına

İzmir timur yolu için lüzumi olub Yanya Sancağı havâlisinde kâin ormanlardan Mösyö Kalvert? ve Panfolos? ma‘rifeleriyle kat‘ına ruhsat verilmiş olan yüz bin ‘aded taban kütüküyle üç bin altı yüz aded telgraf direğinin tarik-i mezkûr imtiyazı hükmünce resm-i gümrükden mu‘af tutulması hakkında mukaddem ve muahher yazılan tahrirât üzerine merkûmân zikir olunan ağaçlardan yirmi dokuz bin dört yüz seksen beş kıta taban ile bin yüz seksen bir ‘aded telgraf direği kat‘ iderek mahall-i mezkûre nakil etmiş iseler de bunlardan beş bin ‘aded taban ağacının İzmir’e vusuleüne dair ‘ilm u haberini götürmemiş olduklarından ve ol-vakitlerden beru sekiz sene mürur iderek merkum Kalvert? dahi ‘ubudiyet itmiş olduğu halde şimdi kendüsünün biraderi olub Amerika konsolos vekili bulunan Mösyö Ceym? kusur kalan kerestenin kat‘ına mübâşeret eylemiş olduğundan bahisle muma ileyhe ruhsat virilub virilmemesi istidânına dair livâ-i mezkûr meclisinin vârid olan mazbatası Meclis-i ‘Ali-i Hazain’de lede’l-mütalâ‘a merkum Mösyö Kalvert?’in İzmir timur yolu inşaatı için liva-i mezkûr ormanlarından kereste kat‘ itmesine verilmiş olan me‘zuniyet kendüsüyle kumpanya beyninde sebkât iden mukaveleye müstened olub bunun biraderi muma ileyh Mösyö Ceym’e? ... olamayacağından merkumun eşcar kat‘ından men’i icâb ideceği misillü ol-babda kumpanya ile beyinlerinde mukaddem ve muahher bir mukavele vuku’ bulmuş olduğu halde dahi yedinden mukaddem ... veyahut İzmir valiliği tarafından verilmiş ve timur yolu komiseri canibinden tasdik kılınmış evrak-ı resmiye bulunmak lazım gelenceğinden bu makule evrak ibraz idebilir ise anların ahkâmına tevkik-i hareket ve timur yolları inşaatı için memalik-i şahâne ormanlarından kat‘ ve nakil olunacak kerestenin resm-i gümrükden mu‘afiyeti o makule inşaatı teşvik ve teshil maksadıyla ihtiyar olunmuş bir fedakârlık olub bu müsa‘ade-i mahsûsânın su-i isti‘maliyle sair mahale dahi bila-resm-i gümrük kereste nakil ve ihracı menafi‘-i hazine-i celileye dokunacağından bu mahzuru vakı’ olmak üzere tarik-i mebhûs için kat‘ ve nakil olunan kerestenin İzmir’e duhulüne dair eyalet-i mezkûre rûsumat nezâreti tarafından bir müddet-i mu‘ine zarfında ve haber celb ve erae olunmaz ise müte‘ahhidi tarafından bahasıyla resm-i gümrüğü ifâ kılınacağıнын evvel emirde te‘minat-ı kaviyyeye rabta dikkat olunması ve mazbata-i mezkûre cümle-i iş‘aratından olacağı (Sayfa 7) üzere yine İzmir’de derdest-i inşa olan kasaba timur yolu için livâ-i mezkûrde kereste kat‘ itdirmekde bulunmuş olan Edvaris? Nâm tacirin dahi yedinde ruhsatı hâvi bir güne resmi kâğıd olmadığı halde anın da men’i icâb idub

bâlâda beyan olunduğu vecihle me'zun bulunduğu takdirde İzmir rüsumat nezâreti tarafından 'ilm u haber celbi usulünün merkum hakkında dahi icrâ kılınması hususlarının savb-ı şeriflerine bildirilmesi lazım geleceği tezkir ve ifade olunmakla ol-vecihle icrâ-yı icâbı husûsuna himmet eylemeleri sibâkında şukka Fî 21 Şa'ban sene 82 ve Fî 27 Kanunuevvel sene 81

(Sayfa 8)

İzmir Mutasarrıflığına

İzmir'den Adapazarı'na kadar derdest-i inşa olan tarik-i kebirin iki tarafından vakı' olub mukaddemce tesviyesine mübâşeret kılınmış olan kenar yolların mürur ve 'ubura ve Tersâne-i 'Amire için kat' olunan kerestenin naklini teshil için bir an evvel ikmâli ehemm ve elzem olduğu halde zikir olunan yollara civar olan köyler ahalisinin ekseri ber-mûceb-i nizâm inşa-i tarik için hisselerine isâbet iden yirmi günü itmam itmeyerek ba'zısı on ve bir takımı dahi dört beş gün çalışub bakıyye-i hizmetlerini henüz ifâ itmemiş olduklarından ve bunlar kış esnasında müsa'id günlerde celb ve istihdam olunurlar ise zirâat ve felahat gibi meşâğil için mevsim-i ta'til olmak mülâbesesiyle hizmet-i musîbelerini memnûnen ifâ idub borçlarından kurtulmuş ve ilerusu için vakit kazanmış olacakları misillü yolun dahi bir an evvel tesviyesi hâsıl olarak umûr-ı nakliyece mevcut olan müşkülât-ı hazıra ber- taraf edilmiş olacağından bahisle ahâli-i merkûmeye şu aralık ikmâl-i hizmet itdirilmesi lüzumuna dair tarik-i mezkûre komiseri tarafından vakı' olan iş'ar üzerine nafi'a nezaret-i celilesinin tezkere-i varidesi Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a tesviye-i taraf-ı nizâmı mücebince tanzim olunacak yollar î'malatında kura-yı mezbûre ahalisinin yirmişer gün istihdâmı lazım geleceğine ve ber-vech-i iş'ar mevsim-i şitada havalar müsa'id oldukça ifâ-yı hizmet olunması sureti ahalice daha elverişli bulunduğu binâen bunlardan o makule hizmet-i mu'ineleri tamamen ifâ itmelerinin tarik-i mezkûre sevk ve î'zamiyla? İkmâl-i hizmet itdirilmesi husûsunun savb-ı şeriflerine buyurulması tezkir ve ifâde kılınmış olmakla iktiza-yı halin ol-vecihle icrâsı husûsuna himmet eylemeleri sibakında şşukka Fî 18 Ramazan sene 82 ve Fî 25 Kanunusani sene 81

İzmir Valiliğine

Aydın timur yolu kumpanyasıyla mün'akid olan mukâvelenâme hükmünce tarik-i mezkûr için taraf-ı saltanat-ı seniyyeden te'min olunan hazine-i celileden bir hayli (Sayfa 9) akçe verilmiş ve ... hale nazaran hasılatının 'adem-i kifâyesinden nâşi bundan böyle dahi bir takım mebâliğ î'tası icâb ideceği melhuz bulunmuş olub bunun tahfifi ise tarik-i mezkûr hasılatının tezayüdüne menut ve bu dahi derûn-ı eyâletde yapılacak olan şoselerin timur yollarına kesb-i ittisâl ile timur yolların güzergâhları olmayan mahallerden mu'amelatı nakliyesini teshile mevkuf bulunduğu ve memalik-i mahrûse-i şahânedede inşa olunacak olan şose yollar için

nizamnâme-i mahsus olub buna tatbiken eyâlet-i mezkûrede dahi timur yola rabt olunmak üzere şoseler inşasıyla umûr-ı nakliyenin teshili ve bu suretle tarik-i mezkûr tüccarının tevsî' ve teksiri esbabının istishâli lazım geleceğine binâen keyfiyyet tarik-i mezkûr mühendisiyle bi'l-müzâkere İzmir Eyâleti dâhilinde mezbur timur yoluna kesb-i ittisal idebilecek kaç yol yapılabilir ve bu yollar ne kadar müddetde hitam-pezir olur ve bunlardan şimdiye kadar başlanılmış var mıdır buralarının bir tafsil iş'arıyla beraber bu bâbda olan mutalâ'at-ı mahsusa-i düsturlarının dahi beyân ve izbârı hususunun savb-ı vâlâlarına bildirilmesi Meclis-i 'Ali-i Hazain'den ifade olunmuş ve bu hususun ehemmiyeti umûr-ı bedihiyyetden bulunmuş olmakla ber-minvâl-i muharrer icâb-ı halin icrâ ve iş'arı hususuna himmet buyurulmak sibakında şukka

Fî 18 Ramazan sene 82 ve Fî 25? Kanunusani sene 81

Bosna Vilâyeti Valiliğine

Haçadur? Kumpanyası'na fûruhtu mukarrer olan fuçî tahtası hakkında olunan isti'lam üzerine cevaben tevarüd iden telgrafnâme-i düstûrilerinde merkum Haçadur'un? Vuku'-ı vefatına mebni kumpanyasına tahta satılmamış ise de muahheren teba'a-i Devlet-i 'Aliye'den Boso? Boric nâm tacire ... Balkanlarında tahrir olunan mahallerden iki milyon deyne taba'a-i merkûmeden Resto'ya dahi sekiz yüz bin fuçî tahtası kat' ve nakline bakkontorato ruhsat virilerek bunların bedelatına mahsusen elli bin ğuruş mal sandığına teslim olunduğu gösterilmiş ve telgrafnâme-i mezkûr Meclis-i 'Ali Hazain'e lede'l-havâle ormanlardan alınan hasılatın birkaç sene kâmilen (Sayfa 10) ormanlar idaresinin ıslah ve tevsî'ine sarfı sureti derdest-i tezkir olduğundan ilerude vakı' olacak iş'ara kaadr gerek mebalîğ-i me'huza-i mezkûrenin ve gerek bundan böyle mezkûre tahtalar esmanından istifa kılınacak tekasitin hiçbir mahale sarf olunmayun mal sandığında tevkifi husûsunun savb-ı vâlâlarına bildirilmesi lâzım geleceği tezkir ve ifâde olunmuş olmakla ol-vecihle icâb-ı halin icrâsı husûsuna himmet eylemeleri sibâkında şukka Fî 18 Ramazan sen 282 ve Fî 25 Kanunusani sene 281

İzmir Valiliğine

Sâye-i 'ömr-i envâye-i cenâb-ı padişâhide bu kere reşide-i serhad sade-i ikmal olan kasaba timur yolunun küşâd-ı resmisinde bulunmak ve şartnâmesi mücebince ka'ide-i lazime-i teslimiyesini icrâ eylemek üzere komise ta'yin kılınmış olan Meclis-i 'Ali Hazain a'zasından sa'adetlu Arsindi Beg Efendi meclis-i mu'abirden ma'iyetine terfik olunan mühendislerle beraber bu def'a İzmir'e 'azimet itmişdir ma'lûm-ı düstûrileri olduğu üzere tarik-i mezkûr için taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mikdar-ı ma'lum ... te'min kılınmış olub binâen'aleyh bunun kâr ve hasarı min-cihete-i hazine-i celileye 'aid olduğundan ve hasılatın derece-i matlûbiyyeye vusulü ise i'malât-ı varidatının halka emniyet bahş olacak sûretde mükemmel ve muntaam bulunmasına mütevakkıf idüğü ... müstağni bulunduğundan mîr müşârün-

ileyh ile bi'l-müzâkere tarik-i mezbur i'malat-ı vâridatı hakkında tedkikat-ı kâffe-i fenniye ve 'ameliyenin icrasından sonra küşâd-ı resmisinin ve teslim-i ka'ide-i mer'îyesinin usul ve emsaline tevfikeyen hüsn-i ifâsına ve te'min-i ... dolayı hazine-i celileye bir güne ... altında kalmamak için daimen ve mütemadiyen tedâbir ve takayyüdat-ı ... ittihaz ve icrasına himmet olunması ve bir de Aydın timur yolunu küşâd olunan kıt'asının muhasebet-i kat'îyyesi henüz ru'yet olunmamış idüğünden kıt'a-i mezkûrenin tarih küşadından şimdiye kadar hasılat-ı vakı'ası ne miktara reşide olunmuşdur ve te'min-i ... dolayı tarik-i mezkûr kumpanyasına taraf-ı devletliyyeden ne mikdar meblağ i'ta kılınmışdır ve kumpanyanın daha matlubu var mıdır buralarının tahkik ve tedkiki ve'l-hasıl tarik-i mezkûr muhasebat-ı 'umumiyesinin rütbe dahi müşarün-ileyhe 'ilave memuriyet kılınmış olduğundan mîr müşarün-ileyhe birlikde (**Sayfa 11**) ve tarik-i mezkûr komiseriyle kumpanya memurlarından icâb idenlerin taht-ı tasarrufunda olarak tarik-i mezbur muhasebat-ı 'umumiye ve kat'îyesinin dahi kemâl-i vaktiyle ... icâb iden defatirinin mîr müşarün-ileyhe teslimen irsâli lazım geleceği beyanıyla şukka- mahsusai senâveri terkime ibtidâr olundu

Fî 6 Şevval sene 82 ve Fi 9 Şubat sene 81

Rodos Kaimmekamlığına

Memâlik-i mahrûse ormanları idaresinin bir suret-i Hüsniye idhali zımında Meclis-i 'Ali-i Hazain'de bazı müzâkerat cereyân itmekte olup şu sırada Rodos Ceziresi'ne muzaf Kosot? Adası'nda inşa olunmakta bulunan gemileriçün sarf ve isti'lam olunan keresteler hakkında dahi bazı tahkikat icrâsı ya'ni cezire-i mezkûrede senevî ne mikdar gemi inşa kılınmakta ve gemilere satılmakta ve gemi inşa idenler nasıl âdemlerdir ve sefâin-i mezkûre inşaatı için isti'mal oluna kereste nerelerde ve ne suretle celb olunmaktadır buralarının bilinmesi icâb itdiğinden bu bâbda taraf-ı şeriflerine isti'lamat tastiri Meclis-i 'Ali-i mezkûrdan ifade olunmakla husûsat-ı mebhusenin bi'l-etraf tahkikiyle netayic-i hasılasının tafsilen iş'arı hususuna himmet eylemeleri sibakında şukka Fî 7 Şevval sene 82 ve Fi 10 Şubat sene 81

Antalya Kaimmekamlığına

Memâlik-i mahrûse-i şahânedede bulunna bi'l-cümle ormanların bir suret-i muntazama ve mazbutada idaresi hakkında Meclis-i 'Ali Hazain'de cereyan itmekte olan müzâkerat sırasında Antalya havalisinde bulunan ormanların dahi ahvâl ve idâre-i hazırasının bilinmesine lüzum görünmesiyle bunlardan senevî ne mikdar kereste kat' ve nerelere ve ne suretle nakil ve sarf kılınmaktadır ve kesilen ağaçlardan sefine dahi inşa olunmakta mıdır ve ormanlardan kereste kat' ve fûruht idenlerle iştira eyleyenler kimlerdir ve kesilen ağaçlar için ne mikdar bedel ve rûsumat alınmaktadır buralarının ve'l-hasıl zikir olunan ormanların sure-i cereyan-ı hal hazırının? ... nakil iden isti'lamı meclis-i mezkûrdan ifade olnmakla ... bi'l-etraf tahkikiyle

seri'an ve sarihen iş'arı hususuna himmet eylemeleri sibakında şukka Fî 7 Şevval sene 82 ve Fî 10 Şubat sene 81

(Sayfa 12)

Erzurum ve Haleb Vilâyeti Celilelerine

Memalik-i mahrûse-i hazret-i şahânedede kâin bi'l-cümle ormanların bir suret-i mazbuta ve muntazamda idaresi zımnında Meclis-i 'Ali Hazain'de ba'zı müzâkerat cereyan itmekde ise de ol-bâbda ittihaz olunacak tedâbir mevki'-i icraya îsâl olununcaya kadar ormanlar idâresince mevcut olan 'adem-i intizamın mümkün mertebe ıslahı ve eşcar kat'ı hususunun taht-ı mazbutiyete idhali bâbında ba'zı tedâbir-i muvakkate icrâsı lazime-i halden bulunduğu binâen bu bâbda sâir icâb iden mahallere vesâyâ-yı lazime tebliğ kılındığı misillü zeyr-i idare-i düstürlerinde bulunan vilâyet dâhilinde kâin ormanların dahi hüsn-i muhafazasıyla eşcar kat'ı maddesinin husûl-i mazbutiyyeti için tedâbir-i ... ittihazı hususunun taraf-ı vâlâ-yı düsturilerine tavsiyesiyle beraber bu ormanlardan şimdiki halde senevî ne mikdar kereste kat' olunmaktadır ve nerelere nakil ve ihraç kılınmaktadır ve kat' idenler kimlerdir ve kesilen kerestelerden ne mikdar ve nasıl rüsumat ahz olunmaktadır buralarının bilinmesi icab itdiğinden isti'lamı lazım geleceği Meclis-i 'Ali-i mezkûrden ifade ve beyan kılınmış olmakla ol-vecihle icablarının? İcrâsı hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka

Fî 7 Şevval sene 82 ve Fî 10 Şubat sene 81

Karesi Mutasarrıflığına

Meclis-i 'Ali-i Hazain i'tasından sa'adetlu Arsindi Beg Efendi hazretleri memuriyet-i mahsusa ile bu kere İzmir'e irsâl olunmuş ve o civar ma'denlerinin tahkik-i ahvâli için kendüsüne me'zuniyet verilmiş olmakla zeyr-i idâre-i seniyyelerinde olan livâ dâhilinde kâin ma'denlerin tahkik-i ahvâli hakkında mîr müşârün-ileyh hazretleri tarafından talep olunacak ve kâmilinin icrâsı hususuna himmet olunması sibakında şukka Fî 9 Şevval sene 82 ve Fî 12 Şubat sene 81

(Sayfa 13)

İzmir Valisine

İzmir timur yolu komiser ... mîralay 'izzetlu Reşad Beg hakkında şikâyeti mütezammin hükümete i'ta olunan mahzar ile taleb-i muhâkemeyi hâvi mîr muma ileyh tarafından verilen takririn irsâl olunduğuna ve tarafeyn muhakemesi lazım geldiği hâlde nafi'a nezâret-i celilesi tarafından vir me'murun irsâli veyahut hükümet-i mahalliyyeye me'zunin mahsusa i'tası lüzumuna dair Fî 19 Şa'ban sene 282 tarihli ve 200 numarasıyla merkimen tedavüd iden tahrirat devletleri Meclis-i 'Ali Hazain'de lede'l-mütalâ'a bu husûsun bu kere me'muren İzmir'e 'azimet iden sa'adetlu Arsindi Beg Efendi

hazretlerine havâlesi tensib ve ifade olunmuş ve zikir olunan mahzar ile takrir leffen i'ade kılınmış olmala mîr müşârün-ileyh ile birlikte tahkikat-ı lazimenin icrâ ve Ma'nisa havâlisinde kâin timur yolları mürur iden ba'zı mahallerin bedeli el-hâletü-hâza verilmemiş olduğu rivayet kılınmakla olmasıyla bunların dahi bir an evvel tesviyesiyle keyfiyyet-i inhasına himmet buyurmaları sibakında cevabnâme-i senâveri terkim kılındı Fî 11 Şevval sene 282 ve Fî 14 Şubat sene 81

Konya Valisine

Konya Sancağı dâhilinde Sa'idili Kazası'nda mutasarrıf olduğu Gögez? Çiftliğinin iki bin dönüm mahalinde bulunan bataklık ve sazlığın hendekler hafr ve küşadiyla tathiri halinde sıhhat-i 'umumiyece mevcut olan mazarratı mündefi' olacağı misillü hazine-i celilece dahi bir hayli menfa'ati calib olacağından kaza-i mezkûr ahâlisi tarafından sekiz bin yevmiye mu'adil derecede mu'avenet idâ olunur ise mesârif-i sâiresini kendüsü ba-tesviye mahall-i mezkûrun tathir ve tahfifi i'mâlâtına teşebbüs ideceği ifâdesine dair İstifani Marğo ve Ano nâm kimesne tarafından takdim kılınan 'arzuhal Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a zikir olunan bataklık arazi-i miriye veyahut arazi-i memluke dâhilinde mi vakı'dır ve hâvi olduğu arazi kaç dönümdür ve mevki'inin rees-i kazaya ba'idiyeti ne kadar mesafeden 'ibaretdir ve emr tathiri ne mikdar masrafa mütevakıftır buralarının evvel emirde bilinmesi lazım geleceğinden ol-babda taraf-ı vâlâlarına isti'lamnâme tastiri iktiza ideceği tezkir ve ifade kılınmış olmakla vezat-ı? maslahatın (Sayfa 14) sıhhat-ı 'umumiyece 'aid mevaddan bulunmasına nazaran ehemmiyeti derkâr bulunmakla tahkikat-ı matlubenin icrâ ve inhâsi hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka-i senâveri terkimine ibtidâr kılınmıştır

Fî 12 Şevval sene 82 ve Fî 15 Şubat sene 281

Tuna Vilayet-i Celilesine

Mısır timur yolu münasebetiyle Nil'de işletilmesine hacet kalmayub idare-i celile-i Mısıriyye tarafından fûruhtu mutasavvir olan vapurların mübaya'asıyla Tuna Nehri'nde işlenmek ve hisse-i ... taba'a-i Devlet-i 'Aliye'den olmak üzere bir şirket te'sis olunduğu halde sevahil-i merkûmenin Avusturya kumpanyası yedine geçmiş olan menafi' ve ticaretinin refte refte kazanılmış olacağı mülâbesesiyle şirketin te'sisi ve iktiza iden sermayenin suret-i tedariki hakkında ba'zı mütala'at ve tafsilata dair vârid olan tahrirat-ı vâlâlarıyla bunun için icab iden şeraiti mütezammin muahheren i'ta olunan layiha Meclis-i 'Ali-i Hazain'de mütala'a ve tedkik olunmuşdur böyle bir şirket teşekkülüyle sevahil-i mezkûrede vapurlar işledilmesi ve Avusturya kumpanyasına rekabet olunabilmesi fi'l-hakika fevaid ve muhsenat-ı 'adideyi müstelzim umur-ı hayriyyeden olub sür'at husûlü arzu olunursa da ta'rifeye hâcet olmadığı vecihle ruhsat-ı emr-i 'alisinin i'tasından evvel teşkil olunacak kumpanyanın müessisleri kimler ve nasıl sıfatda âdemlerdir ve nizamnâme-e

dahlisi ve ücret-i ta'rifesi neden 'ibaretdir ve verilecek ferman-ı 'ali kimin nâmına olacaktır (**Sayfa 15**) buraları bilinmek ve böyle şirketlerin idaresi memleket meclisine muhavvel olamayub a'zası hissedâran taraflarından müntehib bir meclis-i mahsusa münhasır olmak lazım geleceğinden evvel emirde hususat-ı muharrereye dâir iktiza iden nizâmât ve izâhât müessislerin vekil-i resmilerine tevd'an ve inhâ-yı asafâneleriyle ma'an bu tarafa gönderilmek ve burada usûl ve emsiline tatbiken vekil muma ileyh ile 'ariz ve 'amik bi'l-müzâkere iktizâ-yı hal ifâ kılınmak lazım geleceği Meclis-i 'Ali-i mezkûrden mutlaka tevsikat-ı müessere şirânelerine muvakkıf bulunmuş olmakla ber-minvâl-i muharrer icab-ı hâlin hüsn-i icrâ ve inhâsı husûsuna himmet buyurmaları sibakında şukka-i senâveri terkim kılındı Fî 13 Şevval sene 282 ve Fî 16 Şubat sen 281

Tırhala Mutasarrıflığına

Hissedârânı ba'zı me'muriyet-i mahalliye ile mu'teberan-ı ahalden mürekkebe olmak ve derun-ı eyâletde işlemek üzere bir 'araba şirketi teşkili ve Yenişehir'den Tırhala'ya mümted olan tarik üzerinde olub icrâ-yı ta'mir ve termimi muktezi görünen köprüler ile Nehr-i Köstem üzerinde müceddeden diğer iki ade(d) köprünün bina ve inşasıyla münasib mikdar ücret-i müruriye ahzı hususlarına ruhsat ve imtiyaz i'tası hakkında ba'zı ifâdatı hâvi Tırhala meclisinin cevaben vârid olan mazbatasıyla şirketin hissedaranı ... defteri ve bu babda iktiza iden sermayenin suret-i tedarigi hakkında yazılan nizamnâme layihası Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havâle bu makule şirketlerin teksiri tezayüd-i servet ve ma'muriyet-i memleketin esbab-ı asliyesinden olduğu cihetiyle bunların teşekkül ve te'sisi için iktiza iden ruhsat ve imtiyazın ma'al-memnuniye i'ta kılınacağı derkâr ise de beyana hâcet olmadığı üzere bu misillü bir şirket teşkil olunacak olduğu halde bunun için evvel emirde ba'zı müessisler meydana çıkarak iktiza iden (**Sayfa 16**) ruhsat ve imtiyaz resmen anlar ma'rifetiyle taleb ve istid'a olunmak ve verilecek ferman-ı 'ali anların ismine olarak i'ta olunub muma ileyhim dahi icabına göre hisse küşadıyla iktizâ iden sermayeyi bi't-tedarik ba'de icâb-ı hâlin icrasına mübâşeret kılınmak lâzım geleceğinden iş bu teşkil olunacak şirketlerin müessisleri kimler be nasıl sıfatda âdemlerdir ve imtiyaz-ı ferman-ı 'alisi kimlerin nâmına olacaktır evvelce buralarının bilinmesi ve bir de böyle şirketlerin idâresi hükümete muhavvel olamayub hissedaran taraflarından müntehib bir meclis idâreye 'aid olmak iktizâ ideceği cihetle evvel emirde lazım gelen nizamnâme ve şertnâme lâyhaları esası meşrûha tevfiken tanzim olduktan sonra mevcut hissedaran içlerinden münâsib olan ba'zı zevâtı bi'l-intihab yedlerine vekâletnâme-i mu'teber i'ta ve levayih-i mezkûre ile ma'an bu tarafa irsâl edecekleri halde bunlar ile usûl ve emsiline tatbiken bi'l-müzâkere iktizâsı ifâ kılınmak lazım geleceği tezkir ve ifâde kılınmış olmakla ol-vecihle icâb-ı hâlin icrâ ve şâyed hissedârân tarafından ol-sûretle der-sâ'adete müessisler irsâlinde müşkülât görünür ise muhâbere ile dâhi husûl-i maslahat

kâbil olabilub o takdirce yalnız zikir olunan lâyhaların irsâliyle müessisler ... inhâ kılınması hususlarına himmet buyurmaları sibakında şukka Fî 19 Şevval sene 1282 ve Fî 22 Şubat sene 81

Bosna Vilayet-i Celilesine

Umûr-ı zira'at ve ticaretin Bosna Eyaleti'nce dahi tevsî' ve teksiri vesailinin istihsali hakkında Meclis-i 'Ali-i Hazain'ce ba'zı mütala'at cereyan itmekte olduğu halde me'zunen? Der-sa'adetde bulunan Bosna orman me'muru Artin Efendi tarafından dahi ba'zı ma'lumat istenilmesi üzerine muma ileyh tarafından takdim oluna layihada Bosna Nehri'nin Sava Nehri'ne munsab olduğu noktadan bidae ile eyâletin vasatî makamında bulunan Akranice? Kasabasına kadar mümted olan mahalinde ufak vapurlar ve kayık ve İşleb? ve sal işletmek üzere bir kumpanya teşkil olunduğu takdirde fevaid-i külliyyeyi müstelzim olacağı beyan olunub ta'arruzdan müstağni olduğu üzree nehirler umûr-ı nakliye için vesait-i tab'iyye-i teshiliyeden olduğu cihetle bunlardan istifade esbabının istihsali lazımeden ve bu dahi kumpanyalar teşkiliyle vapurlar işletdirilmesine mütevakıf mevaddan olmasıyla nehr-i mezkûrde vapurlar işletdirilmek üzere bir kumpanya teşkili muhsenatı müstelzim olacağıında iştibah olmadığından mahalince bu misillü bir kumpanya teşekkül ve te'sisi mümkün'e'l-icra olduğu takdirde zikir olunan nehrin imtidadı ne dakar mesafeden 'ibaretdir ve şimdiki hâli seyr-i sefâyine kabil midir değilse bunun icrâsı ve lüzumi mikdar vapur ve kayıkların tedâriki için vuku' bulacak mesârif tahminen ne miktara yapmaktır ve ihtiyar olunacak hisseli me'mul olan menafî' tekabül ider mi buralarının ... ve tahkik ve iktiza iden haritaların resim ve tanzimi lazım geleceğinden mahalince icrâ-yı (silik) (Sayfa 17) mu'teberan ahaliden münâsib müessisler tedarik idilerek bir şirket teşkili ... götürüldü halde tahkikat-ı mezkûrenin icrâsıyla keyfiyetin ahvâli vecihle bu canibe iş'ar ve yapılacak resim ve haritaların dahi tesyar kılınması ve şirketin teşekkülünden sonra nehr-i mezkûru keşf ve mu'ayene ile iktiza iden ma'lûmatı i'ta itmek ve resim ve haritalarını tanzim eylemek için orada muktedir mühendisi bulunamaz ise bu taraftan taleb olunması lazım geleceği hususunun savb-ı vâlâlarına bildirilmesi tezkir ve ifade olunmuş olmakla ber-minvâl-i muharrer iktizasının icrâsı hususuna himemt buyurmaları sibakında şukka Fî 18 Şevval sene 282 ve 21 Şubat sene 281

Tuna Vilayet-i Celilesine Cevabnâme-i Sâmi

Ruscuk timur yolu kumpanyasının ashabından mübâya'a itmekte olduğu arazi için tapu senedi makamında verilecek 'ilm u haberlerden harç alınması kumpanya ile ... şartnâme ahkâmına muğayir olduğundan ol-bâbda istifsar-ı re'yi hâvi cevâbi-i vârid olan tahrirat devletleri Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havâle mübâya'a oluacak arazi için verilecek 'ilm u haberler muvakkat olub tarik-i mezkurun hitam-ı inşaatında bi'l-istirdad kumpanyanın aldığı arazi ve emlakın cümlesini şâmil olmak üzere bir sened mahsus (silik) iden timur yolu hakkında leffen bir kıt'ası irsâl kılınan nizâmnâme mücebince usûl-i

ittihaz kılınmış olmadığından bunun dahi ana tatbiki ile harç maddesi? Bunun hitamına ta'lik olunarak şimdilik zikir olunan 'ilm u haberlerden bir güne resim istifa kılınmaması hususunun savb-ı vâlâlarına tebliği tezkir ve ifade olunmuş ve İzmir timur yolunun bu makule mübâya'atı hakkında câri olan mu'amelatı mübeyyin ta'ati olunan senedatı mücerred ma'lumat olmak üzere leffen irsâl kılınmış olmakla ol-vecihle icaba halin icrasına himmet buyurmaları sibakında terkim-i cevabnâme-i (silik) ibtidar kılındı Fî selh-i Şevval sene 282 ve Fî 5 Mart sene 282

(Sayfa 18)

Tuna Vilayet-i Celilesine

Vidin mu'teberânından Simoil Baruh? nâm bazergânın Vidin'de inşa ideceği bir bab kibrit fabrikası için Viyana'dan celb olunacak makine ve edevat-ı sâirenin resm-i gümrükden mu'afiyeti istid'asında bulunduğu ve daire-i vilâyetde kâin sâir ba'zı mahallerde dahi ipek ve ispiro ve kâğıd fabrikası gibi şeylerin ihdası ve inşası hakkında olunan teşvikat üzerine ba'zı ashab iktidar taraflarından makile ve alat-ı saireden bir müddet-i muvakkatede resm-i gümrük alınmaması hakkında istidanı şâmil mukaddem ve muahher vârid olan iki kıt'a tahrirat-ı vâlâları meelleri ma'lum-ı senâveri olarak Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havâle mahall-i merkumede ol-vecihle fabrikalar inşasında muhsenat derkâr olduğu cihetle ol-babda teshilat-ı mümkünê deriğ olmaz ise de beyana hâcet olmadığı üzere resm-i gümrükden mu'afiyet maddesi nizam-ı mahsus icabınca şimdi yalnız pamuk tathiri levazımâtına münhasır ve 'aid olduğu halde zikir olunan fabrikalar edevatına ta'mimi bu makule fabrikaların memâlik-i mahrûse-i şahânenin her bir tarafında an-be-an teşkir itmekde olmasına ve şimdiye kadar yapılmış bulunanlarının alat ve edevatı hakkında dahi mu'afiyet-i mezkûre i'ta olunmamış idüğüne nazaran sirayet mahzuru ve bu ise bi'l-ahere hasar-ı hazineyi müceb olacağına binâen muhsenâtı cihetle teksiri mültezim olan o makule teşebbûsat için sâir suretle teşvikat ve teshilat icrâ kılınması ve fakat derkâr olan tedrisine? mebni kâğıd fabrikası diğerlerine kıyas olunamayarak bunun alat ve edevatı hakkında bir müddet-i münâsebe ile mu'afiyet i'tası câiz olabileceği cihetle kâğıd fabrikası inşa idecek olanların isti'lam-ı esâmisiyle beraber müddet-i mezkûrenin mikdarı husûsunda olan mütala'a-i devletlerinin istiş'ar olunması lazım geleceği tezkir ve ifade kılınmış olmakla muktezâ-yı dariyet-i? maslaha-i müşirâneleri üzere ol-vecihle icâb-ı hâlin icrâsı hususuna himmet buyurmaları sibâkında şukka-i senâveri terkimine ibtidar kılındı Fî selh-i Şevval sene 82 ve 5 Mart sene 82

(Sayfa 19)

Tuna Vilayeti dâhilinde vaki' Tulca ve İsakçı ve Maçın ve Babadağ

kazalarında bulunan ormanlardan ahâlinin kat' eyledikleri hatebin diğer bahasıyla mübâya'asıyla memleketeyn canibine nakil ve fûruht itmek ve

beher çekisi için hazine-i celileye ikişer ğuruş? Resm i'ta eylemek üzer bir müddet-i mu'ine ile ruhsat i'tasını müsted'i Dimtri ve Aramandi? Bolonaki? İmzalarıyla mümzi takdim olunan iki kıt'a 'arzuhal Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a sahib-i istid'anın hülâsa-i ifadesi mahall-i merkûmeden hafiyen memleketine külliyetlu hateb nakil olunarak bunlardan bir güne res alınmadığından bu suret ittihaz buyurulduğu halde vâridât-ı cedide hâsıl olacağı maddesinden 'ibaret bulunmuş olmasıyla ve fi'l-hakika memleketine suret-i hafiyede mikdar-ı külli hateb ve kereste nakil olunmakta idüğü aher taraftan dahi işidildikde bulunmasıyla mübtenâ-yı şeyme-i kerime-i mehamdanı ve mukteza-yı dirauet-i müslime-i müşiraneleri üzere bundan böyle memleketine mahfiyyen hateb ve kereste naklinin men'i esbabının istishaliyle beraber mahall-i merkûmeden memleketine şimdiye kadar senevî ne mikdar ve kimler vasıtasıyla kereste ve hateb nakil olunub oralarda ne fiat ile satılmışdır buralarının tahkik ve iş'arı ve istid'as-yı vaki' hakkında olan mutala'at-ı devletlerinin dâhi bir tafsil-i izbarı lazım geleceği tezkir ve ifade olunmuş mezkûr iki kıt'a 'arzuhal leffen gönderilmiş olmakla ol-vecihle icâb-ı halin icrâsı ve mezkûr 'arzuhalenin i'adesi hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka Fî gurre-i Zilka'de sene 282 ve 6 Mart sene 282

(Sayfa 20)

İzmir Valiliğine Cevabnâme-i Sâmi

Kasaba timur yolunun güzergâhı bulunan Ma'nisa civârında kâin Yahudi milleti kabristanından alınan mahalle dair ba'zı inadatı? Şâmil Fî 28 Şa'ban sene 82 tarihiye cevaben vârid olan tahrirat-ı 'aliyeleri Meclis-i 'Ali-i Hazain'de mütala'a ve iş'ar-ı vâlâları vecile tarik-i mezbur komiseri olub şu aralık der-sa'adetde bulunan mîralay 'izzetlu Reşad Beg'den dâhi istizah-ı madde olunmuşdur mîr muma ileyhın vaki' olan ifadesine ve erae eylediği haritaya nazaran iş bu mezazî' .. olan mahalden mukaddema dahi iki tarik geçmekte olduğu ve timur yolunun aldığı yer ise bir mikdar cüz'iyeden 'ibaret olub timur yolunun esna-yı inşasında burası hazır olunur iken millet-i merkûmenin mevta defn olunduğu hakkında olan iddîalarını te'yîd ider bir eser zuhur itmemiş idüğü anlaşılmış ve şu hale göre mahall-i mezkûr mukaddema mezarlık olmağa terk ve tahsis kılınmış olan mevki' dâhilinde gibi görünür ise de bunun timur yoluna geçen yerinde ve mevta medfun olmadığı tahkik eylemiş olmasıyla vezat maddesinin o kadar ehemmiyeti olmayub menafi'-i hususiye için menafi'-i 'umumiyeye 'aid ve işlemeye başlamış olan tarik-i mezkûrun sektelemesi câiz görülemeyub ba-husûs bir makule mevad haberiye ve nafi'ada ahâli tarafından dahi ba'zı mertebe fedakârlık ibrazı lazımeden bulunmasıyla salefü'z-zikir timur yolu için alınan mahallin usul ve nizamâtı mevzu'ası mücebince takdir olunacak bahasının kumpanyadan bi'l-istihsal millet-i merkûmeye i'tasıyla def'-i niza' idilmesi icâb ideceği tezkir ve ifade olunmuş olmakla ol-vecihle ifâ-yı muktezasına himmet buyurmaları sibakında şukka-i senâveri

Fî 3 Zilka'de sene 282 ve Fî 8 Mart sene 282

(Sayfa 21)

Trablusgarb Vilayeti Valiliğine

Trablus'da mukim Avusturya konsolosu Mösyö Çiçinik? Kanhilari?? Mösyö Tolifek? Masallata Kazası'na vaz' edeceği revgan-ı zeyt ma'sarası hakkında meclis-i vâlâ kavanin ve nizâmat-ı dairesinden tanzim ve irsâl kılınan şartnâme ve ol-bâbda şeref-sâdır olan emr-i 'ali konsolos muma ileyhe tebliğ olunarak şimdide kadar bir cevap alınamamış olduğu halde bu günlerde zeytun mahsulatınca esar-ı feyz ve bereket ... olmasıyla muma ileyh ma'sara-i mebhusa hakkında tecdid-i istid'a ile şartnâmede münderiç-i şeraite-i esâsiyeden bazılarınin ta'dilini iltimas itmekte olduğu ifadesine dair vârid olan tahrirat-ı 'aliyeleriyle melfûfatı Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütalâ'a revş-i iş'ar-ı 'aliyelerinden ve konsolos muma ileyhin muharreratı suretleri meelinden istinbat olduğuna göre ta'dili istenilen şeraite inhisâr maddesine ve ma'sara husûsatından mütevellid münâza'atdır? Konsoloshanenin cevaz-ı müdahalesine müte'allik olduğu anlaşılıb bunun ise ilerude birtakım müşkülât ve muhaziri da'vet ideceğinden kat'-ı nazar çünkü bu mu'asarada Devlet-i 'Aliye'nin 'ale'd-devam ahzına mecbur olduğu 'öşür ve rûsumat alınmak lazım geleceği ve binâen'aleyh sâir fabrikalara kıyas kabul itmeyeceği derkâr olmasıyla bunlar hakkında öteden beru mer'i ve müessis olan usûl ve nizâm külliye menâfi olduğu cihetle şâyan-ı kabul olamayacağı derkâr bulunmakla keyfiyyet bu vecihle muma ileyhe beyan ve tefhim olunarak şarnâme-i mebhusda münderiç şeraitin kâffesini tamamıyla ve hakkıyla icrâ itmek üzere mu'asara-i mezkûrenin inşâ ve işletmesine muvâfakat itdiği sûretde fiha etmediği takdirde mukaddemce verilmiş olan ruhsat bi't-tabî' münfesi olacağından öyle bir fabrikanın memleketçe vücudu lazım olduğu ve şeraite-i muharrere ile inşasına diğer talib bulunduğu halde usûl ve nizâmına müteveffiken mahallince icâbı ba'de'l-icrâ keyfiyyet bu tarafa iş'ar kılınması husûsunun savbı devletlerine buyurulması tezkir ve ifade kılınmış olmakla ol-vecihle ifâ-yı muktezâsı husûsuna hiimet buyurmaları sibakında şukka Fî 3 Zilkâ'de sene 282 ve Fî 8 Mart sene 282

(Sayfa 22)

Edirne, Burusa, Amasya, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan Vali ve Mutasarrıflarına

Bir müddetden beru memalik-i mahrûse-i şahâne ipek böceklerine müstevli olan hastalığın izâlesi esbâbını istihsaline dâir Meclis-i 'Ali-i Hazain'ce ba'zı mutalâ'at ve müzâkerat cereyan itmekte olduğu sırdad mahall-i sairede olunan tecrübeye nazaran her dürlü 'avarızdan sâlim ve gerek kozasının büyüklüğü ve gerek hasılı olan ipeğin ... cihetiyle sâir mahaller tohumlarına her halde merci' bulunan Japonya tohumundan mikdar-ı kâfi tedârik olunarak memalik-i mahrûse-i şahânenin icâb iden mahallerine tevzi' ve irsâl ve bunlardan alınacak tohumlar sene-i âtiyede yerlu tohumların yerine isti'mal

idilse ve bu suretle birkaç sene devam olunarak tedricen yerlu tohumkar tebdil ve tecdid olursa fevâid-i kesîre müşâhede olucağı ba'zı erbâb-ı vukûf tarafından haber verilmiş ise de tezyîd-i şurut ve ma'muriyet-i memleket için ittihaz olunacak bu misillü tedâbir-i maşlaha hakkında ma'lumat-ı mahalliye ve ticaret-i fi'liye üzerine gidilmek ez-her cihet hayırlı olacağı mülâhazasını mebni 'acaba memalik-i mahrûseden ipek çıkan mahaller dâhilinde şimdiye kadar Japonya tohumunu celb ve isti'mal itmiş kimse var mıdır ve olduğu halde ne netice husûl bulmuşdur ve yerlu tohum ile Japonya tohumu arasında mahsulce ne fark görülmüşdür ya'ni bir dirhem Japonya tohumundan hâsıl olan koza 'aded ve cesamince ve ipek cinsince yerlu tohumun bir dirhemi mahsulüyle ne nisbetdedir ve bizim memleketin aklım ve hevasıyla imtizac bahsinde Japonya tohumu yerlu tohumlara ... midir ve yerlu tohumlarındaki hastalık 'umumi veya hususi sûretde midir ve ne derecededir ve Japonya tohumunun isti'malinden buraca istifade idilub idilmeyeceği hakkında yerlu ... reyleri ne merkezdedir evvel emirde buralarının bilinmesine lüzum görüldüğü cihetle ol-babda tahkikat-ılâzime icrasıyla netayic-i müstahsinenin tafsilten ve sarihen iş'arı husûsunun icâb iden mahallere bildirilmesi (Sayfa 23) lazım geleceği Meclis-i 'Ali-i mezkûrden ifade olunmuş ve keyfiyyet lazım gelen mahaller vûlat-ı 'izam ve mutasarrıfın-i kirâmı hazirâtına bildiirilmiş olmakla zât-ı 'alileri dahi muktezâ-yı dirâyet-i müslime-i müşîrâneleri üzere zeyr-i idâre-i düstûrilerinde ipek hâsıl olan mahallerce ber-minvâl-i muharrer erbâb-ı vukuf ve ma'lumatdan ve ipek mahsulüyle meşğul olanlardan bi'l-etrafi tahkikat-ı kâffeye icrasıyla Japonya tohumunun isti'malinden istifâde olunacağı tebeyyğn itdiği takdirde keyfiyyetin bir tafsil izbarıyla beraber ne mikdar tohum irsâl olunur ise kifâyet idebileceğinin ve eğer oraca el-hâletü hâza Japonya tohumu isti'mal kılınmamış ise tecrübe idilmek üzere ne kadar tohum gönderilmesi lazım geldiğinin sür'at-i iş'arı husûsuna himmet buyurmaları sibakında şukka Fî 4 Zilka'de sene 1282 ve 9 Mart sene 282

Bağdad Valisine

Zeyr-i idâre-i düstûrilerinde bulunan eyâlet dâhilinde kâin ormanlardan eşcar kat'ı hususunun taht-ı inzibata idhali için ba'zı tedâbir ittihaz olduğuna ve kesilecek ağaçlardan alınacak resmin suret-i istifaiyesini mübeyyin meclis-i kebîr-i eyâlet ma'rifetiyle tanzim olunan ... gönderildiğine dair bu kere tevarüd iden tahrirat-ı 'aliue-i müşîrâneleri melfûfuyla beraber Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a eyâlet-i mezkûrede bulunan ormanlardan kat' ve nakil olunacak hateb ve keresteden ta'rif-i mebhuse mücebince resm istifası hazine-i celilece bir hayli vâridat husûlünü mücen olub bunun suret-i istihsâli hakkında ta'yin olunan kava'id ve usûl pek yolunda olduğu misillü eşcar kat'ı hususunun bir ka'ide-i mazbut ve muntazama tahtında cereyan için ittihaz olunan tedâbir dahi ormanların ma'muriyet-i atiyelerini kâfil bulunduğundan bu yolda icrâ buyurulan teşebbüsât idâresi muhavvel 'uhde-i inhâları olan eyaletçe meşhur olan terkiyat ... esar-ı cedidesinden ve her suretle şâyan-ı takdir-i mevadd-ı

islahiyyeden olmakla iş'ar-ı 'alileri vecihle icraatına devam olunması ve ber-vech-i muharrer ittihaz buyurulan tedâbir-i i'mariyyeyi mükemmel olmak üzere kesilen eşcarın yerine yeniden ... olunabilmesi hakkında dahi (Sayfa 24) ba'zı usûl ve kava'id ittihaz ve icrâ buyursa ormanları (silk) matlube ... husul ve arazi kaviyyen te'min idilmiş olacağından burasının (silk) ve ihzarı tezkir ve ifade kılınmış olmakla ber-vech-i muharrer iktiza-yı halin icrâsı hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka-i senâveri terkimine ibtidar kılındı Fî 12 Zilka'de sene 1282 ve 17 Mart sene 1282

Konya Valiliğine

'Alaiye ve İçil sancaklarının ekser mahallerinde bulunan yabani zeytun ağaçlarının i'mar ve ... esbab-ı mücebesi hakkında vârid olub Meclis-i 'Ali-i Hazain'de mutalâa olunan tahrirat-ı devletlerine İçil Sancağı meclisinin melfuf mazbatası meclerinde mahall-i mezkûre ahâlisi eşcar-ı merkûmenin mer'i ve mezra'aları derûnunda olması cihetle i'marına teşebbüs olduğu halde hayvanlarını ra'îye mahal kalmayub emr-i zira'at ve hirâsetlerine dahi halle geleceğine zâhib olarak bu babda taraf-ı çâkerisinden kendülerine vuku' bulmakda olan teşvikat te'sirsiz kalmış ve işin bir kumpanyaya ihalesine dahi yine ahâli tarafından muvâfakat gösterilmemiş olduğu cihetle tedâbir-i i'mariyyeye ilerude ibtidar olunmak üzere ibtida-yı emirde hem ahâliyi teşvik ve hem de bu bâbda sâir icâb iden husûsatı tahkik eylemek üzere münâsib mikdar harcırah i'tasıyla kazalara meclis a'zasından veya vücuhiyeden bir kaç zatın a'zami gösterilmiş ve eşcar-ı merkûmenin husûl-i i'marında halka ve devlete 'aid hayluca fevaid meydana geleceği ve teşebbüs buyurulmuş olan suret muvafık-ı hal (silk) ve esâr-ı müslime-i düstûrilerinden bulunduğu rehin rütbe-i bedaht olub husul hüsn-i neticesi arzu olunan mevaddan bulunduğu derkâr bulunmuş olmasıyla iş'ar-ı vâlâları vecihle evvel emirde iş bu ağaçların ahvâl-ı hazır ve mevki'iyyesi hakkında ma'lumat-ı kâffeye ve ahâlinin dahi hahiş ve muvafakatleri istihsal olunmak mukteziyatdan olarak şu kadar ki birtakım mesârifi müceb (Sayfa 25) olacağı cihetle memurlar irsâlinden sarf-ı nazarla mahalleri mu'teberan ahâlisinden birer kişinin merkeze celbiyle keyfiyyet-i mu'ini eşcar-ı merkûmenin i'marı ra'î ve zira'a mani' olamaub bil'akis ra'î ve zira'atin zeytunluklara faidesi olacağı ve bir kumpanyanın taht-ı idâresinde bulunsa bile meccanen çalışmaları hakkında olan zehablarının vahiyeti? Şöyle dursun ol-babda dahi istifâde idecekleri bedihi bulunduğundan buraları kelimat-ı sâire-i müşvika ile kendülerine beyân ve ifhâm ve bu ağaçların miktarıyla vakı' olduğu yerlerin ve köylere taksimi kabil olub olmadığının ve kâbiliyeti meclinde köy başına ne mikdar ağaç isâbet ideceğinin istiknâhı lazım gelen sâir husûsat ile beraber mahallerinden tahkik ve isti'lam olunarak netâyic-i hasılâtın ... iş'arı zımnında keyfiyyetin ... vâlâlarına bildirilmesi tezkir ve ifade olunmuş olmakla ol-vecihle ifâ-yı muktezası sibakında şukka Fi 15 Zilka'de sene 282 ve 19 Mart sene 282

Kayseri Kaimmekamlığına

Zamantı Nehri'nden su celb itmek üzere hissedaranı teba'a-i saltanat-ı seniyye ve tüccar-ı mu'tebereden 'ibaret olarak teşekkül iden şirketin müessisleri nehr-i mezkûrden açılacak cedvellerle icrası iktiza idecek âmeliyat-ı sâire mevki'lerini keşf ve mu'ayene ile haritasını tanzim itmek için hükümet-i seniyyeden istihsal eyledikleri müsâ'ade üzerine mühendis 'Aleksandır Doloris? ... bu kere ol-tarafa 'izam? İtmış olduklarına ve hissedaranı ... saltanat-ı seniyyeden olarak teşkil iden şirketlerin teşebbüsat-ı vakı'alarında teshilat ve mu'avenat-ı mümküneye mazhariyetleri mültezim bulunduğu binâen mühendis muma ileyhin bir an akdem ikmâl-i hizmet idebilmesiçün hükümet (silik) muhtaç olacağı ma'lumat-ı lazimenin icrasına ... himmet olunması sibakında şukka Fî selh-i Zilkâ'de sene 82 ve Fi 3 Nisan sene 82

(Sayfa 26)

Trabzon, Samsun, Sinob, Ankara, Kastamonu, Bolu, Bursa, Konya, Midilli, Kıbrıs, Bosna Vilayeti, Yanya, Filibe, Edirne, İslime, Tuna Vilayeti'ne Emirnâme

Memalik-i mahrûsa-i şahâne dâhilinde inşâ kılınmakta bulunan şose tariklere memur mühendislerin her biri canibinden taht-ı nezaretinde bulunan yolun evkat-ı mu'ine-i ma'lumede ne mahalden nereye kadar yapıldığını ve ne kadar 'amele işletdirilmekde bulunduğunu ve müteferri'at-ı saireyi müş'ir nafî'a nezareti celilesine cedveller gönderilmesi usûl-i mevzu'a ve mukarrere icabından olarak muma ilehin taraflarından gerçe şu usule ri'ayet olunmakta ya'ni tesviye ve inşasına memur oldukları yollar hakkında nezâret-i müşârün-ileyhaya ol-vecihle ma'lumat verilmekde ise de mühendisin-i muma ileyhim müddet-i memuriyetlerini uzatmak ve bu suretle müddet-i medide ma'aş almak maksadıyla memur oldukları yollar i'malatında ba'zı mertebe tekâsül ve betaet göstermekde oldukları ihbar olunmuş ve bu ise men' ve ... kâffe-i me'muriyetin akdem ve ehemmi ve taifi olan hasar-ı hazineye kaziyyesini intaç ider bir halet olarak tecviz-i devamı 'umûmen me'muriyetin mes'ul olmaları ra'i idüğü derkâr bulunmuş olmakla bundan böyle her bir yol yapılan mahall-i hükümeti tarafından yolca? Olan inşaatında ber-vech-i muharrer te'hir ve betaet vuku'unu men'a 'ale'd-devam nezaretiyle beraber yolun kanğı noktadan kanğı noktaya vâsıl olduğuna ya'ni kaç sa'atlik mahal yapıldığına ve ne mikdar 'amele işletdirilmekde bulunduğuna vu husûsat-ı lâzime-i sâireye dair alınacak ma'lûmat-ı kâffe üzereine üç ayda bir suret-i sahihada olarak ayruca cedveller tanzimiyle Meclis-i 'Ali-i Hazain'e gönderilmesi hususunun ta'yinen yol inşâ kılınan mahaller vülat-ı 'izam ve mutasarrıfın-ı kiramiyla kaimmekamları canibine tavsiye ve iş'arı lazım geleceği Meclis-i 'Ali-i mezkûrden ifade olunmuş ve keyfiyyet sair mahallere bildirilmiş olmakla zat ve ... dahi muktezâ-yı dirâyet-i müslime-i müşirânen üzere iktizâ-yı halin mübeyyin? İcrasına himmet buyurmaları sibakında şukka

Fî gurre-i Zilhicce sene 82 ve Fî 4 Nisan sene 82

(Sayfa 27)

Kıbrıs Mutasarrıflığına Tahrirat-ı Sâmiye

Lefkoşa'dan Tuzla'ya kadar derdest-i inşa olan tarikin Piro? Karyesine kadar olan on beş kilometro mikdarı kariben reside-i hitam olacağı cihetle bunun daha ilerü temdidi için Enyoni? Veyahut Aradipo? Karyelerinden birinin güzergâh ittihazı hususunda hükümet-i mahalliye ile mühendisi beyinde ihtilaf vuku'u üzerine mühendis Hayri Beg ma'rifetiyle icra kılınan keşifde Enyoni? Karyesi ciheti ihtiyar kılındığı halde yol iki sa'at mesafe dolaştırılmış olacağından başka iki kilometro mahal dahi kayalık olmasıyla barut isti'maliyle lağım hafrine ve ba'zılarının on beş arşun tavlı olmak üzere on iki kadar köprü inşasına hâcet ... iderek birtakım mesârif-i sâire vuku' bulacağı ve halbuki tarik-i mezkûr Aradipo'dan? imrâr olunduğu sûretde hem i'malat-ı terabiyenin âsân olacağı ve hem de iki üç sa'atlik mesafe tenakus ideceği tarik-i mezkûr mühendisi tarafından erae olunan harita mücebince fennen tasdik olunmuş olduğundan tarik-i mezkûrun ber-minvâl-i muharrer Aradipo'dan? imrâr olunması ve Enyoni? Karyesine dahi bir küçük tarik inşası menafi'-i mahalliye iktizasından bulunduğu halde bunun dâhi tarik ve mu'abir-i nizamnâme-i ... beşinci babı ahkâmına tatbiken inşasıyla mezkûr tarik-i kebire rabt ve ilsak edilmesi meclis-i mu'abir kararı üzerine nafi'a nezâret-i celilesi tarafından ba-tezkere bildirilmiş ve keyfiyyet Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede't-tezkir karar-ı meşrûh tasvîb ve tasdik kılınmış olmakla ve şu aralık tamam i'malâtın mevsimi bulunmakla nizamnâme-i mezkûr ahkâmına ve haritasına tevfiiken icâb-ı halin sür'at-i icrasına himmet olunması lazım geleceği ve tarik-i mezkûr mühendisi Mösyö Bordat'ın? ba'zı harekâtı hakkında Kıbrıs meclisinin vârid olan mazbatası üzerine bundan böyle ahaliye o makule durşetane mu'amele icrâ idememesiçün mühendis-i muma ileyhe tenbihât ve tevbihat-ı? ... icrası zımında nezâret-i müşârün-ileyhaya vesâyâ-yı lazime ifâ kılındığı beyanıyla sukka Fî 2 Zilhicce sene 282 ve 5 Nisan sene 282

(Sayfa 28)

İzmir ve Konya Valiliğine Emirnâme

Memâlik-i mahrûse-i şahânede bulunan ormanlardan şunun bunun kereste kat'ıyla harice nakil itmiş ba-irâde-i seniye memnu' bulunduğu halde Rodos Ceziresi ve mülhakatı ahalisinin sefain inşasıçün Menteşe taraflarından vve Anadolu'nun sevahil-i sâiresi ormanlarından bir takrib kat' ve nakil eylemekte oldukları ve bu ise sevahil-i me'murlarının 'adem-i takayyüdünden neş'et eylediği tahkikat-ı vak'adan anlaşılmış olduğundan şu halin men'i devamıyla bu babda bir karar-ı cedid ittihaz ve i'lanına değin memnu'iyet-i hazıranın hüsn-i muhafazasına mahalleri memurları taraflarından takayyüdat-ı mütemadiye icrasının lüzum-ı te'kidi Meclis-i 'Ali-i Hazain'den ifade olunarak keyfiyyet-i iktiza idenlere tavsiye ve iş'ar kılınmış olmakla zat-ı vâlâları dahi

zeyr-i idâre-i düstûrilerinde bulunan mahaller me'murlarına tenbihat-ı mukteziye ifâsıyla hilâf-ı memnu'iyet hâlât vuku'a götürülmemesine 'ale'd-devam hazır-ı ihtimam buyurmaları sibakında şukka

Fî 15 Zilhicce sene 282 ve Fî 18 Nisan sene 282

Rodos Kaimmekamlığına Cevabnâme-i Sâmi

Kaşot? Adası'nda yapılmakta olan gemiler hakkında yazılan isti'lamnâmeye cevaben Fî 17 Zilkâ'de sene 82 tarihiyle Rodos kaimmekamlığından tevarüd iden tahriratda Rodos Ceziresi'ne mülhak adalardan sefayin inşasıçün kereste kat'ı ve tavlî dokuz zira'dan ziyade olarak gemi inşası ba-irâde-i seniyye taht-ı memnu'iyetde olduğu halde adalar ahâlisi ... ticaret-i bahriye ile me'luf bulduklarından derkâr olan ihtiyaçlarına mebni Menteşe taraflarından ve Anadolu'nun sevahil-i sairesi ormanlarından bir takrib kereste kat' ve nakil iderek memnu' olub olmayan her dürlü sefayini inşa itmekde oldukları ve şu halin men'iyile beraber ahâlinin muhtaç oldukları sefayini inşa itmek üzere iktiza iden kerestenin tedarikinde düçar-ı müşkülât olmamalarıçün buna dair olan nizamnâmenin ta'diline lüzum olduğu beyan kılınmış olmasıyla keyfiyyet Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havâle bu bâbda bir karar-ı cedid ittihazına değin memnu'iyet-i haziranın muhafazasına devam olunmak ve sevahil-i mezkûre ormanlarından dâhi eşcar kat' ve nakil itdirilmesine i'tina kılınması için me'murlarına tenbihat icrâ kılınmak lazım geleceği tezkir ve ifade kılınarak keyfiyyet icâb iden taraflara bildirilmiş olmakla beyan-ı hâl ile beraber memnu'at-ı mezkûrenin devamına oraca dahi ikdam kılınması ve bir de tahrirat-ı mezkûrenin bir fıkrasında memnu'iyet-i nizamiyeye muğayir olarak vuku' bulmakta olan ahvâl sevahilde bulunan müdirlik ve gümrükçülük kayıdsız nakline ... ve inhad olunmuş olduğundan bunlar hakkında dahi ... nazar-ı dikkat olunması sibakında şukka

Fî 15 Zilhicce sene 282 ve Fî 18 Nisan sene 282

(Sayfa 29)

Edirne Vilayetine Cevabnâme-i Sâmi

Edirne'den Tekfurdağı'na kadar inşası mutasavvir olan şose tarihin Baba-yı 'Atik caddesinden yapılması hakkında meclis-i vilâyet tarafından verilen karar üzerine vücuhdan Şerif Beg komiser ta'yin olunarak i'malata beden ve mübâşeret kılınmış olduğuna ve taraf-ı sâirenin tedâbir-i inşâiyesi dahi yoluna konulmakta idüğüne dair varid olan tahrirat-ı 'aliyeleriyle melfufu Meclis-i 'Ali-i Hazain'de lede'l-mütala'a suret-i iş'ara nazaran tarik-i mezburun Baba-yı 'Atik caddesinden yapılmasında muhsenât-ı kesîre olduğu anlaşılmağa bu yolun ihtiyar kılınması beca olduğu gibi ahâlinin i'malatda suret-i istihdamları hakkında ittihaz olunan tedâbir-i teshiliye dahi muvafık-ı hâl ve maslahat bulunduğu ifade kılınmış ve inşa-i tarik ve mu'abir-i kaziue-i ma'muriyeti hüsn-i neticeye îsâl idecek bir mukaddeme-i hüsn-i zahir

bulunmakla bu babda masrufa olan himem-i ‘aliyyeleri müstelzim kemâl-i mahzuziyet? olmuş idüğü beyanıyla terkîm-i cevabnâme-i senâveriye ibtidar kılındı Fî 28 Zilhicce sene 282 ve Fî 1 Mayıs sene 82

Tuna Vilayet-i behiyyesine tahrirat-ı samiye

Kalas karşusunda ve bu taraf sahilinde vapur kömürü vaz’ olunmak üzere üstü açık olarak ahşabdan bir mahal inşası hakkında yedi bin küsur arşun ‘arsa i’tasıçün ... kumpanyası tarafından vakı’ olan istid’a üzerine ... ifade ve istizanı şamil varid olan tahrirat-ı ‘aliyeleriyle Tulca kaimmekamlığının melfufen şukkası Meclis-i ‘Ali-i Hazain’de mütalâ’a ve keyfiyyet-i hâriciye nezaret-i celilesiyle dahi muhâbere olundu sevâhil-i mezkûrede öyle bir mahal tedariki zikir olunan kumpanya tarafından sekiz on seneden beru ve bi’d-defa’at istid’ası vuku’ bulmuş olduğu halde çünkü öyle bir ... kumpanyaya terk olunan yerin (Sayfa 30) müddet-i mu’inesinde istihlas müşkülce olacağı ve o halde dahi bırakılmayub sonraları ... inşâ ve belki sefayinin tâmir edevatı için fabrikalar ihdas olunacağı maznun olduğundan başka devletçe muhaz bir saire dahi mutalâ’a olunarak zikir olunan istid’alar buraca birer suretle geçdirilmiş idi bu kere dahi yine tecdidi istid’a bulunduğu revş-i iş’ar olduklarından istifade olunmakla ahvâl-i sabıkaya kıyasen bunun dahi bertaraf edilmesi iktiza ideceğinden mahzur oldukları şeyha-i mehamdani ve dirayet-i veziraneleri üzere mezkûr kumpanyaya münasib cevab i’tasıyla keyfiyyetin geçdirilmesine himmet buyurmaları sibakında şukka Fî 28 Zilhicce sene 282 ve Fî 1 Mayıs sene 82

Tuna Vilayetine Emirnâme-i Sâmi

Köstence Limanı için tahsis olunan rüsumat-ı ma’lumeyi kumpanya el-hâletü hâza istifa idememekde olduğundan bunun için taraf-ı saltanat-ı seniyyeden tazminat iddi’a eylemekde olub rüsumat-ı mezkûrenin bundan böyle emir istihsâli çaresine bakılacak ise de kumpanyanın seniyyen-i sabıkadan dolayı olan da’vasına veyahut ... icra eylediği teklifata bir suret verilmek lazime-i halden olduğuna ve bu dâhi mezkûr limanın tarih-i hitam ve küşadıyla tarih-i mezkûrdan i’tibaren şimdiye değin liman-ı mezkûre duhul ve huruç iden sefâyin mikdarının vülatlardan rüsumat-ı mukarrere ahz olunmuş olduğu ne miktara vâsıl olabilurdu burasının ve tefri’at-ı sâiresinin bilinmesine mütevakıf idüğüne binaen hususat-ı muharrerinin liman ne sebebiyle ... me’murlarından vesâir icâb iden tüccar ve konsoloslardan tahkik ve tedkiki zımnında bu kere Meclis-i ‘Ali-i Hazain’de (Sayfa 31) kılınması? Hülefâsı müttehizanından refa’atlı Nihad Efendi mahsusen ol-tarafa i’zam ve tahkik ideceği mevadın tafsilatı kendüsüne beyan ve tefhim kılınmış ve efendi-i muma ileyhin sür’at (silik) lazime-i maslahatdan bulunmuş olmakla bu babda icâb iden me’murlara tenbihat-ı lazime i’tasıyla iktiza-yı halin suret-i icrâsı husûsuna himmet buyurmaları bâbında Fî 29 Zilhicce sene 282 ve Fî 2 Mayıs sene 82

(Sayfa 32) (boş)

(Sayfa 33) (boş)

(Sayfa 34)

Kıbrıs Mutasarrıflığına Tahrirat-ı Riyâset-Penâhi

Kıbrıs Cezire'sinde geçen sene seksen beş bin kile çekirge tohumu toplatdırılmış olduğu halde bu sene yalnız on beş bin kile tohum cem' ve itlaf edilmiş idiği istihbar kılınmış olub sene-i sabıkaya nisbetle bu sene bu kadar az tohum toplatdırılmış olması cezirede çekirge tohumunun az olması hususunda münba'is ise pek büyük teşekkür ve Muhammediye şâyân bir keyfiyyet olduğu gibi 'aksi ya'ni hakikate çekirge tohumu azalmayub fakat geçen seneki kadar sarf-ı mesa'i ve ikdam olunmadığından tevellüd itmiş olması dâhi ol-kadar ... da'i bir husus olduğuna ve bu bâbda alınan havadis dahi muhtelif bulunduğu hakikat-i keyfiyyetin isti'lamı lazım gelmekle cezire-i mezkûrede seniyye-i sabıkaya nisbetle bu sene az çekirge tohumu cem' ve itlaf edilmiş olması fi'l-hakika adada tohumun kesb-i killet eylemesinden mi neş'et itmişdir veyahut bununla iştiğalden ahaliye fütur gelerek geçen seneki kadar ğayret ve himmet olunmaması veya çekirgenin tohum bırakmamış olduğu mahallerin beynine? ... esbabdan mı ileru gelmişdir keyfiyyetin sıhhat ve hakikati vecihle iş'arı hususuna himmet buyurmaları sibakında şukka Fî selh-i Şevval sene 282 ve 5 Mart sene 282

İçil Sancağı Kaimmekamlığına Tahrirat-ı Riyâset-Penâhi

İçil Sancağı'nın hâvi olduğu kaza ve kurada hudâyinâbit olan zeytun eşcarının işledilmesi fevaid ve muhsenatı müceb olacağından ve kendüsünün aşu hususuna vukuf ve ma'lumat-ı kâffiyesi bulunduğu bahisle iş bu eşcarın aşlatdırılması hususunun 'uhdesine ihâlesini livâ-i mezkûr ve havalisinden? Hacı İbrahim Efendi ifade ve istid'a itmiş ve ... muma ileyh iş bu aşu maddesince ma'lumat-ı kâmile ashâbından bulunmuş olmakla livâ-i mezkûr dâhilinde aşlatdırılması takrir iden eşcar için muma ileyh me'mur ta'yin idilse muhsenatı görüleceğine binâen mahallince iktizâ-yı halin icrasıyla tezyîd-i ma'muriyet-i memleketin istihsal vesâil ... sarf-ı mezîd-i himmet ve bir de ol-havâli her dürlü mahsulat arminenin? Neşre ... kâbil arazi-i münifeden olduğundan memalik-i mahrûse-i şahâne ... sair mahallerinde (Sayfa 35) olduğu misillü ol-taraflarda dahi menâfi' ve fevaidi müsellemler olan ipek mahsulü için külliyetli ... yetiştirilmesine ve bu yolda iktiza iden teşvikatın icrâsı husûsuna ikdam ve ğayret buyurmaları sibakından şukka fi 20 Zilhicce sene 82 ve 23 Nisan sene 82

(Sayfa 36) boş

(Sayfa 37)

Kıbrıs Mutasarrıflığına Tahrirat-ı Samiye-i Cevabiyye

Lefkoşa'dan Tuzla'ya kadar derdest-i inşa olan şose yola dair Kıbrıs meclisinin tevarüd iden mazbatası Meclis-i 'Ali Hazain'de lede'l-mütala'a tarik-i mezkûrun Aradipo? Karyesinden imrarı hayırlı olacağı hakkında mühendisi Hayri Beg'in ifadat-ı vakı'asının muğayir-i nefsü'l-emr olduğundan bahisle asıl güzergâh ittihaz olunacak cihet Enyoni? Karyesi olduğu ve yol bu cihetden imrar olunduğu halde inşasından maksad-ı aslı olan teshil-i mu'amelat nakliye-i kaziyesi husûl-i pezir olub 'aksi takdirinde çünkü Aradipo? Karyesi sapa yerde vakı' olduğundan ahâlinin ekseri bundan müntefi' olamayub şu halde ihtiyar olunan bunca zahmet ve masrufun heba olacağı cihetle tarik-i mezbûrun Enyoni? Cihetinden imrarı istid'a kılınmış ve bu makule ahvâlde ahâlinin terviç mutalibi? Mültezim olduğundan karar-ı sabıkadan sarf-ı nezâret Enyoni? Karyesinn güzergâh ittihaz olunması tensib ve ifade kılınmış ve tarik-i mezkûr mühendisi canibine ol-vecihle ta'limat irsâli nafi'a nezaret-i celilesine bildirilmiş olmakla ber-vech-i muharrer mahallince icrâ-yı iktizası halet? Himmet eylemeleri sibakında terkim-i şukkaya ibtidar kılındı Fî 7 Muharrem sene 83 ve 10 Mayıs sene 82

Kıbrıs Mutasarrıflığına ... Sami

Bank-ı 'Osmaninin Kıbrıs şu'besi tarafından ahaliye ikraz olunacak akçeye dair şu'be-i merkûme müdürü canibinden verilen mezkûrenin asıl ve tercümesinin leffiyle ol-babda Kıbrıs meclisinden tanzim ve takdir idilmiş olan mazbata Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havale ... mefad-ı iş'ara nazaran ahâli-i merkûme maktu'an 'uhdelerinde bulunan ... aşarı bedelatını vakt u zamanıyla te'diye itmek üzere der-'uhde-i kalile ile akçe istikraz zımnında şu'be-i mezbure idâresi canibine müraca'at itmekte ve oradan dahi bir karye ahalisinin 'umumen kefalet-i mütesilsileye rabtı halinde iderude istifasınca müşkülata tesadüf olunmayacağı mutala'asıyla istenilen akçeyi ikraza hahiş gösterilmekde olub ancak işe daha ziyade takviyet virilmek üzere ahalden alınacak kefalet-i seniyyenin deyni tabi' oldukları kaza meclislerinin temhir ve tasdik eylemiş memur-ı merkum tarafından (Sayfa 38) istid'a olunacağı ve bu hususun icrâsı takdirinde ise şayet ahâli bu suretle bi's-suhule? Elleri geçecek olan akçeyi aher mahale sarf iderek şu halde iki taraf ya'ni hem mal sandığına ve hem de bankaya borçlu kalmaları ve banka canibinden dahi zikir olunan varakası zeylinde bulunacak kaza meclisleri mezabiti sened ittihaz olunarak ol akçelerin muahheren het'et-i meclisden istifasına kalkışılması ve saire ki ba'zı mehazı mevcut bulunduğu beyanı ile ol-babda istifsar-ı re'y idilmiş idüğü anlaşılıb mutala'at-ı mebhusa yolunda ve muvafık nefsü'lemir olduğundan başka öyle kefalet-i mütesilsile ile köyce burç idinmek bi'ahere ol köyün 'umumen düçar-ı perişânî olacağı ve belki burç ... ihtiyacı olmayanların dahi medyun-ı haline geleceği emsaliyle derece-i sübuta varmış

mevad na-ma'kuleden olub her kim olur ise olsun zaten münferiden ve kendü namına olarak usule ve şeraiti vecihle bankadan istidaneye muktedir ise de bir köyün 'umum-ı ahâlisi yek-diğerine tahsil olarak istikraz eylemeleri bir vecihle tecviz olunacak hafiyeden husus-ı müsted'anın mevki' terviç ve icraya konulmayarak geçdirilmesi lazım geleceğinin savb-ı şeriflerine bildirilmesi Meclis-i 'Ali-i mezkûrden ifade olunmağın mücebince ifâ-yı mukteza-yı hale himmet eylemeleri sibakında şukka Fî 7 Muharrem sene 83 ve 10 Mayıs sene 82

İzmir Valiliğine Cevabnâme-i Sâmi

Aydın ve kasaba timur yolları için mübâya'a olunan arazi ve ebniye-i mevkufenin muhavvel ve ferağı vuku'a gelmeyeceği cihetiyle gerek ashabiyla cânib-i evkafa verilmesi lazım gelecek bedel hakkında istifa ... dair vârid olan tahrirat-ı vâlâları Meclis-i 'Ali-i Hazain'e lede'l-havâle mezkûr timur yollarıçün alınan arazi ve ebniyenin kâffesi ne miktardır ve ne makule şeylerdir ve kağı ... merbutdur ve şimdiye kadar gerek kasaba yolu ve gerek Aydın timur yolu için alınan bu makule gediklu emlak ne dürlü mu'amele icrâ olunmuşdur evvel emirde buraları bilinmek icâb iden ... keyfiyyetin savb-ı vâlâlarından istiş'arı tezkir ve tebliğ kılınmakla ber-minvâl-i muharrer tahkikat-ı lazimenin icrasıyla mufassal ve meşrûh bir kıt'a defterinin tanzim ve irsâli husûsuna himmet buyurmaları sibakında Fî 9 Muharrem sene 83 ve 12 Mayıs sene 82

(Sayfa 39)

Erzurum Vilayetine Tahrirat-ı Sâmiye

Erzurum vilâyetinde müte'addid kömür ma'denleri zuhur itmekde olduğu misillü bazı kazalarda dahi gümüş ve bakır ve kurşun me'adini ... görülmekde olduğu beyanıyla icraat-ı mesaire sırasında bunlar dahi keşf ve mu'ayene edilmek üzere lüzumi olan mühendislerin ta'yin ve 'izamı husûsuna dair vârid olan tahrirat-ı vâlâları Meclis-i 'Ali-i Hazain'de mütalâ'a ve keyfiyyet-i nafi'a nezaret-i celilesiyle dâhi muhabere olunub istenilen mühendisler muahher irsâl olunmak üzere evvel emirde zuhur itdiği beyan olunan kömür ma'denlerinden numunelik olmak üzere bir mikdar kömürün irsaliyele beraber gümüş ve bakır ve sâire ma'deni me'mul olan mahaller dâhi mahallince hazır itdirilerek zuhur iden cevherden birkaç kaya kadar nezâret müşârün-ileyhaya irsâli lazım geleceği tezkir ve ifade kılınmış olmakla ol-vecihle icâb-ı halin icrâsı husûsuna himmet buyurmaları sibakında şukka Fî 9 Muharrem sene 283 ve 12 Mayıs sene 282

(Sayfa 40)

Bosna Valisine Telgrafnâme

Hacar? Kumpanyasına satılan fucı tahtaları için şimdiye kadar kaç gurusu alınmışdır ve bu akçe ne olmuşdur iş'arı Fî 29 Şa'ban sene 82 ve Fî 4 Kanunusani sene 81

Selanik Valiliğine Telgrafnâme-i Sâmi

Selanik havâlisinde kâin kömür ma'deniyle ormanların tahkik-i ahvaline dair Fî 19 Receb sene 82 tarihiyle tastir olunan isti'lamnâmenin cevabı henüz vürûd itmemiş olduğundan şimdiye kadar istihsali me'mul bulunan tahkikat-ı matlûbenin seri'an iş'ar olunması Fî 6 Şevval sene 82 ve 9 Şubat sene 81

Tırhala Mutasarrıflığına Telgrafnâme-i Sâmi

Fî 14 Kanunuevvel sene 281 tarihli tahriratda Malakaş'dan Golos'a ve Yenişehir'den Tırhala ve Fenar ve ... yapılacak yollara dair isti'lam olunan ba'zı mevadın cevablara? bu def'a alınan mazbatada münderiç olmadığından bunları seri'an bildiresiniz Fî 17 Şevval sene 82 ve 2 Şubat sene 81

Tırhala Mutasarrıflığına Telgrafnâme-i Sâmi

20 Şubat sene 281 tarihli telgrafnâmeleri alındı iş'ar-ı sabık köprülerin cesameti ve tarik inşası hakkında ahâlinin mukaddema 'arz itmiş oldukları muvafakatin ... maksadına mebni olacağından bunlara ba-telgraf iş'ar idenler Fî 20 Şevval sene 1282 ve 23 Şubat sene 81

(Sayfa 41)

Edirne Vilâyetine Telgrafnâme-i Riyâset-Penâhi

Edirne'de bulunan yol mühendisleri şimdiye kadar kaç sa'atlık mesafe inşa itmişlerdir ba-telgraf iş'arı Fî 17 Zilka'de sene 1282 ve 22 Mart sene 1282

Tırhala Mutasarrıflığına Telgrafnâme-i Sâmi

Çekirgenin biraz akçe sarfıyla itlafına ve ba'de bu akçenin sancakça 'umumen tevzi' olunması mazbata-i 'umumiye ile istid'a olunduğunda dair telgrafnâmeleri görüldü iş bu çekirge bilyesi hem hazine-i celileye ve hem de ahaliye pek mazar bir şey olduğundan bunun def' ve itlafı hükümet ve ahâlinin en büyük vezaifinden olub bunlara akçe ve masraf-ı deriğ olunmamak iktizâ ider fakat matlub veçhiyle çekirgenin itlafı pek de akçe sarfıyla mümkün olamayub mücerred mazarratı üzerlerine şâmil olduğu 'umum-ı ahâlinin bi'l-ittifak gayret ve mu'avenet-i fi'iliyyesine muhtaç olduğundan sonradan tevzi'i 'umum-ı sancaka müceb-i ğadr olacak sûretde bir mu'tedil masraf ile def'i kâbil olduğu halde icrasına ve ma'zallah-u Te'ala çekirge ziyade ise artık bundan sarf-ı nazarla maslahat cümle işlere tercih olunarak heman her tarafa müste'id ve müstakim me'murlar ihracıyla her bir karyeden ahâli toplatdırılıb bi'l-ittifak def' ve itlafına ğayret ve himmet olunması ve vakit zayi' edilmeksizin heman icraata mübâşeret kılınması lâzimedendir Fî 26 Zilka'de sene 82 ve 31 Mart sene 82

Rumili Valiliğine Telgraf Cevabına

Hasilat-ı 'öşriyenin suret-i nakli hakkında olan telgrafnâmelerin meclis-i feraize görüldü usûl-i sâbıka esbab-ı şikâyetin bir başlıcası karar-ı cedid dahi

... vakı'a ve ma'lumat-ı müktesibeye mübtene olun bütün mahalın mahrusese 'aid olduğundan karar-ı mezkûrun yalnız bir mahall için tağyiri tecviz olunamadı Fî 2 Zilhicce sene 82 ve 5 Şubat sene 82

(Sayfa 42)

Tuna Vilayet-i Behiyesine Telgrafnâme-i Sâmi

Tırnavi ve ... kazaları bağ 'öşrü hakkında meclis-i irade-i vilâyet tarafından verilen karara dair olan telgrafnâmelerin alındı? Bu husus hakkında maliye nezaret-i celilesi tarafından vuku' bulan iş'ara tevkik-i hareket olunması lazım gelur Fî 4 Zilhicce sene 82 ve 7 Nisan sene 82

Edirne Vilayetine

Zehâyir-i 'öşriyenin emir nakli hususuna dair vârid olan telgrafnâmelerin Meclis-i 'Ali-i Hazain' de lede'l-mütala'a neşr ve i'lan olunan nizam dairesinden çıkılmak uyamayub ma'mafiye netice-i karar muahheren iş'ar olunmak üzere evvel emirde taife-i zira'ın zehâyir-i mezkûreyi nakle mecbur olmamasının bedelat-ı 'öşriye hakkında ne derece te'siri olacağını bildirilmesi lazım geleceği ifade olunmakla iktizasını sa'at iş'arı Fî 15 Zilhicce sene 82 ve Fî 20 Nisan sene 82

Adana Vilayetine

Buraca icrâ kılınan tahkikata nazaran Rumili'nce tahmis ka'idesinin ittihazından ol dahi ekser mahaller ahâlisi zehâyir 'öşriyeli nakle mecbur olmakdan anlaşıldığından tahmisi senelerinden mukaddem zehâyir-i mezkûreyi Akreb Pazar'a nakle mecburiyet ka'idesi Edirne vilâyetini terkib iden sancakların kağısında câri olduğunun ve kağısında olmadığına ser'i'an ve muahheren ba-telgraf iş'arı Fî 15 Zilhicce sene 82 ve 18 Nisan sene 82

Bosna Vilayetine

İş bu seksen iki senesi muharremi ibtidasından şimdiye kadar Bosna Vilayeti dâhilinde şose olarak kaç sa'at ve 'adi olarka kaç sa'at yol yapılmış ve kaç 'aded köprü inşa kılınmış ise ba-telgraf iş'ar buyurulması Fî 22 Zilhicce sene 82 ve 25 Nisan sene 82

(Sayfa 43)

Edirne Vilayetine Telgrafnâme-i Sâmi

Edirne ... mülahhaka için istenilen aşar memurlarının sa'at ta'yin ve i'ras-ı maliye nezaret-i celilesine havâle kılındı Fî 28 Zilhicce sene 82 ve 1 Mayıs sene 82

Bosna Vilayetine

... tarikinde istihdam kılınan ahaliye tevzi' idilmekte olan kokoroza dair telgrafnâmeleri alındı suret-i iş'ara ... kokoronun verilmesi lüzum-ı

kavi tahtında olduğu anlaşıldığından karar-ı sabık vecihle i'tasına devam olunması lazım gelur

Fî 28 Zilhicce sene 82 ve 1 Mayıs sene 1282

Tuna Vilayetine

Köstence Limanı hakkında ba'zı tahkikat icrâsıçün yarın me'mur-ı mahsus gönderilecektir vusulünde mu'avenet-i lazime icrâsıçün keyfiyyeti şimdiden Köstence müdirine ihzâr buyurmaları iktiza ider tafsilatı kendüsüyle gönderilen tahriratımıza muharrerdir Fî 29 Zilhicce sene 82 ve 2 Mayıs sene 82

Haleb Vilayetine

Cubul? ve Hamer? memlahaları hakkında olan tegrâfnâmeleri ... evvel emirde Cubul? Memlahası senevî ne mikdar tuz hâsıl idebilir ve şimdiki halde sarfiyat-ı senevîyesi ne kadardır ve muhafaza idildiği takdirde tahminen sarfiyatın ne derece tezâyüd itmiş me'muldür buralarının seri'an ba-telgraf iş'arı matlûbdur Fî 29 Zilhicce sene 82 ve 2 Mayıs sene 82

(Sayfa 44)

Edirne Vilayetine Telgrâfnâme-i Sâmi

Zehayir-i 'öşriyenin suret-i nakliyesine tahrirat-ı maslahaları melfûfatı mutâlebe olundu ma'lûmunuz olduğu üzere 'öşr nizâmnâme ve ... maslahatın her ciheti düşünülerek yapılmış olduğundan bunların ahkâmı dairesinden çıkılmak uymaz eraet-i emvâl-i hazineyi vekaya için oraca lazım gelen tedâbir-i mümkün ve müesserenin icrasıyla tesviye-i ... himmet buyurulmak muktezi görünüyor Fî 2 Muharrem sene 283 ve Fî 5 Mayıs sene 82

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin mali durumunda yaşanan değişimler ve sıkıntıların açıklanması hususunda ilk olarak klasik Osmanlı mali durumunda savaşların ve vergilerin etkili olduğu görülmüştür. Nitekim o dönemde kısa ve kazançlı olan savaşların devletin mali durumunu artıracı olumlu katkılarının olduğu da aşıkardır. Bunun sebebi ise savaş ile kazanılan yerlerdeki halkın vergilendirilmesi sonucunda hazineye yeni kaynak sağlamış olunmasıdır. Nitekim klasik dönemde yapılandırılmış olan mali düzen ilerleyen süreçte beklentiye cevap veremez hale gelmiştir. Zira bu süreçte savaşlar uzun süre devam etmiş, devlet vergileri zamanında tahsil edememiştir. Osmanlı Devleti'nin mali durumunda sıkıntıların çıkmasının sebepleri arasında iç sorunlar olduğu gibi dış sorunlar da etkin olmuştur. Nitekim coğrafi keşifler, sanayi inkılabı, reform veya rönesans gibi değişimler yabancı devletlerin birçok anlamda değişime uğramasına sebep olurken Osmanlı Devleti'nde pek etkili olamamıştır. Özellikle ticaret yollarının değişimi ve değerli madenlerin akışının sağlanması hususlarında Osmanlı Devleti'nin bazı gelişmeleri kendi kabuğunda takip ettiği görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin mali durumunda yaşanan sorunların sebepleri arasında izlemiş olduğu ekonomik politika da etkili olmuştur. Nitekim dönem itibari ile değişen düzen ve dengeler neticesinde her ülke kendi ekonomisini artırıcı birtakım politikalar gütmekteyken Osmanlı Devleti'nin sadece ülke içerisinde işeyi sağlamaya, halkın ve sarayın giderlerini karşılamaya yönelik provizyonizm politikasını izlediği görülmüştür. Provizyonizmin ihracatı engelleyici ve ithalatı destekleyici politikaları Osmanlı esnafını zor duruma düşürmüş ve ülke içerisinde sanayinin gerilemesine sebep olmuştur.

Devletin kötü gidişatı ve mali durumda yaşanan sıkıntılar birtakım değişimleri beraberinde getirmiş ancak istenilen sonuca ulaşılmamıştır. Vergi tahsilinde yapılan düzenlemeler, iç ve dış borçlanma konusunda yapılan müdahaleler Kırım Şavaşı'nın olumsuz etkileriyle birleşince yeni bir buhran söz konusu olmuştur. Bu süreçte devletin içerde ve dışarda borçlarla meşgul olması hazinenin giderek açık vermesine, tahsillerin aksamasına neden olmuştur. Bu sebeple Osmanlı mali bütçesini düzene konulmasına yönelik birtakım çalışmalara gidilmiş ve bazı meclis ve komisyonlar kurulmuştur. Bu meclis ve komisyonlardan biri de Meclis-i Ali-i Hazain olmuştur. Bu meclis ilk 1860 yılında kurulmuş ve 1862 yılında ortadan kaldırılmış ancak 1865 yılında tekrar faaliyete geçerek 1866 yılında tekrar ortadan kaldırılmıştır. Meclisin çalışma alanını Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu duruma çözüm arama ve bütçe hazırlama faaliyetleri oluşturmuştu. Meclis ayrıca vergileri düzenleyecek, hazineye yeni kaynaklar bulacaktı. Ancak ikinci Meclis-i Ali-i Hazain tarım, ziraat, sanayi, ormancılık, maden gibi ülkenin bütün kaynaklarını temel alan birtakım çalışmalar yürüterek kararlar

almıştır. Alınan kararlar ise valiliklere, mutasarrıflıklara ve kaymakamlıklara hitaben yazılarak gönderilmiştir. Çalışmamızın kaynağı bu defterlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada ikinci Meclis-i Ali-i Hazain'de alınan kararların bütününe transkript edilmesi sonucu bu konuda çalışacak araştırmacıların işini kolaylaştırmaya hizmet etme temennisi ile hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

BOA. BEOAYN. d. 1779, H.02.01.1283.

Cevdet Paşa. (1986). *Tezakeri* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Adda, J. (2007). *Ekonominin Küreselleşmesi* (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Cezzar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Çakmak, H. A. (2016). "Meclis-i Ali-i Hazain'in Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri". *İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Çamlı, A. Y. (2019). "İktisadi Adalet Açısından Osmanlı Hukuk Sisteminin Ticaret Politikalarına Etkisi". *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi* 4(2), 38-58.

İnalçık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmaları-I* (27. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.

Özkaya, Y. (2020). *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu* (3. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (4. Baskı), İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Sakal, M. ve Gölçek, A. G. (2017). "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve Reform". *Sosyoekonomi Dergisi* 25(34), 11-32.

Şener, A. (1990). "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8(2), 49-76.

Tunçel A. K. ve Yıldırım, M. (2014). "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16(1), 1-26.

Turanlı, R. (2000). *İktisadi Düşünce Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Bölüm 9

YENİ ASUR DÖNEMİNDE BİR ŞİDDET YÖNTEMİ OLARAK İNSAN DERİSİ YÜZME¹

Abdulhamit KAVAK

¹ Doç. Dr. Abdulhamit KAVAK, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
ORCID: 0000-0003-2096-2760

Giriş

Asur tarihinin son dört asırlık evresi (MÖ 1000-612) Yeni Asur Dönemi olarak adlandırılır. Bu dönemde krallık, Mezopotamya'nın tamamı, İran'ın batısı, Suriye, Doğu Akdeniz ve Anadolu'nun bir kısmına egemen bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu dönemde II.Assurdan (MÖ 934-912), II.Adad-Nirari (MÖ 911-891), II.Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884), II.Asurnasirpal (MÖ 883-859), III.Salmanassar (MÖ 858-824), V.Şamşi-Adad (MÖ 823-811), III.Adad-Nirari (MÖ 810-783), IV. Salmanassar (MÖ 782-773), III.Assurdan (MÖ 772-755), V.Assurniari (MÖ 754-745), III.Tiglat-Pleser (MÖ 744-727), V. Salmanassar (MÖ 726-722), II.Sargon (MÖ 721-705), Sanherib (MÖ 704-681), Asarhaddon (MÖ 680-669), Asurbanipal (MÖ 680-631? veya (627?), Assur-etel-ilani (MÖ 630 veya 626?)-623?, Sin-şar-işkun (MÖ 622?-612), II.Assur-uballit (MÖ 611-609) adlı krallar ülkeyi yönetmişlerdir (Sevin, 2014:13; Kuhrt, 2013:132).

MÖ 1000-612 yılları arasında yaklaşık 400 yıl yukarıda belirtilen coğrafyada varlık gösteren Asur kralları varlıklarını korumak ve etki alanlarını genişletmek için düşman olarak tanımladıkları toplumlara ve kişilere karşı çok acımasız davranmışlardır. Bu acımasız davranışlar içerisinde insanların derilerinin yüzülmesi, kafalarının kesilmesi, bedenlerinin kazığa geçirilmesi veya çakılması, el, ayak, kol, kulak, dil gibi uzuvların kesilmesi, insanların diri diri yakılması önemli yer tutar. Asur krallarının bu acımasız davranışlarının temelinde insanların fiziksel ve psikolojik dayanıklılıklarını zayıflatma isteği olduğu görülür.

Bu çalışmada Yeni Asur Döneminde bir ceza yöntemi olarak kullanılan, insan derisinin yüzülmesi çivi yazılı metinler ve arkeolojik malzemeler ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır. Yeni Asur döneminde bir ceza yöntemi olarak uygulanan insan derisi yüzme eylemine geçmeden önce şiddet kavramını kısaca açıklayalım.

Şiddet

Dilimize Arapçadan geçen şiddet kelimesi, Türkçe sözlüklerde bir hareketin, bir gücün derecesi; yeğlilik, bir hareketten doğan güç, karşıt görüşte olanlara kaba kuvvet kullanma, kaba güç, sertlik, duygu veya davranışta aşırılık olarak tarif edilirken Fransızca sözlüklerde Bir kişiye, güç veya baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak veya yaptırmak; b) Şiddet uygulama eylemi; c) Duyguların kabaca ifade edilmesine doğal eğilim; d) Bir şeyin karşı konulamaz gücü; e) Bir eylemin hoyrat yapısı olarak tanımlamaktadır (Michaud, 1991:5).

İnsan Derisi Yüzme

Yeni Asur Dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinler ve rölyefler üzerinde insan derisinin yüzüldüğüne dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

Çivi Yazılı Metinlerde İnsan Derisi Yüzme

Yeni Asur Dönemine tarihlendirilen çivi yazılı metinlerde deri yüzme eylemi için kâşu ve şahātu fiilleri kullanıldığı görülür. Ancak ilgili çivi yazılı metinlerde insan derisi yüzülürken nasıl bir sıra izlendiğini gösteren ifadeler bulunmamaktadır. Ancak yüzülen insan derilerinin boyandığı, surlara asıldığı, duvarları yayıldığı, cesetlerin ve kazıkların üzerlerinin örtüldüğüne dair ifadeler görülmektedir (Civil, Gelb, Oppenheim ve Reiner, 1971:270; Brinkman, Civil, Gelb, Oppenheim, ve Reiner, 1989:92-93; Grayson, 2002: 134; Livingstone, 1989:96; Parpola,1997:4).

Asur Krallığı Döneminde insan derisinin yüzüldüğüne dair ilk bilgiler Orta Asur Dönemi krallarından Assur-bel-kala (MÖ 1073-1056) dönemine tarihlendirilmektedir. İlgili yazıtta Asur kralının Himme topraklarına karşı bir askeri sefer düzenlediği ve bu sefer sonucunda Himme topraklarındaki çok sayıda şehrin yerle bir edildiği, çok sayıda erkek köle ve koyun alındığı ve şehir yöneticilerinin derisinin yüzüldüğü ifade edilmektedir (Grayson, 2002:88).

“[fethettim ve yok ettim / yağmaladım].Gökyündeki yıldızlar kadar çok sayıda insan ve koyunu onlardan aldım. Himme topraklarındaki şehirleri yerle bir ettim ele geçirdim. Tek bir savaşı bile canlı bırakmadım. Şehir yöneticisi olan erkeklerin derisini yüzüdüm.” (Grayson, 2002:88).

Yeni Asur Dönemine gelindiğinde insan derisinin yüzüldüğüne dair bilgi veren çok sayıda çivi yazılı yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlardan ilki II.Assurdan (MÖ 934-912) dönemine tarihlenmektedir. İlgili metinlerde Asur Kralı II. Assurdan’ın Tanrı Assur’un emriyle/komutasıyla Katmuhu topraklarına karşı askeri sefere çıktığı ve bu toprakların kralı Kundibhale’nin canlı olarak yakalanıp başkent Assur’a hazineleriyle birlikte götürüldüğü ve Arbail şehrinde derisinin yüzülüp sur duvarına örtüldüğü/asıldığı anlatılmaktadır (Frahm, 2017:167).

“ Efendim, Tanrı Assur’un emrinde/komutasında, Katmuhu topraklarına doğru askeri sefere çıktım. Sara[... şehrinin] yaktım, yaktım yerle bir ettim. Sarayının içinde Katmuhu topraklarının kralı Kundibhale’yi canlı olarak yakaladım. [...] bronz, değerli taşlar,[...], Kundi[bhal]ê’nin hazinesini, şehrim Assur’a getirdim. Tahta bana sadık ...s[illa’yı] geçirdim. Katmuhu toprakları Kralı Kundi[bhal]ê’yi Assur şehrine getirdim ve Arbail şehrinde derisini yüzüp sura astım/örttüm.” (Grayson, 2002:133-134).

II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) dönemine gelindiğinde insan derisinin yüzüldüğüne dair örneklerinin sayısının arttığı görülür. II. Asurnasirpal

dönemine ait ilk örneğimiz Nistun şehrinin yöneticisinin oğlu Babua'nın oğlu Babu'nun derisinin yüzüldüğünü anlatan yazıttır. Bu yazıtta Babu'nun derisinin yüzülerek Arbail şehrinin suruna asıldığı anlatılmaktadır.

“Kirruru Dağı'ndan ilerleyerek Hulun şehrinden Habhu ülkesinin iç kesimlerine uzanan geçide girdim. Hattu, Hataru, Nistun, Sabidi, Metqia, Arsanıa, Tela, Halua şehirlerini, Habhu ülkesinin Usu, Arua ve Arardi dağları arasında kalan şehirlerini ele geçirdim. Bu şehirlerde çok sayıda insanı öldürdüm ve onlardan esirler, mallar aldım. Düşman askerleri korkuya kapılarak Nistun şehrinin önünde yer alan gökyüzünde asılı duran bir bulut gibi duran dağa kaçtılar. Atalarımın hiçbirinin yaklaşmadığı bu yerlere savaşçılarım kuşlar gibi uçtular. Onların savaşçı birliklerinden 260 kişiyi kılıçla öldürdüm, başlarını kestim ve (onlarla) bir yığın oluşturdum. Onlardan geri kalanlar dağ uçurumlarında kuşlar gibi yuvalar yaptılar. Esirleri ve mallarını dağdan indirdim (ve) güçlü yaylalarda bulunan şehirleri yerle bir ettim, yok ettim (ve) yaktım. Silahlarımdan kaçan düşman askerleri aşağı indi (ve) bana boyun eğdi. Onlara haraç, vergi ve angarya yükledim. Niştun kentinin yöneticisi Babua'nın oğlu Babu'nun derisini Arbail kentinde yüzdüm (ve) derisini duvarın üzerine astım” (Olmstead, 1923:85; Grayson, 2002:197-198).

II.Asurnasirpal Dönemine tarihlenen bir diğer örneğimiz ise Bit-Halupe'nin Suru şehrinde çıkan isyanı anlatan yazıttır.İlgili yazıtta Asur kralı İsyanı bastırmış ve isyanın sorumlusu Ahi-yababa yakalanarak derisi yüzülmüş Ninive suruna asılmıştır.

“Efendim Assur'un ışıltısı onları sardı. Kentin soyluları (ve) ileri gelenleri canlarını kurtarmak için bana geldiler. Bana boyun eğdiler ve şöyle dediler: ‘Nasıl istersen öyle öldür! Nasıl isterseniz, bağışlayın. İstediginizi yapın!’ dediler. Bit-Adini ülkesinden getirdikleri hiç kimsenin oğlu Ahi-yababa'yı yakaladım. Cesaretim ve güçlü silahlarımla şehri kuşattım. Bütün suçlu askerler yakalandı ve bana teslim edildi. Soylularımı onun(Ahi-yababa) sarayına ve tapınaklarına gönderdim. Oralardan değerli mallar taşıdım. Azi-ili'yi onların üzerine kendi valim olarak atadım. Kapısının önüne düşman askerlerinin kafalarından bir yığın diktim; bana karşı ayaklanan soyluların derilerini yüzdüm (ve) derilerini cesetlerden oluşan yığının üzerine örttüm; bazılarını yığının içine yadım. Topraklarımda birçok kişinin derisini yüzdüm ve derilerini duvarların üzerine astım. Suçlu olan hadımların ve kraliyet hadımlarının etlerini kestim. Ahi-yababa'yı Ninive'ye getirdim, derisini yüzdüm ve derisini Ninive suruna astım/örttüm.” (Olmstead, 1923:87; Grayson, 2002:199; Liverani, 2017:143-144; Richardson, 2007:197; Radner, 2015:107).

Üçüncü örneğimiz Halziluha topraklarının kralı Kinabu'nun müstahkem şehri Hulaya'nın kuşatıldığı ve şehir yöneticisi Kinabu'nun derisinin yüzüldüğünü anlatan yazıttır.

“Kaşiyari dağlarını geçtikten sonra Hulaya'nın müstahkem şehri Kinabu'ya yaklaştım. Şehri güçlü ordumla kuşatıp ele geçirdim. Düşman askerlerinin 800 tanesini kılıcımla öldürdüm. 3000 tane tutsağı yaktım. Tek bir canlıyı tutsak olarak bırakmadım. Şehrin yöneticisi Kinabuyu canlı olarak yakaladım. Cesetlerden oluşan yığın yaptım. Geç kız ve erkekleri yaktım. Şehrin yöneticisi Kinabu'nun derisini yüzüp Damdammusa şehrinin suruna astım.” (Grayson, 2002:201).

Dördüncü örneğimiz Bit- Zamanili Amme-ba'al'in soyluları tarafından öldürülmesi üzerine intikam almak için yapılan askeri seferi anlatan yazıttır.

“Bit-Zamanili Amme-ba'al'in soyluları isyan etti ve onu öldürdü. Amme-baal'in öcünü almak için askeri sefer başlattım. Silahlarımın parlaklığı/gücü karşısında korkuya kapıldılar (ve) egemenliğimden dehşete düştüler. İsyancı Bur-Ramānu'nun derisini yüzdüm (ve) derisini Sinabu şehrinin duvarına astım. Kardeşi İlanu'yu şeyhlik makamına atadım.” (Grayson, 2002:261).

Beşinci örneğimizde II. Asurnasirpal Mal[(...h)ānu şehrine saldırdığını ve onları yendiğini ve 12 askeri öldürdükten sonra derisi yüzdüğünü anlatmaktadır.

“Mal[(...h)ānu şehrine, onların müstahkem şehrine [...] [yürüdüm].Tahrip eden Tanrı Adad gibi onlara karşı gürledim ve onları yenilgiye uğrattım. [Ganimetlerini, mallarını ve sürülerini ellerinden aldım. Onu serbest bıraktım. [174 askeri canlı yakaladım. On ikisini kılıçla öldürdüm ve derisini yüzdüm.” (Grayson, 2002:266).

Sargon Dönemi (MÖ 722-705)

Sargon dönemine tarihlendirilen iki örnekte insan derisinin yüzüldüğüne dair ifade bulunmaktadır. Bu örneklerden ilki Hamath kralı Yuabidi'nin derisinin yüzüldüğünü anlatan yazıttır. İlgili yazıtta Asur kralı çok sayıda Asur askerini topladığını ve Mısır ülkesi destekli, Hamad, Sumur, Şam, Gaza şehirlerinin oluşturduğu koalisyonu karşı harekete geçtiğini, Asi nehri kenarında Karkar şehrini kuşattığını, şehri ele geçirip yakıp yıktığını ve Hamad kralını canlı yakalayıp, ailesi, hazinesi, savaşçılarıyla birlikte Asur kentine götürüp Yuabidi'nin derisini yüzdüğünü anlatır (Luckenbill, 1927:27; Olmstead, 1931:263; Sever, 2008:103; Roux, 1992: 312; Elayi, 2017:61-64).

“Çok sayıda Asur birliğini topladım ve Yaubidi'nin en sevdiği şehir olan Karkar'da savaşçılarıyla birlikte kuşatıp onu (Yaubidi) ele geçirdim. Karkar'ı ateşle yaktım, Hamad'ı bir sel gibi baştanbaşa ezdim. Kralları Yuabidi'yi, ailesini, savaşçıları ve ülkesinin ganimetleriyle birlikte Asur kentine götürdüm, kendisine gelince, derisini yüzdüm.” (Olmstead, 1931:263).

Döneme ait ikinci örneğimiz Urartulu Rusa ve Mitattili Zikirtu'nun Manna'lı Aza'yı öldürmesi üzerine Sargon'un intikam için düzenlediği askeri seferi anlatan yazıttır. İlgili yazıtta isyancılardan Uisdisli Bagdattu'nin derisinin yüzdüğü ve Uuaş dağına atıldığı yazmaktadır (Salvini, 2006:89).

“Hükümdarlığımın altıncı yılında, Urartulu Ursa,.....Zikurtulu Mitatti, Mannean ülkesinin yöneticileri, onların Sargon ve efendilerinin oğlu Aza'yla düşman yaptılar. Dik bir dağ olan Uuaş dağından Mannalıları yok etmeye başladı ve onların efendisi Aza'nın bedenini dağdan aşağı attılar. Efendim Assur'a, Manna ülkesinin öcünü almak ve Asur'un egemenliğine geri dönmesi için, Aza'nın cesedinin atıldığı Uuaş dağında elimi kaldırıp dua ettim. Bağdattu'nin derisini yüzüp Manna ülkesi halkına gösterdim.” (Luckenbill, 1927:4-5).

Sanherib Dönemi (MÖ 705-680)

Sanherip döneminde İnsan derisinin bir ceza yöntemi olarak uygulandığını gösteren örneğimiz MÖ 696 yılında gerçekleşen Kilikya bölgesinde İllubru kenti valisi Kirua'nın Hilakku halkını ayaklandırması üzerine düzenlenen askeri seferi anlatan yazıtta görülmektedir. İlgili yazıtta;

“Rimusi valisi Şulmu-Bêl 'in limmu olduğu yıl, İllubru kentinin valisi Kirua, Hilakku halkını ayaklandırdı ve savaşa hazır hale getirdi. Ingirra ve Tarzi'de yaşayan halk onun yardımına geldi ve Que yolunu ele geçirerek trafiğe kapadı. Ordumu onlara karşı gönderdim. Hilakku'nun yardımına gelen Ingirra ve Tarzi'li adamları zorlu dağların ortasında yendiler. Ingirra ve Tarzi'yi aldılar ve ganimetlerini taşıdılar. Ona (Kirua) gelince, onu müstahkem kenti İllubru'da kuşattılar ve kaçış yolunu kestiler. Koçbaşları ile vurarak, kuşatma makineleri ve kuşatma araçları (ve) piyadelerin saldırısı ile onu yendiler ve kenti ele geçirdiler. Onlar şehir yöneticisi Kirua'yı yakaladılar ve Ninive'ye getirdiler” (Olmstead, 1923:311; Luckenbill, 1927:137; Grayson and Novotny, 2012:15-16; Holloway, 2002:159).

Asarhaddon Dönemi(MÖ 680-669)

Asarhaddon dönemine tarihlendirilen tek örnek bir kehanet metninden gelmektedir. İlgili metinde Tanrıça İştar Asur kralı Eserhaddon düşmanlarının ayağının önüne sereceğini ve onların derisini yüzeceğini anlatmaktadır.

Deri yüzülmeye dair ifadeler kehanet metinlerinde görülür.

“Ülkelerin kralı Asarhaddon,
Korkma!
Sana karşı esen hangi rüzgarın kanatlarını kırmadım ben?
Düşmanların olgun elmalar misali ayaklarının önünde yuvarlanıyor.
Ben, büyük tanrıça !
Düşmanlarını ayaklarının önüne atan Erbilli İhtar
Sana söylediği sözlerden hangisine güvenemedin şimdiye kadar?
Ben Erbilli İhtar!
Düşmanlarının derisini yüzer, sana getiririm.
Ben Erbilli İhtar’ım!
Senin önünde, ardında ben yürürüm.
Korkma!
Sen acı çektiğinde ben de acıyla kıvranırim.
Kalkar(yanına) otururum!” (Kuhrt, 2013:164; Parpola, 1997:4).

Asurbanipal Dönemi (MÖ 668-626)

İnsan derisinin bir ceza yöntemi olarak yüzüldüğünü anlatan çok sayıda örnek Asurbanipal dönemi çivi yazılı metinlerinde görülmektedir.

Asurbanipal dönemine tarihlenen ilk örneğimiz Mısır ülkesinde Tanis, Sais, Mendes şehirlerinde çıkan çıkan isyanları anlatan yazıtta görülmektedir. İlgili yazıtta isyan edenlerin cezasının derilerinin yüzülmesiyle sonuçlandığı görülür.

“Bana karşı isyan eden ve Mısır firavunu Taharkanın yanında yer alan Sais, Mendes, Tanis şehirlerine gelince, bu şehirleri ele geçirdim içersinde yaşayan insanları kılıcımla öldürdüm. Onların cesetlerini kazıklara astım, derilerini yüzdüm, şehir surunun üzerine astım/örttüm.” (Novotny and Jeffers, 2018:60; Piepcorn, 1933:37).

Asurbanipal dönemine tarihlenen örneklerde sadece isyan eden kişilerin derilerini yüzülmemiştir. Aynı zamanda Asur tanrılarına kötü söz söyleyen kişilerinde derilerinin yüzüldüğüne gösteren örneklerde bulunmaktadır (Miller, 2019:142).

“Dunānu’nun vekili Mannu-kī-aḥḥē ve Gambulu ülkesinin kent yöneticisi Nabû-uşalli’ye gelince, onlar tanrılarımı ağır küfürler ettiler, dillerini kopardım ve Arbail kentinin içinde derilerini yüzdüm.” (Olmstead, 1923:438; Nowotny and Jeffers, 2018:73; Piepcorn, 1933:75; Russell, 1999:163).

Üçüncü örneğimiz ise Asurbanipal'ın kardeşi Šamaš-šuma-ukin'in isyanına destek vermek için Babil'e yardım için gelen Teri'nin oğlu Aya-ammu'nun derisinin yüzüldüğünü anlatan yazıttır.

“Teri'nin oğlu Abi-yate'nin kardeşi benimle savaşan Aya-ammu'ya gelince, onu savaşın ortasında canlı yakaladım, Başkentim Ninivede derisini yüzüdüm.” (Novotny and Jeffers, 2018:260).

Görsel Eserlerde İnsan Derisi Yüzme

Yeni Asur Dönemi krallarından II. Sargon, Sanherib ve Asurbanipal dönemlerine tarihlendirilen rölyefler üzerinde görülmektedir.

Yeni Asur Dönemine tarihlendirilen ilk örneğimiz II. Sargon'un sarayından gelmektedir. İlgili rölyefin çiziminde iki insan figürü büyükçe çizilmiştir. Asurlu bir asker tarafından derisi yüzülen kurbanın elleri kolları bağlanmış ve yüzüstü çevrilmiş biçimde görülmektedir. Ayrıca kurbanın bacakların profilden işlendiği ve gövdenin tam cepheden tasvir edildiği açıktır. İki insan formunun boyutlarına verilen istisnai önem, burada özel bir durumun resmedildiğini düşündürmektedir (Albenda, 1970:147).

Resim 1: Sargon Dönemi İnsan Derisi Yüzümü (Albenda, 1986:Levha VII)

Yukarıda gösterilen görsel eserler incelendiğinde, şiddete maruz kalan kurbanın canının daha fazla acıması için bazı yöntemler kullanıldığı görülür. Bu yöntemlerden ilki yüzme eylemine ayak bileklerinden başlanarak yukarı doğru devam edilir. Her iki bacakta da göğüs kafesine kadar kesiler yapılır ve Y şeklinde bir deri parçası ortaya çıkarılır. Ayrıca üst uzuvların derisinin ortaya çıkarılması için çok sayıda kesi yapılmış olmalıdır. Bu deri yüzme eyleminin süresi kurbanın beden ölçüsüne göre değişmiş olmalıdır (Minen, 2020:234).

Görsel eserlere ait ikinci örneğimiz Sanherib dönemine tarihlenen bir rölyef üzerinde görülmektedir. İlgili rölyefte savaş sonrası esirler sırt üstü yatırılmış elleri kolları bağlanmış ve dört Asurlu asker tarafından derisi yüzülürken betimlenmiştir. Esirlerin derilerinin yüzülmeye ayak bileklerinden başlandığı görülmektedir (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998:Levha 329).

Resim 2: Lakiş Kuşatması-Derisi Yüzülen Eserler (Barnett, Bleibtreu ve Turner, 1998:Levha 329)

Döneme ait üçüncü örneğimiz Asurbanipal Saray rölyeflerinden gelmektedir. İlgili rölyefte iki esir yüz üstü yarılmış ve diğer örnekler gibi el ve ayak bilekleri ip ile çivilere tutturulmuştur.

Resim 3: Derisi Yüzülen Esirler (Brereton, 2018:110)

SONUÇ

Yeni Asur Dönemi olarak adlandırılan MÖ 1000-612 yılları arasında Asur Kralları Mısırdan Zağros Dağlarına, Basra Körfezinden Anadolu'nun içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlık göstermeye çalışmışlardır. Asur kralları bu kadar geniş coğrafyada varlıklarını korumak ve etki alanlarını genişletmek için şiddetli bir ceza yöntemi olarak kullanmışlardır. Kullanılan bu ceza yöntemleri arasında Asur Krallığının çıkarlarına karşı eylemlerde bulunan kişilerin derilerinin yüzülmesi önemli yer tutar.

Yeni Asur Döneminde insanların derilerinin yüzüldüğüne dair ifadeler çivi yazılı metinlerde anlatılmaktadır. Ancak bu metinlerde insanların derilerinin nasıl yüzüldüğüne dair her hangi bir anlatım bulunmamaktadır. Ancak ilgili çivi yazılı metinlerden, yüzülen insan derilerinin boyandığı, şehir surlarına veya düşmanların cesetlerinin üzerine örtüldüğüne dair bilgiler edinilmektedir.

Yeni Asur Döneminde insan derilerinin nasıl yüzüldüğü saray duvarlarını süsleyen rölyefler üzerinde görülmektedir. İlgili rölyefler Asurlular tarafından esir edilen kurbanların yüzüstü yatırılıp el ve ayak bileklerinin çivilere bir ip vasıtasıyla tutturulup küçük bir bıçak veya kesici bir alet ile derilerinin yüzüldüğünü göstermektedir.

Sonuç olarak Yeni Asur Döneminde insanların derisi bir şiddet yöntemi olarak kullanılmış ve bu eylem sınıf farkı gözetmeksizin gerçekleşmiştir. Ancak döneme ait çivi yazılı metinler ve rölyef gibi görsel malzemeler, bu ceza yönteminin genellikle şehir yöneticilerine karşı uygulandığını göstermektedir.

Kaynakça

- Albenda, P. (1986). *The Palace of Sargon, King of Assyria. Monumental Wall Reliefs at Dur Sharrukin, from Original Drawings made at the Time of their Discovery in 1843-1844 by Botta and Flandin*. (Editions Recherche Sur Les Civilisations, “synthese”no22), Paris.
- Albenda, P. (1970). An Assyrian Relief Depicting a Nude Captive in Wellesley College. *Journal of Near Eastern Studies* 29 (3), 145–150.
- Barnett, R. D., Bleibtreu E. and Turner, G. (1998). *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*. London.
- Brereton, G. (2018), The Neo-Assyrian Empire. G. Brereton (ed.), içinde *I am Ashurbanipal: King of the World, King of Assyria*, London.
- Brinkman, J. A., Civil, M., Gelb, I. J., Oppenheim, A. L., Reiner, E., (1989). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 17*, Chicago.
- Civil, M., Gelb, I. J., Oppenheim, A. L., Reiner, E., (1971). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 8, Chicago.
- Elayi, J. (2017). *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. I (1114-859 BC)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, 2), University of Toronto Press.
- Grayson A. K. and Novotny, J., (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 1. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1)*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Frahm, E. (2017). The Neo-Assyrian Period. E. Frahm (Ed.), içinde *A Companion to Assyria*, Wiley–Blackwell
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330)*, C. II (Çev. Dilek Şendil), İstanbul.
- Holloway, S. W. (2002). *Aššur is King! Aššur is King! Religion in The Exercise Of Power in The Neo-Assyrian Empire*, Leiden: Brill,
- Liverani, M. (2017). *Assyria: The Imperial Mission*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns
- Livingstone, A. (1989). *Court Poetry and Literary Miscellanea*. Helsinki.
- Luckenbill, D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia Volume 2: Historical Records of Assyria From Sargon to the End*. New York.
- Miller, E. (2019), Crime and Testament: Enemy Direct Speech in Inscriptions of Esarhaddon and Ashurbanipal, *Journal of Ancient Near Eastern History*, 6(2): 117–151.
- Minen, F. (2020). Flaying the Enemy in Assyria. A Brief Study on Neo-Assyrian Archaeological and Textual Evidence

- Novotny, J. ve Jeffers, J. (2018). The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššur-etelilāni (630-627 BC) and Sîn-šarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part 1. *Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Vol. 5*, Eisenbrauns: University Park
- Olmstead, A. T. E. (1923). *History of Assyria*. University of Chicago Press.
- Olmstead, A. T. E. (1931). *The Text of Sargon's Annals*, AJSL, 47, 259-280.
- Parpola, S. (1997). *Assyrian Prophecies*. Helsinki.
- Radner, K. (2015). "High Visibility Punishment And Deterrent: Impalement İn Assyrian Warfare And Legal Practice", *ZAR (Zeitschrift Für Altorientalische Und Biblische 253 Rechtsgeschichte)*, 21, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, 103-128.
- Piepkorn, A. C. (1933). Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I: Editions E, B1-5,D and K. The Oriental Institute of the University of Chicago, *Assyriological Studies*, No. 5, Chicago, Illinois, The University of Chicago Press
- Richardson, S. (2007). Death and Dismemberment in Mesopotamia: Discorporation between the Body and the Body Politic. In: N. Laneri (ed.), *Performing Death. Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean* (Chicago), 189-208.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*. Penguin Books.
- Russel, J. M. (1999). *The Writing on the Wall Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*, Eisenbrauns, Indiana
- SEVER, E. (2008). *Asur Tarihi*, III. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sevin, V. (2014). *Asur Resim Sanatı*. Ankara:Türk Tarih Kurumu..
- Michaud, Y. (1991). *Şiddet*. (Çeviren: Cem Muhtaroğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (çev. B. Aksoy), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Bölüm 10

KÜTAHYA'DA MESKÛN ÜSKÛP MUHACİRLERİ: TORBEŞLER (SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI)¹

Hacı Murat ARABACI²

Müyesser ÖZKUL³

¹ Hacı Murat ARABACI, Doç. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi,
ORCID: 0000-0002-0357-5278

² *Bu makale, 2019 yılında Doç. Dr. Hacı Murat Arabacı danışmanlığında Müyesser Özkul tarafından hazırlanan “Kütahya’da Meskûn Üsküp Muhacirleri Sözlü Tarih Çalışması” adlı tez çalışmasından üretilmiştir.

³ Müyesser ÖZKUL, Yüksek Lisans, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,
ORCID: 0009-0003-3369-060X

GİRİŞ

Göç, içtimai yapı ve politik nedenlerle fertlerin veya kitlelerin bir yurttan başka bir yurda, bir yaşam bölgesinden başka bir yaşam bölgesine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret (Türkçe Sözlük, 2011: 954), diye tarif edilmektedir. 1947 yılında Türk yazını ve bürokrasisinde muhacir kavramı yerine göçmen kelimesi kullanılmaya başlanmış, 1950'lerden itibaren Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göç edenlere göç sebebine bakılmaksızın göçmen denilmiştir, Yugoslavya'dan göç eden/ettirilenler de bu kategoriye dâhil edilmiştir (Erdoğan ve Kaya, 2015: 196-197). 20. Yüzyılda Türkiye'ye gelen göçmenlerin ekseriyetinin Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya gibi Balkan ülkelerinden geldiği dikkati çekmektedir. (Geray, 1962: 10). Bu göçmenlerin %22,3'ü Yugoslavya'dan gelmiş olup, %56,4'ü (151.812 kişi) 1953 ile 1960 yılları arasında göç etmiştir.

Araştırma konumuzu teşkil eden 1953-1960 yılları arasında gelen göçmenlerle yapılan mülakatlarda göçlerin sebebi, "Tito Rejiminin İslâm dinine inananlara ve Türklere karşı tutumuna uyguladığı politikalar" olarak belirtilmiştir (Geray, 1962: 12-13). Ayrıca Yugoslavya'da yaşayan Türkler tarafından "*Türkiye ile yakın temasa geçmek ve Türk kültürünü yaşatma amacıyla*" kurulan *Yücel Teşkilatı*'nın 1947'de ifşa olmasının akabinde Yugoslavya'dan büyük göç dalgası meydana gelmiştir (Dikici, 2014/2: 123-165).

Genel itibarıyla Balkan coğrafyasından Türkiye'ye yapılan göçlerin sebepleri; maddi sebepler, toplumsal değerlere müdahale, dini ve milli sebepler şeklinde sınıflandırılabilir.

Maddi sebepleri oluşturan etkenler; 10.000 m² büyük toprakları olanların topraklarına hükümetçe el konulması, ticaretin sınırlandırılarak esnafın malının müsadere edilmesi, işçilere taraflı yaklaşılması, verginin adaletsizliği nedeniyle Türklerin daha yüksek miktarda vergi ödemesi olarak görülmektedir.

Toplumsal değerlere müdahale; Türklerin sahip olduğu ve oturmakta oldukları evlerin odalarını paylaştırmak suretiyle gayri Türklerin ve komünistlerin zorla kiracı olarak yerleştirilmesi ve mahremiyetin kaldırılması, kılık kıyafete ve özellikle kadınların örtünmelerine müdahale edilmesi, bu örtülerin yasaklanması, okullarda Türk çocuklarına zorla komünizm propagandası yapılması, Türk kızlarının zorla Slavlarla evlendirilmek istenmesi, Türklerin yaşadıkları yerlerden zorla alınarak, hiç Türk olmayan köylere iskân edilmeleri gibi uygulamalardır.

Dini ve Milli sebepler; Dini tatillere, kutsal günlere ve yerlere saygısızlık, camilerin kapatılıp depo, işyeri olarak kullanılması, camiye gidenlerin hapsedilmesi, dini eğitim veren kurumların kapatılması gibi uygulamalardır (Ağanoğlu, 2001: 61).

Sözlü Tarih

Sözlü tarih, belirli bir konuda tanık durumunda olan bireylerle yapılan ve çoğunlukla “görüşme” tekniği ile verilerin toplandığı bir bilimsel araştırma yöntemidir. Sözlü tarih, toplumsal tarihten askeri, siyasi ve ekonomik tarihe kadar geniş bir alanda, geçmişin belleklerde kalan bilgisini birebir görüşme yoluyla derleyen, disiplinlerarası bir yaklaşım olup, edilen veriler mukayeseli metodlarla değerlendirilir. “Sözlü tarihi diğer tarih türlerinden ayıransa; sözlü gelenek yoluyla bir sonraki kuşaklara iletilen tarihi bilgiler ile sözlü mülâkatı gerçekleştirdiğimiz kişilerin bizatihi naklettiği hatıralar arasında kalandır” (Thompson, 1993: 9-10).

“Sözlü tarih II. Dünya Savaşı sonrasında, yeni teknolojilerden sosyal bilimler alanında da yararlanılmaya başlanmasıyla; öncelikle ABD’de, daha sonra İngiltere ve kıta Avrupası’nda toplumsal tarih yazımında kullanılmaya başlamış bir araştırma yöntemidir. Bu yöntemden faydalanılarak, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere’de, toplumsal tarihi belgeleyen yerel ve ulusal ses/görüntü arşivleri oluşturulmuştur. Türkiye’de ise, sözlü tarih araştırmacılığı son 15 yıl içerisinde gelişmiştir: Bugün üniversitelerin tarih, antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat vb. bölümlerinde ve sosyal bilimler enstitülerinde, toplumsal tarih araştırmaları yapan vakıf ve diğer sivil toplum örgütlerinde çok sayıda sözlü tarih çalışması yapılmaktadır. Bunun yanı sıra sözlü tarih edebiyat ve belgesel sinema alanlarında da kullanılmaya başlanılmıştır” (Tarih Vakfı, 2023:1).

“Yaşam anlatılarının derlenmesi yazılı-belgeye dayalı tarihin saptayamayacağı bilgilere ulaşılmasını sağlar, bilimsel tutarlılığa uyumlu şekilde kişisel belleği, sıradan insanların anılarını tarih yazımında ön plana çıkarır. Sözlü tarih yöntemiyle belli bir tema etrafında, belli bir toplumdaki farklı toplumsal grupların tanıklıklarından hareketle belli bir döneme ilişkin tarihsel bilgi üretilebilir” (Tarih Vakfı, 2023:1).

Sözlü Tarih olarak yaptığımız bu çalışmada, “*Torbeşler*”¹ diye adlandırılan Yugoslavya-Makedonya-Yalovyanede doğmuş, bebeklik, çocukluk ya da gençlik yıllarını burada geçirdikten sonra Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmış,

1 *Torbeşler*: Genellikle Balkanlar’da çoğunlukla da Makedonya’da yaşayan ve anadil olarak Makedonca konuşan Müslüman etnik grup olarak tanımlanırlar. Kendilerini Türklere yakın gören Torbeşler, Türk olarak kabul edilmeyi ve Türk kimliği altında tanımlanmayı talep etmektedirler (Dikici, 2014:126).

Türkiye'ye geldiklerinde Kütahya'ya iskân edilmiş olan kişilerin anılarından faydalanmak suretiyle bir topluluğun sosyal ve kültürel hayatlarının tarihi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Mülakatlarla elde edilen veriler ışığında bir yandan o dönem Üsküp'te meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar gün yüzüne çıkarılmaya çalışılırken, bir yandan da Kütahya örneğinde bir Anadolu şehrinin göç ve göçmenlere yaklaşımı ve bu konudaki toplumsal paradigması ile alakalı hatıralar derlenmiştir.

Çalışmada yöntem olarak esasen sözlü mülakatlarla bilginin elde edilmesi hedeflenmiş ancak gereken yerlerde yazılı kaynaklara da başvurulmuştur. Özellikle Torbeşler'in, Balkan coğrafyasından Türkiye'ye gelme sebepleri, bunlarla ilgili bilgi ve belgeler yazılı kaynaklardan araştırılmıştır. Nihayet yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilmiş olan tüm bu bilgiler mukayeseli olarak değerlendirilmiştir.

Yapılan mülakatlarda şahısların sorulara verdikleri cevaplarda içerik, dil ve gramer açısından bir düzeltme yapılmaksızın aslına sadık kalarak aynen aktarılmıştır.

1. Göçün Sebepleri

1.1. Siyasi ve Milli Sebepler

Kendileriyle mülakat yapılan kişilere göç etmelerinin sebepleri sorulduğunda, birinci sebep olarak *siyasi ve milli sebeplerden* dolayı göç ettikleri ifade edilmiştir.

“Tito hiç bir zorluk yapmadı. Kimseye de yapmadı. Çevresindeki adamlar yapardı. Tito hiç ayırım yapmadı hiç kimseye. *Peki, çevresindeki o adamlar ne yaptı?* Yok, öyle bi şey bizim köyde yoktu. Ama şehirlerde varmış, dükkânların camlarını kırarlarmış, tabi şehirlerde. *Sizin de Üsküp'te dükkânınız vardı?* Benim babama bi şey yapamazlardı çünkü babam dernek başkanıydı onun için ona yapmazlardı. Biz korkuyorduk gelirlerse hani nasıl diyorlar milise burda polis de mi onları görünce vay bunlar niye geldi ne işleri var diye korkardık onlardan. Çünkü çok nadir geliyorlardı ama gelmemezlik yapmadılar, geliyorlardı yoklamaya ne var ne yok. Bi şikâyetiniz var mı falan filan. *Köyünüzde komünizm rejimini hissediyor muydunuz?* Komünizm köyümüzde yoktu. Ama tabi aşağıda vardı şehirlerde komünist (E. Yenidoğan, kişisel iletişim, 1 Mayıs 2015).”

Siz yönetime nasıl bakıyordunuz? Tito öncesi Tito sonrası? “Valla biz her hükümete uyduk şimdi burda yalan söylemeyeyim. Yani biz hiçbir zaman sorunumuz ne orda ne burda olmadı. Dilimiz zaten var yani kim baştaysa biz orda da aynıydık burda da aynıyız. Hatta belki bilmiyorum her yöreden bir isyan olmuş Osmanlı'ya karşı yalnız Torbeşler hiçbir zaman isyan yapmamıştır (E. Vuran, kişisel iletişim, 10 Mayıs 2015).”

“İlk dönemler baya çok baskı yapmış sonra sonra gevşetmeye başlamış. Sonra Tito’yu arar durumda, şu anda arıyorlar onu. Tabi ülke parçalanmış, parçalanmanın ne demek olduğunu gördü oranın halkları. Şimdi ufacık bir devlet kaldı Makedonya 2,5 milyon nüfusu var. Bir yerden bi yere 1,5-2 saate gidiyorsun yani bi uçtan bi uca. *Siz yönetime nasıl bakıyordunuz?* İlk önce kızıyorlardı sonra sonra alıştılar. Çok büyük bi sevgi veya nefret yoktu benim gördüğüm kadarıyla. Ne sevgi vardı ne nefret vardı ama kabullenmişlerdi. İlk zamanlar nefretleri çoktu baskılarından dolayı sona sonra oda gevşemiş bazı hakları vermeye başlamıştı. İşte haklar elde edildikçe demek ona sempati duyulmaya başlanmış (L. Arkaç, kişisel iletişim, 22 Mart 2018).”

“Tito öncesi biraz zor kızım. Fakirlik fakirlik... Kıyafeti akşam yıkar kurutur sabah giyerdik. O kadar çok çektik biz. Kalkıyoruz sabahtan oranın Hristiyan’ı ne varsa içerde toplayacak ne varsa. Hiç bişi yok köyde peki ne var biraz ekmek kendimize yapıyoruz onu alıyorlar. Hayvanları alacağız diyorlar hepsini. Ahırını bomboş bırakıyorlardı. Biz bakıyorduk onlar gelip alıyordu. Sen istersen çatla istersen patla. Tito gelince biraz rahatladı. Önceden doktora gittin mi sen Müslüman’sın diye bi hap vermiyorlardı. O zaman Tito geldi başbakan oldu biraz iyi zamanlar gördük. Tito geldi her şey bollaştı. Ekmek, yemek, giymek, yaşamak ama ondan önce çok zordu ağlamak geliyor içimden (R. Yıldız, kişisel iletişim, 8 Mayıs 2015).”

“Tito’yu seviyorlardı büyükler fakat Tito’ya kadar ulaşamayan bazı kesimler eziyet yapıyorlarmış bizim Müslümanlara. *Ne gibi eziyetler yapıyorlarmış?* Dediğim gibi mallarını, kazandığını, çalıştığını, tarladan çıkardığın mahsulün yarısını, kazandığın paranın yarısını istiyorlarmış. Ama bunu da hep söylerlerdi Tito’nun bundan haberi bile yok. Yani aradaki kapkaççılar hepsini alıp götürüyorlarmış (S. Kama, kişisel iletişim, 7 Mayıs 2018).”

“Stalin döneminde ayırım vardı. Müslüman, Türk ayırımı vardı ama Tito döneminde yoktu o dedi hiç kimsede ayırım mayırım yok. “oudeye bratstvo jedinstvo ovde turčin ili srbın nema razlika” (kardeşlik beraberlik burda Türk Sırp yok) diyo. Bi yere gidiyorsun bi meclise böyle kalabalık bi yere gittiğimiz zaman hep aynı Hristiyanlar ve Makedonlar nasıl muamele görüyorlar sen de aynı şeyi görüyorsun ama bazen oluyodu ayırım (Y. Yenidoğan, kişisel iletişim, 26 Nisan 2015).”

“Valla oranın cumhurbaşkanı Tito’ydu. Tabi adam bir ayırım yapmadı ama emirleri de Belgrat’tan bize gelesiye kadar temiz suyla ulaşmıyordu. Bulanık geliyordu ee biraz böyle idi ama büyük bir zeval görmedik. Tabi devlet zayıf, savaştan çıkmış Almanya orayı da mahvetti velhasıl bir yaşantı oldu ama şimdi dediğin zaman bana sorduğun şey diktatör var mıydı? Diktatör yoktu, ama seçime giderken komünizm olduğu için mecbursun bir sandık kullanmaya ikinci sandığa oy attırıyordu (H. Kayalar, kişisel iletişim, 29 Kasım 2017).”

“Bi ayrımcılık ırkçılık diye bir şey yoktu. Kesinlikle yoktu. Ben meselâ Üsküp’te altıncı yedinci sınıfta okurken Yane Sandanski’nin bitişiğinde cami vardı, minare vardı okulun camları açıktı. Meselâ sınıfta ezan okunur kesinlikle bi rahatsızlık kimse duymazdı kesinlikle. Öğretmenler bizim dinimizden alakası yok. Sınıf 30- 35 kişiydi bi on kişi Müslümandı. Arnavutlardan vardı, Türklerden vardı, bizden vardı. Meselâ eğer bana bi soru sormak istiyorsa tahtaya çıkarmak istiyorsa Müslüman mahallesinde olduğumuz için öğretmenlerinde aklına gelir “Haa! Şimdi Ramazan Ayı oruçsunuz siz.” Diye tahtaya kaldırmazdı “başka gün kaldırırım.” Derdi. Böyleydi yani. Onlardan biz öyle bir şey görmedik şimdi açıkçası. Haa, daha önceden nasıl olmuş ne olmuş bilmiyorum ama benim zamanımda böyleydi yani Tito zamanı. Sonradan tabi bi gerginlik oldu Sırpların yüzünden karıştı. Makedonya’da karıştı ama biz artık bu tarafa göçmüştük. Gelenlerden, söyleyenlerden haberlerden gördüğümüz kadarıyla ama baştakilerin hataları bunlar yani halk arasında bir şey yoktu, ırkçılık diye bir şey yoktu kesinlikle bu durumda yine iyi yani. *Muhtar ve belediye başkanınızı seçebiliyor muydunuz?* Vardı seçebiliyorduk öyle bi sorun yoktu (R. Güneş, kişisel erişim, 7 Mayıs 2018).”

“Tito’nun zulmü yoktu sadece sosyalizmin kuralını uygulamaya kalktı kendi içinde. Ee tabi prensipleri vardı. Var olacak ki o ayakta dursun değil mi? Tabi o şekilde bize tabi yalnız biz değil burdaki insanlıkta şoke uğradı. Kral döneminden düşün sosyalizme geçiyorsun. *Krallık dönemiyle kıyaslayınca Tito’yu seviyor muydunuz? Herhangi bir zararını görmüşler mi?* Görmemişler. *Eziyetini görmüşler mi?* Hayır, görmemişler çünkü köyde de vardı onlara bağlı olan partizan derlerdi o partizanlardan bir tanesi muhardı onlarla çalışan bi insandı. Bizim köyde bi şey olmaz ki hiç kimse bi şey yapamaz, sıkıntı çekmez bizimkiler yani çok baskıda dahi olsa demez, itiraz da etmez devlete karşı yürüyüşte yapmaz, isyanda etmez öyle tip insanlar. Sen ne kadar yaparsan yap, biz kendi uyruğumuz şikâyet etmezdi ama diğer şikâyet edenler Arnavutlar şunlar bunlar hepsi isyandaydı karşı geliyorlardı. *İsyan eden topluluklar istedikleri hakları alabiliyorlar mıydı?* Bir şey alamaz nerden verecekler, bastırıyordu. *Peki, siz onlara yapılan baskıyı gördüğünüz için mi şikâyet ya da isyan etmiyordunuz?* Ama sen Türk’sün bir, onlardan değilsin iki, dinin farklı üç. Sen ayna gibi karşıda belli bir unsursun. Sen bir şey demeye kalksan arkanda kim var? *Arnavutlar bu cesareti nerden alıyordu?* Arnavutluk yakındı oraya kaçıyorlardı (R. Yenidoğan, kişisel iletişim, 7 Temmuz 2018).”

“Tito zamanı çok güzeldi, Tito ölünce iş bitti. Karıştı iş. Tito idare ediyordu Müslüman’ı da idare ediyordu gevurları da idare ediyordu. İdareciydi yani. *Siz Tito’yu seviyor muydunuz?* Sevmiyorduk ama saygı duyuyorduk bize zarar vermedi. Sen bana zarar vermedin mi bende severim seni ama zarar verirsen sevmem seni (S. Kurtulmuş, kişisel iletişim, 7 Temmuz 2018).”

“Onlar zaten gideceğimizi anlamadılar. Şimdi bu gayrimüslim zorunuz ne, niye gidiyorsunuz falan dedi. Ama bu merak meselesi, gönül meselesi zorumuz yoktu o an (E. Vuran, kişisel iletişim, 10 Mayıs 2015).”

“Bize bi şey yapmadı devlet ama şimdi herkes bayrağının altına girmek istiyor. Biz bunun için geldik yani zorlan değil. Biz gönüllü olarak geldik. Bi ara bizden önce gelenler tapularını getirdiler buraya. Sonra devletten para istediler bizim devlette ordan istediği için o devlet ödemeye mecbur kaldı sonra devlet dedi ki: Ben sizi zorlan göndermiyorum, bir şikâyetiniz var mı burdan? Yok. Haa gideceksen bağış mı yapacaksın, satacak mısın evini tarlanı bilemem. Ne varsa sat ama benden yani son kâğıdı alırken devletten alacağım hiçbir malım yoktur diye imzayı atacaksın ondan sonra nereye istersen git o şekilde geldik biz. *Siz ne yaptınız peki mallarınızı?* Malı olmadık fiyata İstanbul’a gelecek bilet parasına sattık. O devlet bizi kovmadı, biz gönüllü geldik ve paraylan geldik. İşlerimiz iyiydi. Artırdığımız o paraları buraya getirdik (H. Kayalar, kişisel iletişim, 29 Kasım 2017).”

“Nede olsa bir Hristiyan ülkesinde yaşıyorsunuz, onun bayrağı altındasınız. Biliyorsunuz bazı değerler vardır biz bir Türk olarak, Türk bayrağının altında yaşamak isteyen kitle olarak buraya gelmeyi tercih ettik. Bizimde zamanında burdan dedelerimiz akıncı olarak gönderilmiş. Göçe tabi tutulmuş ee tabi Balkanlar elden çıkınca bizde eve dönmeyi tercih etmişiz. Çünkü kültür farkı var, din farkı var. Dediğim gibi Hristiyanlara karşı ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler. Birisi birinci sınıf biz ikinci sınıftık Türk olmamız sebebiyle. İşin özeti Türk bayrağının altında yaşamak istediğimiz için buralara geldik (F. Güneş, kişisel iletişim, 9 Ağustos 2018).”

“Otobüsle gidiyorsun, ee Ahmet, Mehmet siz şöyle çekilin; George, Antonia, Boris, İvan evvela bunlar binecek ondan sonra siz. Fabrikaya gidiyorsun anca şey işler kalırsa bunlar gelecek velhasıl burda bi ayırım var di mi. Haa bu ayırım yok olacak mı olmayacak çünkü adamların devleti. Osmanlı bizi orda terk etti velhasıl bu şekilde biz kaldık. Haa şimdi ne yapacaksın mecburen herkes bayrağının altına girecek. Bana sen mi zorladın o mu kovdu dersen ikisi de değil, hayır. Çünkü herkesin gönlünde yatan bi aslan var o sebeple biz de buraya geldik (H. Kayalar, kişisel iletişim, 29 Kasım 2017).”

“Göç etmemizin sebebi orda soy isimlerine baskı yapılıyor olmasıydı. Meselâ bizim ordaki ailemiz Bekir diye geçer, soy isim de Bekir diye geçer. –i harfi koyarsa Arnavut olarak geçiyosun –iç olarak koyarsa Makedon vatandaşından Müslüman olmuşsun. Bekiri olursa Arnavut, Bekiroviç olursa Makedon oluyosun evet öyle oluyor. O baskıyı yapıyolar ki meselâ dükkân açacaksın, ruhsat alacaksın, bi yerde resmi işin mi var o soy ismine bakınca seni biliyor ona göre muamele yapıyor sana. Ya ismini değiştir diyor veya ikinci sınıf vatandaş olursun diyor veya üçüncü sınıf neyse. O baskıya rağmen çok

şükür yani bizim köyde bi kaç ailenin haricinde ismini değiştiren olmamıştır. Hâlen de öyle (L. Arkaç, kişisel iletişim, 22 Mart 2018).”

“Rahmetli Eşref ağabeyi çağırdılar şehirde. Karakola değil emniyete çağırdılar. Zaten şifacı olduğu için memlekette çok tanıyorlardı, biliyorlardı. “Eşref ağabey” demişler “Birisinden mi kaçırıyorsun? Niye gidiyorsunuz? Bi zorluk var mı size?” Hakikaten öyle sormuşlar. Hatta Eşref ağabeyimin hanımı gelmek istemedi, nüfus cüzdanını saklamış. Benim aile ile beraber gelmek istemediler. Çünkü onların sülalesi kalıyor orda, ayrılıyorlar. *Hiçbir şey yok ise neden gelmek istediniz Türkiye’ye?* Bozuldu düzen harpten sonra. Bizim için biraz tadı tuzu kaçtı. *Ne gibi değişiklikler oldu harpten sonra?* Bir şey olmadı ama orda her zaman harp oluyordu. Şimdi biraz durdu. Yoksa orda her zaman çatışma olurdu. *Bu çatışma kimler arasında oluyordu?* Aralarında. *Arasında dediğiniz kim Sırp lar mı, Arnavutlar mı, Hırvatlar mı kim onlar?* İşte onların hepsi. En fazla Arnavutlar ile Sırp lar zıtlıyorlardı. Eee Arnavutların bir altın madeni vardı. Maden Arnavutların bölgesinde çıkıyordu. Ama işletme Sırp larındı. O tarafta hâlâ daha onun için çatışıyorlar. Arnavutlar biraz belacı çok belacıydı. *Size de bela oluyorlar mıydı?* Bizim de dedemizi öldürdüler. *Neden?* Geliyorlar meramıza hayvan alıyorlar çalışıyorlar tüfeklerle. Geliyo, çalıyo, götürüyo yukarı. Kimse yok. Yükseklik çok, burda aynı Karadeniz gibi aynı hemen hemen. *Şikâyet etmiyor muydunuz?* Et, kime şikâyet edeceksin. Tito geldikten sonra biraz oturdu, rahatladık hakikâten öyle. Hem Müslümanlara hem gevurlara. Zaten Arnavutlar koruyordu Belgrat’ı. Sırbistan’ın payitaht yeri Belgrat idi. Biraz düzeldi o geldikten sonra. Harbi kazandı o. Ondan sonra hükümet kurdu, eşitlik kurdu Allah var. Kimse bi şeye dokunamıyordu, düzeldi. Ama biz korkuyorduk gene gelecek diye. *Peki, siz silahlanmadınız mı?* Olmuyor. Ordu gibi geliyorlar. *Sırp larla Arnavutların mücadelesinde sizleri de bizim yanımızda yer alın şeklinde katılmalarınızı istiyorlar mıydı?* Hayır, biraz uzaktı bize (İ. Kayalar, kişisel iletişim, 22 Eylül 2016).”

1.2. Dini Sebepler

Göçmenlere yöneltilen sorularda göç etmelerinin ikinci sebebi *dini sebepler* cevabı verilmiştir.

“Dediler nüfus kâğıdından İslâm silinecekmiş. Makedonca yazacaklarmış. Ondan korktuk, korkuttular büyükler gideceğiz de gideceğiz Türkiyemize. Öyle nasip etti Allah, geldik çok şükür, bin şükür Türkiyemize, toprağımıza geldik. Okulda vardı bi kadın bi erkek tabi hademe onlar. Onlara demişler ki; bi kadında örtme var ise alıp çıkaracaksın onu. Çıkardılar başımızdan kadınların başlığını. Eğer öyle görünürsen ceza yazıyorlarmış. Bütün köyde başka köylerde o oldu bu. Ama bütün kıyafeti değil sadece kafasından indirdiler başlığı. *Ne kadar sürdü bu?* Öyle bıraktık biz. 15 yaşında geldim ben buraya (D, Kurtulmuş, kişisel iletişim, 26 Nisan 2015).”

“Pasaport çıkarttırmak için danesini çıkarttırıyorlar annemizin o zaman çok güçlerine gitmiş. Nasıl resim çekineceğiz başımız açık. Yoksa orası vermiyordu pasaportu. Hatta orda o zaman saç kesmek bile yok. Günah, Müslümanlıkta o yokmuş erkek saçının telini, bacağı, kolunu, şu dirseğini görmeyecek. *Neden göç ettiniz?* Zorladılar. İstemedikleri için geldik. Türk mü Müslüman mı ona göre. Biz nasıl diyeceğiz gevur? Elhamdülillah. Bi tane görümcemin oğlu geldi İzmir’den aman dedi Allah’a şükür ben kurtuldum. Ona ismini değiştir, her şeyini değiştir demişlerdi o da kaçıp Türkiye’ye gelmişti (R. Yıldız, kişisel iletişim, 8 Mayıs 2015).”

“O yaşam şartlarında zorlandık, onlar tarafından zorlanmadık. O prensipler ters geldi bize. Bizim dede Molla Davut, komünizm geldiği süreçte şeyti, imamdı, mollaıydı. Bunların hepsi yasaklandı, olanı da kurşuna diziıyorlardı. Din yok adamlarda, komünist tüm yerler kapalı ne kilise çalışıyor ne cami çalışıyor sonradan açtılar onları. Bizimkiler daha evvelden gelmek için niyetlenmişler ama II. Dünya Savaşı olunca sınırlar kapanıyor. Trene verilen yük gidiyor Türkiye’ye kendileri sınırda içerde kalıyorlar öyle bir hadise yaşıyorlar hatta. Sonradan sıfırdan çalışmaya başladılar tam on sene 55’e kadar. 56’da göç ediyorlar. Para ediniş öyle göç ediliyor (R. Yenidoğan, kişisel iletişim, 7 Temmuz 2018).”

“Dedem hocaydı, Kuran’ı çok iyi bilirdi. Ama bize yasak okutmak, sadece namaz kılmak için bize Kuran öğretirdi. Başka bir şey öğretilmezdi. “Bunu söylemeyin ben öğrettim” diye tembihlerdi. “Yoksa beni tutarlar yakalarlar.” Derdi. Yasak Kuran okumak, ilerlemek yasaktı. Ondan sonra arkadaşların arasında habibe (hiba) vardı. İbrahim’in kızı, o ağızımızdan laf alırdı. “Sen hiç sure biliyon mu namaz kılmak için?” Gece yatarken annemin yanında yatıyordum annem öğretiyordu. “Hiç hoca baba öğretmedi mi?” Hayır, dedim. Evet desem babası komünist gider söyler böyle böyle hoca Kuran öğretiyormuş diye. Tabii yasak diyorum ya. Bunun babası da dedesi de öyleydi (E. Yenidoğan, kişisel iletişim, 1 Mayıs 2015).”

“Babamın göç etmesine en büyük sebep ne onu söyleyeyim size. Tito zamanında köye askerler geliyor işte bundan sonra Kuran okumayacaksınız, hanımlar başını açacak, orda Türkiye’de böyle yapılıyor diye meydanda konuşmalar yapılmış. Bu da babamın çok gücüne gidiyor benim yaşantıma bunlar mı karışacak diye. Ben anavatanıma gideceğim diyor. Geliş sebebi bu oluyor (L. Arkaç, kişisel iletişim, 22 Mart 2018).”

“Şimdi nasıl diyeyim yani din sınırlıydı bizde ilerde 48 senesinde mecbur açtılar kadınlara eskiden ferace vardı belki duymuşsunuzdur peçe onu. Bizim kadınların çoğu peçeli idi. Kara çarşaf peçe. 48’de bu peçeleri kaldırdılar o zaman biraz isyan ettik sonra Türkiye’de herkes kapalı diye buraya geldik burda kapalı da vardı açığı da vardı. *Zorla mı açtırdılar?* Zorla. Ama ben

gözümle görmedim. Bir iki düğün oldu gelin duvakla olurdu. Bazıları şikâyet etmiş bunun üzerine duvağı dahi çekmişler başından gelinin. At üzerinde almıyordu. Bizimkilerde ne yaptı sabaha karşı almaya başladılar gelini. Bir iki böyle yaptık ondan sonra serbest oldu ama ilk etapta baya baskı gördük tabi ben o zaman küçüktüm ama bunu yaşadık (E. Vuran, kişisel iletişim, 10 Mayıs 2015).”

1.3. Maddi (Ekonomik) Sebepler

Göç etmelerinin sebepleri arasında en çok gösterilen sebeplerden bir diğeri Maddi (Ekonomik) sebeplerdir.

“Hükümet 1948 senesinde arazisi olanlardan bizim arazimiz vardı 6 hektar yani bizden 2-3 kg et istiyordu. Bak vergi yok. Napıyodun pazardan hayvan alıyordun onları kesip veriyordun veyahut onlara borçlanıyordun. Böyle yani ama bu durum 50’ye kadar sürdü. Yani harpten sonra tabi her taraf yıkık döküktü ama başka ayırım yapmadılar ama gayrimüslimler daha rahat yaşıyordu onlar daha varlıklı oluyordu şimdi ise bizimkiler daha varlıklı (E. Vuran, kişisel iletişim, 10 Mayıs 2015).”

“Bunlar duyduklarım benim; Tito öncesi krallık rejimi varmış. Krallık rejimi zamanında sınıfsal farklılıklar çokmuş. Çok zenginler ve çokta fakirler varmış yani kapitalizmin ya da monarşinin sonucu. Tito’dan sonra sosyalizm gelince çok zenginlerin mallarına el konmuş onlara da diğeri vatandaşlar gibi eşit şartlar getirilmiş. Sınıfsal fark kalkmış o zaman yani sosyalizmin kuralı neyse o uygulanmış. Herkes eşit olmuş. Babam anlatırdı büyük zenginlerin çiftliklerine, dükkânlarına, gayrimenkullerine el konulmuş. Herkes günü gelmiş kendi çiftliklerinde işçi olarak çalışmaya başlamış. Hakkâten önemli bir sınıfsal devrim yaşanmış (F. Güneş, kişisel iletişim, 9 Ağustos 2018).”

“*Türkiye’ye gelirken Mallarımızı ne yaptınız?* İşte onu hükümet zorladı. İlk gelenler biz beş aile satmadan geldik, orada bıraktık. Ama bize dediler ya hibe edin ya satın yani tapulu malın üzerinde kalmayacak şekilde olacaktı. Başka türlü salmıyorlardı. Eee biz naptık dükkânlar kalıyordu, tarlaları yok pahasına sattık. Tarlayla beraber eğer tarlaları alırsan dükkânı da satarız dedik. Tabi dükkân para kazanıyor ya öyle devrettik. Zaten yok pahasına gitti yani bugün sırf evi yapı parasına verdik. Bizim 6 hektarlık toprak tarla, bahçe, ev her şey onun yarı parası idi. Çünkü alan yok herkes bu tarafa göç ediyordu. Şimdi gene para etmiyor bi ara para ediyordu şimdide Üsküpe taşınıyorlar. Yani zorlayan yoktu (E. Vuran, kişisel iletişim, 10 Mayıs 2015).”

1.4. Sosyal Sebepler

Torbeşler’i göçe zorlayan bir diğeri önemli sebep günlük hayatta kendilerine ve ailelerine uygulanan baskılar olduğu mülakatlarda görülmektedir.

“Eee orada kalmamızda dedem öyle derdi “Ben bırakır mıydım burayı,

camiyi, ezanı, cemaate namaz kıldırıyordum içim yanıyor.” derdi. Ama siz sonra burada kalırsanız senin çocuklar kızım gevura gider, gevur kızı alırdın oğluna, kızı verirdin gevurlara. Onun için biz bundan kaçtık. Ve şimdi orda başladılar birbirlerini sevmeye. Bizimkiler gevur kızı almış ama daha kız gitmemiş gevurlara, ama oğlanlar aldı geldi. Dedemin yavaş yavaş çıkıyor söyledikleri (E. Yenidoğan, kişisel iletişim, 1 Mayıs 2015).”

“Ne diyorum ben sana adam evine giriyor. *Neden giriyor?* Gevur napcan. *Eve erzak ve benzeri şeyleri mi alamaya giriyor yoksa evden çıkın ben oturacağım mı diyor ya da başka sebepten mi?* Ne diyorum açık açık mı göstereyim yani. Ya öldürcen ya öldürcen adamı. Evimize girdi mi öldürüyorduk biz. Neden biz Müslüman adamız. Senin namusun yoksa benim var namusum. *Rahatsız ediyorlardı yani?* Tabi rahatsız ediyorlardı. Allah herkesi kurtarsın ordan. Şimdi doğru oturup doğru konuşalım. Burası altın kimse karışmıyor sana. Vergisini alıyor, beş tane vergi veriyoz tamam alıyor ama karışmıyor. Sen ne yapıyorsun ne diyosun sormuyor. Gelip evine girmiyor. Şöyle yapacaksın böyle yapacaksın dese sen kabul eder misin? Demek istediğim biz bundan kaçtık. Hadi bırak bakam malını mülkünü burda sen git başka vilayete. Biz bıraktık. Samimi söylüyorum bizim bi ev vardı ta burdan nasıl söyleyeyim bitpazarına kadar uzunluğu. Tarlayı, bahçeyi kimse almadı çünkü kıskanıyorlar biz gidiyoruz Türkiye’ye diye. Adam almıyor. Bizde bıraktık. Bunu bırakır mısın sen? Gevur ne demiş biliyormuşun? Geliyor oturuyor senle senin gibi duymuş kim bu Salim? Karşıda kurtuluş kuruyemiş tamam geliyor sana diyor ki; sen mi kazandın babandan mı kaldı? Sen kazandın dersin kaçıyor pazarlığa oturmuyor çünkü senden mal alınmaz, sen kıymetini biliyorsun. Ama babamdan kaldı dedin mi kamçıyı vuruyor. Aşağı yukarı alıyor elinden (S. Kurtulmuş, kişisel iletişim, 7 Temmuz 2018).”

2. Kütahya’da İlk Zamanlar

2.1. Noter Tasdikli Davetiye

Türkiye’ye göç etmek isteyen Üsküp muhacirlerinin ellerinde, bir yakınları tarafından Türkiye’deki tüm bakım ve masraflarının kendileri tarafından karşılanacağını bildiren noter onaylı bir davet mektubu bulunması mecburi idi.

Mülakatlardan elde edilen bilgilere bakıldığında Kütahya’da meskûn hemen hemen tüm Torbeşler’in, Makedonya’dan Türkiye’ye ve Kütahya’ya gelişlerini sağlayan davet mektubunu yollayan kişi Yusuf Topuz’dur.

Yusuf Topuz, gençlik döneminde Yalovyane’de muhtarlık yapmış fakat Yalovyane’deki Komünist gruplarla anlaşamayınca partizanlar tarafından ölüm ile tehdit edilmiş olup bunun üzerine Türkiye’ye kaçmıştır. Türkiye’ye giriş yaptıktan sonra Kütahya’ya gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Yusuf Bey’in Kütahya’ya gelişleriyle birçok aile Yugoslavya’dan Kütahya’ya gelmiştir.

Yusuf Topuz'un davet mektubu ile kaç kişinin Kütahya'ya geldiği bilinmemektedir. Sebebi ise 1950-1969 yılları arasında gelen kişilerin serbest göçmen statüsünde gelmiş olmalarıdır.

Bununla ilgili mülakat yaptığımız kişilerin beyanları ise şöyledir:

“Burda amcamın oğlu vardı. Amcamın oğlundan istediler vesika. Biz diyoz o yollayacak bizim memlekete de öyle başlıcak göç. Türkiye'nin yoluna gelelim. *Amcanızın adı ne? Demirdak. Size buradan davetiye mektubu gönderdi siz de geldiniz öyle mi? Evet evet. O yolladı biz geldik (D. Kurtulmuş, kişisel iletişim, 26 Nisan 2015).*”

“Burda bi Yusuf Topuz, Topuzlar var o bize mektup gönderdi. O davet etti. Köydeki çoğu insanı da o davet etti onun üzerine geldiler buraya (E. Yenidoğan, kişisel iletişim, 1 Mayıs 2015).”

“Bizi davet eden daha evvel buraya gelen kişiler vesika gönderdi. Burdan içişleri bakanlığına diyor; ben şu kadar kişiye bakacak durumdayım bunları ben kabul ediyorum diyor. Ve o kâğıtlar tabi noterden geçiyor, içişleri bakanlığından. Oraya geldiğinde sizi bu adam kabul edecek. Bize garantörlük burdan verildi de öyle geldik. *Yusuf Topuz muydu sizin de? Yusuf Topuz vardı, kardeşi vardı, başka vilayetlerden de. Eskişehir'de akrabalarımız vardı onlar gönderdi. Velhâsıl o garantiyle geldik buraya mahcupta olmadık (H. Kayalar, kişisel iletişim, 29 Kasım 2017).*”

2.1.2. İlk Günlerin Zorlukları ve Ardından Kaynaşma

Türkiye'ye gelen Torbeşler'in Kütahya'ya yerleşmeleri ile yeni hayatları başlamış oldu. Torbeşler'in gelişi Kütahya'nın yerli halkı tarafından farklı tepkilerle karşılanmış, görülmesi pek çok olumlu ve olumsuz olayların yaşanmasına neden olmuştur.

Balkan adı yerel halkın vermiş olduğu coğrafi bir ad değildir. Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri tarafından burası, Rum-Eli yani Roma Devleti'nin halkı olan Romalıların, Rumların toprakları, Rumeli-i Şahane ve Avrupa-i Osmani olarak tanımlanıyordu (Todorova, 2010: 65).

Bu sebeple mi bilinmez Kütahya'ya geldiklerinde de yerel halk tarafından “Biraz çarpık gevurlar dediler bize (N. Demirdak, kişisel iletişim, 19 Ağustos 2017)”, “Burda biraz ettiler bize. Oradan geldik diye bunlar Müslüman mı değil mi? Diye düşündüler (D. Kurtulmuş, kişisel iletişim, 26 Nisan 2015)”, “Kadınlar gidiyorlar çeşmeye itiyorlarmış, vay gevur geldi bilmem ne... (İ. Kayalar, kişisel iletişim, 22 Eylül 2016)” söylemlerle karşılaşmışlardır.

Torbeşler'in Kütahya'da karşılaştıkları bu muamelenin en önemli sebebi Türkçe konuşamıyor olmaları diye değerlendirilebilir. Kendilerinin Türk

olduklarını söylemelerine rağmen Türkçeyi konuşamamaları yerli halk tarafından yadırganmalarına, dışlanmalarına sebep olmuştur. Hatta sadece konuşma dilinde Türkçe bilmemelerinin yanı sıra ilk kabile ile Kütahya'ya gelen Torbeş kadınlarının ve kız çocuklarının ne Makedonca ne de Türkçe okur yazarlıklarının olmadığı bilinmektedir (A. Dikici, 2014/2: 147).

“Ben hiç bilmiyordum. Babam tek tük biliyordu. Vallahi çocukluğun verdiği zekâdan mıdır nedir hemen öğrendik sokakta. Annem vefat edinceye kadar öyle tek tük cümleler kurabiliyordu. Genelde biz evde Makedonca konuştuk (F. Güneş, kişisel iletişim, 9 Ağustos 2015).”

“Bizim dayılar geliyor, Altmışaltı senesinde en son zaten onlar geliyor. Bunlar esnafmış orda dükkânları varmış. Tabi esnaf ne demek kılık kıyafeti düzgün olan kişiler demek. Neyse bu tarafa geliyorlar hepsinin boyunlarında kravat. Edirne'ye bi varıyorlar ki tren istasyonunda simitçiler. Ellerindeki çomaklara dizmişler simitleri gözüne gözüne sokacak gibi. Demiş eyvah bizim akıbetimiz de böyle olacak. Türkiye'ye adım atar atmaz kravatı bi çıkarıyorlar dayımın biri sağdır o gün bugün kravat takmaz. Hakkâten de kestane satmışlar, seyyar satıcılık ile simit satmışlar, boza satmışlar. Bi de dil bilmiyorsun. Onların yaşı geçkin 23-25 yaşında mı ne geldiler dayımlar. Adam simit alıyo Yirmibeş kuruş ya Bir lira veriyo üstüne kaç lira vermesi gerektiğini bilmiyor. Elini açıyormuş işte sen üstünü al. Sütüne vicdanına kalmış artık. Onları duyduk. Bir de babalarımız gurbette ya biz bakkala giderdik ne ihtiyacımız varsa yazdırırdık işte bu sezon bitti miydi atalarımız babalarımız gelirdi ne kadar borcumuz varsa öderdi öyle biliyorum yani. Çünkü derdimizi anlatacağımız bi bakkal yoktu ki (Z. Çavuşoğlu, kişisel iletişim, 23 Eylül 2016).”

“Biz kendi dilimizle konuşamıyorduk Türkçe konuşunca azarlıyorlardı. Eee anadil ya, anadili insan unuttur mu? Unutmaz. Çok azarladılar ama sabrettik, düzlüğe çıktık (İ. Kayalar, kişisel iletişim, 22 Eylül 2016).”

“Dil biliyor babamgil. Annem anlıyor ama konuşamıyor yasaklanmış dil konuşulmuyor. Burada da cesaret edemiyor yanlış konuşurum diye yoksa babam dedem bilirdi yani çok rahat konuşurlardı. Şive farkı vardı. Siz şimdi ceket diyorsunuz biz setre diyoruz. Setre örtünmek ceket manasında örnek olarak veriyorum buna benzer kelimeler yani. Şimdi orda ceketini setre olarak biliyor burda ceket duyunca Allah Allah, ben yanlış mı konuşuyorum diyor hâlbuki asıl sen gerçeği konuşuyorsun (L. Arkaç, kişisel iletişim, 22 Mart 2018).”

“Türkçe bilmiyorduk ne konuştuğumuzu ne söylediklerimizi bilmedikleri için kötü konuştuğumuzu sanıyorlardı. Bizleri ilk zamanlar garipsediler fakat sonradan alıştılar. Biz onlara tarif ettik bak şu bizim söylediğimiz kelime. Biz Türkçe bilmiyoruz bize öğretin. Komşular sağ olsunlar çok yardımcı olanlar oldu tabii istemeyenler de oldu ama çoğu istedi (S. Kama, kişisel iletişim 7 Mayıs 2018).”

Sonuç

19. Yüzyıl'da Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu coğrafyasına çok sayıda göçler meydana gelmiştir. Bunun neticesi olarak Türkiye'nin pek çok şehrinde olduğu gibi Kütahya'da da muhacir toplulukları yaşamaktadır. Bu topluluklardan Torbeşler'le yani Üsküp muhacirleriyle ilgili yaptığımız çalışmada mülâkatlarla Torbeşler'in, göç sebeplerini inceledik.

Buna göre;

Yugoslavya'yı sevdikleri ve Tito'ya saygı duydukları görülmektedir. Tito'nun uygulamaya çalıştığı yönetim sisteminde, kendisinin hiçbir milleti diğerinden ayırmadan her topluluğun varlığını kabul ettiğini ve kendi yönetim sistemine entegre etmeye çalıştığını beyan etmişleridir.

Tito'nun eşitlikçi yaklaşımına rağmen Torbeşler ülkede pek çok sıkıntılar yaşamışlardır. Onlara göre bunun sebebi, Tito'nun çevresinde yer alan partizanlar tarafından ayrımcılık yapılmasıdır. Hristiyan ve Makedon unsurların karşısında Türklere ve Müslümanlara ikinci sınıf muamelesi yapılmış, günlük hayatta dikkati çekecek derecede keyfi uygulamalara maruz kalmışlardır.

Bir yönetici olarak Tito'nun kendisi her ne kadar Yugoslavya'da yaşayan tüm gruplara eşit davranmaya çalışsa da yönetim sisteminin komünizm olması Torbeşler'in Tito'ya ve partiye mesafeli durmalarına sebep olmuştur. Bu durumun farkında olan yönetim ülkedeki rejimi halka benimsetmek için çeşitli düzenlemeler yapmış, bunlardan biri de vergi sisteminde gerçekleşmiştir.

Yeni uygulamada vergi, aynî ve nakdî olarak alınabiliyordu. Aynî vergi mal üzerinden alınan vergi olup, örneğin buğdaya karşı buğdayın alınması veyahut malın karşılığı kadar nakit ödenmesiydi. Lakin Tito yönetimi aynî ya da nakdî vergi istemiyor, sadece et olarak tahsil ediyordu. Eğer vergi mükellefinin elinde ödeme yapacak kadar eti yoksa devlete borçlanıyordu. Ya da başka yerden eti temin edip görevlilere teslim ediyordu. Bu durum vergi mükellefi için her zaman önemli bir sorun olmaktadır.

Torbeşler'in Yugoslavya'dan gelişlerinin bir diğer sebebi de Torbeşler'in yaşadıkları Yalovyane köyünde Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmelerinin yasaklanması olmuştur. Sadece Ramazan'da oruç tutmalarına ve Kurban Bayramı'nda kurban kesmelerine izin veriliyor, onun dışında dine dair her türlü ibadet ve inanç yasaklanmıştı. Partizanlar, köydeki halkın ibadetlerini yapıp yapmadıklarını ise köyün muhtarı ve partiye bağlı kimseler vasıtasıyla takip ediyorlardı.

Tito'nun 1946 Anayasası'nda yer alan bazı maddeler Türklere ağır gelince Türkiye'ye göç etme kararı almışlardır. Bu kararı almalarını kolaylaştıran en

önemli unsur, Türkiye’de kendilerinden önce göç etmiş olan tanıdıklarının olmasıdır. Mülakatlarda görülmüştür ki, her ailenin göç etmelerinde farklı özel durumları olmakla birlikte hepsinde ortak sebep inançlarından kaynaklanan günlük hayatlarının kısıtlanması olmuştur. Torbeşler’in evlerine bir kamu görevlisinin istediği saatte izinsiz girebilmesi, kimlik kartlarından “dini: İslâm” hanesinin silinecek olması, Torbeş kadınlarının tesettürlerinin yasaklanmak istenmesi, köy düğünlerinde gelin alma merasimi esnasında gelinin başlığının zorla çıkartılması sebebiyle gelin alma merasimlerini sabah çok erken saatlerde yapmak zorunda kalmaları gibi mütemadiyen karşılaşılan baskılar Torbeşler’i göç etmeye zorlamıştır.

Kaynakça

- Ağanoğlu, H. Y. (2001), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç, İstanbul, Kum Saati Yayınları
- Baklacioğlu, N. Ö., (2015), "Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerde Sayılar, Koşullar ve Tartışmalar", Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler, M. Murat Erdoğan ve A., Kaya, (Ed.). İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı
- Dikici, A. (2014). Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler. Avrasya Etüdüleri, 46(2), 123-165.
- Geray, C., (1962), Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961), Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, No:9, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü
- <https://tarikhvakfi.org.tr/proje/sozlu-tarih-calismalari/sozlu-tarih-nedir/Erisimtarihi:20.06.2023>
- Tunçay, N. E., (Ed.). (1993), Birinci Sözlü Tarih Atölyesi Kayıtları (6-7 Haziran 1993), I. Gün, I. Oturum, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları
- Todorova, M., (2010), Balkanlar'ı Tahayyül Etmek, Şendil, Dilek, (Çev.), İstanbul, İletişim Yayınları, 3.Baskı,
- Türkçe Sözlük, (2011), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 11.Baskı
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Arkaç, L. (Mülakat yapılan). (2018)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Çavuşoğlu, Z. (Mülakat yapılan). (2016)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Demirdak, N. (Mülakat yapılan). (2017)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Güneş, F. (Mülakat yapılan). (2018)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Güneş, R. (Mülakat yapılan). (2015)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Kama, S. (Mülakat yapılan). (2018)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Kayalar, H. (Mülakat yapılan). (2017)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Kayalar, İ. (Mülakat yapılan). (2016)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Kurtulmuş, D. (Mülakat yapılan). (2015)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Kurtulmuş, S. (Mülakat yapılan). (2018)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Vuran, E. (Mülakat yapılan). (2015)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Yenidoğan, E. (Mülakat yapılan). (2015)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Yıldız, R. (Mülakat yapılan). (2015)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Yenidoğan, R. (Mülakat yapılan). (2018)
- Özkul, M. (Mülakat yapan) & Yenidoğan, Y. (Mülakat yapılan). (2015)

Bölüm 11

TEMETTÜAT DEFTERLERİ KÜTAHYA ÖRNEĞİ¹

Meltem AYDIN²

Lokman AYDIN³

1 Bu çalışma Meltem AYDIN tarafından hazırlanan *Kütahya Sancağı 1261 (1845) Tarih ve 8759-8760-8761-8762-8763-8764-8765 Numaralı Temettüat Defterleri Transkripsiyonu* ve Lokman AYDIN tarafından hazırlanan *Kütahya Sancağı 1261 (1845) Tarih ve 8767-8768-8769-8770-8771 Numaralı Temettüat Defterleri Transkripsiyonu*, isimli tezlerden üretilmiştir.

2 Prof. Dr. Kafkas Üni. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Böl. meltemtokucu@gmail.com.
ORCID-0000-0001-5408-6135.

3 Öğr.Gör. Kafkas Üni. Susuz Meslek Yüksekokulu, lokman14@gmail.com.
ORCID-0000-0002-5871-9929.

Giriş

Arapça kâr etmek anlamına gelen temettü kelimesi Osmanlı Devleti'nde vergi yükümlüsü halkın senelik kazançları üzerinden alınan vergiyi tanımlamak üzere kullanılmıştır. Bu vergi Sultan II. Mahmud döneminde 1825-1826 yılında bütün yiyecek, içecek ve giyeceklerden farklı isimler altında alınan ihtisap resmine dayanmaktadır. 28 Temmuz 1839 tarihli fermanla ihtisap resmi kaldırılarak, 24 Ocak 1840 tarihindeki nizamnâme ile herkesin emlak, arazi, hayvanlarından ayrıca esnaf ve tüccarın senelik kazançları üzerinden temettü vergisi konulması kararlaştırılmıştır (Pakalın, 1993, s. 453).

Bu düzenleme ile birlikte bütün örfi vergilerle, angarya niteliğindeki mükellefiyetler kaldırılmıştır. Bunların yerine mükelleflerin ödeme güçlerini esas alan “*an-cemaatin vergi*” adıyla tek bir vergi getirilmiştir. An-cemaatin tabiri, bir cemiyet üzerine tarh olunan toptan bir verginin, o cemiyet üyeleri arasında kazanç ve servete göre taksim ve tevzi olunmasını ifade etmektedir (Tozduman, 1992).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile birlikte başlayan dönüşümün malî alandaki yansımalarından birisi olan temettüat vergisi ile birlikte devlet gelirlerinin kontrol altına alınması vergi dağılımındaki eşitsizliğin giderilerek devletin ekonomik durumunun iyileştirilmesi hedeflenmiştir (Yükçü, Fidancı ve Soysal, 2014, s.171-172).

Tanzimat'ı malî açıdan uygulamak üzere, eyalet yönetimi dışında merkeze bağlı imtiyazlı konumları olan muhassıllıklar kuruldu. Bir devlet memuru statüsünde olan muhassılların görevlerinden biri, halkın nüfusunu ve malî kudretini bilerek, herkese münasip bir vergi tayin edebilmek için emlak ve nüfus tahriri çalışmalarını yapmaktı. 12 Ocak 1840 tarihinde çıkarılan talimat-ı seniyyenin 4. bendinde; “Muhassıllar nezaretinde olmak üzere her yerde halkın isim, şöhret, emlak ve arazileri ile hayvanlarının miktarı; tüccar ve esnafın yıllık gelirlerinin yazıldığı defterler tutulması” emredilmişti. Muhassılların, diğer işlerinin yanında bunları bizzat yapmalarının mümkün olmayacağı düşünülerek her kazaya, oranın ileri gelenlerinden meclis tarafından seçilecek birinin başkanlığında olmak üzere bir kâtip tayiniyle sayımların yapılması kararlaştırıldı. Ancak hazırlanacak defterlerin muhassıl tarafından kontrol edilerek, kimsenin mal ve mülkü ile kazancının eksik gösterilmemesine dikkat edilmesi emredilmişti. İhmali görülenlerin ceza hükümlerine göre cezalandırılacağı bildirilmişti (Kütükoğlu, 1995, s.395). Bu talimatname ile yeni konulan temettüat vergilerinin kaydedileceği defterlerin kontrolü muhassılların sorumluluğuna verilmişti. Fakat 1842 yılında muhassıllıklar kaldırıldı.

Temettüat sayımları yapılmadan önce bazı düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen uygulamada pek çok sorun ortaya çıktı. Bunlar önce tek

tek çözümler üretilerek giderilmeye çalışıldı. Daha sonra çeşitli nizamnâmeler hazırlanarak dağıtıldı. Ortaya çıkan sorunlardan birisi daha önce vergiden muaf olan din adamlarının yeni uygulama karşısında rahatsızlık duyması oldu. Bir diğeri bazı muhassılların, vatandaşların elinde muafiyet belgesi olmasına rağmen devlete daha fazla vergi kazandırmak ya da göze girmek için bu belgeleri dikkate almaması ile ortaya çıktı. Esnaf daha önce alınan ihtisap vergisine göre üç sınıfa ayrılmış iken bunların yeni sisteme nasıl aktarılacağı konusundaki belirsizlik bir başka sorun oldu (Adıyeke, 2000, s.775). Muhassılların mültezimlerle yakın ilişkiler içine girmesi, bazı varlıklı ailelerin mal varlıklarını vakfetmiş gibi göstermeleri sayımların sağlıklı olmasına yol açtı (Tabakoğlu, 2016, s. 177).

Tahminen 1840-1842 yılları arasında gönderildiği düşünülen nizamnâmede temettüat yazımlarının nasıl yapılacağı ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Buna göre insanların yaşadıkları evleri vergiden muaf kabul edilecekti. Toprağı az olan köylülerin başka geliri olup olmadığına dikkat edilmesi isteniyordu. Tüccar ve esnafın gelirlerinin araştırılması, köylü ve şehirli arasında ayırım yapılmaması, yazımın yapıldığı yer dışında emlaklı olanların ve reayanın yazılması gerektiği ifade edilmişti. Aile reislerinin lakabı, aile ismi ve eşkâlinin belirtilmesi gerekiyordu. Nizamnâmede Paşa livası, Kesriye kazası temettüat yazımına örnek olarak yer verilmişti (Adıyeke, 2000, s. 785).

Temettüat defterlerinin 1256 (1840) tarihine ait olanları ile 1260-1261 (1844-1845) tarihlerine ait olanlar arasında içerik olarak farklar bulunmaktadır. 1840 tarihli olan defterlerde hane sahiplerinin eşkâlini belirleyecek şekilde *uzun boylu aksakallı, orta boylu siyah sakallı* gibi ifadeler kullanılmıştır (Kütükoğlu 1995, s. 399). Fakat 1261 (1844-1845) tarihli defterlerde bu tanımlamalara çok fazla yer verilmemiştir. 1261 tarihli Kütahya sancağına ait temettüat defterlerinde de bu tür tanımlamalar yer almamıştır.

1261 (1845) yılından itibaren ticaret ve zanaatla uğraşanların vergilerinin sene başında tevzi edilerek, tahsilatına başlanması, ziraatla uğraşanların vergisinin ise o yerin mahsul zamanında tahsil edilmesi ancak hiçbir şekilde bakaya bırakılmamasına karar verilmiştir. Tahrir çalışmalarının düzenli ve usulüne uygun yapılması için vali ve defterdarlara talimât-ı seniyye ve numuneler gönderilmiştir (Tozduman,1992, s. 12).

Merkezden gönderilen memurlar değil de sayımı yapılan köy ve mahallenin muhtar, imam ve gayr-i Müslim olan yerlerde papaz ve kocabaşlar marifeti ve ziraat memur ve vekilleri nezareti ile yapılması bakımından bu sayımlar daha önceki mali sayımlardan farklılıklar göstermektedir. Bu sayımlarda herkesin arazi ve hasılatı, gelir getiren gayr-i menkulleri ve toplam temettü, esnaf ve tüccarın yıllık temettü, bir senede verdikleri öşür ve vergiyi mahsusa Temettüat Defterleri adı verilen defterlere kaydedilmekte, tahriri bitirilen

defterlerin sonu muhtar, imam varsa kocabaşı ve ziraat müdürü tarafından mühürlenmektedir (Tozduman, 1992, s. 13).

Bu defterler 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi, sosyal ve ticari hayatı çok açık bir şekilde gözler önüne sermekte ve Tapu Tahrir Defterlerindeki bilgilerden daha fazlasını bize sağlamaktadır (Demir, 1998, s. 17). Temettüat defterlerinde yer alan ortak aile adlarından akrabalık bağlarını, o yörede sık kullanılan şahıs adlarını, hacı, hoca, şeyh vb. unvanlarından sosyal statülerini görmek mümkündür. Özellikle hac farizasını yerine getirenler o dönemin şartları içerisinde toplumun ekonomik gelir düzeyi üst seviyede olanlar olduğu için, hacı olanların sayısına bakarak yörenin gelir seviyesi dağılımını değerlendirmek mümkün olabilmektedir. Bu defterlerde Müslüman ve gayri Müslimler yer aldığı için etnik yapı hakkında bilgi de edinilebilmektedir. Hane sahiplerinin meslekleri, o yörede yaygın olan meslekleri özellikle Müslüman ve gayri Müslim nüfusun hangi mesleklerle yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Mamul maddelerin pazarlanması, alım-satımı gibi işlerle uğraşan tüccarların dağılımına bakarak yörenin kendi dışında kalan bölgelerle ticari bağlantısı hakkında fikir edinmek de mümkün olabilmektedir (Kütükoğlu, 1995, s. 400-404).

1. Kütahya'nın İdari Yapısı ve Temettüat Defterleri

Selçuklular döneminde Türklerin hâkimiyeti altına girmiş olan Kütahya, Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflaması üzerine kurulan Germiyanogluları Beyliği'ne merkezlik yapmıştır. Sultan II. Murad döneminde kesin olarak Osmanlı hâkimiyetini kabul eden şehir 1451 yılında Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur. Kanuni döneminde Şehzade Bayezid (1550-1558) ve Şehzade Selim'in (1562-1566) sancak beyliği olarak görev yaptığı dönemler dışında 1863 yılına kadar beylerbeylik merkezi olarak kalmıştır (Varlık, 1991, s.143).

Kütahya Sancağı, 1513 yılında 10, 1520 yılında 11, 1571 yılında 13 kaza idare birimini içine alırken 17. yüzyılda sınırları genişlemiş, kaza sayısı 1622 yılında 27 ve 1675 yılında 26 olmuştur (Aydın M, 2022, s.31-32).

Evlîya Çelebi 17. yüzyılda 24 kaza ve 9 nahiyesi bulunan Kütahya'nın 34 merkez mahallesi bulunduğunu ve Müslüman ahali yanında Ermeni ve Rum tebaanın şehirde yaşadığını fakat Yahudi nüfus bulunmadığını ifade etmiştir (Dağlı, Kahraman ve Dankoff, 2005, s. 13). Temettüat sayımları sırasında da Kütahya merkez mahallerinde Yahudi nüfus tespit edilmemiş olması, 17. yüzyıldan sonra bu durumda bir değişiklik olmadığını göstermektedir.

1672 yılına ait bir tahrir kaydına göre Kütahya sancağına tabi kadılık merkezleri şu şekilde sıralanmaktadır: Kütahya, Ezine, Gököyük, Çarşamba, Baklan, Şihlu, Çal, Uşak, Banaz, Sirke, Eşme, İnay, Dağardı, Selendi, Çakırca,

Küre-i Selendi, Honaz, Geyikler, Lâdikıye, Dazkırı, Homa, Simav, Eğrigöz, Kula, Bozkuş, Toplu ve Osmaneli, Gediz (Varlık, 2002, s. 583).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıflarla eşdeğer kabul edilen muhassılların eyalet yöneticisi olarak (Efe, 2010, s. 66) görev yaptığı yerlerden birisi Kütahya olmuştur. 1833'te muhassıllık teşkilâtı kurulan Kütahya livâ haline gelmiş, 1839 yılında ise feriklik makamı olarak Eskişehir ve Afyonkarahisar ile birleştirilmiştir. 1841'de Hüdavendigâr Vilâyeti kurularak Kütahya merkez olmuş, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Afyonkarahisar sancakları da bu vilayete bağlanmıştır. Hüdavendigâr Eyaletinin merkezi 1867 yılında Bursa'ya nakledilmiştir (Varlık, 2002, s. 583). Temettüat sayımlarının yapıldığı 1845 yılında Kütahya Hüdavendigâr Eyaleti'nin merkezi durumundadır.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, ML.VRD. TMT.d Kataloğunda H.29 Zilhicce 1261 [29 Aralık 1845] tarihli Kütahya sancağı merkez kazanın mahalleleri, kazaları, nahiyeleri ve köylerine ait tasnif edilmiş yüzden fazla defter bulunmaktadır.

Bunlardan Kütahya merkez mahallelerine ait olan 8759 Servi Mahallesi, 8760 Börekçiler Mahallesi, 8761 Cemaleddin Mahallesi, 8762 Gönân Mahallesi, 8763 Maruf Mahallesi, 8764 Hisaraltı Mahallesi ve 8765 Paşam Mahallesi temettüat defterleri Meltem AYDIN tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Aydın, M. 2001). 8767 Meydan Mahallesi, 8768 Çukur Mahallesi, 8769 Hacı Ahmed Mahallesi, 8770 Balıklı ve 8771 Ahi Evran Mahallesi (Rum Taifesi) temettuat defterleri de Lokman AYDIN tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Aydın L, 2001). Tasnif edilen yüzden fazla defterin önemli bir kısmı da başta Kütahya Dumlupınar Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi olmak üzere çeşitli üniversiteler tarafından yüksek lisans çalışması yaptırılarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur (<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>).

Bu defterlerden bazılarında İslâm, Reaya, Katolik, Rum reaya ayrımı yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde reaya kavramı geniş anlamda askerî sınıf dışında kalan ve vergi yükümlüsü halkı ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat reyadan bazıları yaptıkları hizmetlerin karşılığında bir takım vergilerden muaf tutulmuşlardır. Sultan II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve ayanların tasfiye edilmesi ile birlikte Osmanlı devlet yapısı değişikliğe uğramaya başlamıştır. Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaasının hukukî durumu vergi ve askerlik işlemlerinde önemli düzenlemeler yapılmıştır. Reaya kavramı da bu değişikliklerle birlikte vergi yükümlüsü halkı ifade etmekten ziyade gayr-i Müslim tebaayı açıklamak için kullanılmaya başlanılmıştır (Öz, 2007, s. 490-493).

Kütahya Temettüat Defterleri içerisinde reaya ya da Rum reaya olarak kaydedilenler, Rumlar ve Ortodoks Ermenilerin kaydedildiği defterlerdir. Katolik olarak kaydedilmiş defterlerde ise Katolik mezhebine mensup olan Ermeniler ya da Protestanlar anlaşılmalıdır (Ortaylı, s. 11.) Karşılarında İslâm yazan Temettüat defterlerinin kaydedildiği mahallelerde gayr-i Müslim reaya bulunmadığı anlaşılmaktadır. Balıklı Mahallesi örneğinde olduğu gibi karşısında İslâm ya da reaya ifadesinin yer almadığı defterlerden bazılarında hem İslam, hem de gayr-i Müslim reaya birlikte kaydedilmiştir. Hacı Ahmed Mahallesi Temettüat Defterinde zımmî reaya kayıtları yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nde İslam hukukuna uygun olarak gayr-i Müslimlerin zimmet ve eman kurumları çerçevesinde yönetilmesi temel esas olmuştur. Buna göre ehl-i kitap sahibi olan gayr-i Müslimlere hoşgörü ile davranılmış onların belli kurallara uymak ve cizye ödemek kaydı ile inanç ve yaşam şekillerine müdahale edilmemiştir (Kenanoğlu, 2013, s.438-440) .

2. Kütahya Temettüat Defterlerinin Tertip Şekli

Kütahya'ya ait tasnifi yapılan temettüat defterleri H.1261 (1845) yılına aittir. Defterlerin tertip şekli de bu dönemde yayınlanan nizamnamelere uygundur. Her defterin en başında eyalet-sancak-kaza adı kaydedildikten sonra defter bir şehre, kasabaya ait ise şehir ve kasabanın, ardından mahallenin adı “Hüdavendigâr Eyaleti mülhakatından Kütahya Sancağında nefsi-i Kütahya'da Çukur Mahallesi mukim ahalinin emlak ve arazi ve temettüatlarını mübeyyen defteridir ki ber vech-i âlâ zikr ve beyan olunur” (ML. VRD. TMT, 8768) örneğinde olduğu gibi yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde ise köyün adı yer almıştır. Bu kayıttan sonra mahalle veya köyde oturan haneler birden başlamak suretiyle numaralandırılmıştır. Her bir hane ve numaranın altına hane reisinin ismi yazılmış, çoğu kez adının yanına “Recep oğlu Hüseyin” de olduğu gibi baba adı ve “Köse oğlu Hacı Hüseyin”, “Bıdır Oğlu Ali”, “Deli Ahmed”, “Sarı İsmail Oğlu” (ML.VRD. TMT, 8767), “Kara İbrahim”, “Çolak Oğlu Mehmed” (ML. VRD. TMT, 8768) örneğinde görüleceği üzere lâkabı da ilave edilmiştir. Hane reislerinin bir kısmının adlarının başındaki hafız, hoca, hocazâde, hacı, şeyh, seyyid, molla gibi unvanlar ile mesleklerini ifade eden berber, boyacı, börekçi, hamal, kahveci, kasab, saraç, semerci, sepetçi, simitçi, tımarlı süvari, gibi ifadelerle hemen bütün defterlerde rastlamak mümkündür. Defterlerde hane reislerinin mesleklerinin yer alması, bu yerleşim merkezlerinde halkın geçim kaynağı gelirlerinin ne kadarının ziraattan, ne kadarının mesleklerinden olduğunu ortaya koymakta, bir mahalle veya köyde hangi zanaatın ne ölçüde geliştiğini tespitte imkân sağlamaktadır.

Hemen mesleğin yanında “vergiyi mahsusadan bir senede vermiş olduğu/guruş/”, “bir senede vergisi/guruş/”, “vergi/guruş” ifadeleriyle bir önceki sene vermiş olduğu vergi miktarı gösterilmiştir. Ayrıca aşar olarak verdiği

vergiler gösterilirken hinta (buğday) ve şair (arpa) başta olmak üzere herkesin kaldırdığı mahsulden alınan öşürün önce kilesi, sonra kıymeti yazılmış ve altta guruş olarak toplamı verilmiştir. Müslüman olmayan ahaliden alınan cizye vergisi ise “Cizye-i Ala” /Guruş/ 60, “Cizye-i Evsat” /Guruş/ 30, “Cizye-i Edna” /Guruş/ 15 şeklinde gösterilmiştir (ML. VRD. TMT, 8770).

Sayım yapılırken, Ehl-i İslâm ve Ehl-i Zimmet reayâ ayrı ayrı yazılmıştır. Defterler vergi toplamaya yönelik tutulduğu için yalnızca vergiye tabi mal ve mülkleri olan aile reisleri esas alınmıştır. Bunlar genellikle erkek nüfus olmakla beraber, “Hacı Erceb Oğlu Merhum Ömer’in zevcesi hatunun Temettüatı” (ML. VRD. TMT, 8769), “Sarı Hacı Ahmed oğlu Sabii Mehmed”, “Hacı Mirzade Sabii Mustafa” (ML. VRD. TMT, 8767) şeklinde gösterilen yer yer eşleri ölmüş kadınlar ve babaları ölmüş çocukların kayıtlarına da rastlanmaktadır.

“Mehmed Satılmışın damadı İsmail’in emlak ve Temettüatı”, “Kalaycı oğlu Baba Süleyman ve karındaşı Mustafa’nın emlak ve temettüatı” (ML. VRD. TMT, 8770) “Mahalleyi mezbur sekenesinden Osman köylü oğlu Seyyid Mehmed Ali’nin ve karındaşı İbrahim ve diğer karındaşı Osman’ın emlak ve temettüatları”, “Mahalleyi mezbur sekenesinden Nuhviranlı- zâde Mehmed Efendi ve karındaşı Molla Mustafa’nın emlak ve temettüatları”. “Hanelerinde sakin enişte Molla Ahmed” (ML. VRD. TMT, 8770), örneklerinde olduğu gibi hane reisinin oğlu, damadı, kardeşi, eniştesi aynı hane içinde fakat ayrı ayrı numara verilerek defterlere kaydedilmiştir.

Şahıs adlarında göze çarpan bir başka özellik de “Yahya Çavuş oğlu Yahya” (ML. VRD. TMT, 8769), “Mahalle-yi mezbur sekenesinden Molla Ahmed oğlu yetimi Ahmed’in emlak ve temettüatı” (ML. VRD. TMT, 8770) gibi baba-oğul aynı ismi taşıyanlarda kendisini göstermektedir. Babası, doğumdan önce ölmüş bir çocuğa baba adının verilmesi yaygın bir uygulama ise de babasıyla aynı adı taşıyanların hepsinin yetim olduğu düşünülmemelidir (Kütükoğlu, 1195, s. 402).

Hane reisinin isminin altına kendisinin veya ailesinin sahip olduğu gayr-i menkuller ile bunlardan elde ettiği gelirler sıralanmıştır. Tarla, bağ-bahçe gibi gayrimenkullerinin ayrıntılı bir biçimde dökümü yapılmış, defterlerde hububat ekilen tarlalar “mezru tarla” olarak gösterilmiştir. Hububat dışında büyük çapta ekim yapılan tarlalar ayrı yazılmıştır. Tarla, bahçe veya hayvanlar başkaları ile müşterek ise nereden kiminle müşterek olduğu, hane sahibinin ne kadar hissesi bulunduğu da kayıtlarda yer almaktadır. Tarla, bağ bahçe gibi toprakların kaç dönüm olduğu defterlere yazılırken, 1260 (1844) yılında bunlardan sağladığı hasılat gösterilmiş ve 1261 (1845) yılı hasılatı ise tahmini olarak yer almıştır. Bu bilgiler dikkatle incelendiğinde tahriri yapılan yer veya bölge hakkında sosyal ve iktisadî bakımdan birçok bilgilere ulaşabilir. Ahalinin refah seviyesi, ekilip-biçilen ürün çeşitleri, bölgenin iklimi, ticarî durumu, yerleşim şekilleri vs. gibi bilgileri bu defterlerde açıkça görebilir.

Defterlerdeki bu bilgiler ziraat yapılan alanlar hakkında fikir verdiği gibi bu toprakların ne kadarının ekili, ne kadarının dikili sahalara ayrılmış olduğunu da ortaya koymaktadır. Bunun yanında dikili ağaçların ürün elde edilenlerinden de vergi alındığından temettüat defterlerinde bunların da adetleri ve dönümleri belirtilmiştir (Demir, 1998, s. 18).

Dükkân, kahvehane, değirmen, gibi gayrimenkullere sahip olanların, bu gayrimenkullerinin sayıları, şayet kiraya verilmişse kira bedelleri, “ıcar-ı senevisi /guruş/”, kendileri işletiyorsa “me’luf olduğu”, veya “kendisi ik’ad eylediği” şeklinde işaret olunmuştur. Sahip oldukları emlakın bir kısmını vakfetmiş olanlara da rastlanmaktadır. Hane reislerinin içinde oturdukları evler, işyerleri, dükkânlar da tahrir esnasında kaydedildiği için nüfusun nerelerde yoğunluk kazandığı, ticaretin hangi bölgelerde yapıldığı hakkında da bilgi elde etmek mümkündür.

Temettüat Defterleri’nde çiftçilikte ve taşımacılıkta kullanılan öküz ve beygir gibi hayvanlardan başka eti, sütü ve yünü için beslenen başka hayvanlar da yazılmıştır. Hayvanlar cins ve özelliklerine göre “sağman ağnam / re’s”, “yoz ağnam /re’s”, “sağman keçi /re’s”, “yoz keçi /re’s”, “sağman inek /re’s”, “kısır inek / re’s”, “yoz inek /re’s” “sağman camuş /re’s”, “malak /re’s”, “düğe /re’s”, “oğlak /re’s”, “kuzu /re’s”, “merkep /re’s”, arı kovanı” şeklinde sayıları ve bir hayvanın yıllık gelir miktarı da kuruş olarak altında gösterilmek suretiyle belirtilmiştir. Böylece her evde hangi hayvandan kaç tane bulunduğu yazıldığı gibi bunların, yıllık hâsılları ile elde edilen gelirleri de kaydedilmiştir. Sağman inek ve karasığırlar için yıllık gelir 50, sağman koyun ve keçiler için 10, kısırklar için genellikle 30, arı kovanları için 10 kuruş olarak sabittir (Kütükoğlu, 1995, s. 410).

Defterler incelendiğinde bir köyde veya bölgede en çok hangi hayvanın beslenip yetiştirildiği, mandıraların hangi bölgelerde çoğunlukta olduğu ve bunlardan ne ölçüde kazanç sağlandığını tespit etmek mümkündür. Ziraat yapılan yörelerde ahalinin toprağı işleyebilmesi için besledikleri ve genellikle de ziraat için kullandıkları öküz ve beygir, temettüat defterlerinde yazılan hayvanların başında gelir. Bu cins hayvanların yetiştirildikleri bölgelere göre dağılımına baktığımızda ise hayvan sahiplerinin genellikle ziraatla uğraşan çiftçiler içerisinde hâli vakti yerinde olan ve geniş arazi sahipleri olduğu görülmektedir.

Bütün gelire konu kazançlar tek tek yazıldıktan sonra altta yıllık kazanç “Mecmu’undan bir senede tahminen temettüatı” ya da “Merkumun bir senede tahminen temettüatı” şeklinde ifade edilmiştir. Hiç malı mülkü olmayanlar yazılırken “Merkumun emlaka dair hiçbir nesnesi olmayup” ifadesi kullanılırken, sadece bir evi olanlar için ise “Merkumun hanesinden başka hiçbir nesnesi olmayup” ifadesine yer verilmiştir. Hiç malı ve herhangi bir şekilde geliri olmayanlar için “şunun- bunun ianesiyle idare olunmakta olduğu” veya “komşularının ianesiyle idare etmekte olduğu” (ML. VRD. TMT, 8767) gibi notlar konulmuştur.

Temettüat defterlerinde muaf olanlar hangi caminin, tekkenin imamı, şeyhi veya kâtibi olduğuna da işaret edilmek suretiyle defterlerde gösterilmişlerdir. Mesela “Meydan Mahallesi sıbyan-ı muhattib imamı vekili olduğundan”, veya “tekaüd tımarlı zabtiye” şeklinde muafiyet belirtilmiştir (ML. VRD. TMT, 8767). Yaşlı ve bakıma muhtaç durumda bulunanlar “pîr-i fâni ve mağdûrîn idüğü” örneğinde olduğu gibi kayıt düşülerek “virgü-yi mahsûsadan bir senede vermiş olduğu Guruş-00” olarak gösterilmiştir (ML. VRD. TMT, 8759).

Bu şekilde düzenlenen defterlerin son kısmında ise o deftere kaydedilen hane sayısı, insan sayısı, vergiyi mahsusası ile temettüat miktarları toplam olarak yazılmakta ve sayımı yapan görevliler tarafından mühürlenmektedir. Temettüat defterlerinde şehirlerle, birden fazla mahalleden oluşan köylerde genellikle her mahalle için bir defter düzenlenmiştir. Müslümanlar yanında gayr-i Müslim nüfusunda bulunduğu yerlerde, Müslüman ve gayr-i Müslimler için ayrı ayrı defterler tutulmuştur.

Temettüat defterleri, aynı tarihlerde Osmanlı Devleti’nde nüfus sayımları da yapıldığından nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri derecesinde mühim değillerse de (Kütükoğlu, 1995, s.95), tahriri yapılan bölgenin arazisi, yetiştirilen ürünler, beslenen hayvanlar, ailenin gelir ve refah seviyesi, iktisadî hayat, ekonomi, ticaret vs. pek çok konu hakkında bilgiler vermektedir (Demir, 1998, s. I/19). Bu yönüyle bu defterler, XV. ve XVI. yüzyıllarda yapılan tahrirlerde tutulan Tapu Tahrir Defterlerinden, daha geniş ve mükemmel bilgi veren defterlerdir.

Defterlerin sonunda icmal-i yekûn olarak her mahalleye ait toplam temettüat, senelik vergi miktarı, hane sayıları, neferat yani defterde kayıtlı vergi yükümlüsü mevcut nüfus ve senelik aşar bedelleri ayrı ayrı kaydedilmiştir. Sayımda görevli olanlar tarafından sayımların kendileri tarafından nizamnamelere uygun olarak yapıldığı, hiçbir kimseye ayırım yapıldığı, usule aykırı bir durum ortaya çıkarsa verilecek cezaya razı olduklarını taahhüt eden ifadelerle yer verilerek genellikle mahalle muhtarı, ikinci muhtar, mahalle imamı tarafından mühürlenmiştir. En alt tarafta da livanın ziraat müdürünün tasdik ve onayı yer almıştır.

3. Değerlendirme

Temettüat defterleri genel olarak ait olduğu bölgenin demografik, etnik, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında bilgi veren kaynaklar olarak oldukça önemlidir. Hane içerisinde yer alan vergi mükellefi kişilerin mesleklerinin gelir kaynaklarının, ayrı ayrı kaydedilmiş olması sebebiyle bu defterler sadece vergi tahsili amacına hizmet etmemiş aynı zamanda ayrıntılı nüfus defteri olma özelliği göstermiştir. 1261 (1845) yılına ait Kütahya sancağı merkez kazası mahallelerine ait temettüat defterlerinden bazıları Müslüman, bazıları hem Müslüman hem gayri Müslim bazıları da her iki inanca sahip insanların

kayıtlarının tutulduğu defterlerdir.

Üzerinde inceleme yaptığımız defterlerden Meydan Mahallesi'nde 215 hane, Çukur Mahallesi'nde 20 hane, Servi Mahallesi'nde 126 hane, Börekçiler Mahallesi'nde 191 hane, Cemaleddin Mahallesi'nde 99 hane, Gönan Mahallesi'nde 64 hane, Maruf Mahallesi'nde 50 hane, Hisaraltı Mahallesi'nde 11 hane ve Paşam Mahallesi'nde 49 olmak üzere tamamı Müslümanlardan oluşan 825 hane bulunmaktadır. Bu mahallelerin vergi yükümlüsü toplam nüfusu 1.857'dir.

Hacı Ahmed Mahallesi'nde 35 Müslüman, 34 zımmî reaya olmak üzere toplam 69 hane kaydedilmiştir. Balıklı Mahallesi'nde Müslüman yanında Ermeni ve Katolik taifesi de bulunmaktadır. Müslümanlar 64 hane, Gregorian Ortodoks Ermeni 27 hane, Katolik Ermeni 18 hane olmak üzere toplam 109 hanedir. Ahi Evran Mahallesi'nde kayıtlı olan 62 hanenin tamamı Rum taifesidir. Bu mahallelerde toplam 99 Müslüman, 141 gayr-i müslim hane vardır. Toplam 12 mahallede 924 Müslüman ve 141 gayr-i Müslim olmak üzere 1065 hane kayıtlıdır. Bu hanelerin vergi yükümlüsü nüfusu toplam 2.396'dır. Bu mahallelerin temettüat gelirleri toplamı 441.560,5 guruş, senelik vergisi 94.056 guruş olarak gerçekleşmiştir. Mahallelere göre temettüat ve vergileri ile hane ve nüfusları Tablo 1'de gösterilmiştir (Aydın L, 2001¹; Aydın M, 2001²).

Tablo 1: Kütahya Mahallelere Göre Temettüat, Vergi, Hane ve Nüfus

Mahalle	Temettüatı Guruş	Senelik Vergisi Guruş	Hane Sayısı	Neferan Sayısı
Servi Mahallesi	49.122,5	61.748	126	286
Börekçiler Mahallesi	44.275	6.642	191	426
Cemaleddin Mahallesi	45.268	4.336	99	209
Gönan Mahallesi	26.847	3.041	64	150
Maruf Mahallesi	18.116	1.541	50	113
Hisaraltı Mahallesi	3.174	412	11	35
Paşam Mahallesi	20.092	2.357	49	99
Meydan Mahallesi	97.990,5	9.630	215	501
Çukur Mahallesi	10.050,5	461	20	38
Hacı Ahmed Mahallesi	37.834 ^{<?>}	-	69 ^{<?>}	101 ^{<?>}
Balıklı Mahallesi	51.091 ^{<?>}	3.888 ^{<?>}	109 ^{<?>}	149 ^{<?>}
Ahi Evran (Rum) Mahallesi	37.700	-	62	289
Toplam	441.560,5	94.056	1.065	2.396

Kütahya temettüat defterleri içerisinde mal ve mülkleri bulunan kadınlar eşleri, kardeşleri ya da babalarından ayrı olarak aynı hanede gösterilmek üzere hane sahibinin altına ya da defterde mahallelerin sonuna eklenmiştir.

Servi Mahallesi, 8759 numaralı defterde "Hacı Mahmud Ağazade zevcesi Emine Kadın"ın temettüatı yer almaktadır. Cemaleddin Mahallesi, 8761

1 8767 Meydan, 8768 Çukur, 8769 Hacı Ahmed, 8770 Balıklı, 8771 Ahi Evran (Rum) Mahalleleri Temettüat Defterleri.

2 8759 Servi, 8760 Börekçiler, 8761 Cemaleddin, 8762 Gönan, 8763 Maruf, 8764 Hisaraltı, 8765 Paşam Mahalleleri Temettüat Defterleri.

numaralı defterin son kısmında 4 no'lu hane sahibi "Kıyıcı Abdulkerim zevcesi", 12 no'lu hane sahibi "Esseyid Ali'nin zevcesi", 38 No'lu hane sahibi "merkumun validesi hatun", 43 no'lu hane sahibi "merkumun validesi Emine Hatun", 86 no'lu hane sahibi "merkumun zevcesi", 89 no'lu hane sahibi "merkumun kayınvalidesi" ile 94 no'lu hane sahibi "merkumun validesinin" emlak ve temettüat kayıtlarına yer verilmiştir. Gönan Mahallesi, 8762 numaralı defterde 10. hanede kayıtlı bulunan "Yağcı Yozbaşoğlu Mustafa'nın zevcesi hatunun emlak ve temettüat" kaydı defterin en sonunda yer almıştır. Maruf Mahallesi 8763 numaralı defterde 29. hane de bulunan "Ekmekçi Esseyid Murad bin El-hac Salih'in zevcesi Hatice Hatun'un emlakı", defterde eşinin emlak ve temettüatının devamında yer alırken, 11. hane 25 numarada kayıtlı olan "Hacı Ömeroğlu Hacı Hasan'ın zevcesi Tutiye Hatun'un" kaydı da defterin son bölümünde yapılmıştır.

Meydan Mahallesi 8767 numaralı defterde 10. hanede kayıtlı bulunan Erzurumlu Ali Ağa'nın hanımı, 35. Hanede kayıtlı Caneriğioğlu yetimleri Ömer'in validesi, 38. hanede kayıtlı Derviş Halil'in zevcesi, 43. hanede kayıtlı Osmanköylüoğlu Mehmed Ali'nin validesi ve zevcesi, 58. Hanede bulunan Germiyanzâde Mehmed Ağa'nın zevcesi, 63. Hanede bulunan Ağaç köylü Hacı Ali'nin zevcesinin temettüatları kaydedilmiştir. Çukur Mahallesi 8768 numaralı defterde 4. Hanede kayıtlı İmam Hacı Süleyman Efendi'nin zevcesi Hatice Hatun ile 10. Hanede bulunan Şeyh Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin zevcesi ve hemşiresinin temettüatlarının kayıtları bulunmaktadır.

Hacı Ahmed Mahallesi 8769 numaralı defterde Müslüman hane sahipleri kaydedildikten sonra 1. hanede kayıtlı İmam Abdurrahman Efendinin validesi Hatice hatun, 4. hanede kayıtlı Yakub Hoca oğlu Hacı Süleyman Efendinin zevcesi, 11. hanede kayıtlı Demirci Hacı Hüseyin yetimleri hatunlar, 14. hanede kayıtlı Nazaroğlu Ali zevcesi, 16. hanede Hasan Babaoğlu Mehmed Ağa'nın zevcesinin temettüat kayıtları bulunmaktadır. 19. hanede Bosnalı Osman'ın emlak ve temettüatı kaydı yapılırken "merkumun hiçbir nesnesi olmayıp teb'alığa dahi kudreti olmadığından zeyilde mestûr zevcesi emlakından idare olunmakta olduğu" şeklinde açıklama yapılmış ve defterin sonunda diğerleri ile kaydına yer verilmiştir. Hacı Receptoğlu merhum Ömer vefat etmiş olduğu için deftere kaydedilmemiş fakat eşinin temettüatı hane ve numara verilmeden deftere kaydedilmiştir.

Balıkli Mahallesi 8770 numaralı defterde 4. hanede kayıtlı bulunan Kara Ağazade Hacı İsmail Ağa ve oğullarının temettüat kaydından sonra zevceleri hatunların kaydına da yer verilmiştir. Ayrıca defterde son hane olan 64. haneden itibaren 6.hanede kayıtlı bulunan Tekfurdağlıoğlu Mehmed'in zevcesi hatun, 35. hanede kayıtlı bulunan Caneriğioğlu yetimleri Ömer'in validesi hatun, 38. hanede kayıtlı bulunan Derviş Halil' in zevcesi hatun, 43. hanede kayıtlı bulunan Osmanköylüoğlu M. Ali'nin validesi ve zevcesi, 58. hanede kayıtlı bulunan

Germiyanzâde Mehmed Ağa'nın zevcesi hatun ve 63. hanede kayıtlı Ağaç karyeli damadı Hacı Alî'nin zevcesi hatuna ait temettüat kayıtları gösterilmiştir.

İncelediğimiz 12 mahalleye ait defterlerde toplam 33 Müslüman kadının kaydına yer verilirken gayri Müslim reaya içerisinde temettüat kaydına rastlanan kadın yoktur. Müslümanların kaydedildiği defterler içerisinde Servi, Hisaraltı ve Paşam mahallelerinde kayıtlı kadın mükellef yer almamıştır.

Temettüat defterleri kayıtlarına göre Kütahya'da yaygın olarak gelir elde edilen iş kolları ve meslekler Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasında farklılık göstermektedir. Müslümanların kayıtlarının yer aldığı mahallelerden Meydan mahallesinde hane sahipleri arasında berber, dikici, debbağ, saraç gibi zanaatlarla uğraşanlar; bakkal ve eskici olarak hizmet kollarında çalışanlar ve toprağa dayalı üretim yapan ya da bu işlerde çalışan insanlar vardır. Gelirlerin % 39'u sanat ve ticari faaliyetlerden % 46,5'u tarım ve hayvancılıktan elde edilmiştir (Aydın, L. 2001, s.288).

Çukur Mahallesinde hane sahiplerinin %32'si dibekçi, debbağ, duhan kıyıcısı, kahve değirmencisi gibi işlerle meşguldür. Bakkal, attar, eskici, manifaturacı gibi küçük ticaret erbabı ile hizmetkâr, zabtiye süvarisi gibi ücretli çalışanların oranları %16 olamka üzere toplamda %32'dir. Bunlardan başka mahallede bir tarikat şeyhi ve bir de pîr-i fani bulunmaktadır (ML. VRD.TMT , 8768) (Aydın, L. 2001, s.291-292).

Müslüman ve gayri Müslimlerin birada yaşadıkları Hacı Ahmed Mahallesinde Müslümanlar arasında yapılan meslekler arasında attar, bezzaz, bahçıvan, debbağ, dikici, dibekçi, demirci, dühancı, ekmekçi, hancı, hizmetkâr, imam, koltukçu, kasap, muallim-i sibyan, neccar, simitçi, tellak, umur-u zabtiye ve yağcıya rastlanmaktadır. Küçük esnaf ve zanaatkârların oranı yaklaşık %45 iken, ücretli çalışanların oranı ise %9 civarındadır. Zımmiler arasında yaygın olan meslekler ise terzilik ve kuyumculuktur. Bunların yanında boyacılık, çerççilik ve ayakkabıcılık yapanlar bulunmaktadır. Hacı Ahmed Mahallesinde yaşayan gayri Müslümlerden 23 kişi evsat, 16 kişi edna, 2 kişi alâ olmak üzere toplam 41 hane reisi cizye vergisi ödemekle mükelleftir. Bu mahallede 4. hanede 13.numara ile kayıtlı olan Dilsiz Artin ve 22. hane 68. numarada kayıtlı Cıvıkoğlu Kikorik amel-i mande oldukları için vergiden muaf kabul edilmişlerdir. Fransız tebasından Enfiyeci Zifo misafir olarak kaydedilmiştir.

Balıklı Mahallesi Müslüman, Ortodoks Ermeni ve Katolik Ermenilerin bir arada yaşadığı bir mahalledir. Navarin Olayı (1827) ve 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşının yol açtığı sorunlarla birlikte Fransa, Avusturya ve İspanya gibi Katolik ülkelerin baskısı ile Osmanlı Devleti Katolik Ermeniler için af çıkarmış ve onları 1830 yılında resmen tanımıştır. İngiliz ve Rus elçilerinin İstanbul'dan ayrılması üzerine de Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkları gidermek ve yaşanan asayişsizliği ortadan kaldırmak amacıyla Katolik

Ermenileri İstanbul dışına göndermeye başlanmış ve bu sırada dört hane ve on dokuz kişiden oluşan bir grupta Kütahya'da yerleştirilmiştir. 1835 yılında Kütahya'da yöneticilerine, sayımlarda Gregoryen Ermeniler ile Katoliklerin ayrı ayrı sayılıp kayıt altına alınmaları yolunda talimat gönderilmiştir (Beydili, 1995, 8-36.278.279). Bu nedenle Balıklı Mahallesi temettüat defterinde mezhep farklılığı olan Ermeniler ayrı ayrı kaydedilmiştir. Balıklı Mahallesi'nde Müslümanlar arasında attar, bahçıvan, bakkal, debbağ, dibekçi, hademe, hamamcı, hayeci, koltukçu, yorgancı gibi meslek sahipleri bulunmaktadır. Tüccarlar, imam, mahkeme kâtibi ve müderris ücretli çalışan ve şeyler deftere kayıtlı olanlar arasındadır. Bu mahallede kayıt altına alınanlardan %14'ü dini hizmetleri, medreseler ve mahkeme görevlilerinden, %11'i çeşitli zanaatkârlardan, %11'i küçük ticaret erbabından, %6'sı rençberlik yapan tarım kesiminden oluşmuştur. Müslümanların temettüat gelirlerinin %49' mezru tarla ve bahçecilikten, %19'u sanat ve ticaretten, % 18'i hayvancılıktan, % 10'u ise kira gelirlerinden sağlanmaktadır.

Ermeni taifesi arasında terzi (12), boyacı (5) , kuyumcu (4) , eskici (3), fincancı (2), bezirgân (1) bulunmaktadır. Katolik taifesi de terzi (9), çemberci (2), kuyumcu (2), çerçi (1), fincancı (1) ve bezirgân (1) mesleklerini icra etmiştir. Ermenilerin temettüat gelirlerinin %93' ü sanat ve ticarettendir. Katolik taifesinin gelirlerinin %88'i sanat ve ticaretten %9'u tarım ve hayvancılıktan elde edilmiştir. Ermenilerden 19'u cizye-i edna, 15'i cizye-i evsat olmak üzere toplam 34 kişi cizye ödemiştir. Âlâ seviyesinde cizye ödeyen Ermeni bulunmamaktadır. Katolik taifesi içerisinde 10'u cizye-i edna, 6'sı cizye-i evsat ve 4'ü de cizye-i âlâ olmak üzere 20 tane cizye ödeyen hane reisi kaydedilmiştir.

Ahi Evran Mahallesi Rum ahalisi arasında en yaygın olan meslek dalı %37'lik oranla ayakkabıcılıktır. Terzi %15, bakırcı %9, kürekçi %6, kazzaz %4, bezirgân ve bardakçı %3 ve boyacı %2 oranındadır. Cizye ödeyen toplam 94 kişiden 5'i âla, 55'i evsat, 34'ü ise edna seviyesindedir. 24. hane 73. numarada kayıtlı Börekçioğlu hizmetkârı Dimitri'nin ve 36. hane 111. numarada kayıtlı Markozoğlu Mihail'in 3 yıldan beri firarda oldukları kaydedilmiştir. 59. hane 184. numarada kayıtlı Bursalı Kiremitçi için Bursa'ya nakledileceği yazılmış ve herhangi bir vergi kaydı gösterilmemiştir. 31. hane 95. Numarada kayıtlı Minareci Körgi, 34. hane 105. numarada kayıtlı Bostan Yorgi ve 45. hane, 141. numarada kayıtlı Akbıykoğlu Edran için kaydın tutulduğu tarihte ölmüş olduklarını ifade etmek üzere “mürd-şod” kaydı düşülmüştür.

Servi Mahallesi incelendiğinde attar, ayak taciri, bahçıvan, bakkal, berber, bezzaz, börekçi, dibekçi, demirci, erbab-ı ziraat, ekmekçi, eskici, hattabkeş, hancı, hamamcı, haffaf, hamule kiracısı, kasap, kahveci, mesci, mücellid, nalbant, saraç, sebzevatçı, tacir, tablakâr v.s. meslekleri icra edenlere rastlanmaktadır. Meslek sahiplerinin sanatlarından elde ettikleri gelirler

%61 oranındadır. Bundan sonra %22 oranında mezru tarla gelirleri ve %13 oranında bahçecilik ve hayvancılıktan elde edilen gelirler yer almaktadır.

Börekçiler Mahallesi'nde bakkal, börekçi, boyacı, bıçakçı, bezzaz, demirci, dibekçi, debbağ, ekmekçi, hamuleci, hattabkeş, haffaf, helvacı, kalaycı, keçeci, kasap, kahveci, leblebici, mutab, nalçacı, papuççu, saraç, tüfekçi gibi mesleklerini icra eden esnaf bulunmaktadır. Demirci, dibekçi, ekmekçi, keçeci ve bakkal sayısı diğer mahallelere göre daha fazladır. Diğer mahallerden farklı olarak leblebicilik bu mahallede yer alan bir faaliyet olarak dikkat çekmektedir. Temettüat gelirlerinin % 71 esnaf ve zanaatkârlardan %21'i hububat gelirleri ve bahçecilikten geri kalanı hayvancılıktan elde edilen gelirlerden oluşmuştur.

Cemaleddin Mahallesi'nde ayak tüccarı, arabacı, bahçıvan, bakkal, berber, börekçi, bostan bekçisi, çubukçu, dibekçi, debbağ, dühancı, demirci, değirmenci, ekmekçi, erbab-ı ticaret, haffaf, helvacı, hamam nazırı, hamule kiracısı, imam, ırgat, kasap, keçeci, koltukçu, mesci, manifaturacı, ölçekci, palancı, saraç, simitçi, tüfekçi, umur-u zaptiye belli başlı meslek grupları arasında sayılabilir. 15 esnaf ile en aygın olan meslek grubu dibekçi olmuştur. Kütahya genelinde bu işle uğraşanların çok olması hububat yetiştirilmesinin yaygın olması ile ilgilidir. Temettüat gelirlerinin yaklaşık %42'si zanaatkârlar ve tüccarların faaliyetlerinden elde ettikleri gelirlerden oluşmuştur. Mezru tarla gelirleri %35, hayvancılık %7 civarındadır.

Gönan Mahallesi'nde arabacı, attar, bakkal, berber, bezzaz, çubukçu, çoban, debbağ, demirci, ders-i amm, dibekçi, dühancı, ekmekçi, eskici, haffaf, imam, mumcu, muallim-i sıbyan, nalbant, pabuççu, saraç, simitçi, sürücü, tablakâr, tellal, terzi, türbedar, tüfek tamircisi meslekleri icra edilmekte olup bu mesleklerden en yaygın olanları bakkal, debbağ ve dibekçidir. Elde edilen gelirlerin %55'i çeşitli zanaat dalları ve ticaretle uğraşanların faaliyetlerden oluşmuştur. Mezru tarla gelirleri % 22, Küçükbaş hayvancılıktan elde edilen gelirler %7 oranında gerçekleşmiştir.

Maruf Mahallesi'nde icra edilen belli başlı meslekler ayakkâr, bakkal, değirmenci, debbağ, dibekçi, dühancı, haffaf, helvacı, ip cambazı, keçeci, koltukcu, mutap, nalbant, ayakkabıcı, saraç, umur-u zaptiye olmuştur. Bu mesleklerden dibekçi, ayakkâr ve nalbantlıkla uğraşanlar diğerlerine göre daha fazladır. Gelirlerinin %62 si zanaatkârların faaliyetleri ve ticaretten, %13'ü tarımdan, %5'i dükkânların kira gelirleri ve su değirmeninden geri kalanı hayvancılıktan elde edilmiştir.

Hisaraltı Mahallesi'nde her meslekten birer kişi olmak üzere bakkal, debbağ, dibekçi, ziraatçı, hamuleci, imam, kasap kalfası, keçeci, koltukçu, nalbant kaydedilmiştir. Elde edilen gelirleri % 50 si zanaatkârların, %24'ü çiftçilerin, %5'i ise küçükbaş hayvancılıkla uğraşanlardan elde edilmiştir.

Paşam Mahallesi'nde hane reislerinin meslekleri olarak ashab-ı ziraat, ayak tüccarı, bezzaz, börekçi, dibekçi, dühancı, ekmekçi, eskici, hattabkeş, hamal, haffaf, hamamcı, imam, kasap, koltukcu, keçeci, muallim-i sıbyan, müytâb, muhtar, müderris, süvari zaptiyesi, semerci, simitçi ve sepetçi kaydedilmiştir. Müderris ve muallim-i sıbyan, dibekçi, eskici diğerlerine göre daha fazladır. Temettüat gelirlerinin %46'sı zanaatkârların faaliyetlerinden, %36'sı tarlalardan kaldırılan ürünlerden , %12'i kira gelirleri ile debbağhane ve asiyaş yani su değirmeni gibi işletmelerden elde edilmiştir. Geri kalan hayvancılıktan elde edilen gelirlerdir.

Defterlerde vergiden muaf olanlara durumlarına göre şerh düşülmüştür. Kendine bakamayacak derece yaşlı, düşkün ve hasta olanlar pir-i fani, amel mande ve na-mizâc olarak kaydedilmiştir. Fiziksel ya da zihinsel engelliler için divane, meczûb, a'ma gibi tabirler kullanılmıştır. Ödemeyecek derecede borcu olanlar muaf sayılarak defterde medyun olarak kaydedilmişlerdir. Askerde olanlar, askerlikten emekli olanlar, talebe olanlar, imam, müderris ve mektep hocaları (ders-i amm), muhtarlar, sabi, yetim, fukara, olanlar ile ilim tahsili için memleketinden başka yerlere gitmiş olanlar, dilenciler, dervişân fukarası, başkalarının yardımı ile geçinenler ve tımar sahibi olanlarda muaf sayılarak deftere durumlarını açıklayan notlar düşülmüştür. Bu şekilde mahallelere göre vergiden muaf olanlar ve bunların toplam hane sayısına oranları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Temettüat vergisinden muaf olanlar

Mahalle	Muaf (pir-i fani, a'ma vb.)	Muaf (Tımar Sahibi)	Toplam	Toplam Hane Sayısına Oranı
Servi Mahallesi	17	8	25	% 13.4
Börekçiler	31	-	31	% 16
Cemaleddin	20	2	22	% 21
Gönan	13	-	13	% 15
Maruf	11	-	11	% 18
Hisaraltı	4	-	4	%24
Paşam	3	-	3	%6
Meydan	31	-	31	%14
Çukur	1	-	1	% 5
Hacı Ahmed	2 Müslim/2 (Gayri-Müslim)	1	5	%7
Balıklı	2 Müslim/ 2 Katolik	1	5	%5
Ahi Evran (Rum)	1	-	1	%2
Toplam	140	12	152	%14

4. Sonuç

Kütahya merkez kazası mahallelerinden on ikisine ait temettüat kayıtlarına göre toplam 1.065 hanenin 924'ü Müslüman, 141'i Zımmî, Ermeni, Katolik ve Rum olarak kaydedilen gayr-i Müslimlerden oluşmuştur. 1.065

hanenin toplam vergi yükümlüsü neferan sayısı 2.396 olarak tespit edilmiştir. Hane sayısına göre Meydan Mahallesi 215 hane ile en kalabalık mahalledir. Bunu sırasıyla Börekçiler (191), Servi (126), Balıklı (109), Cemaleddin (99), Hacı Ahmed (69), Gönan (64), Ahi Evran (62), Maruf (50), Paşam (49), Çukur (20) ve Hisaraltı (11) takip etmektedir.

Mahallelerin toplam temettuat vergi 441.560,5 guruş, senelik vergisi ise 94.056 guruş olarak hesaplanmıştır. Temettuat vergilerine göre, Meydan Mahallesi 97.990 guruş ile ilk sırada yer almaktadır. Balıklı Mahallesi 51.091 guruş, Servi Mahallesi 49.122 guruş, Cemaleddin Mahallesi 45.268 guruş, Börekçiler Mahallesi 44.275 guruş, Hacı Ahmed Mahallesi 37.834 guruş, Ahi Evran Mahallesi 37.700 guruş, Gönan Mahallesi 26.848 guruş, Paşam Mahallesi 20.092 guruş, Maruf Mahallesi 18.116, Çukur Mahallesi 10.050 guruş ve Hisaraltı Mahallesi 3.174 guruş ile sıralanmaktadır.

Temettuat defterlerinde mahallelere göre hacı ve seyyid unvanlarını kullananlar şu şekilde sıralanmaktadır. Servi Mahallesinde 17 hacı, toplam hane sayısının %13'ünü, 4 seyyid %3'ünü oluşturmaktadır. Börekçiler Mahallesi'nde hacı sayısı 5 olup oranı %10 dur, 48 Seyyid %25 olarak hesaplanmıştır. Cemaleddin Mahallesinde 10 hacı % 10 orana sahip iken 20 seyyid %20lik orana ulaşmaktadır. Gönan Mahallesinde 12 hacının oranı %14,7 seyyidin oranı %8'dir. Maruf Mahallesinde 7 hacı 7 seyyid bulunmakta olup hane sayısına oranı % 13'tür. Paşam Mahallesinde bulunan 12 hacı % 21,3 seyyid %5 oranına sahiptir. Meydan mahallesi 16 hacı ile %5 oranına sahip iken 11 seyyid ile bu oran %3,5 olmuştur. Çukur Mahallesi'nde 3 hacı olmasına rağmen hane sayısına oranı %12'ye ulaşmıştır. Bu mahallede bulunan 1 seyyidin hane sayısına oranı % 4'tür. Hacı Ahmed Mahallesinde 13 hacı %14,19 seyyid %21 oranındadır. Balıklı Mahallesi'nde 13 hacı %14,19 seyyid %21 oranındadır. Müslüman ahalinin kaydının yer aldığı Hisaraltı Mahallesinde hacı ve seyyid kaydına rastlanmamıştır. Müslüman ahalinin temettuat kayıtlarının yer aldığı 11 mahallede toplam 108 hacı unvanına kişi bulunmaktadır. Bu mahallelerde seyyid unvanı kullanan 139 kişi tespit edilmiştir. O dönemde hacca gitmek sadece dinî bir vecibeyi yerine getirmek olarak değerlendirilmemelidir. Bunun yanında bu ibadet için önemli bir ekonomik varlık sahibi olmak gerektiğinden o yörede halkın gelir seviyesinin değerlendirilmesinde dikkate alınması gereken bir veridir. Bu on iki mahallede yaşayan 1983 Müslüman neferan içerisinde yer alan hacıların oranı % 5,4'tür. Seyyid unvanına sahip olanların oranı %7 olarak hesaplanmıştır.

1842-1843 yıllarında Kütahya'da 33 mahalle bulunmakta olup, bu tarihte yapılan nüfus sayımında Müslüman hane sayısı 3.047 olarak tespit edilmiştir (Bozkurt, 2018, s.38,39). 1842-43 yıllarına ait nüfus sayımında üzerinde çalıştığımız mahallelerin hane sayıları ile 1844-45 tarihli temettuat defterlerinde kayıtlı Müslüman hane sayıları Tablo 3'de verilmiştir. Açıklama

kısımında 1842-1843 yılına göre 1844-1845' te artan hane sayısı artı (+), eksilen hane sayısı eksi (-) olarak gösterilmiştir.

Tablo 3: 1842-1843 Nüfus Sayımı ile 1844-1845 Temettüat Sayımına Göre Müslüman Hane

Mahalle	1842-43 hane sayısı	1844-45 Hane Sayısı	Açıklama
Servi Mahallesi	123	126	+3
Börekçiler Mahallesi	196	191	-5
Cemaleddin Mahallesi	109	99	-10
Gönan Mahallesi	61	64	+3
Maruf Mahallesi	51	50	-1
Hisaraltı Mahallesi	13	11	-2
Paşam Mahallesi	51	49	-2
Meydan Mahallesi	206	215	+9
Çukur Mahallesi	17	20	+3
Hacı Ahmed Mahallesi	36	35	-1
Balıkli Mahallesi	64	64	-
Toplam	927	924	-3

1842-1843 nüfus sayımı sonuçları ile 1844-1845 temettüat sayımı sonuçlarının paralellik göstermesi her iki sayımın birbirini teyit etmesi verilerin güvenilirliğini ortaya koymaktadır. İncelediğimiz temettüat kayıtları içerisinde yer almayan Ahi İzzeddin, Ahi Mustafa, Ahi Erbasan, Efendibula, Lala Hüseyin Paşa, Bezirciler, Kadı Şeyh, Sultanbağı, Pirlar, Çerçi Müslüman, Şehreküstü, Dükkâncık, Kale-i Sagır, Kale-i Bâlâ, İshak Fakih, Dibek, Poladbey, Saray, Bölücek ve Cedid mahallelerine ait temettüat kayıtları değerlendirildiğinde Kütahya kazasının 19. Yüzyılın ortalarında sosyo-ekonomik durumunu ortaya çıkarmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Temettüat Defterleri Kataloğu, ML.VRD.TMT, nu. 8767; 8768; 8769; 8770. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

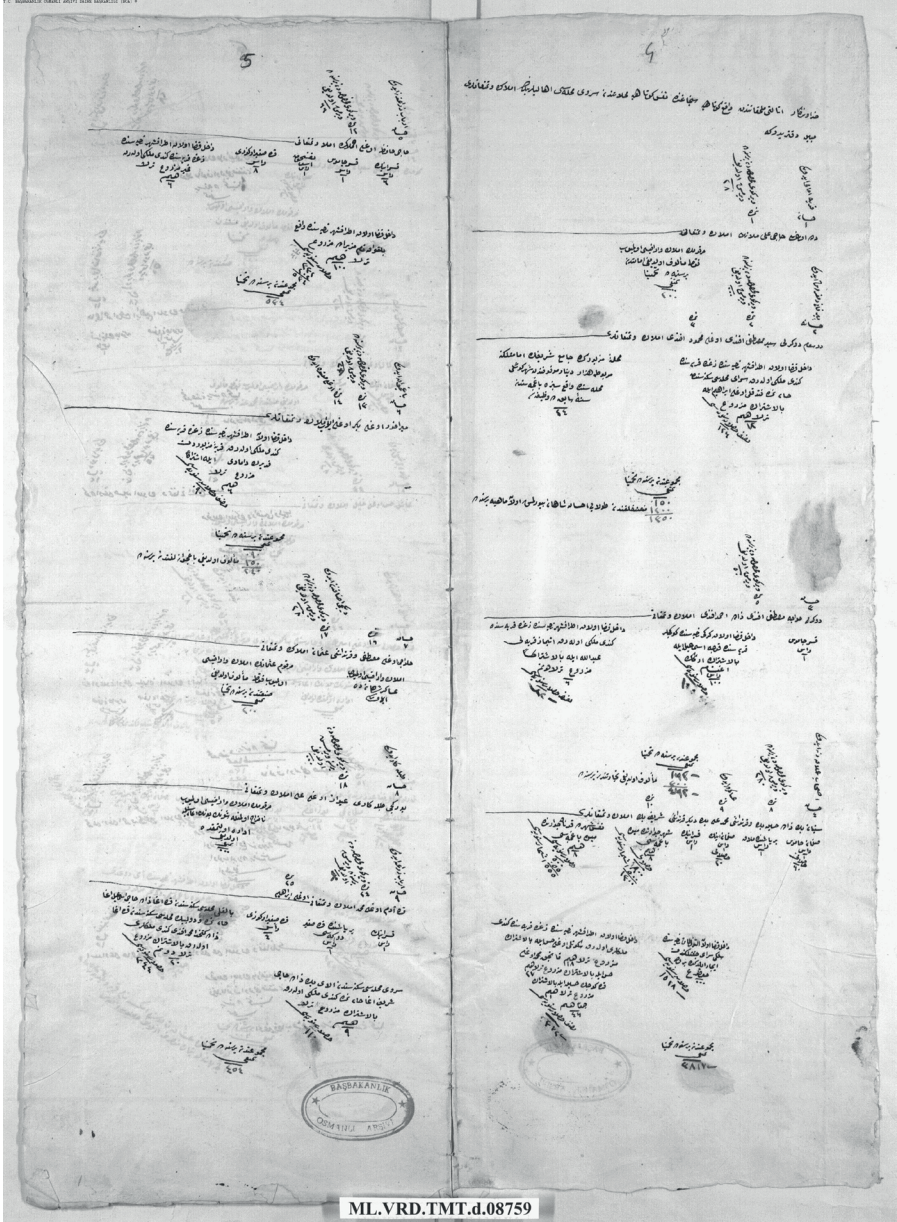
Araştırma Eserleri

- Adıyeke N. (2000), “Temettüat sayımları ve bu sayımları düzenleyen nizamnâme örnekleri”, *OTAM, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (11), 769-823.
- Aydın L. (2001). *Kütahya Sancağı 1261 (1845) Tarih ve 8767-8768-8769-8770-8771 Numaralı Temettüat Defterleri Transkripsiyonu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Aydın, M. (2001). *Kütahya Sancağı 1261 (1845) Tarih ve 8759-8760-8761-8762-8763-8764-8765 Numaralı Temettüat Defterleri Transkripsiyonu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Aydın, M. (2022). *Anadolu Eyaleti, Kütahya Sancağı 1623 Tarihli İcmal Avarız Defteri*.
- Beydili, K. (1995) *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (Haz. Gönül Alpay Tekin, Şinasi Tekin).
- Bozkurt, N, (2018). *Kütahya 1842-1843 (Müslüman Nüfus ve Sosyal Yapı)*.
- Demir İ. (1998). *Kayseri Temettüat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, (1).
- Efe, A. (2010). Osmanlı Devleti'nde mali sistem arayışının getirdiği yerel yönetim uygulamaları: muhassıllık örneği. *Tarih Dergisi*, (49), (2009/1), 59-89.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2005). IX. Kitap, Haz. Dağlı, Y. ve Kahraman, S.A. ve Dankoff R.
- Kenanoğlu, M. M. (2013). Zımmî-Osmanlılarda. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (44), 438-440.
- Kütükoğlu M. S. (1995). Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi kaynaklarından temettüat defterleri, *Bellekten*, 59/225, 395.
- Ortaylı, İ. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayr-i müslimler, *Perşembe Konferansı Yayınları*, www.rekabet.gov.tr, 3-23.
- Öz, M. (2007). Reaya, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (34), 490-493.
- Pakalın M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Malî Tarihi*.
- Tozduman, A. (1992). *Aydın Güzelhisar'ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Varlık, M.Ç. (1991). Anadolu Eyaleti, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (3), 143-144.

Varlık, M.Ç. (2002). Kütahya, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (26), 580-584.

Yükçü S. ve Fidancı N. ve Soysal U. (2014). Osmanlı Devleti'nde temettuat defterlerinin önemi ve vergisel açıdan değerlendirilmesi: Tire kazası örneği, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*,(7), 170-199.

EK-1. Kütahya Kazası Servi Mahallesi Temettuat Defteri

Bölüm 12

HZ. PEYGAMBERİN ATALARINDAN BAHİRA KISSASI'NA KADAR MODERN İSLAM TARİHİ YAZIMINDA FARKLI RİVAYET TERCİHLERİ

Hümeyra İBCİ¹

¹ Bu çalışma, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmakta olan "Modern İslam Tarihi Yazımında Rivayet Tercihi (Hz. Muhammed Dönemi)" başlıklı Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir.

Giriş

Bu makalenin konusu, Hz. Peygamber'in atalarından itibaren ilk vahyin gelişine kadar geçen süreçle sınırlandırıldı. İslâm tarihinin ana kaynaklarından istifade edilerek yazılan modern İslam tarihi eserleri, Hz. Peygamber'in tüm hayatını detaylarıyla ele almaktadırlar. Bu nedenle her çalışmada belki istemsizce gözetilen rivayet tercihi hususu, İslam tarihi yazımında da karşımıza çıkmaktadır. İslam tarihi alanında yazılan eserlerin önemli bir kısmının Hz. Peygamber dönemini içine almasından dolayı yazarların bu çalışmaları ortaya çıkarırken duygusal yaklaşımlar sergilediklerine şahit olunmaktadır. Şüphesiz bu, diğer dinlerin inananları için de geçerli bir durumdur. "Hadisi kaynağına isnad ederek nakletmek" (Efendioğlu, 2008, 135) demek olan rivayet olgusu, şimdiye dek çeşitli yönleriyle farklı disiplinlerdeki çalışmalara konu olmuştur.

Bu çalışmada; Hz. Peygamber'in ataları, doğumu, çocukluğu, gençliği, ilk evliliği gibi başlıklar, modern İslâm tarihi kitaplarında kendilerine yer bulan rivayetlerin aktarımlardan yola çıkarak işlenecektir. Büyük oranda klasik kaynaklarda aynı konuyla ilgili yer alan birden fazla rivayet, farklı tercihlere ve anlatımlara neden olmuştur.

Hz. Peygamber'in ataları ve soyu hakkında hem oryantalist hem de Müslüman yazarlar fikir ayrılıkları yaşamışlardır. Bu problemin ortak nedeni olarak kaynaklardaki bilgi noksanlığı gösterilebilir. Bu da konunun araştırmacılar tarafından yorumlamasına müsait bir zemin ortaya çıkarır. Örneğin kimileri Hz. Peygamber'in soyunu Hz. Âdem'e veya Hz. İbrahim'e dayandırırken kimileri de mevcut şecerenin uydurmadan ibaret olduğunu düşünür ve bunu ispat için uğraş verir. Aşağıda bu konu ile ilgili görüş bildiren Müslüman ve oryantalist yazarların aktarımları eleştiriden uzak durularak, yalnızca düşüncelerini ortaya koymak amacıyla incelenecektir.

Oryantalist yazarlardan Washington Irving, Hz. Peygamber'in soyunu Kureyş Kabilesi'ne dayandırmaktadır. O ayrıca Kureyş Kabilesi'ni "cesur ve şanlı" olarak tanımlar. Irving Peygamber'in ataları arasında büyük dedesi Haşim, dedesi Abdülmuttalib ve babası Abdullah'ın isimlerini zikreder. Babası Abdullah ve annesi Amine'nin aynı soyun farklı kollarına mensup olduğunu aktarır (Irving, 2012, 26). Soy bağlamında Kureyş Kabilesi'nin lideri Kusay'dan öteye gitmeyen oryantalistlerden biri de Maxime Rodinson'dur. Rodinson Kusay'dan sonra gelen isimlerin bazılarını Irving gibi sıralarken (Rodinson, 2017, 63) arada kalan isimleri de tablo halinde verir. (Rodinson, 2017, 356). Annemarie Schimmel elindeki malzemeler ışığında yukarıdaki yazarlar gibi Hz. Peygamber'in Mekke'de yaşayan Kureyş Kabilesi mensubu olduğu bulgusuna ulaşır (Schimmel, 2008, 19). Marshall G. S. Hodgson'un Kureyş Kabilesi'nin lideri Kusay'ın Hz. Peygamber'in birkaç nesil öncesine

dayandığını doğrular nitelikte aktarımları vardır (Hodgson, 1995, 93). Hz. Peygamber'in künyesini ise "Ebu'l Kasım Muhammed b. Abdullah (Abdullah'ın oğlu Muhammed)" olarak tanımlar (Hodgson, 1995, 97). Corcî Zeydan Hz. Peygamber'e atfedilen Kureyş Kabilesi'nin mensuplarından bahsetmeyerek yalnızca Hz. Peygamber'in babasının ve dedesinin isimlerini zikreder (Zeydan, 2012, 57). Wadah Khanfar ise Kureyş Kabile'sinin Hz. Peygamber'in soyuna ait olduğunu hissettirir. Yalnızca diğer Arap kabilelerine (Hevazin, Temim, Gatafan gibi) kıyasla maddî olarak çok güçlü veya sayıca fazla olmadığını, gücünün manevî olarak Kâbe'ye hizmet etmesi ve hacıların işlerini yürütmesiyle alakalı olduğunu belirtir (Khanfar, 2023, 126).

Oryantalistler arasında en açık şecereyi vererek soyu, kabilecilikten bireyselliğe dönüştürenlerden biri W. Montgomery Watt'dır. Watt, "Hz. Muhammed Abdullah'ın oğludur, Abdullah da 'Abd el- Muttalib'in o da Hâşim'in o da 'Abd Menaf'in o da Kusay'ın o da Kilâb'ın..." şeklinde soy kütüğünü sıralar. Watt'ın bu konudaki asıl meselesi Hz. Peygamber'e atfedilen soyun Mekke siyasetindeki önemini değerlendirmektir. Yazar bu nedenle üst ve yan soylara sadece ismen değinir. Ardından onların uğraşları, sosyal hayatları hakkında detaylı bilgiler verir. Sonucunda da Hz. Peygamber'in hem babası hem de anne tarafından soyunun Mekke'nin ileri gelen ailelerinin kesişimi olduğunu ortaya çıkartır (Watt, 1986, 30-33).

Leone Caetani Hz. Peygamber'in soyu konusunda söylenenleri, güvenilirlik yönünden eleştirip değerlendiren oryantalist yazarlardandır. Ceatani öncelikle Müslüman soy bilimcileri tarafından Adnan'a kadar geri götürülen soyun, bazı nedenlerden dolayı uydurulduğuna inanır. Şecerede "Adnan" ismini ortalayarak Adnan'dan üst soya doğru çıkıldığında isimlerin haham edebiyatı etkisinde yazıldığını, alt soya doğru inildiğinde de Arap isimlerinin yazılı olduğunu belirtir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra yazılan eserlerin yazılış amacının "Arap soyunu şerefleştirmek" olduğu kanısındadır. Hz. Peygamber'in soy kütüğünde Kureyş Kabilesi'nden Kusay'ın yer almadığını aktarır. Kusay'ın anlamının "uzaktan gelen" demek olduğunu, böylece Kusay'ın da Kureyşî olmadığını bir önceki nedenin dayanağı olarak sunar (Ceatani, 2000, 126-175).

Ceatani'nin soy hakkında söz ettiği gruba giren Müslüman yazarlara baktığımızda bu tür anlatımları Ramazan Ayvalli, Salih Suruç, Sabri Hizmetli, Muhammed Hamidullah'ta görebiliriz. Ramazan Ayvalli soy meselesini farklı boyuta taşıyarak Hz. Peygamber'in soyunun Allah katında, manevî olarak Hz. Adem'e kadar dayandırıldığını şu sözlerle aktarır: "*Âdem (aleyhisselam) yaratıldığında, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine; "Ebû Muhammed" yâni Muhammed'in babası diyerek hitâb ettiğini ilhâm ile anladı ve; "Ey Rabbim! Bana niçin Ebû Muhammed künyesini verdin?" diye suâl edince, Allahü Teâlâ; "Ey Âdem! Başını kaldır!" dedi. Âdem (aleyhisselâm), başını*

kaldırıp baktığında, Arş-ı a'lâda sevgili Peygamberimizin (sallallahü aleyhi ve sellem) nûrdan yazılmış "Ahmed" ismini gördü. O zamân; "Ey Rabbim! Bu kimdir?" diye suâl etti. Allahü Teâlâ da; "Bu, senin zürriyetinden bir peygamberdir. O'nun ismi göklerde Ahmed, yerde ise Muhammed'dir. Eğer O olmasaydı, seni yaratmazdım. Yerleri ve gökleri de halk etmezdim" buyurdu (Ayvallı, 2021, 4).

Ayvallı'dan alıntı yapılan yukarıdaki paragrafın son cümlesinde geçen Hz. Peygamber'in yaratılması ile ilgili Allah'a atfedilen: "Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım" sözü çağdaş siyer yazarlarından Mehmet Azimli tarafından uydurma bir söz olarak değerlendirilmiştir. Azimli, bu sözün Ehl-i Kitab'ın söylemlerine karşı üretildiğini vurgulamıştır (Azimli, 2021, 70).

Hz. İbrahim'den Adnan'a Adnan'dan Hz. Peygamber'e kadar geçen kırk batın tespit edilen soy kütüğünü Sabri Hizmetli şöyle nakleder: "İbrahim, İsmail, Kayzer, Nebat, Sayfi, Mazer, Mahşer, Umeyr, Mizal, Hasin, Devs, Emane, Bedvan, Raid, Mandud, Daada, Atud, Kasver, Tiham, Mutam, A'vec, Zerrin, İsmail, İbrahim, Ayfer, Razib, Şemdud, Allah, Ukban, Raime, Muhtemel, Avam, Mahlen, Sureşe, Anter, Selebe, Nebit, Şacib, Umeyye, Uded, Adnan, Nizar, Mudar, İlyas, Müdrike, Hüzeyme, Kinâne, Nadr, Malik, Fihri (Kureyş), Galib, Lüey, Ka'b, Murre, Kilâb, Kusay, Abdümenaf, Haşim, Şeybe (Abdullmuttalib), Abdullah ve Muhammed" (Hizmetli, 1991, 80). Adnan'dan Hz. Peygamber'e kadar olan şecerenin aynısına Salih Suruç'un eserinde (Suruç, 2004, 9), benzerine ise Muhammed Hamidullah'ın kitabında tesadüf edilir. Hamidullah "rivayet edilen hadislerle göre" ikazını yaparak Hz. Peygamber'in soyunu 21. cedit olan Adnan'a dayandırmıştır. Hamidullah, "18. dereceden cedit Mudar, 14. dereceden cedit Kinane, 11. dereceden cedit Kureyş"tir (Hamidullah, 2003, 32-35) şeklindeki açıklamasıyla soy bilgisini Suruç ve Ayvallı gibi detaylandırmadan aktarmıştır. Martin Lings Hz. Peygamber'in mensubu olduğu Kureyş Kabilesi'ni Hz. İbrahim'e dayandıran yazarlardandır. Bu kabilenin kurucusu ve mensupları hakkında da önemli bilgiler aktarır (Lings, 2021, 17-20). Ramazan Ayvallı ve Salih Suruç Hz. Peygamber'in kendisinin söylediği düşünülen "Allah, İbrahim Oğullarından İsmail'i, İsmail oğullarından Kinane Oğullarını, Kinane Oğullarından da Kureyş'i, Kureyş'ten de Benî Haşim'i, Benî Haşim'den de beni seçmiştir" sözünü rivayetler ışığında aktarmışlardır (Suruç, 2004, 9; Ayvallı, 2021, 6).

Yazarlardan Muhammed Hamidullah ve Ali Şeriatî'nin düşüncelerinin birleştiği nokta Kureyş kabilesinin lideri Kusay b. Kilab'ın Mekke'deki faaliyetlerinin önemi olmuştur. O ve ondan sonra gelenlerin de aynı şekilde Mekke'nin önemini arttıracak işler yaptıklarını belirtirler. Bu üstünlüğü de Kureyş kabilesinin Kâbe üzerinde söz sahibi olmasına bağlarlar (Hamidullah, 2003, 32-35; Şeriatî, 2020, 137).

Hamidullah, Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib döneminde gerçekleşen Fil hadisesinde Abdulmuttalib'in Ebrehe ile görüşme yapacak derecede önemli biri olmasını vurgular. Hz. Peygamber'in büyük dedeleri hakkındaki bilgileri, "Fil Yılı"ndan hareketle, tarihin yaklaşık olarak tahmin edilebilirliğinin de etkisiyle, nete yakın bir şekilde anlatmıştır (Hamidullah, 2003, 32-35). Hizmetli'den alınan bilgiye göre Hz. Peygamber'in amcaları "Haris, Ubeyde, Rabia, Ebû Süfyan, Abdullah, Zubeyr, Hamza, Abbas, Ebû Talib, Ebû Leheb, Atebe, Muteb" ve halaları "Berre, Atike, Safiye"dir (Hizmetli, 80-82). Kaynaklarda yeterli bilgi olmadığı için Müslüman ve oryantalist yazarların yazmaktan geri durduğu (Şeriati, 2020, 137; Hamidullah, 2003, 32-35; Lings, 2021, 31-33), Hz. Peygamber'in babası Abdullah hakkında Ramazan Ayvalli'nin oldukça detaylı bilgilere yer vermesi dikkat çekicidir (Ayvalli, 2021, 11-12). Suruç, Hz. Peygamber'in soyunun, peygamberlik nurunu taşıyabilen kişiler aracılığıyla Hz. Peygamber'e kadar ulaştırıldığı bilgisiyse (Suruç, 2004, 13-16) babası Abdulmuttalib'in alnındaki nurun Abdullah'a geçtiğini vurgular. Abdullah, Beni Zühre Kabilesi'nden Vehb b. Abdumenaf'ın kızı Amine ile evlendiğinde de Abdullah'ın alnındaki nur eşi Amine'ye geçtiği düşünülür (Rodinson, 2017, 68). Evlendikten kısa süre sonra ticaret yolculuğundayken vefat eden Abdullah miras olarak "Bereke adında bir cariye, beş deve, birkaç koyun, bir kılıç ve bir miktar da gümüş para" bıraktığı yazılanlar arasındadır (Suruç, 2004, 49).

Oryantalist yazarlardan Leone Ceatani gibi Müslüman yazarlardan Mehmet Azimli de soy konusuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Onun yazdıkları ağırlıklı olarak eleştirel tarzdadır. Bu bağlamda abartılı bulduğu ilk mesele Hz. Peygamber'in soyunun asilliği, seçilmiş olması, soy mensuplarının günaha bulaşmadığı gibi aktarımların olmasıdır. İbn Sad'a atıfta bulunarak Hz. Peygamber'in beş yüzüncü nenesinin tespitinin yapıldığını, bunun mümkün olmadığını, Adnan'dan önceki atalarıyla ilgili bilgilerin yanlış olduğunu belirtir. Soy üstünlüğü hakkında Hz. Peygamber'in düşüncelerini de şu sözlerle dile getirir: "Ameli geri bırakanı nesebi ileri götüremez"; "Hiçbir ırkın diğerine üstünlüğü yoktur"; "Üstünlük takva ileldir." Ebû Leheb örneğinden hareketle, onun, hem Hz. Peygamber'in amcası hem de kutsallaştırılan Haşimoğulları'ndan biri olduğunu, bunlara rağmen Kur'an'ı-Kerim'de lanetlendiğini belirtir. "O Mekke'de yaşayan, şehirli, tanınan bir sülaledendir. Sahabe de onun Kureyş içinde orta bir nesebe mensup olduğunu bildirmiştir" diyerek, bunların aksini onu övmek ve yüceltmek için yapılan uydurmalar olarak görür (Azimli, 2021, 48-52).

Mehmet Azimli'nin "Siyeri Farklı Okumak" adlı kitabına karşılık olarak Şaban Öz, "Farklı Siyeri Okumak" kitabında Hz. Peygamberin soyunu herhangi bir kişi veya topluluğa dayandırmadığı görülür. Onun asıl hassasiyeti, bu konuda abartılı görüş bildirdiğini düşündüğü Mehmet Azimli'nin yaklaşımı üzerinedir. Bu meselede Azimli'nin İbn Sad'dan alıntılıdığı pasajı

değerlendirir. Öze göre, İbn Sad konuyla ilgili olan rivayetleri kabul etmek veya reddetmek amacıyla yazmamıştır. Rivayetleri olduğu gibi aktarma prensibiyle yazmıştır. Bu nedenle Azimli'nin kaynak olarak gösterdiği İbn Sad'ın yazdıklarını doğru veya yanlış olarak kabul etmek yerine “doğru da olabilir yanlış da olabilir” şeklinde okumanın faydalı olacağı vurgusunu yapar (Öz, 2017, 69).

Çocukluk ve Gençlik Dönemi

Hz. Peygamber'in doğum yılı hakkında görüş bildiren oryantalist yazarların tespitleri ihtilafıdır. Tarih bildiren yazarlar 569-573 yılları arasında bir tarih belirtmişlerdir. Washington Irving Nisan 569 (Irving, 2012, 26), Annemarie Schimmel Haziran 569 (Schimmel, 2008, 19) olduğunu belirtirken; Richard A. Gabriel “20 Ağustos 570” diyerek kesin bir tarih verir (Gabriel, 2021, 109). W. Montgomery Watt, Hz. Peygamber'in doğum tarihini Fil hadisesinin gerçekleştiği yıldan hareketle MS. 570 olarak aktarır (Watt, 1986, 33). Leone Caetani farklı rivayetleri tek tek sıralasa da (Caetani, 2000, 265) Hz. Peygamber'in Fil yılından önce doğduğu fikriyle, tarihi 570 olarak belirtir (Caetani, 2000, 235). Corci Zeydan Müslüman yazarların kabul ettiği 20 Nisan 571 tarihini doğru tarih olduğunu bildirir (Zeydan, 2012, 57). Maxime Rodinson ise 567-573 yılları arasında herhangi bir yıl olarak yaklaşık bir tahminde bulunmuştur (Rodinson, 2017, 63).

Müslüman yazarların tespitlerine bakıldığında Muhammed Hamidullah 569 (Hamidullah, 2018, 15), Cafer Şehidi M. 570 yılını kabul eder (Şeriat, Şehidi, 2000, 10-13). Benzer görüşlere sahip olan Ramazan Ayvalli, Sabri Hizmetli ve Salih Suruç, birbirlerine yakın ifadelerle “Hicretten 53 sene evvel, Fil vakasından iki ay kadar sonra, Rebi'ul Evvel ayının on ikinci Pazartesi” (Ayvalli, 2021, 19; Hizmetli, 1991, 84; Suruç, 2004, 64) şeklinde tarih verirler. Mehmet Azimli yukarıda hicri olarak verilen tarihin miladiye dönüştürülmüş şeklini, Müslüman yazarlar arasında genel olarak kabul gören 20 Nisan Pazartesi 571 tarihini tercih eder (Azimli, 2021, 70). Martin Lings de Hz. Peygamber'in Fil hadisesinin gerçekleştiği yılda doğduğuna kanidir. (Lings, 2021, 38).

Hz. Peygamber'in doğum yılındaki bu belirsizliklerin tespitinden sonra bu aşamada onun dünyaya geliş sürecinde ve çocukluk döneminde gerçekleştiği söylenen mucizevî anlatımların farklılıklarına değinmek gerekir. Bu çerçevede siyer veya megâzi alanlarında klasik kaynakları kullanan modern siyer yazarları tercihleri doğrultusunda çağdaşları tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalabilmiştir. Bu nedenle, çok nazik olarak kullanılması gereken klasik kaynaklar bile bu eleştiri hedefinin bir parçası haline gelmiştir. Bu başlık altında Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayan ve yoğun olarak yaşamının ilk yıllarına atfedilen olağanüstülükleri tartışmaya açmadan, görüş bildiren yazarlar zikredilip, rivayetlerin modern tahlillerine farklı bir bakış açısı getirilecektir. Bu konu eleştiriden uzak bir şekilde işlenmeye çalışılacaktır.

Hız. Peygamber'in doğumu sırasında hem annesi Amine'nin yaşadığı mucizeler hem de dünyada meydana gelen bir takım olağanüstülükler öteden beri anlatıla gelmiştir. Hem oryantalist hem de Müslüman yazarlar arasında bu hadiseleri kabul eden de reddeden de mevcuttur. Burada öncelikle Müslüman yazarların aktarımlarına bakmak gerekir. Çünkü oryantalist yazarlar bazı Müslüman yazarların doğal akış dışında anlattıklarını hedef alarak kendi düşüncelerini aktarmışlardır.

Ramazan Ayvalli'nin aktarımlarına baktığımızda, Hız. Peygamber doğmadan önce dünyayı zulüm ve sapkın inançlar kaplamıştı (Ayvalli, 2021, 19). Onun doğumuyla karanlıklar aydınlandı. Hamilelik sürecinde Amine hiç sancı çekmedi. Benzer bir mucizeye işaret eden Sabri Hizmetli'ye göre, Amine'nin son peygambere hamile olduğu, Hız. Peygamber'in adının Muhammed olacağı kendisine rüya ile bildirildi (Hizmetli, 1991, 87; Suruç, 2004, 65). Anlatılanlara göre doğum anında içi rahattı ve evi nurla kaplandı. Salih Suruç bu ve benzeri anlatımları Amine'nin ağzından aktarır: "Hız. Peygamber doğunca secdeye kapandı ve parmağını göğe kaldırdı." Suruç ebe Şifa hatunu da konuşturur: "Onu kucağıma alınca maşrik ve mağrip nurla doldu." Son olarak Suruç, onun sünnetli ve göbeği kesik bir şekilde doğduğunu, sırtında iki kürek kemiği arasında peygamberlik mührünün bulunduğu belirtilir (Suruç, 2004, 68).

Hız. Peygamber doğduğunda dünyada meydana geldiği söylenen olaylar ise şöyle özetlenebilir: Doğduğu gece bir yıldız zuhur etti ve Yahudiler son peygamberin doğduğunu anladı. Kâbe'deki putlar yere serildi. İran Kisrası'nın saray burçları yıkıldı. Mecusilerin asırlardır yanan ateşi söndü (Ayvalli, 2021, 23; Suruç, 2004, 75-82). Hizmetli bu anlatıları değerlendirirken "Büyük insanların doğumları bazı önemli olaylarla insanlığın malumu olur" dese de arkasından Hız. Peygamber'in peygamberliğinin bu tür olaylarla doğrulanamayacağı gerçeğini ekler (Hizmetli, 1991, 85-86).

Oryantalist yazarlardan Washington Irving, tüm bunların Arap efsanelerinden başka bir şey olmadığını düşünür (Irving, 2012, 28). Leone Ceatani, W. Montgomery Watt, Maxime Rodinson, M. G. S. Hodgson, Washington Irving, Mehmet Azimli gibi yazarlar doğum sırası ve sonrası bu tür anlatımları tamamen reddederler.

Hız. Peygamber'in hayatının ilk dönemlerine ait bilgilerin yetersizliğinden dolayı doğru bilinenlerin aslında Müslümanların aktardıkları rivayetlerden ibaret olduğunu, bu nedenle yazılanların rahatlıkla güvenilirlik kullanılamayacağını hissettiren yazarlardan biri M. G. S. Hodgson'dur. Yazara göre, kaynaklarda bahsi geçen rivayetler kullanılmadan önce, başvurulacak ilk kaynak Kur'an-ı Kerim olmalıdır (Hodgson, 1995, 100). Leone Ceatani, Hız. Peygamber'in doğumu ve çocukluğu bilinmezlik içerdiği gerekçesiyle rivayetleri menkıbe olarak okumayı tercih eder (Ceatani, 2000, 224). Hız.

Peygamber'in vefatından yaklaşık yüz yirmi beş yıl sonra yazılan kaynakların uydurma hikâyeler yazılması için yeterli zaman geçmiştir diyen Maxime Rodinson da Hodgson gibi kaynaklardaki bilgilere şüpheyle yaklaşır. Ona göre, Hz. Peygamber'in hayatının ilk dönemleri karanlıktır (Rodinson, 2017, 68-72). Mehmet Azimli, Hz. Peygamber'in doğumu sırasında meydana geldiği söylenen bu olağanüstülüklerin onu yüceltmek için olduğunu, bu tür problemleri anlatımların tespitinin imkânsız olduğunu düşünür (Azimli, 2021, 70-72). Rivayetlere göre Hz. Peygamber'in doğumu esnasında Yahudiler arasında yıldızlardan hüküm çıkaran âlimler Hz. Peygamber'in doğduğunu anladılar şeklinde anlatımlardan (Suruç, 2004, 73) hareketle İslâm müneccimlere inanmayı emrettiği için yıldızlarla uğraşanların sözlerine inanmamak gerektiğini belirtir. Benzer anlatımın Hz. İsa'ya da atfedildiğini söyleyen yazar, Müslümanların Hz. Peygamberi Hz. İsa'ya benzetme çabası içinde olduğunu düşünür. Azimli, doğum sırasında meydana geldiği düşünülen olayların, Şibli'den yaptığı aktarımla soyuttan somuta dönüştürüldüğünü belirtir: "Yıkılan Kisralar'ın sarayı değil Sasaniler'in ihtişamı idi. Sönen ateş, Mecusilerin mabetlerindeki parlayan alevi değil, bütün dünyadaki küfür ve dinsizlik ateşi idi. Kuruyan şey Sava gölü değil putperestliğin zulmü Zerdüştlüğün kuvveti Hıristiyanlığın tahakkümü idi" (Azimli, 2021, 74-75).

Doğum sırasında meydana geldiği aktarılan ve sonrasında doğal şekilde ilerleyen süreçte, araya sıkıştırılan olağanüstülüklerin bundan sonra yeniden yaşandığı şeklinde anlatımlar mevcuttur. Hz. Peygamber doğduktan sonra ona ilk bakan ve emziren kişi Ebû Leheb'in cariyesi olan Süveybe olduğu söylenir (Şeriatı, 2020, 137-139; Hamidullah, 2003, 39-41; Hizmetli, 1991, 87; Azimli, 2021, 79-82). Müslüman yazarlardan Ramazan Ayvallı'nın anlatımlarına göre (Ayvallı, 2021, 23-29; Suruç, 2004, 95-109) Hz. Peygamber'i emzirmesinden dolayı Ebû Leheb, Süveybe'yi azad edince, Ebû Leheb'in cehennem azabı bir nebze de olsa azalmıştır (Suruç, 2004, 87).

Mekke'de geleneğe göre çeşitli sebeplerden dolayı yeni doğan bebeklerin sütanneye verilmesi âdeti vardı. Bu geleneğe uyan Amine de çocuğunu sütanneye bıraktı. Maxime Rodinson, Hz. Peygamber'in sütanneye verildiğini düşünmez. Rodinson hikâyesinin, Mekke'de yaygın olan geleneğe uydurulmuş olabileceğini söyler (Rodinson, 2017, 68-72). W. Montgomery Watt, bu uygulamanın gelenekselliğine vurgu yapsa da Rodinson'dan farklı olarak Hz. Peygamber'e de uygulamanın yapıldığını ve iki yıl kadar sütannede kaldığını belirtir (Watt, 1986, 39; Lings, 2021, 39). Watt ile benzer fikri savunan Müslüman yazar Ali Şeriatı, hem Mekke'nin olumsuz hava şartlarından dolayı hem de çocukların çöldeki özgürlük ve yiğitlik gibi özelliklerden uzak kalmamaları için sütanneye verildiğini yazar. Sütanne Halime ilk başta küçük Muhammed'i yoksul aileden olduğu için almak istemese de başka tercihi olmadığı için onu almak zorunda kalır. İki yıl boyunca evlerinden bolluk bereket eksilmediğini gören aile bu sefer de onu bırakmak istemez ve

Mekke'deki veba tehlikesinden çocuğu korumak bahanesiyle anneden izin alarak onu beş yaşına kadar daha büyütürler (Şeriatı, 2020, 137-139). Irving, Halime'nin evine giderken Mekke dönüşü onu taşıyan katırın, sırtında taşıdığı kişinin en büyük peygamber olduğunu söylediği, onlar geçerken koyunların secde ettikleri şeklinde aktarımları doğru bulmaz (Irving, 2012, 28-30).

Sütanne yanında kaldığı süreçte onun konuşkan, hareketli bir çocuk olduğu yazılsa da (Hizmetli, 1991, 87-90) Azimli ve Hamidullah, doğum sonrası aktarılan mucizeler olduğu gibi sütanne yanında da mucizelerin onu bulduğu gibi bu tarz anlatımların abartılı olduğunu aktarır (Azimli, 2021, 79-82). Hamidullah, hem doğum sırasında hem sütanne yanında gerçekleşen olayların anlatımına mantık çerçevesinde yaklaşım göstermiştir. Onun bu konuda peygamberden beklenen şeyin mucizeler gerçekleştirmesi olduğunu ve bu anlatılarla da bu ihtiyacın karşılandığı şeklinde değerlendirmesi olmuştur. Tam bir sadelik içinde geçmesi beklenen hayatın bu şekilde abartılara maruz bırakılması, Hamidullah nazarında eleştiri konusu olmuştur (Hamidullah, 2003, 39-41).

Irving, efsane olarak nitelendirdiği bu anlatımlara yenisini ekleyerek, Hz. Peygamber sütanne yanındayken gerçekleştiği söylenen göğsünün yarılması hadisesini eleştirir. Rivayetlerden aktarılanlara göre, “Hz. Peygamber üç yaşındayken üvey kardeşi ile oyun oynarken Cebrail geldi, onun kalbini çıkardı, manevî kirlerden arındırdı, peygamber ışıyla doldurup yerine koydu.” (Irving, 2012, 28-30) Göğsün yarılması hadisesi birçok yazar tarafından kabul görmez. Ceatani, hikâyeden öteye gitmediğini, bu tür anlatıların inanan Müslümanların içini rahatlattığı için abartıldığını düşünür (Watt, 1986, 40). Bu eleştiriye maruz kalanlardan biri de bu hadiseye inanan Müslüman yazar Martin Lings'dir (Lings, 2021, 41-43). Şakku's-Sadr olarak adlandırılan bu olayı Irving gibi eleştiren Müslüman yazarlardan biri de Mehmet Azimli'dir. O, bu rivayetin doğru olamayacağını, Hz. Peygamber'in içinde yapılan manevî temizliğin maddî bir amelîyatla mümkün olmadığını, manevî temizliğin manevî yolla yani tövbe ile olabileceğini aktarır. Onun burada problemleri gördüğü asıl mesele, Hz. Peygamber'in Hz. İsa'ya benzetilmesi olmuştur. Ona göre, Hıristiyanlıkta yer alan doğuştan günahkâr betimlemesi Hz. Peygamber'e de atfedilmiştir. Ancak İslâm'da Hıristiyanlıkta olduğu gibi günahkâr değil imanlı doğulur (Azimli, 2021, 83-86). Mehmet Azimli'nin bu olaylara tereddütlü yaklaşımı, Müslüman yazarlardan Şaban Öz tarafından eleştirilir (Öz, 2017, 93-96). Öz, Şakku's-Sadr olayında kalbin içindeki günahların temizlenmesi gibi bir ifade bulunmadığını, kalbin içinde olan “siyah bir et parçası”nın koparılıp atıldığını belirtir. Azimli'nin İslâm inancına göre çocukların masum olduğu delilini geçersiz sayar. Rivayetlerde gelecekte günah işleme potansiyelini sağlayacak bir parçanın çıkartılıp atıldığını düşünür (Öz, 2017, 96-99) Anlatıya göre, Halime ve eşi öz oğullarından duydukları bu olaydan korktukları için Hz. Peygamber'i annesine geri götürdüler (Irving, 2012, 28-30; Lings, 2021, 44-46).

Annesiyle yaşadığı süreçte bir süre sonra rivayete göre, Amine Ümmü Eymen (Bereke) ve Hz. Peygamber Amine'nin akrabalarını ziyaret için yolculuğa çıkmıştır. Amine dönüş yolunda hastalanıp vefat etmiştir. Amine'yi defnettikten sonra yola çıkan Ümmü Eymen ve Hz. Peygamber rivayetlerden aktarılanlara göre yolda mucizevi bir olay yaşayacaklardır. Ümmü Eymen, Hz. Peygamber'i tek başına Mekke'ye götürürken Medine'de iki Yahudi Hz. Peygamber'i görür ve onun son Peygamber olduğunu tespit eder (Suruç, 2004, 118-132; Azimli, 2021, 89-92). Bu olay üzerine Ümmü Eymen Mekke'ye varıp, torununu dedesi Abdulmuttalib'e teslim eder (Ceatani, 2000, 273-278; Suruç, 2004, 118-132). Benzer bir olay dedesinin yanındayken, henüz küçük bir çocukken de vuku bulmuştur. Aktarılanlara göre, Abdulmuttalib bir ara ticaret için Yemen'e gitti ve oranın hükümdarı ile tanışma fırsatı buldu. İkisi konuştukları sırada hükümdar, elinde bulunan bir kitaptan okuduklarını Abdulmuttalib'e anlatarak son Peygamber'i tarif etti. Tarife uygun olan kişinin torunu Muhammed olduğunu anlayınca bunu sevinçle karşılayarak Mekke'ye geri döndü (Suruç, 2004, 146-152; Ayvalli, 2021, 31). Anlatılanlardan çıkan sonuca göre Abdulmuttalib Hz. Peygamber'e peygamberlik gelmeden önce onun peygamber olacağını öğrenmiş izlenimi verilmiştir (Suruç, 2004, 142-146). Bu anlatım modern İslâm tarihçileri tarafından eleştiriye açık bir hale gelmiştir. Azimli, Hz. Peygamber'in küçükken peygamberlik teşhisi ile kaçırılıp öldürülmek istenmesi hikâyelerini Kitab-ı Mukaddes'te geçen Hz. İsa ve Hz. Musa'nın çocukken öldürülme kıssalarından ilhamla Ehl-i Kitab'a karşı uydurulmuş hikâyelerden başka bir şey olmadığını dile getirmiştir (Azimli, 2021, 93). Cafer Şehidi'nin de belirttiği gibi o daha küçükken insanların gözünde çok değerliydi ve verdiği güven ile kendisini insanlara sevdirmişti. Şehidi, bundan farklı olan anlatımları mucizevi anlatımlara göre daha muhtemel bulur (Şeriatî, Şehidi, 2000, 21). Benzer düşünceye sahip olan Hamidullah ise Hz. Peygamber'i olağanüstülüklerden arındırarak onun normal bir çocukluk geçirdiğini vurgular (Hamidullah, 2003, 42-46). Azimli de Hz. Peygamber'in çocukluğu hakkında bilgi edinilebilecek tek kaynağın Kur'an-ı Kerim olduğunu belirtir (Azimli, 2021, 79-82).

Annemarie Schimmel, yukarıda yorumları aktarılan oryantalist yazarların hepsinden farklı olarak Hz. Peygamber'in hayatı hakkında ilk kaynaklardan yola çıkılarak ortaya atılan birçok rivayetin doğallığından hareketle bu anlatıların, "Kuru gerçeklerden daha güzel" yansıtıldığını düşünür (Schimmel, 2008, 19). Yani ona göre bu anlatılanlar yanlış olsa bile anlatım şekli bakımından oldukça inandırıcıdır.

Hz. Peygamber öksüz ve yetim olarak, dedesi Abdulmuttalib'in yanında büyümeye devam ediyordu. Dedesi yaşlandığını hissettiği zaman onu amcası Ebû Talib'e emanet etti (Irving, 2012, 28-30; Rodinson, 2017, 68-72; Zeydan, 2012, 58; Hizmetli, 1991, 87-90). Watt'a göre talihsiz bir çocukluk geçiren Hz. Peygamber kısa bir süre sonra dedesini de kaybetti (Watt, 1986, 39; Azimli,

2021, 93). Hz. Peygamber evlenene kadar amcasının yanında kalacaktır (Ceatani, 2000, 284-288). Irwing, Hz. Peygamber'in diğer Arap çocuklarından farklı olmadığını, yetiştirilirken de ihmal edildiğini belirtir (Irving, 2012, 34). Bu söylemleri bağlamında detaya inmeden Hz. Peygamber'in ilk yıllarını kısa ve öz bir şekilde, köklü bir kabileden gelse de yetim ve amcasının gözetiminde elverişsiz şartlarda büyüdüğünü anlatır (Hodgson, 1995, 97; Gabriel, 2021, 112). İlk gençlik yıllarını amcası Ebû Talib'in yanında geçiren Hz. Peygamber amcası gibi ticaretle meşgul oldu (Irving, 2012, 37). Zaman zaman çobanlık da yaptı. Bir başka amcası Zübeyr ile ticaret için Bahreyn'e ve Yemen'e gitti. Yine Zübeyr amcası ile birlikte onun başkanlığındaki Haşimoğulları yanında Ficar Savaşı'na ve Hilfu'l-Fudul Antlaşması'na katıldı (Azimli, 2021, 102-108; Hizmetli, 1991, 87-990; Hamidullah, 2003, 51-58; Şeriati, 2020, 137-139; Lings, 2021, 50-52; Suruç, 2004, 186-194).

Gabriel, Hz. Peygamber'in katıldığı Ficar Savaşı'nın, onun ilk askerlik deneyimi olduğunu belirtir (Gabriel, 2021, 112). Hilfu'l-Fudul Anlaşması'nın Hz. Peygamber üzerindeki etkisi ise genelde kendi sözleriyle aktarılır: "Bana kırmızı tüylü develer verseler memnun olmam, sevinmem. Ancak beni tekrar bu meclise çağırsalar hemen giderim" (Şeriati, Şehidi, 2000, 25, Hamidullah, 2003, 53)

Rahip Bahira Kıssası

Ebû Talip sık sık ticarî seyahatlere çıkardı. Bu seyahatlerinden birinde Hz. Peygamber de onunla yolculuğa çıkmak istedi. Amcası, küçük yaşta olduğu için yeğenini yanında götürmek istemese de onu kırmayarak beraberinde götürdü (Gabriel, 2021, 111). Buraya kadarki süreçte her şey yolunda ilerlerken, yolculuk esnasında karşılaştıkları Rahip Bahira'dan sonrası için yazılan farklı aktarımlar tartışmalara konu olmuştur. Bu kıssaya değinerek tartışmaya dâhil olan oryantalist ve Müslüman yazarların düşüncelerine geçmeden önce yolculuk ve Bahira hakkında bilgileri aktarmak gerekecektir.

Mekke'den Suriye'ye doğru yola çıkan ticaret kervanı Ürdün'ün ötesinde, Suriye sınırında Nasturi Hıristiyanlarının yaşadığı Busra (Bosra ya da Bosstra)'ya vardı. Bu bölgede bulunan bir manastırda Bahira adlı bir rahip yaşıyordu. Yanında ise bir önceki rahipten miras kalan eşyalar ve el yazmaları bulunuyordu. Rivayete göre elindeki yazmalarda Araplara bir peygamber geleceği ve gelecek olan bu peygamberin de alametleri yazılıydı. Onun bu konuyla ilgilenmesinin sebebi de kendisi hayattayken bu peygamberin geleceğine dair inancıydı (Lings, 2021, 47-49; Ayvalli, 2021, 33-35).

Kervanın dinlenmek için mola verdiği sürecin içeriğini Watt şu şekilde aktarmıştır. Bahira Kureyş kafilesinin gelirken bir bulutun da kafilenin üstünü kaplayıp kafileyi gölgelediğini görmüş. Bu nedenle olduğu söylenir ki hiçbir kafileye yapmadığı muameleyi yaparak onları yemeğe davet etmiş.

Hız. Peygamber'in yemeğe gelmediğini görünce onu özellikle çağırır. Sonrasında da amcası Ebû Talib ile aralarında şu diyalog geçmiştir:

Bahira: Bu çocuk senin neyin olur?

Ebu Talib: Oğlumdur.

Bahira: Hayır! O senin oğlun değildir. Bu çocuğun babası sağ olmamalıdır.

Ebu Talib: Doğru. O benim yeğenimdir.

Bahira: Peki babasına ne oldu?

Ebu Talib: Annesi bu çocuğa gebe iken o öldü.

Bahira: Doğru söyledin. Bu yeğenini hemen memleketine geri götür ve onu Yahudilerden koru demiştir. Ebû Talib de bu konuşma üzerine endişelenerek yeğenini almış ve Mekke'ye geri götürmüştür (Watt, 1986, 42-45).

Şeriatî, Yakubî fırkasına mensup olduğunu düşündüğü Bahira (Serciyus)'nın Hız. Peygamber'in üzerinde taşıdığı izleri okuduğunu, bunlardan hareketle onda peygamberlik işaretlerini gördüğü ihtimalini değerlendirir (Şeriatî, 2020, 138). Irwing, mucize olarak aktarılan bu söylemlere karşı, bir keşişin sırf mühür ve benzeri alametlerden dolayı ilgisini çekmenin mucizevî olmadığını düşünür (Irwing, 2012, 39). Bahira'nın, Ebû Talib dışında, Hız. Peygamber ile konuşması sırasında onun Lat ve Uzza'ya yemin etmediğini ancak Allah'a yemin edebileceği takdirde istediğini kendisine sorabileceği söylenenler arasındadır (Şeriatî, Şehidî, 2000, 21-23; Suruç, 2004, 173-181). Azimli, Hız. Peygamber evlendikten sonra çocuklarından birinin adını Abduluz veya Abdu Menaf koyduğu rivayetlerine değinerek bu ve benzeri aktarımları geçersiz kılar (Azimli, 2021, 100-102).

Ceatani, bu kıssanın gerçekliğini kabul ederek (Ceatani, 2000, 239; 279-283) kullandığı kaynaklardan hareketle olaya felsefî açıdan yaklaşır. Hız. Peygamber'in "düşünme gücündeki evrimi" bu olaya bağlar. Ona göre Hız. Peygamber ve Hıristiyan rahip arasında samimi bir ilişki vardı ve Hız. Peygamber Hıristiyanlığın esaslarını ondan öğrenmeye çalıştı (Ceatani, 2000, 242). Rodinson, bu hadiseye tereddütle yaklaşan oryantalistlerdendir. Ona göre bu aktarımlar, Hız. Peygamber'i savunma amacı taşımaktadır. Bu savunmaya göre İslâm'ın tek tanrılı dinlerden biri olan Hıristiyanlık tarafından tanınmış olması Müslümanlar için önemliydi. Bu nedenle bu kıssanın gelecekteki peygamber hakkında gelişigüzel aktarımlardan biri olduğunu düşünür (Rodinson, 2017, 72-74).

Hizmetli, müsteşriklerin bu olaya yukarıdaki gibi yaklaşımlarını şu şekilde eleştirir: "Onlar Hız. Peygamber'in bir din kurma fikrini Bahira'dan

aldıklarını ve İslâm dininin de Hıristiyanlığın devamı olduğunu ortaya attılar. Ancak küçük bir çocuğun bu kısa görüşmede bir rahipten yeni bir din kurma fikrini alabilmesi imkânsızdır. Çünkü Hıristiyanlık teslis inancına İslâmiyet tevhit inancına dayanır. Eğer dedikleri gibi olsaydı, Bahira son peygamber olarak ya kendisini ya da mevcut rahiplerden birini seçerdi” (Hizmetli, 1991, 90).

Olaya farklı olduğu kadar daha makul bir bakış açısıyla yaklaşan Hamidullah, kervanın mucizevî olmayan bir doğallıkla yemeğe davet edildiğini ve rahibin onları davet etmesinin nedeninin de kendi dinini anlatmak olduğunu söyler. Aktarımlarına göre, Yahudiler ve Hıristiyanlar bir Mesih’in geleceğinden haberdardı ve onu bekliyorlardı. Hamidullah’a göre, Bahira ancak bundan bahsetmiş olabilirdi (Hamidullah, 2003, 48).

Azimli’ de Hizmetli’nin değindiği, Hz. Peygamber’in her şeyi Bahira’dan öğrendiği yönündeki oryantalistlerin iddialarını doğru bulmaz. Muhammed Hamidullah’ın da bu konuda yukarıda belirttiği görüşlerine katılır. Ayrıca ayetlerle yapılan tespitlere yer verir: “Sen, bu kitabın sana vahyolunacağını ummuyordun (Kasas 86)”; Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin (Şura 52).”

KAYNAKÇA

- Ayvallı, Ramazan. (2021). *İki Cihan Güneşi Hz. Muhammed'in Hayatı*, 46. Baskı, İstanbul: İhlas Gazetecilik A.Ş. Yayınevi.
- Azimli, Mehmet. (2021). *Siyeri Farklı Okumak*, 13. Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ceatani, Leone. (2000). *İslam Tarihi*. Cilt 1, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Efendioğlu, Mehmet. (2008). "Rivayet", *TDV İA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 135-137.
- Gabriel, A. Richard. (2021). *İslam'ın İlk Mareşali: Hz. Muhammed*, çev. Ahmet Büyükkaksoy, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Hamidullah, Muhammed. (2003). *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ, Ankara: Yeni Şafak Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed. (2018). *İlk İslam Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hizmetli, Sabri. (1991). *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devrine Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Hodgson, Marshall G.S. (1995). *İslam'ın Serüveni*, Cilt 1, çev. Metin Karabaşoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Irving, Washington. (2012). *H. Muhammed*, 1. Baskı, çev. Ruhiye Erulaş, İstanbul: Mitra Yayınları.
- Khanfar, Wadah. (2023). *İlk Bahar*, çev. Mehmet Yuşa Özmen, Hasan Hacak, 8. Baskı, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Lings, Martin. (2021). *H. Muhammed'in Hayatı*, 219. Baskı, çev. Nazife Şişman, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Öz, Şaban. (2017). *Farklı Siyeri Okumak*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Rodinson, Maxime. (2017). *Muhammed: Yeni Bir Dünyanın ve Peygamberin Doğuşu*, çev. Atilla Tokatlı, Doruk Yayıncılık.
- Schimmel, Annemarie. (2008). *H. Muhammed (S.A.V)*, çev. Okşan Aytolu, İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Suruç, Salih. (2004). *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, Nesil Yayınları.
- Şeriati, Ali. (2020). *İslam Nedir Muhammed Kimdir*, 8. Baskı, çev. Murat Demirkol, Ankara: Fecr Yayınları.
- Şeriati, Ali ve Şehidi, Cafer. (2000). *Siret*, 3. Baskı, çev. Kerim Güney, İstanbul, Ayışığıkitapları Yayınları.
- Watt, W. Montgomery. (1986). *H. Muhammed Mekke'de*, çev. Rami Ayas, Azmi Yüksel, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Zeydan, Corci. (2012). *İslam Uygarlığı Tarihi*, Cilt 1, 3. Baskı, çev. Nejdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bölüm 13

**MİLLİ MÜCADELE'DEN ERKEN
CUMHURİYET DÖNEMİNE TARİHİ BİR
MEKÂN: KARPIÇ ŞEHİR LOKANTASI
VE BEYAZ RUSLAR**

Murat YÜMLÜ¹

¹ Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü. muratyumluhistory@gmail.com, myumlu@bartin.edu.tr.

Giriş

Cumhuriyet'in kuruluş yılları Milli Mücadele ve II. Meşrutiyet dönemlerinden miras kalan sosyal ve ekonomik bakiyeye dayanmaktadır. Bu süreçte sosyal mekânların tanıtımı için çeşitli adımların atılması konusunda zamana ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde Ankara'nın kalbinin attığı yer eski Ankara çevresi olur. Anılarında canlı gözlemlere ve tasvirlerle yer veren Zekeriya ve Sabiha Sertel çifti bu süreçte Türk Ocağı binasına yakın bir yerde, avlusu olan bir evde oturmuşlardır. Bu yıllara ait gözlemlerinden ilginç noktaları sıralayan Sertel “inkılapçılık fikrinin, anayasa yapım sürecinin” konuşulduğu toplantıların merkezi olarak eski Direksiyon Binası ve Türk Ocağı'nın tercih edildiğini ve Ankara'da sınırlı sayıda binada toplanılabildiğini belirtmiştir.¹

Bu süreçte Ankara, demografik dönüşümü yaşayan ve canlılığını dışarıdan gelenlerin kolaylıkla fark edebileceği bir kente dönüşme yolundadır. Sivil dinamiklerin işleyişi açısından toplumsal yön vericilik özelliklerini geliştirmeye çalışan çevreler yeni mekânları keşfetmeye başlamışlardır. Bu mekânlara tarihsel misyonun sadece kültür ve sanat anlayışı açısından değil, çeşitli toplumsal kesimler, meslek erbaplarını bir araya getiren bir sosyal kulüp çevresi yaratılması yönüyle restoranlar da katkı sağlamışlardır. Bu yeni mekânlarla bağlantılı olarak simgeler, yapılar arasında dikkat çeken *Karpiç Şehir Lokantası* kent belleğinin izinin sürülmesi, sosyal mekândaki ilişkiler, modernlik algısının geliştirilmesi yönüyle erken Cumhuriyet döneminde Ankara'da örnek gösterilen mekânlar arasında yer almıştır. Mekânları sınırlı bir temsil platformu olarak değerlendirmek yerine kamu diplomasisi ve halkla ilişkiler açısından önem taşıyan yönleriyle incelemek gerektiğini ortaya koyan ve Cumhuriyet'in düşünsel kurgusunu yansıtan bir örnekte toplumsal devinimlerin Yakındoğu coğrafyasına yansımaları açıkça görülmektedir.

Erken döneminde Cumhuriyet'in kurucu kadrosundan başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve yakın çevresinde yer alan pek çok kişi, dönemin basın-yayın, kültür-sanat hayatı ve bürokrasisinden isimler Karpiç Şehir Lokantası'nı ziyaret etmişlerdir. Bu isimler arasında Milli Mücadele'nin önemli gazetelerinden *Anadolu'da Yenigün* ve 1924'te yayın hayatına başlayan *Cumhuriyet* gazetesinin kurucusu ve başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu), Yunus Nadi'nin vefatı sonrasında Cumhuriyet gazetesinin başına geçen oğlu Nadir Nadi, dönemin ünlü gazetecilerinden Şevket Rado, Özsoy operası başta olmak üzere pek çok eser besteleyen kompozitör Ahmet Adnan Saygun, Sabahattin Ali, Ahmet Emin Yalman ve pek çok gazeteci yer almıştır. Erken Cumhuriyet döneminin siyasal, ekonomik, toplumsal biçimlenme düzeyindeki arayışlarının her yönüyle yansıdığı bir temsil mekânı olarak Karpiç, Cumhuriyet'in gastronomi ve protokol uygulamaları açısından görgü

¹ Sabiha Sertel, *Roman Gibi (Anılar)*, İstanbul, Ant Yayınları, 1966, s.71.

kurallarına (*etiquette*) uygun bir restoran kültürünün kent yaşamına ve topluma mal edilmesini amaçlamıştır.

Rusya'dan İstanbul ve Gelibolu'ya İltica Sürecinin Yansımaları

Beyaz Rus mülteciler Bolşevik İhtilali'ni takip eden evrede başlayan Rusya'daki iç savaş sürecinde Beyaz Ordu komutanlarından General Wrangel'in ordusunda ve bu ordunun çevresinde bulunan aristokrat, memur, bürokrat ve belirli bir kesimi toplumun üst sınıflarından olan kimseler ile binlerce kilometrelik yolculuğa başlamışlardır. 1919 yılının Bahar aylarında başlayan süreç 1919 Güz ve 1920 Güz döneminde devam etmiştir. Bu çerçevede 1920 yılının Mart ayından itibaren Odessa ve Novorossiisk'ten çekilmek durumunda kalan Denikin kuvvetlerinin ve yaklaşık sekiz ay sonra Kırım'dan ayrılmak zorunda kalan Wrangel kuvvetlerinin oluşturduğu, belirli bölümü aristokratlar, subaylardan oluşan Mültecilerin geleceği ile ilgili yeniden vatanlarına kavuşturulmaları (repatriation) konusunda çabalar da sergilenmiştir. Bu çabalar arasında Norveçli oşinografi uzmanı ve diplomat Fridtjof Nansen'in Milletler Cemiyeti özel temsilcisi olarak yürüttüğü çalışmalar dikkat çekmiştir.²

Bu mülteciler sadece Çarlık soyluları ve yüksek rütbeli subaylar ve çevresi ile sınırlı değildir.³ Mülteciler, belirli yönleri ile karşılıyan bir ifade tercih edilerek "Wrangel mültecileri" olarak da anılmışlardır.⁴ Bununla birlikte Beyaz Rusların askeri mücadelelerinin Don havzasındaki Kazak ayaklanmasından başlayarak çeşitli yerlere yayıldığını ve Çarlık rejimini ayakta tutmaya çalışan bir siyasal ve askeri mücadelenin bir parçası olduğunu belirtmek gerekmektedir. Wrangel'in yanı sıra Denikin ve Amiral Kolçak kuvvetleri de Beyaz Rus ordusunun askerî mücadelelerinde yer almıştır. 1920 yılı Kasım ayı başlarında Wrangel kuvvetlerinin yenilgisi ve Kırım tarafından çekilmeleri ile Beyaz Ruslar binlerce kişiden oluşan gruplarla İstanbul ve çevresine yönelmişlerdir.⁵

2 Martyn Housden, "White Russians Crossing The Black Sea: Fridtjof Nansen, Constantinople and the First Modern Repatriation of Refugees Displaced By Civil Conflict, 1922-1923", *East European Slavonic Review*, v. 88, No. 3, (July, 2010), s. 497-504.

3 Bu noktada aristokrat çevreden insanların dramatik öykülerinin duygusal bagajı ve bunun yanı sıra toplumsal bir ironinin ortaya çıktığı görülmektedir. Yaşanan çeşitli uyum sorunlarına rağmen geçim meseleleri ile ilgilenildiği ve soylulardan pek çok kişinin İstanbul'da garsonluk gibi işlerde çalıştığı görülmektedir. Karın tokluğuna çalışanlarla ilgili olarak şu noktaya değinilmiştir: "Çalışanlar arasında Rusya'nın önde gelen kişileri vardı. Örneğin Prenses Shahofskoi ve düzinelercesi garsonluk yaparak hayatlarını kazanıyorlardı..." Bkz. Oya Dağlar Macar, Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, İstanbul, Libra Kitapçılık, 2010, s. 42, 84

4 Kezban Acar Kaplan, "Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti ile Olan İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII, 2, 2017, s. 297-325.

5 Charles King, *Pera Palas'ta Geceyarısı: Modern İstanbul'un Doğuşu*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s. 95. Ayrıca bkz. Salahi Ramadan Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918-1923, Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*, London, Sage Publications, 1975, s. 85.

Bu süreçte işgal altında olan Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da sosyal hayatın canlanmasından söz etmek mümkündür. Spor faaliyetleri ve beysbol, kriket, polo gibi spor dalları, uzun soluklu olmasa da, mültecilerin etkisiyle İstanbul ve çevresinde yaygınlık kazanmıştır. Yine bu dönemde hayırseverlik çalışmaları ve yetimhane, hastahane gibi kuruluşlara ihtiyacın artması kentteki dönüşümün sosyal, mimari ve kültürel açılardan sadece eğlence hayatına indirgenemeyeceğini göstermiştir.⁶

20'li yaşlarında Çar'a ait Kırım Yalta'daki Livadia Sarayı'nın bahçesinde bir süre ailesi ile konaklayan romancı Vladimir Nabokov örneği Beyaz Rusların İstanbul'a, Pire'ye ve Akdeniz'deki liman kentlerine, demiryolu ve tekneler ile sürdürülen, Batı Avrupa'da sonuçlanan göç süreçlerinin bir örneğini yansıtmıştır.⁷ Wrangel ordusu kumandanlığı tarafından 11 Kasım 1920'de bildiri yayımlanarak artık Kırım'dan ayrılacakları ve on binlerce mültecinin Novorossiisk'ten hızla İstanbul Boğazı tarafına gitmek üzere yola çıkacakları duyurulmuştur. Bu süreçte *General Kornilov* bayrak gemisi limandan ayrılmış ve mültecileri taşıyacak gemilerin rotasını çizmiştir. Bu gemiyi Fransız gemisi Waldeck-Rousseau 21 pare top atışıyla selamlamıştır. 126 gemiden oluşan mülteci kafilesini taşıyan gemiler arasında tonaj bakımından en büyük gemilerden biri nakliye gemisi olarak bilinen *Don* gemisidir. Kış şartlarında Karadeniz'den vakit kaybetmeden İstanbul'a yola çıkan on binlerce Beyaz Rus için yeni bir dönem başlamıştır.⁸

Üç gün süren yolculuğun ardından Charles King'in "mini bir donanma" benzetmesi ile anlattığı Rus mültecileri topluluğu İstanbul'da Moda önlerinde gemilerde beklemeye başlamışlardır. Tekneler ve sandallar yanaştığında gemilerden değerli eşyalarını atan kadınların yaşadığı çaresizlik bu dönemin ağır koşullarda geçirilen günlerinden bir sahneyi yansıtmıştır. Amiral Bristol İstanbul'da insanların kaldıramayacağı koşullar olduğunu belirtmiş ve raporunda gemilerin "sığır taşıyan teknelere" benzediğini söylemiştir. Bu süreçte yaşanan dramı Harrington bizzat gemileri ziyaretinde gözlemlemiş ve rapor etmiştir. King'in betimlediği şekli ile Beyaz Rusların İstanbul serüveninde iki durum dikkat çekmiştir: "Çaresizlik ve işbirlik"⁹.

Antika eşyaların, değerli aile hatıralarının satılmak zorunda kaldığı pek çok durum karşısında her insan ve aile öyküsünün özgünlüğü ve dramatikliği dönemi yaşayanların kayıtlarında yer almıştır. İstanbul'da Beyaz Rus mülteci topluluğunda "haraşo" tabiri yaygınlık kazanmıştır.¹⁰

6 Bilge Ar, "İşgal İstanbul'unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak", *Yıllık: Annual of Istanbul Studies*, I (2019), s. 120-122.

7 King, *Pera Palas'ta...*, s. 96.

8 King, *Pera Palas'ta...*, s. 97.

9 King, *Pera Palas'ta...*, s. 97-103.

10 King, *Pera Palas'ta...*, s. 97-103.

Beyaz Rus mülteci topluluğu hakkında kapsamlı bir çalışma yapan ve arşiv belgelerinden yararlanan Svetlana Uturgauri'nin belirttiği şekliyle, 1918'de başlayan göç serüveninde Beyaz Ruslardan 100 bin kadar mülteci Türkiye'ye gelmiş, yaklaşık olarak 200 bine ulaşan mevcuduyla Rus mülteciler Türkiye topraklarından geçmeye başlamışlardır: "1918'de ilk grup mülteciler İstanbul'a ulaşırken, en kalabalık grup 1920 yılında İstanbul'a gelir. Milli Mücadele dönemi açısından önemli bir evrede, Beyaz Rus mültecileri taşıyan 126 gemi 23 Kasım 1920'de İstanbul'a ulaşmıştır. Bu tarih Beyaz Rus ordusunun Rusya'da Bolşevik İhtilali sonrasında başlayan savaşı kaybettiği dönemdir. Uturgauri, "gemilerde personel dışında 145,693 kişi getirildiğini" belirtmiştir. Mültecilerden "geçiş sürecinde olanaklarını kullanarak Avrupa'ya gidenler olduğu gibi, ömrünün sonuna kadar Türkiye'de kalanlar olduğunu" da vurgulamıştır.¹¹

Bunlardan 50.000'i ordu görevlisi, 6.000'i yaralı, geri kalanlar ise 7.000'i kadın ve çocuklardan oluşan sivil halktı. Ordu mensupları, Gelibolu Yarımadası'na yönlendirilirken, daha sonra Limnos adasında toplanacak olan Kazakların çoğu Çatalca başta olmak üzere farklı yerlere yerleştirildiler. Bununla beraber, İstanbul'a birbirinden bağımsız küçük mülteci grupları da gelmiştir. Sonuçta, İstanbul ve çevresinde 100.000'e yakın Rus vatandaşı toplanmıştır. O dönemde, İstanbul'dan geçen Rusların sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, 200.000 dolayında olduğu sanılmaktadır. Ülkelerini terk etmek zorunda kalan bu insanlardan, yeterli maddi imkânları ve gerekli belgeleri olanlar İstanbul'da kalmamış, oradan Avrupa'ya gitmişlerdir. Bazıları kısa, bazıları uzun süre kalırken, kimileri de ömür boyu İstanbul'da yaşamıştır.¹²

Beyaz Rus kimliğinin kültürel birikimiyle yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'ne yansımaları açısından 1920'li yıllar önemli bir dönemdir. Bu süreçte Türkiye'de sınırlı olanaklar nedeniyle yabancı misafirler, mülteciler ağırlandırmaya çalışılmıştır. İstanbul'da ciddi bir mesken buhranı ve pahalılık etkisini göstermeye başlamıştır. *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar* adlı eserinde bu tarihi süreçteki sosyal dinamikleri inceleyen Bülent Bakar, konuya aynı ölçülerde önem taşıyan sosyal hayattaki etiketleme ve ön yargılar penceresinden yaklaşmış ve basından çeşitli örnekler ışığında sosyal grup kimliğinin psikolojik yönden de değerlendirilmesi gerekliliğine değinmiştir.¹³ İç savaş sürecinin ardından yeni bir yurt tutma mücadelesinde köprü özelliği taşıyan Türkiye topraklarında İstanbul'da, Adalar'da ve Gelibolu'da eğlence

11 Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar ve Kemalist Türkiye", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007. C 7, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012, s. 3249.

12 Uturgauri, "Beyaz Ruslar...", s. 3249.

13 Bülent, Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, İstanbul, Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2012, s 198.

kültürünün izlerine rastlanmıştır. Eğlence kültürünün yanı sıra gastronomi ve hizmetler sektöründeki gelişmeler açısından hem mekanlar hem de kent belleğini biçimlendirmeye başlayan yeni yerleşim alanları önem taşımıştır.

Bu yıllarda Beyaz Rusların İstanbul'daki yaşantıları basında dikkat çekmeye başlamıştır. Hem 1920'li hem de 1930'lu yıllarda ulusal basında çok yönlü anlatımlar ışığında Beyaz Rus mültecilerin yaşadığı sorunlara, uyum sürecinin ayrıntılarına değinilmiştir.

Ankara'nın kent merkezi olarak yükselen Yenişehir bulvarı boyunca takip edilen güzergahta İstanbul'daki örnekler dikkate alınarak yakın çevrede çeşitli restoranlar ve yemek servis edilen küçük işletmeler açılmaya başlamıştır. Bu noktada Karpiç restoranı özelinde bir restoran kültürünün inşasına değinirken, Beyaz Rus mültecilerin girişimciliği sayesinde eğlenceye dayalı bir kültürü geliştirmeye katkı sağladığını da dikkate almak gerekmektedir. Gece kulüpleri ve eğlence mekanları açısından Beyaz Rusların İstanbul'da Pera'da ve başka semtlerde sosyal hayata önemli katkıları görülmüştür. Gazete çıkarmaları ve oteller açmaları açısından katkıları dikkat çekmektedir.¹⁴

Charles King, *Boğaziçi'nde Moskova* adlı bölüme yer verdiği eserinde Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında esaret altındaki İstanbul'un panoramasından önemli bilgiler aktarmaktadır. Eserde, İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığının ve bu görevde bulunan General Harrington'un ilgilenmek zorunda olduğu ve aciliyet arz eden başlıca sorunlar arasında Beyaz Rus mülteciler, asker kaçakları ve işsiz devlet görevlileri ile Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonunda İstanbul'a sığınmış Müslüman mültecilerin de yer aldığı belirtilmiştir.¹⁵ General Harrington'un İşgal Komiserliği'nin planlamasına ABD ve İngiltere yardım bölüklerinden katkılar sağlanmıştır. Tayın, süt gibi gıda malzemelerinin sağlanması, iaşe ve ibate sorunlarının kısmen de olsa çözüme kavuşturulması sadece işgal güçlerinin komiserliğinin ilgilenebileceği sorunlar arasında yer almıştır. Bu süreçte en kalabalık mülteci toplulukları arasında yer alan Beyaz Rus mülteciler İşgal kuvvetleri komiserliğinin başlıca gündem maddesini oluşturmuşlardır.¹⁶

Ekonomik girişimlerinde engelleyici bir tutum söz konusu olmamakla birlikte, kent yaşamında uyumun sağlanmasına özel bir dikkat gösterildiği anlaşılmaktadır. 1920 Baharı üçüncü bir dalganın yaşandığı sığınma dönemidir. *Sebilürreşad* dergisinde Denikin'in ricatından söz edilerek Beyaz Rus mültecilere Türkiye topraklarında ev sahipliği yapılması gerektiğinden söz edilmiş ve 12 Şubat 1336 (1920) tarihinde mültecilerin yeni ve büyük dalgasının gelişiyile ilgili şu satırlara yer verilmiştir: "İstanbul'da cari olan hissiyat-ı umumiye nazaran Ceneral Denikin'in ricatından İstanbul'un

14 Bakar, *Esir Şehrin...*, s. 200.

15 King, *Pera Palaşa...*, s. 93.

16 King, *Pera Palaşa...*, s. 94.

akıbeti hakkında zannolunduğundan daha müsait bir karar istihsaline imkan olacağı neticesi istihraz ediliyor ve bu ricata hüsnü nazarla bakılmaktadır. Zira umumiyetle zannedildiğine göre cenubi Rusya'nın vaziyeti tavzih eyleyinceye kadar Düvel-i İtilafiye Mecalis-i Alisince halli lazım gelen Türk muadelesinin neticesi meçhul kalacaktır".¹⁷

Bu yıllarda İstanbul'un demografik topoğrafyasının ve iş alanlarının dönüşümünü, kültürel renkliliğini göz ardı etmemek üzere kapsamlı bir literatüre başvurulması gerekmektedir. Bu yazın kapsamında son yıllarda yayımlanan birkaç çalışmaya referansla İstanbul ve Gelibolu'da Rus mültecilerin yaşamlarının iltica sürecinin ilk evresini oluşturduğuna dikkat çekilmiştir. Bu anlamda Beyaz Rus mültecilerin Rusya'daki iç savaş sürecinin ardından 1,5-2 milyon civarında mültecinin içinde 150,000 kadar mültecinin oluşturduğu örneklem ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir. Yine uyum sağlama sürecinin yeni dinamikleri Beyaz Rusların bir bölümünün Türkiye'de yaşamlarını sürdürmelerini sağlamış; öte yandan ülkeden ayrılanlar da 45 kadar ülkeye dağılmıştır. Umut Karadoğan'ın işgal yıllarında Wrangel ordusu askerlerinin ve aristokratik çevrelerin İstanbul ve Gelibolu'ya iltica sürecini incelediği çalışması ile Tülay Alim Baran'ın konu ile ilgili makalesi alanında dikkat çeken çalışmalar arasında yer almıştır.¹⁸

Beyaz Ruslar arasında yer alırken, tarih yazımında ten rengine göre *Siyah Rus* girişimci ve *Maksim* başta gelmek üzere eğlence mekanları kurucusu olarak tanınan, Odessa'dan geldiği İstanbul'da ilk caz kabarelerini düzenleyen Frederick Bruce Thomas'ın öyküsü pek çok Beyaz Rus'un istihdamı ve eğlence kültürünün restoran kültürü ile buluşturulması kapsamında önem taşımıştır. İstanbul'da, Moskova'daki isminden esinlendiği Maksim gazinosu ile Stella gazinosunu açan Thomas'ın ABD'de başlayan (Mississippi, 1862) yaşam serüveninde Bolşevik İhtilali ile iç mücadeleye sürüklenen Rusya önemli bir yer tutmuştur. Thomas, Rusya'da iç savaş ortamından kaçarak 1919'da İstanbul'a gelmiştir.¹⁹ Maksim Gazinosu'nun mimarı Levanten İtalyan mimar Giulio Mongeri'dir.²⁰ Yıldız (Belediye) Gazinosu da bu dönemin bir diğer gazinosu olarak Beyaz Rus mülteci kimliğinin sanat ve eğlence hayatına

17 "Denikin'in Ricatinin İstanbul'daki Tesiri", *Sebilürreşad*, 12 Şubat 1336, c. XVIII, s. 458, , sf. 191.

18 Bu kapsamda Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında birkaç makaleye referans verilebilir: Umut C. Karadoğan, "İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu", *Biliş*, Bahar 2011, S. 52, sf. 135-157. Tülay Alim Baran, "Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: Kasım 2006, Cilt XXII - Sayı 64-65-66, sf. 119-140. 19 Vladimir Alexandrov, *The Black Russian*, New York: Atlantic Monthly Press, 2013. Eserin kısa sürede Türkçeye kazandırılan çevirisi akademik yazına katkı sağlamıştır. Bkz. Vladimir Aleksandrov, *Siyah Rus*, çev. Bahar Tırnaççı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

20 "1914'te inşa edilen bina 1873 ile 1953 seneleri arasında yaşayan ve İstanbul'da Maçka Palası, Saint Antuan Kilisesi'ni, Taksim Anıtı'nın kaidesini, Karaköy Palası, Ankara'daki Osmanlı ve Ziraat Bankaları'nın binaları ile Bursa'daki Çelik Palası inşa eden İstanbul doğumlu Levanten mimar Giulio Mongeri'nin eseriydi". Bkz. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/854535-taksimi-sehrin-e-glence-mekani-yapan-amerikali-zencinin-bilinmeyen-oykusu>

yönelik özelliklerini çok sınırlı düzeyde yansıtması açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir.²¹ Yıldız Gazinosu'nun Batılı seyyahları ülkeye çekmeyi amaçlayan ve tarihi bir mekanın (Yıldız Sarayı, Şale Köşkü) dönüştürülmesi ile hedeflenen ölçülere kısmen ulaştığı öne sürülebilir. Bu çerçevede Beyaz Ruslar alışveriş yapılan çeşitli dükkanlar, sanat ve eğlence mekanları açısından öncelikle İstanbul'da ve diğer kentlerde izler bırakmışlardır. Ankara bu kentler arasında ilk sırada yer alarak sosyal hayatın renkli ve gastronomi açısından dikkat çeken restoranlarına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Ankara'nın kentsel mekan kurgusu ve dönüşümü sürecinde modern kimliğinin kazanılmasında bu eğlence ve restoran kültürü transferinin sağladığı katkılar dikkat çekmektedir.

1930'ların başlarında Türk Ocaklarının kapatılmasıyla Halk Evi açılmış ve bu amaçla Ankara'da Türk Ocağı binası kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde kent planlaması ve peyzaj mimarisi bakımından ayrıca incelenmeye değer gelişmeler kaydedilmiştir. 1929'dan itibaren kentin valisi olarak görev yapmaya başlayan Nevzat Tandoğan, birkaç yıl sonra İran Şahı'nın misafir edileceği Halk Evi binası için çevre düzenlemesinin bir gecede tamamlanmasını sağlamıştır.²² 1934'teki Ankara panoraması çeşitli mekânlar ışığında kentin belirli bir aksta geliştiğini gösterirken, aynı zamanda yeni sosyal mekânların kazanılması yolunda adımlar atılmıştır.

Kent Belleğinden Bir Mekânın İzini Sürmek: Baba Karpiç Lokantası

Beyaz Rus kimliğinin çok katmanlı, birçok etnik grubu kapsayan profili dikkate alındığında kent kimliği bileşenleri arasında restoranlar türünde yeni mekanların özellikle dikkat çektiği görülmektedir. Yüz binlere ulaşan sayıları ışığında Beyaz Rus mülteciler 1920'li yılların başlarında ve Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı sonrasında sosyal hareketliliğe önemli katkılar sağlamıştır. Zaman içinde ayrılanlarla Beyaz Rusların sayıları binler seviyesinde seyretilmiştir.

Uturgauri, 1927 yılına kadar geçerli sayılan beş yıl süreyle tanımlanmış mültecilik hakkının kullanıldığı dönemde, yeni Türkiye'nin inşası sürecinde mültecilerin sosyal bir organizasyon kurmaya yönelmediklerini belirtmiştir. 6 Eylül 1927 tarihine kadar geçerli olan bu mültecilik hakkının ardından özel izinlere tabi olarak Beyaz Rus mültecilerin ülkeye tekrar kabul edilebileceği belirtilmiştir. Bu konuda istisnai durum avukat, mühendis, doktor vb. meslek sahiplerinin ülkede kalmalarına müsaade edilmesidir. 1928'de Trabzon'a yaptığı ziyaret sırasında kentin valisinin talebi üzerine bir Beyaz

21 Bkz. Ümit Baki Erdem, Murat Hanilçe, "Yıldız Belediye Gazinosu: Yeni Cumhuriyet'in Eski İmparatorluk Başkentinde Turist Çekme Girişimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsani Bilimler Dergisi*, Haziran 2022, 3 (1), s.92-95.

22 Uygur Kocabaşoğlu, *İki Arada Bir Derede: İmlaya Gelmez Tarih Yazıları*, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, 1997, s. 171.

Rus olan Gavriil Stepanenko Gazi Mustafa Kemal'in özel şoförü olarak görevlendirilmiştir.²³ Bu dönemde Beyaz Rusların öyküleri onlarca ülkeye yayılmaya başlayan, Sovyetler Birliği'nin kurulması sürecinde istihbarat çalışmalarına konu olan çok boyutlu ve renkli öyküler olduğu kadar turizm ve gastronomi açısından yeni bir kültürün öğrenilmesine katkı sağlaması açısından dikkat çekmiştir.

1920'li yıllar iltica sürecindeki yansımaları ile yepyeni bir çevrenin İstanbul'a ve daha sonra Ankara'ya gidişlerinin izlerini taşımaktadır. Bu tür örneklerden yola çıkarak Beyaz Rusların kültür, sanat, zanaat ve meslek dallarındaki yetkinliklerinin yeni inşa edilen toplumsal yapıya kazandırılmasının hedeflendiği belirtilebilir. Bu noktada kültürel bir kategori yaratmaksızın uyumluluk açısından din farklılığı gibi faktörlerin de ötesine geçerek Beyaz Rus mültecilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin devrimler ışığında yeni inşa olunan toplumsal yapısına başarılı biçimde uyum sağladıkları dikkat çekmiştir. Siyasal angajmanlar söz konusu olmadığında, Beyaz Rus mülteciler ve Sovyetler Birliği'nin kurulduğu 1920'li yılların başlarında Türkiye'ye gelmeleri sürecinde iç bölgelere yönlendirilen Ruslar siyasal etkinlik riskleri görüldüğünde mutlaka Sovyet elçiliği tarafından takip edilmeleri konusunda uyarılmışlardır. Bu noktada Beyaz Ruslara yönelik "çekimserlik" daha çok casusluk kaynaklıdır ve yeni devletin denetlemeye yönelik politikalarından etkilenmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ajanlık suçlamaları dolayısıyla Çarlık Rusya'sından kalan Kızılhaç Organizasyonu gibi kuruluşların çalışmaları yakından takip edilmiştir. Bu süreçte organizasyonun başında bulunan bir ismin İngiltere lehine ajanlık faaliyetleri yürütmesi iddiası sonrasında basında çeşitli gazetelerde Beyaz Ruslar aleyhine bir kampanya başlatılmıştır. Negatif algının yürütülmesinde bu yayınlar bir süre etkisini sürdürmüştür.

Uturgauri, iki farklı yaklaşımın Türk basınında dikkat çektiğini ve liberal yaklaşım sergileyen *İkdam* gazetesi örneğinde olduğu gibi bazı yazılarla Rus kültürünün değerinin anlaşılmasına katkı sağlanmaya çalışıldığını eklemiştir.²⁴ Cumhuriyet'in erken döneminin düşünce hayatı açısından toplumsal formasyonu biçimlendiren nüfus gruplarının, kimlik örüntülerinin yansıdığı bir örneği Beyaz Rus mülteciler ve bu mültecilere yönelik kamuoyu algısında bulmak mümkündür. Bu noktada genç Türkiye Cumhuriyeti'nde kamuoyu algısının olumsuz yönde seyretmediğini, fakat kontrollü bir yaklaşımın sürdüğünü belirtmek mümkündür. Bu veriyi değerlendirirken, siyasal çevreden gelen bir baskı yerine geleneksel kültür anlayışını uyum sağlama ve tanıma süreciyle ilişkilendirmek gerekmektedir. Girişimcilik, siyasal hayattan ve etkinliklerden mümkün olduğunca uzak durulması bu dönemde dikkate alınan faktörlerdir.

23 Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar...", s. 3250.

24 Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar", s. 3251.

Bu açıdan Beyaz Ruslara yönelik özel bir ayrımcılıktan söz edilemez; genel olarak kültürel, ekonomik ve toplumsal girişimleri engellenmemiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılap stratejisi ışığında desteklenmesi amaçlanmıştır. Milletler Cemiyeti Uluslararası Göç Bürosu Şefi Schlimmer'in Türkiye'ye gelişi, Sovyetler Birliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Rus mültecilerin Sovyet Rusya'ya gönderilmesi ile ilgili talepler gibi faktörler ışığında Türkiye diplomatik girişimlerle mültecilerin izinlerini 1928 yılının Şubat ayına kadar, daha sonra da 1929 yılının Şubat ayına kadar uzatmayı başarmıştır. Bu noktada yapıcı, mülteciler yanlısı bir politikanın sadece ekonomik gerekçelerle değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in felsefesiyle örtüşen yönleri de bulunmaktadır. Bu konuda şu alıntı paylaşılabılır:

Slimmer'le Türk Hükümet temsilcileri arasında yapılan zorlu görüşmeler sonucunda, uzlaşmacı bir çözüm bulunabildi ve "Beyaz Rusların" Türkiye'de kalış süreleri bir yıl daha uzatıldı. Yani son tarih olarak 6 Şubat 1929 tarihi belirlendi. Bu bağlamda, Milletler Ligi'nin sorunun çözümüne dâhil olmasının Türklerin işine yaradığı konusunda öngörüde bulunmak mümkündür. Böylelikle, Moskova'ya uluslararası kuruluşun önerisini kabul etmek zorunda kalmış izlenimi verme şansına sahip olmuşlardır. Sürenin uzatılmasıyla, Türkiye'den ayrılmaya hazır yaklaşık 1500 kişi için hazırlık yapmak ve Milletler Ligi önerileri çerçevesinde Ruslar için pek de uygun olmayan; Arjantin, Paraguay, Uruguay vb. ülkelerde yeni yaşam yerlerini seçmek için acele etme zorunluluğu ortadan kalkmıştır. 2 Şubat 1929'da Rusların "sınır dışı edilmesi kararı" Mustafa Kemal tarafından "düzeltilmiştir". Mustafa Kemal ülkeyi terk etmek istemeyen Ruslara, Türk vatandaşlığına geçme hakkı tanımış ve 1935 yılında soyadı kanununun yürürlüğe girmesiyle yaklaşık 1.000 kadar "Beyaz Rus" Türk soyadı almıştır. "Beyaz Rusların" problemi böylelikle çözüme ulaşmış ve Devrim sonrası Rus sığınmacılarının Türkiye'deki kısa tarihsel öyküleri son bulmuştur.²⁵

Cumhuriyet Türkiye'si yabancılara karşı ev sahipliği politikasında mümkün olduğu kadar şeffaf bir yaklaşım sergilemeyi benimsemektedir. Bu konuda Beyaz Rusların topluma uyum sağlaması açısından ilk yıllarda sorunlar yaşandığına dair bir değerlendirmeyi Wrangel ordusundan İstanbul'a yerleşip, daha sonra Rusya'ya ya da başka ülkelere giden subaylar örneğinde görmek mümkündür.²⁶ Bununla birlikte geniş anlamda bir başarısızlıkla karşılaşılmamış ve mültecilerin vatandaşlık hakları konusunda da 1929'dan itibaren daha olumlu bir yaklaşım sergilendiği belirtilmiştir. 1500 kadar Beyaz Rus mültecinin Türk vatandaşlığına geçip, 1935'te soyadı aldıkları dikkate alındığında entegrasyon aşamasında belirli bir sonuç

25 Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar", s. 3252.

26 Saim Göksoy & Edward Timms, *Romantik Komünist: Nazım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri*, Çev. Mehmet Barış Gümüşbaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 64.

alındığı vurgulanabilmektedir.²⁷ Pınar Üre, bu konu çerçevesinde vatandaşlık kazanımı sürecinin iki taraflı olarak incelenebilecek stratejileri ışığında Beyaz Ruslardan din değiştirenlerin olduğunu belirtmiş; Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş uygarlık arayışında önemli bir toplumsal devrimi karşılayan Soyadı Kanunu ile uyumlu soyadları aldıkları ve dinin belirleyici özelliğinin toplumsal entegrasyon sürecinde etkili olduğu görüşüne yer vermiştir.²⁸

Bu süreçte Beyaz Rus kimliği genç Türkiye Cumhuriyeti'nin genel kimlik ve yurttaşlık politikasında ötekileştirilmemiş ve kapsayıcı bir çerçeve içinde benimsenen örnekler arasında yer alırken Ankara'da restoran kültürünün dönüşümü ve yeni bir gastronomi bakışının kazanılmasına katkı sağlamıştır. Karpiç Şehir Lokantası bu açıdan özel bir örnektir. Anılar bu açıdan önemli bir kaynak portföyünü oluşturmaktadır. Siyasal anılar başta olmak üzere erken Cumhuriyet dönemini aydınlatan anılar ele alındığında tarihi tesadüflerin de basın-yayın hayatına ya da meslek yaşamında deneyimlerini arttırmak isteyen kişilere yeni seçenekler sunduğu görülmektedir. Gazetecilerin, aktif olarak siyasal hayatta yer alan kişilerin, bürokratların, toplumsal hayatın önde gelen kesimlerinden doktor, avukat, öğretmen, subay gibi meslek sahiplerinin de ziyaret edebildiği bir lokantada gelişen kültürel atmosfer Cumhuriyet döneminin gastronomi tarihi açısından dikkat çeken ayrıntılar sunmuştur.

1923-1950 dönemi basınında *Vakit*, *Tan*, *Vatan* gazeteleri başta olmak üzere basın dünyasının en çok tanınan isimlerinden Ahmet Emin Yalman'ın anılarında 1920'lerin ortalarından itibaren gazetecilik dışında işler yapmak durumunda kaldığı ve on yıla yakın bir sürenin ardından gazetecilik mesleğine yeniden başladığına ilişkin tanıklığında Karpiç restoranına da yer verilmiştir.

Ahmet Emin Yalman'ın 1930'larda Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) ve beraberindekiler ile Karpiç Lokantası'nda karşılaşması önemli bir tesadüftür. Bu karşılaşmada *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinin ardından kurulan *Ulus* gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay, Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal ile görüşülmesine aracılık etmiş ve Yalman'ın 1920'lerin ortalarında Takriri Sükûn sürecinde İstiklal Mahkemeleri'ne uzanan gazetecilikten uzaklaştırılma öyküsü bu ılımlı havanın etkisi ile kısa bir süre geçtiğinde sona ermiştir.

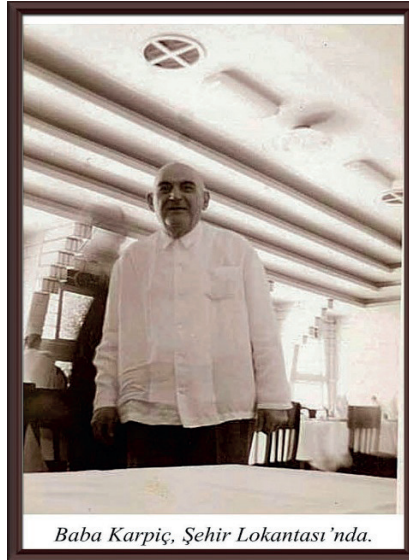
Yalman bu süreçte *Kaynak* adlı haftalık bir gazete yayınlamaya başlamış; ancak bu girişim ekonomik nedenlerden dolayı sürdürülememiştir. Birkaç yıl içinde yeni bir gazete girişiminde Tan gazetesi ortaklığı gündeme gelmiştir. Yalman'ın, Zekeriya Sertel, Halil Lütfü Dördüncü ile bir araya geldikleri bu girişimde erken Cumhuriyet döneminin basın hayatına önemli katkılar

27 Svetlana Uturgauri, "Beyaz Ruslar", s. 3252.

28 Pınar Üre, "Remnant of Empires: Russian Refugees and Citizenship Regime in Turkey, 1923-1938", *Middle Eastern Studies*, v. 56, No: 2, 2020, s. 207-208.

sağlanmıştır.²⁹ Nuri M. İnuğur, *Vatan ve Tan* gazetelerinin erken Cumhuriyet dönemi serüvenini ele aldığı çalışmasında dikkat çeken bir noktaya işaret etmektedir. Bu değerlendirmeye göre Yalman, 1930'da çok partili hayata geçiş denemesi sürecinde Anadolu'da ekonomik hoşnutsuzlukları dikkate alarak kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın resmi yayın organının neşredilmesi teklifini reddettiği gibi, Cumhuriyet gazetesi kadrosunda yer alma teklifine de sıcak bakmamıştır.³⁰

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında özgün siyasal çizgisini yansıtan bir gazeteci portresiyle Yalman'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan farklı bir çizgide yer almayı tercih etmesinin dönemin sosyal ilişkiler çevresiyle bağlantısı olduğunu düşünmek gerekir. Siyasal tarih ile basın tarihinin kesişim noktalarında kent belleğinin izlerini sürebileceğimiz bir lokantaya dair bulgular tarihsel çerçevede olgular ve fikir tartışmaları ışığında anlam kazanmaktadır. Karpiç, ülkenin siyasal seçkin tabakalarının ziyaret ettiği ve buluşma mekânı olarak tercih edilen nezih bir lokanta olduğu gibi, aynı zamanda Ankara'nın mutfak kültüründeki yenileşmeler açısından da önemli bir girişimdir. Siyasetin çeşitli örnekler ışığında konuşulduğu ya da özel ve resmi girişimciliğin ilk adımlarının atıldığı bir mekan olarak politika yapımı, toplumsal formasyon, kültürel atmosfer açısından ilgi uyandırmış ve Cumhuriyet'in kent belleğinde kurumsallaşma çalışmaları açısından özel girişimciliğin sade bir örneğini sergilemiştir.

Baba Karpiç, Şehir Lokantası'nda.

Şekil-1

29 Sabiha Sertel, *Roman Gibi...*, s. 190.

30 Mehmet N. İnuğur, "1923-1950 Dönemi Basınında Vatan-Tan Gazeteleri ve Ahmet Emin Yalman", *Marmara İletişim Dergisi*, Aralık, 1992, S. 1.

Sonuç

Karpiç Şehir Lokantası, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümet merkezinin yükseldiği yıllarda marka haline gelmeye başlamış ve Taşhan'ın Palas Otel (Hotel D'Angora) adıyla açıldığı 1920'li yılların sonlarından itibaren Ankara'da lokantacılık alanında uluslararası standartları yakalayan modern bir mekâna dönüşmüştür. Bu kapsamda modern mekanın mimari özellikleri, müşteri profilleri ve uygulamaları açısından ilgi uyandıran bir dönüşüm sürecini yaşayarak modern konseptlerin yansıtılmasını sağlayabildiği görüşüne yer vermek gerekmektedir.³¹

Şekil 2: Taşhan

Kaynak: VEKAM Arşivi, No: 2477

Karpiç Lokantası konusunda çalışmanın önem atfettiği bulgulardan biri modern bir kentin doğuşuyla neredeyse aynı süreçte açılan bir lokantanın kentsel belleğe ve eğlence ve gezi mekanları kültürüne katkı sağlamış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında kent belleğinin mekansal dönüşümünü örnekleyen Karpiç, diğer adıyla Karpiç Şehir Lokantası kent ve insan etkileşimi ve yurttaşlık ölçeğinde bağların güçlendirilmesinde yeni bir soluk yaratmıştır. Yabancı gezginler ve diplomatlar açısından 1920'lerden itibaren ziyaret edebilecekleri özel ve az sayıdaki mekandan biri olarak Karpiç Lokantası titizliğin ve işletme kültürünün yansıdığı yerler arasındadır. Beyaz Rusların uzun soluklu hayatının kısa bir çalışma kapsamında anlatılması mümkün olmakla birlikte, 1919-1920 yıllarında başlayan ve kafiler

31 Bkz. Nuriye Ceren Acar, *Ankara'nın İnşasında Modern Bir Yeme-İçme Mekânı: 1923-1953 Baba Karpiç Şehir Lokantası*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022, s. 59-60. Çalışma kapsamında Nuriye Ceren Acar, temel olarak *Art Deco* stili önde gelmek üzere iç mekân tasarımından dış mekân tasarımına çeşitli esinlerin 1930'ların Ankarası'ndaki izlerinin sürülebileceğini belirtmiştir. Bu renkliliği yansıtan Ankarada yabancı mimarların çalışmaları ışığında Marmara Köşkü'nün de mimarı olan Ernst Egli örneği gibi çok çeşitli örneklerle yer verilebileceği belirtilmiştir. Karpiç, erken Cumhuriyet dönemine sınırlanamayacak bir modern iç mekân ve kültürel yansıma sahnesi olarak dikkat çekmiştir. İç mekân tasarımı için restoranın mimari planlar eşliğinde yeniden hayata geçirilebileceği görüşü savunulmuştur.

halinde sürdürülen göç sürecinin çok önemli yansımalarının görüldüğünü ve çeşitli sıkıntılarla karşılaşıldığını belirtmek gerekmektedir.

Performatif özellikler bakımından cazband eşliğinde danslı gösterilerin yapıldığı, yüzlerce kişiyi ağırlayan, kışın kapalı, yaz döneminde Amerikan bar uygulamasıyla müşterilerin ilgisini çeken mekân 1950'li yıllarda düşüşe geçmiş, 1962 yılında kapanmıştır. Karpiç'in komi olarak yetiştirdiği isimler arasında başta daha sonra Süreyya Restoranı'nı İstanbul'a kazandıran Serç Homyak (Süreyya Homyak) olmak üzere pek çok kişi ülkenin çeşitli noktalarında restoran ve pastane kültürünün geliştirilmesine hizmet etmişlerdir. Karpiç, basın tarihinin ilginç anekdotlarından yansıdığı haliyle edebiyat çevrelerinin, devlet yönetiminde sorumluluk üstlenen kişilerin, siyasî hayatta tanınan kişilerin ilgisini çeken bir uğrak noktası olmayı başarmıştır.

Yazar Mehmed Kemal'in renkli anlatımında Ankara'nın 1940'lar ve 1950'lerin başlarındaki havasını duyumsamak mümkündür. Karpiç, bu dönüşen kent çevresinde planlama, mimari ve kültürel anlayışların ortasında özgün bir örneği temsil etmiş ve 1920'lerden başlayarak İstanbul'da gelişen Beyaz Rus mültecilerin katkı sağladığı restoran ve işletmecilik kültüründe ayrı bir markaya dönüşmüştür. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çeşitli zamanlarda ziyaret ettiği, siyasal mevzuların görüşülebildiği, II. Dünya Savaşı yıllarında Dışişleri mensuplarının yoğun ilgi gösterdiği, soluklanılan, uzun sohbetler eşliğinde ülke ve yerküre konularının değerlendirildiği bir restoran olmuştur. Bu yönüyle Beyaz Rusların ülke tarihindeki izleri incelendiğinde girişimcilik örnekleri arasında dikkat çekmiştir.

Menü çeşitliliği bakımından da Ankara'da Rus ve Fransız usulü yemek kültürünün yaygınlaşmasına katkı sağlayan Karpiç restoranı kent belleğinin dönüştürücü özelliğini Cumhuriyet Türkiye'sinin gelişmeyi hedefleyen atılımları sürecinde kamu binalarının arasında bir standartlaşma modeli olarak sürdürmüştür.

Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin pek çok noktasında Karpiç kültürünün izlerini bulmanın mümkün olduğu belirtilmiştir. Karpiç, tüm anlatılarda hayranlık uyandıran bir restoran girişimi olarak kültürel bir kanalı yansıtmış ve yaslandığı devlet patronajının gölgesinde kalmadan Ankara kent belleğine yepyeni bir soluk katmıştır. Yine 1950'li yılların sosyal ortamı incelendiğinde Ankara'da Ulus'tan başlayarak, Sıhhiye, Kızılay, Kuğulu Park ve Çankaya Köşkü hattına kadar uzanan Atatürk Bulvarı'nda çok sayıda restoranın bulunduğunu belirten Selda Gülcan Ünal, bu restoran ve pastaneler arasında İmren, Lezzet, Yıldız, Smyrna, Gümüş Kepçe, Goralı Sandviççisi, İstanbul Pastanesi, Restoran Cevat, Kutlu, Büyük, Özen, Sergen, Meram, Flamingo, Milka Pastanesi gibi mekanları saymıştır.³² Bu listeye Havuzlu Restoran, Yeşil Fıçı gibi mekanlar da eklenebilir.

32 Selda Gülcan Ünal, "Kentsel Kamusal Mekanların Dönüşümü: Ankara Atatürk Bulvarı", IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı I, (2015): 295-298

Bu mekanlardan bazıları da çay salonu ve restoran hizmetleri bulunan Ankara Palas, Belle Vue Palas, Lozan Palas, İstanbul Palas, Aydın Palas, Meydan Palas gibi otellerdir.³³ Restoran, yaratıcı bir perspektifin Ankara'nın dönüşümüne armağan edilmesi açısından özgün örneklerden biri olarak tarihselleşmiştir.³⁴ Öte yandan Karpiç, öncülü Beyaz Rus girişimciliğinden esinlenirken, sonraki girişimlere doğrudan doğruya kaynaklık etmiştir. Süreyya Lokantası örneğinde olduğu gibi kültürel geçişkenlik açısından özel bir örnek teşkil eden Karpiç Lokantası'nın, 1953'te Baba Karpiç'in vefatı sonrasındaki çalışmalarının sürdürülmesinde yeğeni Tamara Mihailova'nın katkıları önem taşımıştır.³⁵ 1962 yılına kadar sürdürülen bu geleneğin saz salonu eğlence kültürü ile sürdürülmesi Karpiç'teki dönüşümlere işaret etmiştir.³⁶

Beyaz Rusların tarihinde 1920'ler ve 1930'lar kritik geçiş yılları olarak kaydedilmiştir. Özelde Beyaz Rus Kevork Karpovitch (Karpiç) için de 1930'larda vatandaşlığa kabul edildiği tarih restoranın geleceği ve girişimcilik ruhunun Anadolu'ya yayılması açısından önem taşımıştır. Kigork Karpiç ve eşi, bu dönemin birikiminin Ankara'da yirmi yılı aşan bir süre boyunca sürdürülmesinde büyük bir özveri ile çalışmışlardır. Arşiv belgelerine başvurulduğunda 1935 yılında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına alındıkları görülmektedir. 28 Şubat 1935 tarihli belgenin başlığı "İran tebeasından Ankara Şehir Lokantası sahibi Kigork Karpiç ile karısının vatandaşlığa alınmaları" şeklinde kaydedilmiştir. Bu belgede de ifade edildiğine göre Karpiç, Rusya doğumludur. Çarlık Rusyası zamanında Yekatarin'de doğmuş olduğu belirtilmiş, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan bir belgede Ankara Şehir Lokantası sahibi olduğu bilgisine de yer verilmiştir.

*Türkiye'de beş sene oturma müddetini doldurarak, vatandaşlığa alınmalarını isteyen ve kötü bir halleri olmadığı anlaşılan Ankara Şehir Lokantası sahibi 1877 Yekatarin doğumlu Karebet oğlu Kigork Karpiç ile karısı 1888 doğumlu Margirit'in 1312 sayılı kanunun 5 nci maddesine göre Türk vatandaşlığına alınmaları; Dâhiliye vekilliğinin 26/2/1935 tarih ve 5107/1651 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/2/1935'te onanmıştır.*³⁷

33 Çağıl Hale Özel, Ebu Zencir, "Ankara'nın Efsane Lokantası Karpiç", *Dünden Bugüne Ankara Otel, Lokanta, Pastane, Turizm*, Nazmi Kozak, Ed., Ankara: Detay Yayıncılık, 2019, s.184.

34 <https://www.halkin sesi.com.tr/roportaj/konstantinopol-pastanesi-h7168.html> . Röportaja yer verilen haber yazısında da belirtildiği üzere Karpiç Lokantası'nın komileri arasında yer alan ve restoran kültürünün yansımalarını liman inşaatı sürecinde geldiği Zonguldak'a taşıyan Aziz Alpak ve ailesinin birikimi Karpiç Lokantasının miras bıraktığı kültürün bir örneğini oluşturmaktadır. [2022 yılının Aralık ayında Zonguldak'ta İstanbul Pastanesi'nin işletmeye devam eden Ahmet Alpak ile yapılan görüşmede ilk yıllardaki heyecandan söz edilmiş ve Karpiç Restoranı ruhunun Anadolu kentlerinde pastanecilik kültürüne katkı sağladığı belirtilmiştir].

35 Bkz. Esra Girgin Akın, *Cumhuriyet Döneminde Ankara'da Eğlence Mekânları*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 40.

36 Mehmed Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, Ankara: Çağdaş Yayınları, 1983, s.69.

37 BCA 30-18-1-2; 52-15-9; 1-611, 38.02.1935.

Beyaz Rusların iltica serüvenleri ve henüz inşa olunan Türkiye Cumhuriyeti'nde tecrübe ettikleri vatan olgusunun yeni yansmaları Karpiç Lokantası ile markalaşmaya başlamıştır. 1930'ların ortalarında artık binlerce Beyaz Rus mülteci Avrupa ve Amerika'ya dağılmış, geriye, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilecek sadece 1500-2000'e yakın Beyaz Rus mülteci genç ülkede kalmaya devam etmişlerdir.³⁸

38 Bu kapsamda uluslararası basına referansla dönemin ulusal basınında çeşitli bilgilendirme haberlerine yer verilmiştir. Bkz. "Beyaz Ruslar İşini İlk Halleden Türkiyedir", *Akşam*, 30 Ocak 1936, s. 4. Haberde Türkiye'de 2000 kadar Beyaz Rus mültecinin bulunduğu ve büyük çoğunluğunun (esasen hiçbir sanat ve mesleği olmayan 50-60 kişi hariçte bırakılarak) cemiyete faydalı bir hale gelmelerini sağlayacak şekilde vatandaşlığa kabul edilecekleri duyurulmuştur. Çeşitli rakam farklılıkları için Anadolu gazetesi haberine bakılabilir. 1450 kadar Beyaz Rus mültecinin 1300 kadarının vatandaşlığa geçirilmesi için muamelelerin devam ettiği belirtilmiştir. Bkz. "Yurdumuzda Beyaz Ruslar", *Anadolu*, 12 Ocak 1936, s. 2. Öte yandan diğer bir haberde Tan gazetesinde 1800-2000 kadar Beyaz Rus mültecinin "Türk tabiiyetine kabul edileceği" bilgisine rastlanmaktadır. Bkz. "Beyaz Ruslar Türk Tabiiyetine Kabul Edilecekler", *Tan*, 1 Mayıs 1936, s. 3.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

(Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri)

BCA 30-18-1-2; 52-15-9; 1-611; 38.02.1935.

(VEKAM Arşivi)

Taşhan: VEKAM Arşivi. No: 2477

Sürelî Yayınlar

“Beyaz Ruslar İşini İlk Halleden Türkiyedir”, *Akşam*, 30 Ocak 1936, s. 4.

“Beyaz Ruslar Türk Tabiiyetine Kabul Edilecekler”, *Tan*, 1 Mayıs 1936, s. 3.

“Denikin’in Ricatinin İstanbul’daki Tesiri”, *Sebilürreşad*, 12 Şubat 1336, c. XVIII, s. 458, , sf. 191.

“Yurdumuzda Beyaz Ruslar”, *Anadolu*, 12 Ocak 1936, s. 2.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.halkinsesi.com.tr/roportaj/konstantinopol-pastanesi-h7168.html>. [Erişim Tarihi: 10.04.2023]

<https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/854535-taksimi-sehrin-eglen-ce-mekani-yapan-amerikali-zencinin-bilinmeyen-oykusu> [Erişim Tarihi: 21.07.2023]

Araştırma Eserler

Acar Kaplan, Kezban: “Beyaz Rus Mültecilerinin Gözünden Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti ile Olan İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII, 2, 2017, sf. 297-325.

Acar, Nuriye Ceren: *Ankara’nın İnşasında Modern Bir Yeme-İçme Mekânı: 1923-1953 Baba Karpiç Şehir Lokantası*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022.

Alexandrov, Vladimir: *The Black Russian*. New York: Atlantic Monthly Press, 2013

Aleksandrov, Vladimir: *Siyah Rus*, çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Ar, Bilge: “İşgal İstanbul’unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak”, *Yıllık: Annual of Istanbul Studies*, I (2019), s. 101-122.

Bakar, Bülent: *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2012.

Baran, Tülay Âlim: “Mütareke Döneminde İstanbul’daki Rus Mültecilerin Yaşamı”,

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: Kasım 2006, Cilt XXII - Sayı 64-65-66, sf. 119-140.

Erdem, Ümit Baki& Hanılçe, Murat: “Yıldız Belediye Gazinosu: Yeni Cumhuriyet’in Eski İmparatorluk Başkentinde Turist Çekme Girişimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimler Dergisi*, Haziran 2022, 3 (1), s. 92-95.

Girgin Akın, Esra: *Cumhuriyet Döneminde Ankara’da Eğlence Mekânları*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Göksu, Saime&Timms, Edward: *Romantik Komünist: Nazım Hikmet’in Yaşamı ve Eseri*. Çev. Mehmet Barış Gümüşbaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Housden, Martyn: “White Russians Crossing The Black Sea: Fridtjof Nansen, Constantinople and the First Modern Repatriation of Refugees Displaced By Civil Conflict, 1922-1923”, *East European Slavonic Review*, v. 88, No. 3, (July, 2010), s. 497-504.

İnuğur, Nuri M: 1923-1950 Dönemi Basınında Vatan-Tan Gazeteleri ve Ahmet Emin Yalman. *Marmara İletişim Dergisi*, 1992, Aralık, S. 1.

Karadoğan, Umut C.: “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilig*, Bahar 2011, S. 52, sf. 135-157.

Kemal, Mehmed: *Türkiye’nin Kalbi Ankara*. Ankara: Çağdaş Yayınları, 1983.

King, Charles: *Pera Palas’ta Geceyarısı: Modern İstanbul’un Doğuşu*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Kocabaşoğlu, Uygur: İki Arada Bir Derede: İmlaya Gelmez Tarih Yazıları. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1997.

Macar, Oya Dağlar& Macar, Elçin: *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*. İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010.

Özel, Çağıl Hale, Ebzu Zencir: “Ankara’nın Efsane Lokantası Karpiç”, *Dünden Bugüne Ankara Otel, Lokanta, Pastane, Turizm*, Nazmi Kozak, Ed., Ankara: Detay Yayıncılık, 2019, s.181-210.

Sertel, Sabiha: *Roman Gibi (Anılar)*. İstanbul: Ant Yayınları, 1966.

Uturgauri, Svetlana: “Beyaz Ruslar ve Kemalist Türkiye”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007. C 7, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2012, s. 3249-3252.

Ünal, Selda Gülcan: “Kentsel Kamusal Mekanların Dönüşümü: Ankara Atatürk Bulvarı”, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları I, (2015): 295-298.

Üre, Pınar: “Remnants of Empires: Russian Refugees and Citizenship Regime in Turkey, 1923-1938”, *Middle Eastern Studies*, v. 56, No: 2, 2020, s. 207-221.